

84(2p-Bony)
T 95
C 22 058

Султанларнинг
Эл Идора

МАЛКЪАРБЕКЛАРЫ

Э

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР

28

Турмузлар Элдар

МАЛКЪАРБЕКЛАРЫ

ПОВЕСТЬЛЕ
КИТАБЫ

850223

НАЛЬЧИК-ЭЛЬБРУС 2003
ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарская Республика
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

С (Банк)
1995

Гуртуев Э. Б.

Г Малкарбековы: Повести.— Нальчик: Эль-
брус, 2003— 320 с.

ISBN 5-7680-1907-3

В книгу повестей одного из ведущих писателей республики Эльдара Гуртуева вошли его новые произведения «Малкарбековы», «Непобедимый Эрменбий», а также получившие признание у широкой читательской аудитории повести «Ах, ворон, птица скверная...» и «Темирбаш».

Г $\frac{4702100100-060}{M125(03)-2003}$ 2003

ISBN 5-7680-1907-3

© Гуртуланы Э. Б., 2003

«АКЪ КЪАРДА КЪУЗГЪУН КЪАНАТЫ»

Малкъар жазыучуланы араларында Гуртуланы Элдар, къыркъ-гъа жууукъ китапны автору, окъуучула бек суйген жазыучуду. Малкъар адабиятны юсюнден сёз баргъанда, Элдарны аты биринчиледен болуп айтылады. Олсагъат Гуртуланы Элдарны чам хапарлары, по-ностьлери, тарых жолуна аталгъан чыгъармалары сагъыныладыла. Аны жазылгъан затлары, адам терк ангылагъан хычыуун тил бла жазылып, гаулу адамгъа төрели болгъан чам бла жасалып, алай келдиле окъуучуну юйюне.

Элдарны чыгъармалары немис, англиз, испан, поляк, башха тил-леде да чыкъгъандыла. Ол сабийлеге да, таматалагъача, уллу факму-су, хунери бла жазады. Аны «Хасанны китапчыгъы» деген повести Москвада да, республикабызда да басмаланганды, жазыучу уа Битеу-союз конкурсну саугъасыны лауреаты болгъанды. Ол 1971 жылда эди. Артдаракъда уа, 1977 жылда, аны «Къая жашы – къаячы» де-ген китабын Битеусоюз адабият конкурсну дипломуна тийишли кёр-гендиле. 1985 жылда уа «Къызылкъанат тангларым» деген чыгъар-масы ючюн Элдар Николай Островский атлы адабият конкурсну сый-лы дипломун да алгъанды. Элдар «Ай байракълы къоншубузда» деген китабы ючюн Россейни Журналистле союзуну саугъасыны лауреаты болгъанды.

Гуртуланы Элдарны чыгъармачылыгъыны юсюнден айтханда, аны хар бир жазгъан заты да тийишлидиле иги сёзге, ыразылыкъ сёзге. Алай болса да, мен хапарымда аны повестьлерин энчилерге сюеме.

«Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестьни биринчи бет-лери эсгериуледен башланадыла. Юй таматасы Уллу Ата журт урушка кетип, аны эки жашчыгъы бла бийчеси аллына къарайдыла, къа-гъагъаларын сакълайдыла. Юйде уа – аталарындан къалгъан китап-тапкала, сора аналарыны мудах кёзлери. Кюз арты жумушла тамам-ланар аманнга, элге уруш киреди. Келе тургъан терстамгъаладан кюркъа, китапланы жокъ этерге дедила. Сабийлерине бир хата бол-мамын излей, аналары, жюреги угъай дей тургъанлай да, китапланы бирге жыйып, от этдиреди. Хапарчы ол заманда окъуй билмеген са-бий эди. Алай аны эсинде къалгъан зат: «Китапла азап чегип ёле эдиле...» Волсада китапланы асламы сакъланды. Бир къыз, чабып келип, жашчыкълагъа да уруша, китапланы одан чыгъарды. Сора, анын бирин алып, окъуй башлады: «Атланадыла аргонавтла узакъ колоучулукъгъа. Ала, алтын жибекни тапхынчы, ызларына къайт-магъа нит этедила...» Ала бла тебирейдила узакъ Колхидагъа эки

таулу жашчыкъ. Ала бла бирге хорлайдыла тенгиз боранланы, душманланы... Хапарны бу жери алай ачыкъ сурат болуп кёрюнеди кёзюнге, жазычу айтхан сёз болмай, керти зат болуп, сен анга шагъат болуп к'алгъанлай. Алай эди хапарчыны Гомерни «Одиссеясы» бла биринчи тубешгени. Аталарын Одиссейге ушатып, Одиссей к'айтханча, ол да к'айтыр деген умутларын тас этмей, алай к'арай эдиле аллына. Китаб'а жашчык'ны, хапарчы жашчык'ны, биргесине жол нёгери болгъанлай айланыр.

Орта Азияда жашчыкъ орус тенгизчиге тубейди. Хар кимни да артда жашау жолла сайлатхан бир адамы болгъанына туюнесе. Ол болду жашчык'гъа уллу орус поэзиягъа жол кёргюзтген адам.

Повестьни автору бу тенгизчи жашны юсюнден кёп айтады. Эрикдирген а этмейди. Нек дегенде аллай жигитле таурухлада айтылычу жигитлеге ушайдыла. Аланы халаллык'лары, адамлык'лары, батырлык'лары да бири бирин хорлай, ала алай жашайдыла. Ангылай эди уруш отундан бир санын к'ююп чык'гъан жаш уруш этген офицерни сабийлери ач да, жалангач да болмазгъа кереклерин. Кесини жүрек жарасын букъдуруп (аны жашы, юдегиси да уруш отунда куюген эдиле), ол тенгизчи жаш сабийлеге онг тапдырыргъа сюе эди. Автор, уллу жазык'сыныу излетип, хапарчысын алай тиллендирмейди. Алай узакъ сюрюнде эрттеден ок'уна тамата болуп, хар нени да ангылап башлагъан *сабилик* жүрегинги жарты этеди. Тенгизчи жаш, ётмек келтирип, — аналары к'айсы чюгюндюр бахчада туююле болур эди, — кеслери жангызлай тургъан сабийлени столларына салгъанда, ол сурат сабийлеге к'алай кёрюнгени бютюнда жарсыулуду. Жашчыкъ, артыкъ ангыламлы болурча туююл эсе да, кесини гитче эсчигинде ангылай эди ол кюлдеде ётмекни багъасын:

«— Угъай, — дедим мен. — Бизге биреуню ётмеги керек туююлдо. Биз быллай саугъаны алаллыкъ туююлбюз. — Тюзюн айтханда уа, бу ётмекни сейир татлы ийиси бизни башларыбызны хайран этген эди. Бу кыйын заманда мен битеу дуняда акъ ётмекден сюйгени чак'лы бир ашагъанла бардыла деселе, алай терк ийнанмаз эдим.

— Жашла, жаныма тиймегиз, — деди тенгизчи, к'ашларын да туююп. — Манга уллу пенсия берирге дегендиле... Хайдагъыз, к'айдады бичагъыгъыз?

— Алай эсе... алай эсе, — дедим мен, — шёндю бизни ахчабыз жокъду. Аны ючюн муну ал, — деп, жангыз китабыбыз «Одиссейни» узатдым».

Жашчыкъ тенгизчиге бек багъалы затын береди. Аны ичинде баргъан адыргы даулашха мен шагъат туююлме, алай, билеме, ол жашчыкъ игиликни игилик бла к'айтарыргъа керек болгъанын ангылай эди.

Повесть ол кыйын жыллада сабийни дунягъа кёз к'арамы к'алай к'уралгъанын кёргюзтеди. Автор бу чыгъармада хайырлан-

иған амалла, бир болуп, окъуучуну, мени кесими да кѣп кере кѣлюмю тюрлю тюрлю сезим тенгизинде жууундурдула, кѣкге чыгъардыла, эниште да тюзюрдюле. Ол жашчыкыны биргесине мен да алдым жашну дерслерин. Сакълап турсанг, Одиссейинг келмей къалмазлыгыны толу ийнандым. Атангмыды ол, тенгизчи шуѣхунгмуду – башха туююлдо, бир иги адам сени излей келлигине ийнандым. Сакълап турсанг.

Гуртуланы Элдарны «Къыз къачырыу» деген повести бир кесек чамдан, масхарадан да юлюшлюдо. Жарыкъ келлю жазыучу бу жол да кесине кертичилей къалды.

Тау элде биринчи лѣтчик жашладан бири Чаммайланы Исма-йылды. Ма ол, аэропланы бла эл башында тютюн ызын къоя учуучу жигит, Жанбермезланы Ийналукуну къызын тилейди. Ариу Марзиятны. Алай Ийналукун жангыз къызын юю-кюю болмагъан Исмайылгъа берирге деп турмайды. Ол оюмун алгъдан окъуна ачыкъдан айтады. Келген келечилеге да «атказны» басып иеди. Болсада аны эсини бир терен жерчигинде уа лѣтчик жашны юсюнден са-гъышлары башха тюрсюн да ала эдиле. Ким биледи, Ийналукун лѣтчикни умутуна къалай жетеригине, не амал этеригине къараргъа, аны сынаргъа сюе болур эди деригим келеди. Ансы, тюз акъыллы таулу киши, юю-кюю аманды деп, атасы уруш къазауатында жоюлгъан Исмайылгъа аны сылтаугъа салмаз эди. Ахырында уа, ариу Марзиятны Исмайыл аэроплан бла алып къачханда, келинчик, жилиу-сийит этип, дуняны къаратханда, юде сабырлыкыны Ийналукун орнатады. Аны ъхтем этген бир зат бар эди бу ишни юсюнде: хар кимни къызын «чархларына жау сюртюлмеген арбала бла къачыргъанларанда», аны, Ийналукуну, къызын а аэроплан бла къачыргъандыла.

Бу гитче, къысха повестьде къуралгъан сыфатла бары да башхандыла, аланы бири бирине ушамагъан энчиликлери барды. Болсада эли таулу юйюрню сыфаты кѣрюнюп турады.

Гуртуланы Элдарны «Чум терекле» деген повести уллу чыгъармады. Аны башланган заманы революция кире тургъан жылла эдиле. Къол къыйыны бла жашагъан Дадашланы Исхакъны юйюрюнде юч жаш ѳседи. Таматалары Азретге – онбеш жыл, ортанчылары Идиристе – он жылгъа жууукъ эм гитчек – Ибрахимчик – алыкъын арасыны ѳшюнюнде эди.

Малкъар халкыны тарыхына кирген жангылыкъла бу юйюрню да бир жагында къоюп кетмегендиле. Исхакъ кеси аллында жангы жашууну башларгъа дегендени артыкъ уллу ангыламаса да, артдарыкъ, къарай кетип, ангылайды, жангы жашау келтирген игиликле юррлѣ халкыны жашауун тынч да, жарыкъ да этериклерин. Аны ючюл сюеледи ол революцияны хорламларын къорууларгъа. Алай аны жашауу узун туююл эди. Ауруп тургъан юй бийчеси Зариятха чум жашыргъа баргъанлай, къайдан эсе да атылгъан окъ аны жаша-

уун юзеди. Онбешжыллыкъ Азрет къарап тургъанлай, аны къарыулу да, жаш да атасы жан алды. Ол ачы хапар элге жетгенде уа, аурууу хорлай тургъан Зарият да жашаудан кетди. Элдилери эки да ёлюкню бир кюнде бир арбаздан чыгъардыла...

Жашчыкъланы хар бирин айырып айтханда, барыны да къадарларында иги адамла, аман адамла да тюбейдиле. Болсада жазыучу терслик жагъаргъа ашыкъгъан жигит жокъду бу чыгъармада. Окъуучу жалаңда кеси берирге боллукъду багъа повестьни жигитлерини жашау къарамларына, ниет энчиликлерине да.

Жазыучу суратлагъан жылла – уруш аллы жылла – кертиси бла да, бир уллу кётюрюлююлюкню кезиую эди. Билим алыу, дунияда жангы затланы юсюнден билирге итиниу, жангы жашауну чархын теркирек айландырыу – была бары да ол чакъгъа тюшген эдиле. Жашла жашаудан юлюшлерин алыргъа ашыгъа эдиле. Болсада жашау биз сунинганча бармайды. Уруш башланды. Ата журтларын къорууларгъа кетгенлени кёбюсю къайтмады. Азрет уруш къазауатында жоюлду. Аны жулдузу анда батды. Идирис а къайтды юйюне, юйдегисине, юй бийчеси Жаннетге, жашчыгъы Муратчыкъгъа. Повестьни жигитлери керти адамладыла. Кем жерлери бла, ахшы къылыкълары бла да, къууанчлары, жарсыулары бла, энчи жоллары бла, къадарлары бла да.

Элдарны «Акъ къарда къузгъун къанаты» деген повести малкъар адабиятда бек трагедиялы чыгъармаладан бириди. Уллу тарыхда адам къадарла къалай батханларын бла къалай аякъланганларын кёргюзтеди бу повесть. Мен кесим, бу повестьни окъугъанда, кёп сагъыш этген эдим, адамны гитчелиги бла уллулугъуну юсюнден, аны къарыууну, къарыусузлугъуну, амал излей билгенини бла тынгылагъаныны юсюнден. Ол санга жангыз бир кере берилген жашауну багъасын хар ким да бирча билалгъаныны юсюнден. Кимди тюз, кимди терс? Адам улу жашагъан минг жылланы ичинде игиликге саналгъан бла аманлыкъгъа саналгъан ангыламланы кюрешлерин бардырады. Ол кюрешде хорлап чыкъгъанла, хорлатханла да бардыла. Нек эсе да бюгюн хорламгъа саналгъан зат тамбла хорлам угъай, айыплы иш болгъаны да тюбейди.

Бу повесть терен магъаналы чыгъармады. Кёп затны юсюнден сагъыш этдиреди. Сюжет ызы, уруш аллы жыллада башланып, таулула сюргюнден къайтхан биринчи жыллагъа дери жол сюреди.

Шургулуду повестьни аллы: саулай да бир тукъумну тамыры бла, чирчиги бла жокъ этерге кюрешген сауутлу адам. Ол атхан окъ, – шошлукъну къачырып, терекден къар тюшюрген окъ. Сора, нени да кёрюп, кёп жылланы неге да шагъат болуп, кёзюн къакъмай тургъан къузгъун. Алай ол затла артда боллукъдула... Алгъада уа – Рамазан бла бирге чанагъа минип учхан жилтинкёз Зуриятчыкъ, парткомну къызы; Рамазанны атасы темирчи Назир, гражданду урушну жигити; Рамазанны анасы, сора – арбазны сакълагъан къара къузгъун...

Магъанасы теренден болур, повестьни суратлау кючю да теренди. Аны хар бир жигити кесини энчилиги бла бериледи. Ала бир бирге ушамайдыла, бир бирни къатламайдыла. Тау элни адамларына тийишли кылыкъ ышанла толу ачыладыла. Хар элни да кесини намыслы къарты, жашы, ныгышы, къудурети. Жазыучу, табийгъатны суратлагъанда, кёккёз тангланы биргелерине келип, жарытады терезени. Жукъусуз сууну тауушуна тынгылайды. Тау таракълагъа окъа гуржаба жаяды. Келген жазгъа ахшы муратынача тюбейди. Акъбет кышны алдаусуз болгъанына къууанады...

Адабият дегенинг игиликге къуллукъ этген бир затды. Андан болур, не тюрлю чыгъарманы алсанг да, анга жашауну бир кесеги сыйынады. Ол кесекчикде уа – эки да дунияны кюреши: тюзлюк жанлыланы бла терслик жанлыланы. Кертиди, жашау бара баргъаны къадар, аланы атлары да тюрленеди. Тюнене терс болгъан адам, бюгюн тюзге саналып, аны жашауу былай болгъанына сылтаула табылып, ол ариуланып, башха бет алып да кёрюнеди. Алай болса да, жазыучу биледи, окъуучуну да ийнандырады: кеч-эртте болса да, хар не да кеси жерин табар. Заманны барыуунда, жонула кетип, сыйдам болурла оюмла. Гуртуланы Элдарны жигитлери аны юсюнден айтадыла.

Элдарны бу китабына биз башында сагъыннган «Акъ къарда къузгъун къанаты», халкъ суйген «Темирбашы» бла бирге «Мал-къарбеклары», «Жыкъдырмагъан Эрменбий» деген жангы алаамат повестьлери киргендиле. Аланы окъугъанла керти да уллу зауукълукъ алырларына мен арталда ишекли туйюлме.

Мусукаланы Сакинат

МАЛКЪАРБЕКЛАРЫ

Дубовый листок оторвался от ветки родимой...

М. Ю. Лермонтов

1

– Къатыракъ серме, хомух, къатыракъ серме! Ай, не къарыусузладан эдинг сен а, гыржын ашамай келген болурса ансы. Сёдегей тутуп ур! Ыхы, ма алай... Тохта, къойчу, болалмайса. Берчи балтаны бери.

– Да мен а кючюмю аямайма, бирси балтачылагъа да оздурмаучу эдим. Алай бу эмен терек угъай, темир терек болур ансы.

– Юйню-журтну иелерин букъуларын чыгъарып къыстагъанда, бек жигитчик эдинг, терекге уа нек эсе да кючюнг къарымай къалды.

Сехледен тышында атлы тохтады. Тёбен эллиледен болгъаннга ушайды. Бу ариу жайылып ёсген терекге жаны ауруп, «балтачылагъа» тырман эте башлады:

– Уо аланла, бу къууатлы терекни былай нек ачитасыз, не хатасын кёргенсиз?

– Хата деп хатасын да кёрмегенбиз, алай юйге электрочыбыкъ ётдюрюрге чырмау бола тебирегенди да, андан кюреше турабыз, – деди кьонгурмыйыкъ киши.

– Да бирси жаны бла ётдюрюр амал жокъму эди электрогъузну?

– Амал а болур эди. Алай жипге кьошаргъа тюшерикди, узундан тартып ётдюрөбиз десек. Сора, терек азмыды, элек-

тро дегенинг а юйлеге жарыкчылык кьолай береди. Терекни кесин да, дейдиле, бий улу жангы туугъан жашына атап орнатхан эди. Энди уа, иелери кысталгъан кьадарда, тереги, тамыры да кетерге керекди. Тюзмю айтама, къарындашым? – деди кьонгурмыйыкъ, жашыракъ тенги таба бурула.

– Тюппе-тюз айтаса, тамата.– Алагъа, эски иелерине, энди терекден, кюрекден да не хайыр? Бизге уа жарыкъ жашауну чырагъы бегирек керекди. Юйлени, фатеген ийисге алдырып турмай, хауа чыракъла бла жарытырыкъбыз.

– Тюздю, жигит, политиканг,– дегенни айтып, таматаракъ жашыракъгъа балтаны узатды. Ол да, кьол аязларына тюкюрюц, балта оюнну жангыдан башлады.

Бир кесекден, эменни терен жарасында бир затны эслеп, балтачы ызына бурулду.

– Жилияй турады. Ийман-межгит хакъына, жилияй турады,– деди жаш, мангылайын кьаптал женги бла сыйпай.– Кьеремисе ол тамычыланы?..

– Уий, сен телини, сен сылхырны! Ёмюрюнгде терек кесегенмисе? Не жилигъан хапарды ол? Къатышып тура кьереме сен кыйынлы! Берчи бери балтаны. Кесинг а арлакъ, ол ташха олтур да, туурадан къара. Жилигъаны бла сарпагъанын а мен кьргюзтейим. Бус-сагъат классоба брахны аудургъанлай аудурайым терекчикни, бу аман эмен-чеменичкини.

Бу жол балта къатыракъ сермей тебиреди. Дагъыда бир кесекден а азап чегип бошагъан эмен терек, чыкъырдай кетип, окъ тийген кьазауатчылай ауду, гокка бутакълары къара жерге жайылдыла. Ариу сыйдам чапыракълары букъугъа кьмюлдюле. Аладан бири уа, бутагъындан юзюлюц, аз кымылдай кьалды. Сора суху жел чапыракъны, салкъын кьолларына алып, букъудан кьтюрдю. Тюшюре да, жангыдан ала, жел аны узакъгъа учуруп кетди. Бек узакъгъа...

– Тюккючюн да кетерирге керекди,– деди кьонгурмыйыкъ.– Алайда ол ылытхынны келтир да, тамырларын ачайыкъ. Сора бирем-бирем къыркъып кетерирбиз.

Алай эмен терекни ташлы, зыгъырлы топуракъны теренине кетген тамырын жокъ этген тынч иш туююл эди. Балтасы, салтасы, ылытхыны, жугары да эриусюз къаты кьоллада ишлерин, огъурсуз ишлерин эте эдиле. Болсада терекни ахыры бла да жокъ этип кьояргъа уа кючлери къарымай эди... Ахырында теренине кетген тамырны къара топуракъ бла басдырып кьойдула. Кесилген терекни уа, «сан-сан» этип, отунла жыйылгъан жатманы тюбюне ташыдыла.

Кёп да бармай, ариу юйню отоуларында хауа чыракъла жандыла. Уллу-гитче да къууанч тыпырлы болдула. Бийле юйюнде жюрюген фатеген лампаланы арбазда сарайгъа ётдюрдюле, кир машокга жыйып, кёзден кери ётдиле. Ол ариу мияла чыракъланы, ууатып, багушха атаргъа кишини да кёзю кыймады. Турсунла. Аш-суу излегенлери жокъ. Ким биледи, ток юзюлюп, электросуз кълалгъан ууахты болса, бир затха жарарла.

Жарыкъ эди юй. Аны къууатлы жарыгъы терезеледен арбазгъа да элпек жайыла эди.

Ёлген эмен терекни юсюнден а терк унутдула. Азмы эди терек бу элде-журтда, суу боюнунда да.

– Бу кимни журтуду? – дер эди тёбенден келген жолоучу.

– Алгъын Малкъарбекланы Юзейирни юйю болуучу эди. Бий улуну. Энди уа башхала жашайдыла, – деген жууапны эшитиучу эдиле соргъанла.

* * *

Малкъарбекланы Зуфарчыкъны неден да бек суйгени байрам эди. Жангы жылны, Октябрь революцияны, Биринчи Майны байрамларын жашчыкъ ашыгъып сакълаучу эди.

Быллай кюнледе, битеу да дуния тюрленип, адамла да къууанч бетлиле болуп, бир бирни сыйлай, бир бирге жаланда ариу сёзле айта, алай жюрюй эдиле. Алай барындан да бег'а байрам сабийлени къууандыра эди. Омакъ кийинген жашчыкъла бла къызчыкъла, чурукъчукълары да жым-жым жылтырай, орамгъа чыкыгъанлай, дуния кюнтийгенча болуп къала эди.

Байрам байракълы орамлагъа къууанчлы эрттенликден окъуна алакат музыкасы бла, адамланы учундургъан лозунгалары бла жайыла эди.

Бу кюн Микоян шахаргъа, таула этегинде орналгъан ариу шахарчыкыгъа да, май тюрсюню элпек тёгюлдю. Зуфарчыкъ, юйде бу жол барындан да алгъа уянып, радиону уллу къара табакъына узалды да, аз эшитилген музыканы уллу этди.

Бу кюн таматала да ариу кийиндиле, къууанчлы демонстрациягъа хазырлана башладыла. Амма, кюбюрюню теренинден чыгъарып, сары чилле кюпесин къысды, кюл бетли узунетек жыйрыгъыны орунуна жап-жашил кишмир жыйрыгъын кийди. Бек омагъ'а бу жол аття эди. Аны кюмюш къамасы, хазырлары, узун башлы чурукълары, бири бири бла эришгенча, кёз къамата жылтырай эдиле. Башына кийген кёксюл мухар бёркю да, не айтырса, аттяны тойчу жашха

ушпата эди. Алай, эслеп къарагъанда, иги да агъаргъан чачы, мудахлыкъ чарсы кетмеген къарамы аны къууанчын кем этенча кёрюне эдиле.

Зуфар бла таматалары нюрлю, гюллю, байракълы да орамта чыкъдыла. Эм алчы болуп атлагъан Зуфарчыгъ'а, юсюндечи жангы матрос кийимлерине сюйюне, къолунда да кыямал байракъчыгъы бла дунияда кесича жокъ суна атлай эди.

Бу юйюрню таныгъанла шахарда кёп да туююл эдиле. Алай, саламлашханла да нек эсе да, адетдеча, къол тутуп, неда къучакълашып саламлашыр орунуна, баш ийип кете эдиле. Бу таматала, атаны иги танымай эселе да, аття бла уа былай, арсар бола, кыййналып саламлашханлары некден болур деген соруу гитче жашчыкъны окъуна сезимине жетип эди. Аны конфет, къалач бла сыйлагъан а жаланда амма эди.

Алай, къалай болса да, байрам эди. Аны жарыгъын мутхуз эталлыкъ кюч а дунияда да болмаз эди. Уллу портретледен ышара къарагъан бачамала, бютюнда уллумыйыкъ Будённий, жаланда анга, Зуфаргъа, ышаргъанча кёрюнюп тура эдиле.

Неден да зауукълу уа байрамны экинчи кюню болду. Анга «маёвка» дей эдиле. Бу жол кюн да бегирек жылыткынча, бегирекда жарытханча кёрюндю, адамла уа бютюнда къууанчлы болгъанча. Кенг жайылып саркыгъан Теберди сууу жагъалары омакъ кийинген адамладан толдула. Кюндюм талачыкыгъа морожна, конфет, татлы суула да сатыучула келип, сабийлени къууанчларына къууанч кёшдуду. Кенгирекде уа, жез сырыйналары кюзгюча жылтырай, музыкантла марш тартыуларын согъа эдиле.

Бу жол амма бла мама, юде къалып, байрам къанганы кыайтысына киришдиле.

Кишиле келирге, жарагъан бёрекле бла хычинле этерик болурла, — деди жашчыкъ апнасына.

— Тюз ангылап тураса, — деди ол да, жарыкъ ышара.

Атаны ишдеген жеринден танышлары бар эдиле да, ол бир кесекден, алагъа кёошулуп, сыра сатылгъан юйчюк таба кетди. Атти бла Зуфар а, аланы ызларындан къол булгъап, бирси жаньши, суу боюу таба тигеледиле.

Теберди суу а, бир аламат, бир сейирлик кюмюш жабыуча жылтырай, бу жашил къудуретни берекети-къууаты бла толтуруп, дементили табийгъат суратны бютюнда ариу этеди.

— Атти, нек сатышылыса? Къарачы, бу суу нечик ариуду! Эшитемисе, ыш-ш-ш дегенлей турады. Жаны болгъан жашуарча.

– Хау, ариулукъдан къалдыргъаны уа жокъду. Къара-
чайны кюмюш минчагъы Тебердини юсюнден кеп сейир-
лик хапар, таурох да жюрюйдюле. Жырла да айтылады-
ла... Алай, жигит, эм алгъа бар да, экибизге да морожла
алып кел. Андан сора хапарлашырбыз.

Жашчыкъ «татлы» жумушун къарап-къарагъынчы этди,
аттягъа да «морож» юлюшюн узатды.

– Аша, аття, бир татлы затды, бек жаратырыкъса!

– Э, балачыкъ, мени жүрек жарсыуума морож жараса,
дарман орунуна окъуна ашап турур эдим. Алай... Туугъан
журтубуздан кетгенли, тынчлыкъ, ырахатлыкъ да кетген-
диле. Экибизни да эм сыйлы, эм татлы «Родинабыз» ма ол
тауну ары жанында къалгъанды...

– О, нечик игиди сора! Мени дагъыда бир Родиnam бол-
гъаны нечик аламатды! – дей къууанды Зуфарчыкъ. – Алай
туйюлмюдю аття?!

– Адамны туугъан журту жаланда бир болады. Аны тап-
хан анасыча, жангыз бирчик. Андан айырылгъан а анадан
айырылгъанча болуп къалады. Ол затха адам арталда юй-
реналмайды. Туугъан ташына термилгенни ачылыгъы,
ашланган жарача, къуруда къыйнагъанлай турады. Сабий
заманында аны алай да сезмейсе. Насыпха. Алай уллула
уа... Адамны къудурети алайды. Сен гитчечик эдинг да, биз
сынагъан затла эсингде да болмазла...

Аття, баргъан суугъа къарай, кеси кеси бла ушакъ эт-
генча, ахтынады, кючюнеди. Кеси ушагъын бардырады. Зу-
фар а ол айтханны хазна ангыламайды. Дуния къууанч
этген жерде, музыка, той-оюн болуп тургъан жерде, быллай
мудахлыкъны, мудах да сёзлени ангылагъан анга, кертиси
бла да, къыйын эди.

– Мен шахарыбызны сюеме, школгъа да суйюп барлыкъ-
ма, къоншуларыбыз Абусаламны, Исмайылны да бек жара-
тама. Биргелерине чабакъ тутаргъа элтгенлеринде, бири
ыргъакъ, бири уа бау берген эдиле. Иги жашладыла... Алай
сен а, аття, ол тау артындагъы туугъан жерибизни, мен та-
нымагъан Родинабызны юсюнден бир хапар айтчы. Мен
андан жукъ да билмейме.

– Хау, балачыкъ, билип да къайдан биллик эдинг. Биз
андан ашыгъып кетген кече... дейме да, къачхан кече, сен
къагъанакъчыкъ эдинг... Элибиз а ариу эл эди. Ариу да,
къууатлы да эди туугъан жерибиз, сыйлы ташыбыз. Элни
жаны бла ётген суу а, мунуча, жайылып, шош баргъан суу
угъай, боркъулдап, къайнап баргъан черек эди. Акъ таула
да, элибизни башындан суйюне, жууукъдан къарай эдиле.

Терек бахчабызда уа кызылжаякъ алмала бише эдиле...
Алай эл эди элибиз.

– Да, кел, аття, биз ары бир барып келейик. Сен айтхан ариулукъланы мен кёзюм бла кёрюрге сюеме,– деди жашчыкъ.

– Ким биледи, барыр кюн, журтубузгъа къайтыр кюн да келир. Алай шёндю уа ары жолубуз кесилипди.

– Биз андан нек кетгенибизни да айтчы. Адам аллай ариу журтундан нек кетерге керекди? Бизни кыстагъанмы этген эдиле? Мен барын да билирге сюеме, аття.

– Сен, эсли жашчыкъ, жигит жашчыкъ, Аллахны ахшылыгъындан, кёз аллымда эмен терекчик кибики ёсюп келесе. Алай бегирег’а, бутагъындан юзюлюп, жел алып кетген эмен чапыракъчыкъгъа ушайса. Хау, алайды, Зуфар Малкъарбеков... Билирге сюе эсенг а, тынгыла,– дегенни айтып, Юзейир Зуфарчыкъны зыбыр чачын сылады.– Жаш, кёргенин унутмагъанча, эшитгенин да унутмаз дейдиле. Алай эсе, келчи, былай олтурушайыкъ... Туугъан ташыбызгъа уллу къазауат киргенде, сен туугъан да этмеген эдинг. Атанг окъуна ма шёндю сенден эсли болмаз эди. Мен а, уллу Рассейде окъууну бошап, жолла ишлеучю инженерни къуллугъунда эдим. Ынгкылап къазауаты, революция болгъанни къатыш-къара этди. Аны оту Малкъаргъа, Къабартыгъа, Къарачайгъа да жетди. Эм алгъа, жарлы бла байны айырабыз деп, дунияны экиге бёлдюле, «кызылла», «акъла» дегенни чыгъардыла. Ол бек огъурсуз къазауат эди. Адам жаны, адам къаны эсепсиз учулукъгъа жетген эдиле. «Кызылла» хорлап, ол къазауат бошалгъандан сора да, къажаулукъ таркъаймады, тауусулмады, бир бирни сюрюю, бир бирни ачытыу, унукъдуруу къалмады, бошалмады. Иш ахырында тукъум кюрешлеге да жетди. Бек кыйнай эди халкъны ол кюреш, бек ачыта эди. Жангы оноучула, бегирекда аланы шапалары, къумгъанчылары, ол отну ёчюрюру орунуна, къуруда ышыргъанлай турдула. Бизни намыслы, сыйлы да тукъумубуз, ол ачы кюрешни тирмен ташларыны орталарына тюшюп, эзиллип, ууатылып, жокъ болургъа аздан къалды...

Аття, хуржунундан кёол жаулугъун чыгъарып, мангылайын сыйпады. Жашчыкъны башын сылады. Аз ышарды.

– Сора уа, аття?

– Да сора не. Кечелени биринде ышангылы тенгим, шуёхум, биргеме ишлеп тургъан уста жаш, юйюбюзге келди. Башыбызгъа уллу къоркъуу тюшюп тургъанын билдирди. Тутулукъланы тизмесине тюшгенсиз дегенни айтып, бизни бери, Къарачайгъа, кесини жууукъларына апырды. Арт-

даракъда уа, ызыбыздан келип, ахлуларына аманат этип кетди. Къоркъмадыла къарачайлы шуёхларыбыз. Бий тукъумлагъа блас къалай къарагъанын ала, айхайда, биле эдиле, кеслери да ол жаны бла аз къыйынлыкъла сынамагъан эдиле. Болсада бизге эс тапдырдыла, ышыкъ бердиле, иги къарадыла, кёл этдирдиле. Аз-аздан жашау табыракъ ызына тюше башлады... Алай, балачыкъ, тюзлюк толу хорлап, журтубузгъа къайтсагъ'а, анда билirse туугъан ташынгы багъасын, аны хауасына жетген ырысхы дунияда болмагъанын да. Аны шаудан сууу неден да татлы кёрюнюрюн да... Охо, жигит, мудах хапарланы къойдукъ. Кел, андан эсе, барып, ол гяпчилеге къарайыкъ. Бёрекле да ашайыкъ. Ансы сени атанг биз къайгъылыгъа ушамайды. Кесибиз кесибизни сыйлайыкъ.

* * *

Тюш дегенинг бир сейир затды. Не кинодан да сейир. Зуфар тюшюнде ол аття айтхан «туугъан ташны» кёзю бла кёргенча болду. Ол, билеклери къанат кюч алып, къушча учуп барады, бийикден-бийикге чыгъады. Теберди суудан, жашил сыртладан, акъбаш таудан да ётеди. Сора бир ариу къошунбаш юнню арбазында анга аталып орнатылгъан терекге къонады. Туурада уа ол аття айтхан суу къайнайды, боркъулдайды, ташла орталарында уа тамгъалы чабакъла ойнайдыла...

Быллай зауукъ, быллай татлы тюш Зуфарчыкъгъа эрттенден бери келмей тургъан эди...

Алай жангы чууакъ эрттенлик бла бирге келген ачы хапар ачы дунияны къара бушуугъа тумалады. Уруш башланнганыны, аны бла бирге уа адамлагъа уллу къыйынлыкъла келлигини хапары жылы, жарыкъ да кюнню кёзюн къара туман басханча этди. Кёп болмай байрам къууанчы жайылгъан орамлада, къауум-къауум болуп, адамла ол ачы хапарны сюзе эдиле.

– Эшитдингми, уо алан, ол хапарны?

– Эшитмей а. Душманынга келсин аллай хапар а. Энди, жашау да тюзеле, хар не да тап бола башлады дегенде, нечик аман хапар келди.

– Жашланы да урушха ийип башларла. Фронт къазауатында кёпле ачырла, кёпле жоюлурла.

Бусагъатда жюрюген ачы сауут а кимни аярыкъ сунаса. Аллай бомбавозла бардыла дейди, аллай танкла...

– Уо алан, мухурлу къагъыт, келишим-тауусум документле да бар эдиле дейдиле. Сора бары итни немесинеми кетдиле?

– Э, шуёхум, к’ягъыт – к’ягъытды. Бюгюн жазылды, тамбла бузулду. Бу аман дунияда антына ёлген адет болуп к’ялды ушайды да.

– Да иги к’ууум этип турайыкъ. К’ярамыйыкъ да бир мадар этер. К’ярап турмаз. Тыяр Геманны, ызына сюрюр... Аллах айтса.

К’юншу жашчыкъ, Байрамукъланы Алибекчик, Зуфарг’а к’ууанч бетли тюбеди. Халына к’ярасанг, уллула айтучулай, анасы жаш тапхан сунарса. Алай жарыкъ эди аны сепкил бетчиги, алай жылтырай эдиле аны тана к’езле-ри, алай кирпичдей эди Зуфарны тенгчиги.

– Зупар, Зупар, мени атам урушха барлыкъды. Пуронт-ха атлана турады атам. Андан а командир болуп келликди. Манга уа жулдузлу картуз келтирирге айтханды. Уой, тер-кирек барып к’яйтса эди! Мен атама нечик сук’лананама...

– Телисе да, андан сук’ланаса, – деди Зуфар андан бир жыл бла жарымг’а кичи шуёхуна. – Фронгда ёлтюрюрге да боллукъдула. Атасыз к’ялсанг а – орден да жокъ, жул-дузлу картуз да жокъ...

– Сен неле жаншайса! – деди Алибек, тенгини айтханын жаратмай. Алай бир кесекден кеси да ол айтханларына ишекли бола башлады. «Кертиси бла да, башистни ёлтюр-месенг, орден бермезле. Алай душманны уа жокъмуду уш-когу, кероху да? Барды. Алай эсе уа, атаны да к’яг’арг’а боллукъдула...» – деген саг’ышла келдиле. Алибег’а ёк-сюз болург’а суймей эди... «Тейри, бу Зупар айтханда да болур. Ол к’еп биледи. Аппасы, дейдиле, инженер, атасы да – к’ууллукъчу. Кеси да андан тамата...» Алибекни уллу ана-сы: «Иймейме! Жангыз баламы бир жары да иерик т’юйюл-ме!» – дегенни айтып, бошдан хахайлаг’ан болмаз эди. Мамасы да, бетин жастык’г’а к’ёмюп, нек к’ялтырарыкъ эди? Уруш деген, кертиси бла да, аман зат болур...

Иги умутлары бузулг’ан Алибек юйюне баштёбен бо-луп к’яйтды.

Экинчи к’юн а Зуфарны атасы Абдуллах да, узакъдан башласа да, фронтха кетер хапарын юйдегилеге билдирди. Анала бары да бирге ушай болурла ансы, Зуфарны аммасы да бу ишге ыразы болмаг’анын к’яты айтды, «к’яра от-казны» мухур этип салды. Сора арталда тапсыз затла айта башлады:

– Герман бальшибикге чапхан эсе, ол аланы ишлериди. Биринден да игилик к’өрмегенбиз, к’ёрлюк да т’юйюлбюз. Жангыз баламы уа аланы к’язауатларында сойдуург’а суймейме. Бир да, эки да демегиз, меники уа отказды!..

Аття ал саг’атда ушак’лаг’а, «отказлаг’а» да к’ятыш-май турду. Саг’ышлары басханданмы болур эди, эки да к’ю-

лун мангылайына тирегенлей, жукъ айтмай, ол угъай эсе, бир башха оюмлагъа кетип тургъанча кёрюндю. Артда, хар ким айтырын айтып, «тиширыу къазауатла» да бир кесек селейгенден сора, энди бир тыныгъыз деген магъанада, кълун аз кълмылдатды да, акъкекел башын кётюрюп, къларамын жашы таба бурду.

– Энди барыгъыз да тынгылагъыз. Жанларым, кёлерим, иш сиз сунганча тюрюлдю. Балам мени эсе, аны кълзауатха суйсем ийдим, суйсем къл oidум дегенча болмазы хакъды. Фронтха тийишлилени закон бла чакълырлыкълдыла. Кълайда да адет алайды. Душман кълралына чапханда, бугълунуп, кълчачып, амал излеп кюрешген биз тукълумгъл арталда ушарыкъл тюрюлдю. Малкъларбекланы жигитлери бир заманда да киши артына букълмагъландыла. Тюрк урушда, балкан таулада да алай эдиле, австрий фронтда да алай. Атам харип да ичген сууун кълзауат ёзенинде тауусханды. Кълартса деп къл оймасала, мен да албугълартырыкъл тюрюйлме. Жаш да, мен анга ийнаныпма, Малкъларбек къланы болгълан тукълум намысыбызгъл кир кълндурмаз, айып алмаз. Шёлндюгю халыбыз а... Дуния кезиудю. Былай турмаз. Кълдар а Аллахны кълолундады, – дегенни айтып, аття аууз сууун жутду, терен ахтынды. – Сау-саламат кълайтырынга ийнанып турлукълбуз, – дегенде, таматаны ёню къланыкълды, ауазы тюрленди. – Жазыу алай эсе, бизге чыдамлыкъл керекди. Тёлзюм керекди.

Зуфарчыкъл атасын ашыра туруп, аны Алибекге айтханы эсине тюршдю. Кертиси бла да, уруш теркирек бошалып, ата да, ордени жылтырай, сау-саламат кълайтса, бек уллу кълууанч болур эди. Жулдузлу картузун а ол жангыз жашынданмы аярыкъл эди?! Зуфар, ол картузну кийип, тенглени алларына чыгълар эди. Былай да-былай дегенни айтып, атасындан эшитген уруш хапарларын, бирин къл оймай, жашлагъл айтыр эди. Ала да анга ауузларын ачып тынгылар эдиле.

Алай бир ангылашынмагълан ауур мудахлыкъл ол оюмланы бияры кълыстады да, тёлюлорге хазыр кёл жашлары Зуфарны тамагълына тыгълылып кълалдыла. Болсада Зуфар жилимады, тёлдю. Аттяны айтханы аны эсине кълаты тюррелип эди. «Биз тукълумлу жигитле жилимаучудула. Не бек ачысала да, не бек кълйселе да. Дуниядан да тишлерин кълысханлай кетиучюдюле...»

Жилимады Зуфар. Тёлдю. Тамакълда тохтап кълалгълан тугул иги кесек заманны кетмегенлей турду. Кёл аллында уа атасыны ахыр ышаргъланы кълалды. Ол да, машина кете

баргъаны къадар, узакълыкъ чарсында, кёзкөрмезде эриген эди...

Бир талай кюнню аття, амма да къаралгъанлай айландыла. Ана да бир эки кечесин жашыртын жилигъанлай ётдюрдю. Артда шошайды, сабырланды. Алай аны къууат жайыгучу ышарыуу энди къайтмаздан кетгеннге ушай эди. Ол таматалагъа энди алгъындан эсе бегирек сакъ бола, игирек къарай тебиреди. Аммагъа ууакъ жумушланы окъуна этерге къоймай турду. Ол да келини бла даулашып кюрешмей эди.

Кюнлени биринде юйге уллу къууанч келди. Жаш кеси келип къалгъанча, къууандыла юйде бары да. Къууанч къанатлысы уа Абдуллахдан келген письмо къагъыт эди. Атасы, бу сыйлы ишни кишиге ышанмай, кёзлюклерин да тынгылы орнатып, эм алгъа шошайып тургъан тиширыулагъа къарады. Сора конвертни сабыр ачды, къагъытны бирсилеге да эшитдирип окъуду. Окъуду да, ахыр сёзлерин а бирда ангыламады, жаратмады. Сагъайды, сагъышланды: «...Менден энди бир талай заманны къагъыт ала турмасагъыз, бек жарсымагъыз. Къуллукъну излеми алайды. Сау къалыгъыз. Къарачайлы шуёхларыма да къызыу салам айтыгъыз».

– Йа субхан Аллах, бу сёзлени магъаналарын къалай ангыларгъа боллукду? Не айтханлыгъы болур эди ол, къагъыт ала турмасагъыз, жарсымагъыз дегени? – дедиле тиширыула.

– Ангылай башлагъанма, – деди аття, аз ышара.

– Да айт, бизни былай сагъайтып турма да, – деди амма. Ана уа ауузун ачханлай къалды.

– Ол баенна тайнады. Башхача айтханда – аскер тасха. Аны уа, жанларым-кёзлерим, хар кимге да ышанып айтмаучудула. Бир-эки адам биледи баенна тайнаны. Алай эсе уа, жашны аскерде сыйы-даражасы жюрюгенин билип къоюгъуз. Башхача айтханда уа – авторитети. Ангыладыгъызмы, товарищ жаулукъбашла?

Тиширыула, айтылгъанны бир алакат ангыламасала да, шошайдыла, сабырландыла, ахтына кетдиле жумушларына. Бёрк кийгенле биле болурла ишни-халны. Хатадан Аллах кери этсин ансы.

Алибек шуёхну иши башхаракъ эди. Аны атасы, письмо бла къалмай, конвертге жарагъан «картын» да салып ийди. Къарачайлыла «карт» деп фото суратха айта эдиле. Зуфар тенгине бир кесек сукъланнган окъуна этди, алай сездирмезге кюрешди. Ариу эди Алибекни атасы да. Баенна картуз да, жагъасында тизилген жылтырауукъ ючгюл белги-

лери да анга бек ариу ушай эдиле. Баям, жете баргъанлай, командир этген болур эдиле. Ёшюнюнде орден-майдал деген а эсленмеди. Алай, Алибек айтханнга кёре, аллай «картла» энди келирге ушай эдиле.

2

– Курсант Малкарбеков, сени штабха чакъырадыла. Терк бол, машина арбазда сакълайды! – дегенни айтып, офицер жаш ызына бурулуп кетди.

Абдуллах, ашыгъышлы кийине-хазырлана, бу ишге сейир этди. «Нек чакъыра болурла? Ахыр юйрениуледе тырман эшитмедик. Юйрениуледе, окъууда да биринчилени санындан таймай барабыз. Немис тилден устазыбыз а махтагъан окъуна этгенди... Нек чакъыра болурла, машина да ийип?..» – дей, жаш алайсыз да кюзгюча жылтырагъан чурукъларына жангыдан щётка жетдирди.

Машинагъа жууукълашханда, лейтенант жаш, чес берип, эшигин ачды. Ол да Абдуллахны аз сейир этдирмеди. «Бу не киноду, не циркди? Не ишледиле была? Айхай, соруп билир адет болса уа. Бий тукъумданса деп, курсладан къыстарык болсала, неда бир тюрю соруугъа элтселе, чес береми турлукъ эдиле... Огъесе бир башхагъа шашыпмы чакъыргъандыла. Да, охо, энди андан ары башымы аурута турмайым да, айтханларын эшитирме, билirme. Къадарым аскер башчыларымы къолларындады...»

– Курсант Малкарбеков! – деди бир сазбет, чалбаш майор, жашха шинтикни кёргюзте. – Олтур. Къалайды халынгтурмушунг, юйрениуледе къыйнаймыдыла?

– «Тяжело в учении – легко в бою!» – дегенди Суворов, жолдаш майор.

– Да Суворов бла даулашхан а къыйынды, алай... «бойну» да «бой» биледи ансы, – деди тамата, терен ахтына. – Да, къагъытларынга кёре, жарагъан офицер боллукъгъа ушайса. Алай окъууну, баям, къысхартыргъа, тюсюн айтханда уа, бир кесек тюрлендирирге тюшерик болур. Бусагъат ангылатып айтайым. Тютюн тартамыса?

– Угъай, жолдаш майор.

– Да ол иги окъуна болур, жолдаш курсант. Дагъыда айтырым: санга, сени ишинге бир тюрю чурум жокъду. Ол угъай эсе, махтаугъа окъуна тийишлисе. Юйрениуледе сени оноунгда болгъан къызыл аскерчилени киши озалмагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, жолдаш Малкарбеков, сени бизден «сыйырыргъа» оноу этилгенди. Ары чакъырадыла, – деп, майор баш бармагъын ёрге бурду. – Москвагъа – баш-

ха ишге. Алайды да, ахшы жолгъа, жолдаш курсант. Ким биледи, бу уллу дуняда тюбеширге да болурбуз. Ара шахаргъа уа барыбыздан да къызыу салам айтырса. Керек болса, аны ючюн жаныбызны да аямазыбызны билдирирсе. Охо, энди бар. Насыбынг тутсун.

Тамата, андан сора, жашха жукъ айтмады, жукъ сездир-меди. Алай бир уллу жашырынлыкъ болгъанын а Абдуллах кеси да сезип тура эди...

Айтхылыкъ Москва! Жомакълы Москва! Бери бир келирге, жулдузлу къалаланы, бийик юлени, сейирлик фонтанланы кёрюрге Абдуллах сабийликден окъуна мурат этип тура эди да, аллай кюн энди келди. Алай, жырлада айтылгъан, кинолада кёрюнюучю байрамлы Москва шёндю башха бет алып эди. Курсант жаш аны бек терк эследи. Уруш къазауаты кюнбатышдан гюрюлдеп келе эди. Уллу къыралны арасы, уллу халкъны ийнагъы Москва кесин къорууларгъа хазырлай тура эди. Къайгъылы кёкде, деменгили тулукълача, кёпдюрюлюп тургъан аэростатла, жоллада, орамлада бирге къысылып тизилген рельса кесекле, бетон къалаула, къаты сермешге чакъыргъан плакатла – бары да сахарны къайгъылы сыфатын кёргюзте эдиле.

Тийишли жерге жетгинчи, машинаны төрт-беш кере тохтатдыла. Документлени къайтарып-къайтарып тинтдиле. Бет къанлары къалмагъан, кечелерин жукъусуз ётдюрген къалауурла кёп сёзлю туююл эдиле, огъурсуз къарамлары уа машинада олтуруп келгенлеге артыкъ хурмет этгеннге ушамай эдиле...

– Курсант Малкарбеков, – деди Абдуллахланы школланы директоруна ушагъан бир чалбаш киши. Ол, жаш курсантны жингиригине къатылып, олтуруп жерин кёргюзтдю. Кёп да турмай а, кабинетге дагъыда бир офицер кирди. Жагъаларында шпалларына кёре, ол уллу даражалы къуллукъчугъа ушай эди. Кенгирекде, зарфха уруучу машинканы къатында да бир жаш адам орналды.

– Жолдаш курсант, биз сени жангы курслагъа иерге умут этебиз. Бек жууаплы, бек керекли... жашырын курслагъа. Биз ангылагъаннга кёре, сен ол уллу ышаныугъа тийишлисе. Шахарыгъызда географиядан устаз болуп ишлегенинге кёре... жолоучулукъгъа атланыргъа угъай дерик болмазса.

– Да, хау, сабийликден тутхан муратым...

– Сени муратынг толургъа боллукъду, къарындашым, – деди чалбаш киши. – Алай ол къоркъуулу, бек къоркъуулу жолоучулукъду. Германияды биз сени ашырлыкъ къырал.

– Разведка...

– Хау, жолдаш Малкарбеков.

– Да... мени тасхачы хунерим болурму?.. Китаплада окъугъан болмаса...

– Мени да жокъ эди. Адам анасындан солдат болуп туумайды. Тасхачы болуб'а – бютюнда. Алай, шуёхум, быллай жууаплы, къоркъуулу да ишге бизни аскер борчубуз, патриот борчубуз чакъырады... Германия... Бюгюн ол фашистле кыралыды. Сен ары сыйлы къонакъ болуп угъай, Ата журтунгу солдаты болуп барлыкъса. Германны кыралыбызгъа чапхан темир кючюн ууатыр ючюн, битеу да халкыбыз къанлы къазауатда сермешеди. Анга уа сен да таммлы болушлугъунгу къошаргъа боллукъса, геноссе Малкарбекопф.

– Къолдан келгенни аямабыз, жолдаш...

– Комиссар де да къой... Бу китапчыкъны уа бош заманында окъуй туурса. Алай тасхачыны бош заманы болур деп да билмейме ансы, жолдаш курсант. Мен, сени бла бетден-бетге танышырдан алгъа, жашау жолунг бла, башхача айтханда, толу биографиянг бла шагъырейленнгенме. Атанг жолла ишлеучю инженер, атангы атасы – биринчи дуня урушда Георгийни орденине тийишли болгъан жигит. Аны да атасы уа орус-тюрк урушда генералны адъютанты, Шипка ючюн сермешни жигити. Андан теренине уа... киралмагъанбыз. Алай ишни башы ол да туююлдо. Бий тукъумдансыз деп, органла сизни кыйнагъанлары да белгиледи. Сибирьлик болгъан ахлуларыгъыз да бардыла... Осал ишле, кечилмез ишле болгъандыла. Алай шендю, нени да бир жанына салып, уллу палахдан къутулургъа керекбиз. Сен, эсли жаш, халкъынгы, кыралынгы да патриоту, аны менден кем ангыламайса... Мен айтханны уа сен политбеседагъа санап къойма... Тасхачылары курсларында кеп затха юретириле. Жукълап, тюшюнде кёрмеген затлагъа да. Болсада сени «легенданг» тынчды. Башдан аякъ – керти хапар. Къошар-къоратыр кереклиси жокъ. Совет власть, большевикле бий тукъумугъузну кыйнагъанлары, туугъан ташыгъыздан кетерге тюшгени, уллу атанг патчах аскерде къуллукъ этгени – была бары да санга «ишлерик», болушуп турлукъ шартладыла. Не кыйын сагъатларында да кесинг жангыз болмагъанынгы, санга, къолдан келгени къадар, болушургъа, билеклик этерге хазыр тенглеринг болгъанларын да унутма. Ышангылы адамларынг сени арсарсыз табарла, болушурла, юретириле... Алайды да, патчах аскерчини туудугъу, «бий улучукъ», биз сала турлукъ борчла толсала, сен Къызыл Аскерге, халкыбызгъа айтып-айтмазча уллу болушлукъ этериксе.

– Ата журтума к’ууллукъ этерге хазырма, жолдаш комиссар!

– Тамам эки айдан, к’арындашчыгъым, мен сени «жолучулугъунга» кесим ашырырма. Сен а, жолдаш Малкарбеков, хайт де. Алай, бюгюнден башлап, жашырын атынга да юйрене тебире. «Хажиабрек» десек, к’алай к’арайса?

– Бек ыразыма. Лермонтовну жигитин мен бир заманда да унутмам. Хажиабрек борчун тамамлы этерге хазырды!

– Алай эсе, к’урслагъа бирге барайыкъ. Энди мен сени ючюн жууаплыма, – дегенни айтып, тасхачыла комиссары, папиросун ёчюлтюп, кителини баш тюймесин этди.

Экиси да машинагъа мингенде, Абдуллах саугъа китапчык’ны ачды.

*Горные вершины
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой...*

Андан арысын чалбаш комиссар бир сабыр, бир саг’ышла ауаз бла кёлюнден айтды:

*Не пылит дорога,
Не дрожат листы,
Подожди немного –
Отдохнёшь и ты.*

– Бу назмуну, дейдиле, Вольфганг Гёте жаш заманында, уудан келе, уучула юйчюгюнде солуг’анында, юйчюкню эшигинде бичакъ ауузу бла жазг’ан эди. Артда, иги кесек заман озуп, к’артайг’ан поэт ол юйчюкге киргенинде, эртте жазылг’ан назмусу эшикге таг’ылг’ан мермер к’ангада алтын бла жазылг’анын кёрген эди... Гёте шёндю тууг’ан жеринде бола тург’ан ишлени билсе, к’абыры эки жарылыр эди, – деди «Хажиабрекни» насийхатчысы. – Бек сейири уа неди десенг, фашистле аны китапларын кюйдюргенлериди. Баям, ала аны сыйлы атын мурдарлыкъ ишлерине к’ууллукъ этдирирге кюрешедиле. Ветховенни, Бахны, бютюнда Вагнерни музыкаларына да фашист мухурну жабышдырырдан к’аллыкъ тюйюлдюле. «К’арачыг’ыз, биз нечик закый, нечик хунерли халк’быз, – дейдиле. – Аллах айырг’ан, ол энчи кёзден к’араг’ан, энчи сыйланган халк’...» Башхаланы уа кюл-кёмюр этергеди планлары...

Ма аллай душман келеди сыйлы жерибизге. Ахырында кѳопмаздан абынырларын алыкѳын сезмейдиле. Биринчи атламлары, биринчи аскер жетишимлери кѳзлерин туман этип, башларын хайран этип, алай келедиле...

3

Фронтда кѳазауат селеймей баргѳанлыкѳгѳа, школда дерсле да, тохтамай, баргѳанлай турадыла. Окѳууда, физкультурада да иги кѳармашханы ючюн, Малкѳарбекланы Зуфарны терк-терк махтай башлагѳандыла. Кюнлени биринде уа ёшюнѳуне Володя Ульянову сураты болгѳан бешмюйюш жулдузчукѳну такѳдыла. Келир жыл пионерге хазырларыкѳларыны тизмесине окѳуна кѳошдула. Ол кѳуанчлы хапарны Зуфар юйге сууутмай жетдирди.

Школда Зуфарны киши бырнак этмей эди. Тышындан, башха элден-жерден келгенди деп, бир киши учузлукѳ сынатмай эди. Бир-бирде кѳарачай тенгчиклери малкѳарча чалдырып сѳлешгенине кюлмюш этселе да, жанына тиерча сѳз айтхан а болмай эди. Кесинден таматала «малкѳарлычыкѳ» деселе уа, кѳубултуп айтханларын Зуфар, айхайда, ангылай эди.

Хар не да тап баргѳанча эди. Болсада атадан письмо келмегени уа жашчыкѳны мудах этгенлей тура эди.

Алай кюнлени биринде бир кѳайгѳылы иш болду. Вожата кѳыз кулаклары кѳолларындан жоулгѳан пионер жашчыкѳ Павлик Морозовну юсюнден ха арны окѳуду. Ишчи класны душманлары кулакла, атасы да аланы санында болуп, жууапха тартылгѳанларыны юсюнден айтыла эди хапарда. Чынтты пионерни юсюнден жазылгѳан хапарда...

– Сиз а анга ушаргѳа сюемисиз? – деди вожата кѳыз.

– Сюебиз! – дегенни сабийле кѳычырып айтдыла.

Тынгылауну ийип тургѳан Зуфарны эслеп, вожата кѳыз анга шош жанлады.

– Сен а нек баштѳбен болуп турса, Малкарбеков? – деди ол, жютю кѳарамын жашчыкѳдан алмай.

– Атасын тутдургѳан... Атасын сатхан... Мен аллай затны ангылаялмай турама. Алай боламыды? Ата-анадан сыйлы жокѳ эсе, сора... Ата аман иш этерге амалы жокѳду. Мен алай сунама...

– А-а, Малкарбеков Зуфар... Ол «бий улучукѳ» дегенлери сен тюйюлмюсе? Да аны айтып кѳойсанг а!

– Мен бий тюйюлме. Бий тукѳумдан болгѳанымы уа жашырмайма. Хар заманда да кертини айтып турургѳа уа

аття юйретгенди. Атам да. Аттям инженерди, атам а фронт-дады.

– Игиди, игиди...– деди вожата къыз, башын къымылдата. – Кертини айтхан игиди. Сора сен Павлик Морозовну этгенине ыразы тюйюлсе. Алаймыды?

– Кесине жаным ауруйду. Алай этгенине уа ыразы тюйюлме. Ол жарлыды, ол...– дей, Зуфарчыкъ терен ахтынды.

– Да, охо, алай эсе. Не этериксе, хар ким билгенича, англагъаныча айтыргъа эркинди. Алай сен, Малкарбеков Зуфар, жангылгъан этесе. Къаты жангыласа, – деп, вожата къыз китабына узалгъанлай, къонгуроу да зынгырдады.

Сабийле арбазгъа тегюлдюле. Бир кесекден устазла жыйылычу отоуда башланган даулашдан аланы хапарлары жокъ эди.

– ...Мен комсомол комитетни бюросуну члени болгъан къадарда, ол ишге тезюп тураллыкъ тюйюлме! – деди вожата къыз.

– Къой-къой, сабий, айтханын-къайтханын билмей, жаншай турады. Аны ючюн къаугъа къурагъанда магъана барды деп билмейме. Ариу айтып, ангылатыргъа керекди ансы, – деди литературадан окъутхан устаз.

– Бий улучукъ юйюнде эшитмегенин айтмайды. Къажаулукъ жюрютген элементлени юйюнде. Энди ол бирси сабийлени, аузуна къаратып, бузуп тургъанда, биз кезлерибизни кысып, къулакъларыбызны битеп туругъамы керекбиз? Ы-ы? – дегенни айтып, вожата къыз, сермешге хазырланган адакъачыкъча, къайырылып тохтады.

Алай литературадан окъутхан устаз – акъкекел тиширыу – «комсомол комитетни активисткасын», инбашына тыншчыкъ къатылып, сабырлыкъгъа чакъырды:

– Сен былайда асыры кызгъанны къой да, «брах народчукъгъа», «къажау элементчикге», «бий улучукъгъа» айтып ангылат, – деди ол, аз ышара. – Ариу, тынгылы айтып, ангылатыргъа кюреш. Болалсанг. Бизге бу сабийлени юйретирге букорулгъан эсе, кюрешейик, тап ызгъа салайыкъ. Павлик Морозовдан башха юлгюле да излейик. Атасы фронтда къанын-жанын аямай къуллукъ этген, аппасы да намыслы инженер болгъан сабийге тапсыз атла жабышдырыргъа кюрешген а махтаулу иш тюйюлдю, эгешчигим.

Даулаш аны бла тауусулгъаннга ушады. «Бий улучукъну» хапары да аз-аздан унутулду. Огъесе, ким биледи, болжалгъа салыныпмы къалды?..

Дагъыда бир кесекден а Зуфар юйюне будуман этип кирди. Уллу атасыны боюнуна тагъылды.

– Аття, мени Ленин туугъан кюнню байрамында пионерге аллыкъдыла. Боюнума къызыл галстук тагъарыкъдыла. Сора барыбыз да суратха тюшерикбиз,– деди жашчыкъ, талакъ солуу эте.

– Охо, игиди, игиди, жашым. «Пионер» деген алчыланы да алчысы деген магъананы тутады. Тенглеринг бла бирге алчы къауумну санында жюрюсенг, жангылмазса, абынмазса, тюз жолунгдан шашмазса. Атанг да бек къууаныр эди... Сен а, балачыкъ, заман бла бирге атла. Насыбынг тутсун, «бий улучукъ»!

4

Къабарты-Малкъарны 115-чи атлы аскер дивизиясыны жашлары кёп болмай кюйюп бошагъан будай сабанны къыйырында тютюн чарсында къымылдагъан къарелдилени эс-ледиле. Ала жерлеринден кетмей къымылдагъанча кёрюндюле. Болсада, олсагъат кёкде фашист самолётла гуулдай келгенлерин эслеп, атлы жашла бу къыйыры-учу болмагъан сай ёзенде не къачар, не бугъунур амаллары болмагъанын да ангыладыла.

– Жерге къаплан, жигит! Бусагъат бомбала къуюп башларыкъдыла,– деди таматаракъ атлы жанында келген аскерчи жашха. Алай, аны абызырагъанын кёрюп, атындан сермеп алып, къара топуракъгъа къаплады.

– Къайда къалдыла бизникиле?! Кёкню, жерни да была бийлеп нек къойдула!

– Бусагъат, жигит, бусагъат жетерле бизникиле да. Бир амал этерле, бусагъат ол узакъдагъы дуппурланы артындан чыгъарла самолётларыбыз, танкларыбыз да, сен хайт де ансы,– дегенни айтып, таматаракъ аскерчи, кеси айтханнга алай бек ийнанмаса да, кюнчыгъышда кёгерген дуппурла таба къарады.

Душман самолётладан бири, бомбаларын атханы бла къалмай, баш энишге сёдегей учуп келип, пулемётларын чыкъырдата тебиреди.

– Ий, маржа, жашчыкъ, бери, бу илипин ызгъа секир! – деди тамата. Алай, нёгерини кёкюрегинде жайыла башлагъан къан тамгъаланы эслеп, кеси да амалсыз болду.

Душман самолётла ишлерин этип узайгъанлай, командирни хырха ауазы эшитилди.

– Бусагъат танкла келликдиле! Артха кетигиз! Ол дуппурла артына, агъач таба ётюгюз! Алай этмесек, иш как-

ды!.. – дегенни, кеси кесине айтханча, ауазы кючден эшитиле айтды.

Бу къатыш-къалжада командирни буйругъун эшитгенле, эшитмегенле да болдула. Немис танкла уа, кюйген къара топуракъны малтай, къурч кюбелерин алгъа скоре, бу къужур сермешге кирише башладыла. Ала кёп эдиле, алай эндиге дери уруш аулагъында атлыла бла бирда тюбюшмеген эдиле. Атлыла да, аскер къадарларында, быллай болумну сакъламагъан эдиле...

– Тохта, жашчыкъ, мен... ий, маржа, бир кесек тёз... бу сагъат болушлукъ жетерикди, шуёхчугъум...

Алай жаш кавалеристни, ат аскерчи жигитни санлары бошайдыла. Ол, айтыр сёзюн айталмай, ауузу ачылгъанлай, кёзлери уа тютюн чарсы жаба башлагъан кёкге аралгъанлай къалды.

Теболаны Масхут, эринлери къалтырай, жан берген жашны кёзлерин жапды. Сора, аны таба келе тургъан немис танкга бурулуп, бирге къысылып хазыр этилген гранатларын аны сынжырларына атды. Ол аны ахыр сермеш болгъанын ангылап, да алай эсе уа, бу эмегенни абындырып жоюлайыкъ, жоюла эсек да, деди. Жер, кёк да бирге жашнагъанча болдула...

Ат аскерчи Теболаны Масхут эс жыйгъанында, аны башын, дунияны да бийлеп тургъан шошлукъну ауурлугъун сезди.

«Мен къайдама? Бу дарман ийисли чатыргъа мен къалай бла тюшгенме?..»

Эки да жанына къарагъанда, кимни башы, кимни санлары байланып, жаралылары эсledi. Бир кесекден а бир акъ халатлы аскерчини аны таба атлап келгенин кёрдю. Бу душман аскерчи болгъанын жарты ачылгъан жагъасындан билди. Аны ызындан а бир арыкъсуу узун киши кирди чатыргъа. Экиси да Масхутну аллына келип олтурушдула.

– Алгъадан окъуна билдирип къояйыкъ, сен, жигит кавалерист, жаралы болуп, эсинг азгъанда, аскер жесир болуп, аулакъ лазаретге тюшгенсе. Сени къадарынг энди хорамлы герман аскерни къолундады. Уруш бошалгъанлай а, туугъан журтунга къайтырыкъса...

Алай Масхут энди, аны сёзлерин жарты-къурту эшите, болгъан ишлени, ахыр сагъатны кёз аллына келишдире башлады. Душманны къолуна жаны саулай тюшгенини ачыуу аны ичин кюйдюре тебиреди. Жан ала тургъан таулу жашчыкъ, аны юсюне гюрюлдей келген немис танк – была бары да бирге къатышып, кёзюн къарангы этдиле...

– Сен да, аскерчи тенглеринг да жигитлеча сермешген-

сиз. Алай темир кубели танклагъа атлыла, не жигитле бол-сала да, жукъ эталмазларын таматаларыгъыз билирге керек эдиле. Болсада сен, насыбынг тутуп, сау къалгъан эсенг, энди мындан ары къадарынгы оноуун этерге керексе... Уллу герман аскер кавказлылагъа душман туююдю...

Душман аскерчи, айтхан сёзлерин сабыр айта, къарамын бир Масхутну бетине, бир тилманчны аузуна бура, хапарын бардыра эди...

Къадарыны юсюнден айтханда, Масхут хар кесин пленнге берген Ата журтну душманына саналгъаныны юсюнден айтылгъан буйрукъну ахшы биле эди. Ол энди «махтаулу къызыл аскерчини» орунуна «къоркъакъ сатхычны» тиежегине тюшюп къалгъанын ангылай эди. Къадар ол эсе, деди Масхут ичинден, не да этип, къачар амал излерге керекди. Сибирьлик боллукъ ол болса да, быладан къачаргъа керекди...

Душман офицер, аны оюмларын сезгенча, сёзюн биягъы сабыр халда бардыра башлады:

– Сен энди кеси къыралынгда къара чёпге, айыплыкъ тизмесине тюшюп тураса. Терслигинг болмай тургъанлай. Сеничалагъа Сталинден кечгинлик болмаучуду, мындан арысында боллугъу да алайды.

– Да сора...

– Да сора уа не? Кесинги Ата журтунгу коммунистлени властындан теркирек азатлап, миллет эркинлик алыргъа керексе.

– Аны уа къалай бла? – деп, Масхут башын кётюрдю, немислини бетине соруулу къарады.

– Совет властыны тузагъында эзилеп тургъан муслийманла алагъа азат тангы энди атарыгъын ангылай башлагъандыла. Аны ючюн а энди кесигиз да къаты кюреширге керексиз. Къолгъа сауут алып. Кесигизни миллетлеригизни къадарлары ючюн сермеширге керексиз. Башха амал болмагъанын да ангылап, таукел болургъа керекди. Ол сыйлы къазауатха сеничала тийишли юлюшлерин къошсала, уллу хорлам да анда келликди. Алгъадан айтып къояйым – энчи муслийман легион къуралады да, кеси ыразылыгъынг бла жазылсанг, уллу фюрерни ыразылыгъына тийишли боллукъса. Унамасанг а, сени къадарынг башхаракъ боллукъду. Аны да ачыкъдан айтыргъа керекди. Оюм эт. Тамбла да тюбеширбиз, – дегенни айтып, душман келечиси, келгенича, алай тыншчыкъ, сабыр атлай кетди.

Аскер жерсирледен муслийман динлери болгъанланы айырып, аладан энчи легион къурауну юсюнден планнга Гитлер да ыразылыгъын айтханды деген хапар жюрюй эди.

Къалай-алай болса да, ол Берлинде бишген план болгъаны хакъ эди. Анга ишеклиле да аз туююл эдиле, алай, оноу этилип бошалгъандан сора, иш женгил башланды...

Масхутну диверсантланы, тасхачыланы школларына алгъанларында, ол къайгъылы сагъатларын экили бола оздурду. «Юйюме, журтума къайтыр амал чыгъа эсе, мен аны бек тап хайырланымра. Мен, айхайда, къачарма. Кесибизникиле къаплап къоймасала... Анда уа бир амал табарма. Жесирликге кеси ыразылыгъым бла туюшмегениме ийнандырымра, мен Уллу къыралымы патриоту болгъанлай къалгъаныма бир киши ишекли болмазча этерме. Легиондан да тийишли хапарла билдирме...

5

Штандартенфюрер Шредер – диверсантла школуну начальниги, аны аллында сатыр болуп сюелген жесирлени кёрюмдюлерин алай бек да жаратмады. Бу къаштуй, къушбурун жашланы мангылайларында аны кёл этдирирча шартла эсленмей эдиле. Энди ол бек ышанган Шаманланы Азрет, майор, уллу сынамы болгъан аскер тасхачы, «кавказ батальонну» Канарисни ыразылыгъы бла салынган командири эди. Орус революцияны заманында, Россейден Тюркге къачып, артда уа Германияда орналгъан «таулуладан» эди. Кавказлыны ич дуниясын, Шредер оюм этгеннге кёре, андан иги ким биллик эди? Тасхачыла школуну офицери Малкъарбекланы Абдуллахны Шредер Азрет бла алгъаракъда окъуна танышдыргъан эди.

«Ишни» къалай эсе да бир сыйдам, чурумсуз башланганы «Хажиабрекни» бираз тынгысыз да эте эди. Алай, «резидент Фридрих» алгъадан билдиргеннге кёре, жангы адам бир талай заманны Абверни кёз туурасында турлугъу да белгили эди. Ол угъай эсе, анга эс бургъанлай турлукълары да хакъды. Нек дегенде Россейге ишлегенлени ичинде «бийле», «гиназла» да аз туююл эдиле. Аны «легендасыны» былай шарайыпсыз, чыгы-чыгы бла къуралгъаны, Совет Союздагъы резидентни билдириуюнде да анга бир тюрлю чурум табылмагъаны Шредерни бир кесек сагъайта эди.

Эки да «бий улу» бир жерлилерини, «кавказлыланы», сатырларыны аллы бла Шредерни ызындан атлай барып, бир къаты санлы, алай сазбет жесирни аллында тохтадыла.

– Тукъумунг, атынг да неди? – деп сорду Юзейир улу бу къаштуй жигитге жууугъуракъ жанлап.

– Теболаны Масхут, – деди жаш. – Сен а кимладанса?

– Мен а Малкъарбекладанма. Юзейирни жашы, эшитген эсенг. Белгили инженер...

– Хау, эшите тургъанма. Алай былагъа къошулгъаныгъыздан а хапарым жокъ эди. Да сейирмиди: тенг – тенги бла, тегене – бауу бла...

– Охо, «тегене» бла «бауу» юсюнден энтта да сёлеширбиз. Бир бирни иги ангылар ючюн.

– Бек хурметсиз затха ушайды, – деди Азрет, кенгирек кетгенлеринде.

Германияны эм ариу шахарларыны бири Дрезденден узакъ болмай орун алгъан тасхачыла школу кёп болмай ачылгъан араладан бири эди. «Курсантланы» саныны азлыгъа бла таматалары уа полковник даражада жюрюгени бу школну уллу магъаналы «махкеме» болгъанын билдире эдиле. Малкъарбекланы Абдуллахны Дрезденни эм ариу орамларыны биринде фатаргъа тохташдырдыла. Аны терезелеринден айтхылыкъ сурат галереяны мекаямы – Цвингерни бахчасы – кёрюне эди.

Шредер, Азрет, Абдуллах да босагъадан атлагъанлай, сары шинли ушагъылы тиширыу алларына жарыкъ ышара келди. Къонакъланы эркин жарыкъ отоугъа чакъырды, кофе къайгъыгъа киришди.

– Фрау Ева Мюллер, бу уа кавказлы жигитле Азрет, Абдуллах, – деп, Шредер къонакъланы, Еваны да шагъырей этди. Кесин мында эркин жюрютгенине кёре, Шредер бу тиширыуну эски танышына ушай эди.

– Отто сау заманда Кавказны юсюнден, аны сейирлик таулу халкъларыны, аланы ариу жерлерини юслеринден да кёп алаамат хапар айтхан эди. «Эдельвейс» дивизияда къуллукъ этген заманында Кавказгъа эки да кере барып келген эди. Мен а термилгенлей къалдым, – дегенни айтып, Ева къабыргъадан ышара тургъан къаячыны суратын кёргюзтдю.

– Охо, сен къайгъы этме, – деди Шредер, – уруш бошалгъанлай, бу жойюсханла сени ол Кавказгъа элтип, жаратгъан юй да ишлетирле тюз да Эльбрусну этегинде.

– Да теркирек бошалгъа эди бу огъурсуз уруш.

Азрет бла Шредер кетгенден сора, Ева, Абдуллахны чакъырып, бек эркин болмаса да, тизгинли, жарыкъ да отоуну кёргюзтдю. Къонакъны бюсюрегенин ангылагъандан сора, ачхычланы узатып, жарыкъ ышарды.

– Бу тыш эшикни ачхычыды, бу уа – отоуугъузну. Орамны бирси жанында – кафе. Бек алаамат сыйламасала да, ач а этмезле. Эрттен кофени уа, жаратсагъыз, бирге иче турурубуз.

Ызы бла отоу ючюн берлик хакъны да тохташдырдыла.

Кете туруп, Шредер Абдуллахха бир эки кере да кёз кысыды:

– Сени немис тилинг алыктын доюн болмагыны ючюн, бу орус-немис сёзлюкню санга саууга этип береме. Болсада фрау Ева бла ушакларынг мындан кем хайыр бермезле.

– Халына кёре, ол сени башха затчыкылагга да юйретир, – деди Азрет, саламлаша туруп.

– Жюйюсхан майор, бу юйде жашырын ушакыла жюрюмеучюдуле, – деди Ева Шаман улугга, баш ие.

6

Ингир бола, Юзейир танымагган къарачайлы жаш, тамата бла ариу саламлашып, бир кёксюл конвертни узатды.

– Мен Малкъардан келеме. Насыбы юзюлген Малкъардан, – деди жаш мудах ауаз бла. – Мен анда кёргенни къанлым да кёрмесин. Кызылжагыала Саутуну, Глашланы дагыда бир талай элни бардан жокъ этгендиле, кюл-кёмюр этип бошагандыла. Уллу-гитче деп къарамай, адамланы кыырып чыкыгандыла. Ма аллай бушуу хапар келтиргенме, тамата. Бу уа... бир тиширычукъ берген эди, санга элтирими тилеп.

Юзейир эгечинден туугган Жансуратчыкыны хатын арсарсыз таныды. Ол Таубашланы Кичибатырны жашына къачханлы, иги кесек заман бола эди. Баш иеси фронтха кетип, къолунда да сабийчиги бла узакъ элде къалгган ахлусуна Юзейир бек тынгысыз эди. Къарт Кичибатыр, тиширычукъну къайын атасы, заманыны асламын къошлада оздура эди... Жансуратны къагытын окъуй баргыаны къадар, Юзейир, кёзюн туман жаба, бир-бир сёзлени жангыдан окъуй, аны жашаудан арыгган къарт жюреги къаты тепгенин сезе тебиреди. Ол бу ачы хапарга ийнаныргга сыймей эди, алай ийнанмай да къалай къалыр эдинг...

Айтылгган уучу, Беш да Тау Элге белгили таш уста Таубашланы Кичибатырны Зухура деп бир сейирлик туудукъчугу, бир танакёз туудукъчугу бар эди. Алай, Зухура дегенликге, бу ат терк унутула башлагган эди. Осал атха саналып угъай, башха сылтау бла. Ким эсе да кыызчыкыгга Жулдузчукъ деп, былай, къубултуп айтды. Ким эсе да аны къатлады, сора, айта кетип, кесини атын унутдуруп ийдиле. Жулдузчукъ деген ат ол кыызчыкыгга жабышып къалгганча болду. Кертиси бла да, ол, жанган жулдузчукъча жылтырай, аныча, тегерегине жарыкылыкъ жая, хар атлагган жери кюн тийгенча бола, аллай сейирлик затчыкъ эди. Онеки жылы тола келген суусурат кыызчыкъ. Бир-бир анала, алапат келинлик ёсюп келгенин эслей, анга энди

башха кёзден къарай башлагъан эдиле. Жюрюшюне, къылыгъына, субайына, чырайына кёз жетдире тебиреген эдиле. Аны юсюне уа атасы, анасы да намыслы тукъумладан болгъанлары да бир магъананы тута болур эди.

Аппасы уа келинине – Жулдузчукъну анасы, Малкъарбекланы къызлары Жансуратха – бир-бирледе тырман эте турур эди. Сюеги къатмагъан, саны ёсюп тохташмагъан сабийге сен асыры къыйын жумушла этдиресе дегенни айтып.

Алай Жулдузчукъ ишге-жумушха узалмай къалай кечиналлыкъ эди?! Тауукълагъа аш салгъан да ол, арбаздан юйге отун ташыгъан да ол, башха жумушлагъа да алай табылып къала эди эл ийнагъы жилтинкёз къызчыкъ. Кюн да таула артына ташайып, кюз кечеси да жетгенде уа, Жулдузчукъ печъни къатында анасыны жингиригине къысылып олтурур эди. Къолларында ийнелери уа шайтанча жашнай...

Чертлеуок отунла гур-гур отда чыкъырдай, ана да бир ариу макъамлы жырын айта, кюз кечеси не узун болса да, зауукълу оза эди. Тышындан а санлап бирде къыш келечиси – сууукъ желни гууулдагъаны эшитиле. Къызчыкъ бир-бирде сагъышлы къарамын кюйюзню ёргесинде тагъылгъан суратха да бура эди. Ариу атасыны суратына. Ол а, офицер картузунда жулдузу жылтырай, кёлек жагъаларында уа – тёртгюл белгичикле, политрукну белгилери, кеси да бир хычыуун ышара, къызына – скойген Жулдузчугъуна – къарап тургъанча кёрюне эди.

Къайгъылы кюз. Къыш сууугъу да бу жол алгъаракъ жетгенча кёрюндю. Фронтдан а бири биринден ачы хапарла келе башлагъандыла. Ала билдиргеннге кёре, душман кючу, Ростовну да алып, тюзюлей Кавказ таба атып келгеннге ушай эди.

– Мама, мама, ала бери да жетип къалсала уа, не этербиз? Къайры къачарбыз, немислиле элибизге кирип башласала? – деди къызчыкъ, эшиюн да бёлюп. – Кюндюз ол радио бла айтханларын эшитгенми эдинг?

– Аллах сакъласын, балачыкъ, аллай палахдан а, – деди Жансурат. – Душман бери жетсе, битеу да халкъны кюню къарангы болуп къаллыкъды. Политрукну юйюрюню кюню уа – бютюнда. Аппангы айтханы эсингдемиди? Ол а билмегенин айтмаучуду, къызчыгъым.

– Да фашистлени ууатырыкъдыла, артха, ызларына, туююп сюрлюкдюле дегенни да ол айтхан ушай эди да.

– Да, хау, алай да айтхан эди... Кесине да бек къоркъуп турама, – деди ана, терен ахтына. – Уллу къошда энди ол

сууукъдан да кыйнала болур. Ауруп кълалмагъа эди апа-чыгъыбыз. Сора, дейдиле, бу тау жолла да алгынча туюлдуле. Ишпионла, урушдан къачып айланган дезертирлеми... Дунияны абреги, аманлыкчысы таулада да айланады дейдиле...

– Эски тирменни къатында эки да немис шпиону тутхандыла дегенлери уа керти болурму? Самолёт бла келип, парашютла бла туюшуп, ыхы дегенлей, бизникиле тегереклерин алып кыйгъандыла...

– Болур, болур... Алай уллу палахдан а Аллах сакъласын. Башыбызгъа къркзуу келгенде, къроруулар адамыбыз да болмай кълалгъанбыз. Къызыл Аскерибиз а, эшитгенлей турабыз, арта кете, душманни тохтаталмай, амалсызгъа кълалып тургъанга ушайды. Къачан тохтатырыкдыла бу душманни, къачан тыярыкдыла? Хар кимден да биз кючлю болуп тургъанлай, не болуп кълалды аскерибизге да? Ах, балачык, биз ангыламагъан затла кеп болурла, биз билмеген затла...

Быллай кыйгъылы кюнлени биринде правлен аллында къызылжагъа аскерчилени кълауу тохтады. Тишируула, кими бишлак, кими гыржын келтире, талгъан аскерчилени жараларыны байлауларын алышындыра, айран ичире, кеслерини фронтха кетген жашларындан, кишилеринден да бир хапар билирге кюреше эдиле. Алай, иги хапар эшитип, кълуаннганы болмады...

Бир кесек солугъандан сора, командирлерини буйрукълары эшитилди. Сора уруш жоллары, кълаты сермешле тюгендирген аскерчиле аууш таба жол сала тебиредиле.

– Аллах онг берсин, харипчикле, сизге, кюч берсин, журтларыгъызгъа сау-саламат кыйтырча этсин, – дегенни айта, таулу кълатынла кетип баргъан аскерчилени эл кыйырына дери ашырдыла.

Билмей эдиле таулу анала ол адыргы умутлары кълалай отда кыйюп кетериклерин, иги кълууулары кълалай юзюлюп кълалыкъларын. Чынгыз ханны кыйсюз аскер башчысы Сябюдей багъатурну, жарым дунияны ууулагъан Акъсакъ Темирни да унутурлукъ палахны. Халкъын а жангъан отда кълалай кыйдюрлюгюн да, ёлюм оту бу тау элни бардан жокъ этип чыгъарыгъын да. Билген да кыйдан этерик эдиле ансы...

Кюз ууахтылада таулада аз тубеучю чууакъ кечеси, айлы, жулдузлу да кечеси, Сауту элине шош келди. Сагъайып тургъан адамла жылы журтларында тынчайыргъа кюреше эдиле. Черек да, быланы бу адыргы тынчыкъларын бёлмейим дегенча, кече бютюнда кълаты эшитилиучю тауушун

аз селейтгеннге ушай эди. Сууукъ кюз жели да, элге кире турмай, кенгирекден озуп кетгенча болгъан эди. Тынгысызлыкъ, къайгъыла да терен жукъугъа батылгъанча кёрюне эдиле.

Жулдузчукъ, маманы уятып иймейим деп, тыншчыкъ барды да, чыракъны саргъыл тилин энишгерек бурду. Аякъ бурунлары бла атлай келип, мамасыны ундуругъуна жанлады. Ол а бир тынгысыз жукъусуна кетип эди. Арбаз, юй да, кюндюзгю жумушладан арыгъанча, жукъугъа бёленип эдиле. Къызчыкъ, анасыны эшиуюн аны бошайып тургъан къолларындан алып, жанында шинтикге салды, атасыны суратына да кёз жетдирди. Сора, анга да къол булгъап, арсарсыз, тёшекчигине ташайды. Алай терк жукълап къалалмады. Не эсе да бир ангылашынмагъан къайгъы, бир тынгысызлыкъ аны сабий жүрекчигине орналып къалгъанча эди. Аппасыны келмей тургъаны да, ол кёп болмай жайыла башлагъан хапарла да Жулдузчукъну тынчлыгъын алып тура эдиле. Нек келе болмаз аппа да? Татлы къаймакъчыкъ да нек келтире болмаз? Келсе уа, Жулдузчукъ анга кече ортасына дери жомакъла айтдырып туруп эди. Суу башын бийлеген желмауузну юсюнден, ол ариу кызыны къутхаргъан жигит жашны юсюнден да... Сора Тенгизчи Синдийбатны юсюнден да бир жангы таурух айтдырып эди. Теркирек бир келге эди ансы.

Танг бола, Жулдузчукъну кёк кюкюрегенине ушагъан, къая юзюлгеннге ушагъан бир ачы таууш уятды. Ол таууш, уллудан-уллу бола, жууукъдан-жууукъ эшитиле келе эди.

Къызчыкъны анасы да уянды. Ол, чачын ашыгъышлы тарай, кызыны ундурукъчугъуна келди. Жанында таянып, сабийин ёшюнюне къысды, терезе таба къайгъылы къарды.

– Аллах, сен сакъла бизни хатадан. Ол тауушланы эшитдингми, балачыкъ? Ма дагъыда... Душман аскери ишми жетип къалды? Уруш элибизге былай терк жетип къалыр деген а кимни акъылына келлик эди? Тохта, бир тауушла, ушкок тауушла эшитиледиле...

– Мама, мама, мен... къалтырай турама. Мен, къоркъгъандан, къалтырай турама. Эшикни къадауун салчы, – деди Жулдузчукъ, анасыны жанында жыйырылып.

– Тохта, балачыкъ, бусагъат...

– Энди, аппа келгинчи, кишиге да ачма. Охому? Эшикни жаланда анга ачарбыз.

– Келмейди аппанг да. Андан эсе бир уллу палах алгъаракъ жетип къалмагъа эди... – Анасы къызчыкъны башын сылады, мангылайына уппа этди. – Хапаргъа кёре, душман

алыкъын Нальчикге да жетмегенди, кенгдеди. Да сора бу къаугъа, бу тауушла недиле да? Ким ким бла уруш этеди? Огъесе, биз да билмей тургъанлай, фронт элибизге жетипми къалды? Жарлы журтубузгъа...

Ана терезе таба атлады. Алай, ол терезеге жетгинчи, тышындан огъурсуз ауазла, чурукъ тауушла эшитилдиле. Сора, къарап-къарагъынчы, бир огъурсуз солдатла, бир къутургъан аскерчиле, эшикни, ушкок къалагъы бла уруп, къадауун чартлатдыла. Юйге соргъан-оргъан болмай кирдиле, мамагъа уллу кычыра тебиредиле. Ол а, ысхарла ёрге жаныны женгин табалмай, амалсызгъа къалды. Алай солдатладан бири, аны жингиригинден тутуп, Жулдузчукъну да бияры тюртюп, ол ачылып къалгъан эшик таба сюрдю. Бирси аскерчи уа ахы кетген тиширыуну белине ушкок къалагъы бла да жетдирди. Ана уа, ызына къарай, атлаууладан да жыгъылып, акъ мангылайы къан болуп, ачы кычырды. Солдатла, бютюнда бек чамлана, экиси да ананы эки къолундан тутуп, сюркеп алып кетдиле.

Бола тургъан иш кёзюне бир аман тюшча кёрюне, арталда абызырап къалгъан къызчыкъ ахырында, эс жыйып, анасыны ызындан мыллык атды:

– Мамам! Аначыгъым! Къайры алып барасыз маманы?! – дей, Жулдузчукъ, жалан аякълай, ташха-агъачха абына, арбазда гузабагъа къалды. Алайлай таш хунаны бирси жанында картузунда да бир кызыл жулдузу болгъан офицер кишини кёрдю. Ол, керохун ашыкъмай кётюрюп, къызчыкъны марады. Жулдузчукъ тохтады. Бу киши аны къорккютханлыгъымы болур эди? Да сора... Керох атылды. Къаш башына окъ тийген къызчыкъ алгъа атлам этди. Къарангы кёк эки жарылгъанча болду. Къолу мангылайчыгъында къызаргъан жулдузчукъгъа жеталмай, къызчыкъ хуна ташха ауду. Ауузчугъундан а айтыр сёзюню орунуна къан тама тебиреди...

Эл а жанады. Суху жел, жаннган отну бир юйден бир юйге ётдюре, битеу да дунияны ёртен алып барады. Бир кесекден а кычырыкъла, сауланы, шауланы да кычырыкълары селее башладыла. Отдан, окъдан да къутулгъанланы къауумлары, кими таш урулагъа бугъунуп, кими хуна ырбынлагъа кысылып, жан къайгъыгъа къалдыла...

Бугъалгъанла сакълай эдиле. Бу бизни аскерибизча кийинип келген фашистлени, дей эдиле, бизникиле келип, къуршаларла. Сора саула, ёлгенлени асырап, болгъан ишни-халны «кесибизникилеге» билдирирле...

«...Ахыры бла да жазыкъсыныу болмасын...» – деген эди мурдарланы бири – кызылжагъа капитан Тяжлов.

Бирикген отрядны командири капитан Накин, борчун толтурганнга санай, штабха тамамлы жууап ийди: «...Бизни жаныбыздан бир тюрлю жазыксыныу жокъду. Адамларын жокъ этебиз, юйлерин-журтларын кюйдюрөбиз. Юч кюнню ичинде Огъары Малкъар, Сауту, Огъары Чегет, Глашево жокъ этилгендиле. 1500 адам ёлтюрюлгенди...»

Бу мурдарлыкъны этгенле ол кёп болмай былайтын ётген «кесибизникиле» болганлары терк ачыкъланды. Бу къужур залимликге ийнанмагъанла аздан-аз бола, адамла ачыудан бла бу чексиз бушуудан шашып къалыргъа жетдиле. «Не ючюн? Нек?» деген соруулагъа киши жууап талбамады.

Аны жууабы, сылтауу да артда, башдан келген оноу бла, ангылашынмагъан буйрукъ бла жарашдырыллыкъ эди...

Бир огъурсуз эрттенликде жарлы болуп къалгъан, башында эки кюн бла эки кечени ёлюм жели шууулдагъан эл ахыр ууахтысына жетди. Эл кюйюп бошагъандан сора уа, ол жел, къара урходукну кётюрюп, неге да къайгъырыусуз къарагъан кюнню бетин жапды. Бардан жокъ болуп къалгъан элге ингир чарсы, кече къарангысы да болжалларындан алгъа келип къалгъанча болдула. Уллу ёмюрюнде кёпню кёрген тау сууу эски жырын тохтаусуз бардырады. Алай ол энди бегирекда ачы сарнаугъа ушайды ансы. Къара тынгылауну басып тургъанла уа къара ташладыла...

Эл башында тохтагъан от ызлыкъны Кичибатыр узакъдан окъуна эследи. Эследи да, сейир этди: танг атаргъа алыкъын эртте эди. Къая башына къонуп тургъан ай да кетерге хазырланганнга ушамай эди...

Къыйын тау жоллагъа, ташлы тик жоллагъа юйренген тор атчыкъ Кичибатырча ашыкъмайды. Иеси бир эки кере къамичи жетдиргенде да, терклигине къошар орунуна, сейир этип къалды. Бу къартны анга ёмюрюнде да биринчи чамланганы болур эди. Кесича, къартайгъан атчыгъын ол ачыуундан бир бёрюлеге ашатады, бир жардан атады, алай аны ючюн атчыкъ барышына арталда къошмайды. Ичин къайгъы бийлеп тургъан Кичибатыр элде халны теркирек билирге сюе эди. Андан ашыгъа эди тамата, андан ашыкъдыра эди ол тау жолунда ашыгъа билмеген, терклигине къоша юйренмеген атчыгъын да. Кичибатырны кёолунда саууту жокъ эди. Ол эскиден ёле тургъан къош къауалын урушну биринчи кюнлеринде окъуна алып кетген эдиле. Бир расписка журунчукъ да берип. Алай Кичибатыр тау жоллада тюберге боллукъ ач бёрюню ол къагъыт журун къоркъутур деп ийнаналмай эди. Ушкогун а алгъан эдиле. Бу затчыкъ шёндю сенден эсе Къызыл Аскерге бегирек

керек болур дегенни айтып. Айтханлары да, баям, тюз болур эди. Фронт дегенинг фронтду. Къош а – къош. Айхай, энди къош да алай къоркъуусуз жерди дерге да жарамаз. Тёрт аякълы жаныуарлагъа эки аякълы жыртхычла да къошула башлагъанлы. Алай энди, мюклел болгъан малларын тау артына ётдюрюп бошагъанлы, къошладан да уллу магъана къалмагъаннга ушай эди...

Не эсе да бир уллу палахны сезмеклик Кичибатырны тамагъында бир къаты тугулча тохтап къалгъаннга ушайды. Не энишге тигелемейди, не тышына чыкъмайды. Кёкюрегин толтуруп солургъа да къоймайды. «Тёшден кетерик, бёрюле юлюшю болдукъну» уа атлашына къошар умут жокъду. Баргъаны арталда тюрленмегенди. Тюшюп, жаяулай кетмей эсе, башха амалы къалмагъанды.

Ол жанган, ол деменгили ёртеннге ушагъан да не болур, экен? Фронт десенг, ол алыкъын узакъда болургъа керек эди. Къобан ёзенлерин узакъгъа санасакъ. Сора ол душманны тыя башлагъандыла дегенлери да бош хапар болупму къалды? Немисни кючю таркъайгъанды, бизникиле уа, эс жыйып, сауутну да игисин мажарып, хама алгъа чабаргъа хазырлана турадыла деген хапарлары. Да сора бу таула къоюнунда орун алып жашагъан элчикге не къыйынлыкъ келди да? Ауур сагъышла, бири бирине къошула, бири бирине къатлана, къартны алайсыз да тынгысыз акъылын къатышдырып къойгъанча этдиле...

Элге жете башлагъанлай, тор атчыкъ, жангыдан жан киргенча болуп, жюрюшюне «кеси ыразылыгъы бла» къоша тебиреди. Жол сыйдамыракъ бола башлагъаны ючюню, огъесе къамичини «татыуун» сезе башлагъаны ючюню, ким билсин.

Алай, юйге жете тебирегенлей а, тамата, кёкюрегинде бир зат кююлгенча болуп, санлары бошайып, кёзю къарангы этип тохтады. Жулдузчукъну ол узакъдан окъуна эследи. Ол а, чач эшгенлерин да сакъ жел къымылдата, хуна ташны юсюнде сойланып тура эди.

Кичибатыр атындан секирип тюшдю. Чабып барып, туудукъчугъун къолуна алды. Суууп тургъан Жулдузчукъну бетчигине солуп да кёрдю. Алай бу къужур, бу огъурсуз да дунягъа сейир этип къарагъан уллу къара кёзлени жилтинлери ёчюлюп эдиле. Кичибатыр, тюп эринин къабып, жаралы жаныуарча сынсыды. Аны исси кёз жашлары уа Жулдузчукъну бетине, къаш башында уюп къалгъан жарачыгъына тама эдиле.

«Я Уллу Аллахыбыз, Сен, адамгъа, жаныуарлагъа да жан салгъан Раббийибиз, кёзюнг къыймай, эримей, муну жан-

чыгъын къалай алып къойдунг?! Андан эсе мени жюз кере ёлтюрсенг эди уа! Ай кибик, ариу, жангыз балачыгъымы, кёз жарыкчыгъымы былай этип нек къойдунг?! Энди мен аны атасына, кесими уа жашыма не айтырма? Ким ёчюрюп къойду бу ёчюлмез чыракчыгъымы, ариу Жулдузчугъу-му?..»

Энди ол къарт адам, кёзю туман болуп, жукъ кёрмей, жукъ да эшитмей, инбашлары къалтырай, тауушсуз жиляды. Сора ёчюлген Жулдузчугъун ёшюнюне къысыды, юй таба тентирей атлады. Къызчыкъны ундурукъчугъуна салды. Бетчигин жабып, анасын излей башлады, къоншулары да жокълай чыкъды. Бу халкъ къайры кетгенин, жамауат нек жокъ болуп къалгъанын ол алыкътын ангылаялмайды. Къайдадыла была, нек келмейдиле? Нек билдирмейдиле, нек айтмайдыла Кичибатыргъа бир хапар?..

Къарт, тентирей-тентирей, орамгъа чыкъды. Аны къычыргъанын, аны чамланнганын киши да эшитмейди. Ол а жукъ да ангыламайды, жукъ да билмейди.

– Къайдаса, жамауат?! Къайры къачхансыз, къайры тас болгъансыз, аланла! Мени кёз жилтинчигими нек жойдургъансыз, нек сойдургъансыз?! Аны жойгъан мурдарны нек ийип къойгъансыз?!

Алай элни ортасына жете баргъанда эследи Кичибатыр: сабийи-уллусу, къарты-жашы да, кими арбазында, кими жол жанында хуна тюпледе сойланып жата эдиле... Акъылдан шашаргъа жетген къарт, ташха олтуруп, кёзлерин къол аязы бла жапды.

Бир кесекден бетлерин ачыу чарсы къаралтхан адамла андан-мындан чыгъа тебиредиле. Ёлген элни орамында, жолунда ёлгенлерин излей жайылдыла...

Кичибатыр, Жулдузчугъун кебинликге салырдан алгъа, бичагъын чыгъарды, къызны чач эшгенин кесип алды. Быстырчыкъгъа чулгъап, къоюн хуржунуна салды. Сора, къарамын жылыусуз кюннге буруп, жалыннган ауаз бла айтды:

– Ай Сыйлы Раббийибиз, болмай эсе да, мурдарны табаргъа болуш. Бир бек тилейме сенден... Алайсыз манга тынчлыкъ жокъ, жашау да жокъ. Эшит тилегими!

Алай Кичибатыр, къуру аны элине угъай, битеу да таулу халкъгъа келе тургъан жангы палахны, айтып-айтмазча зулмулукъну алыкъын билмей эди...

* * *

Фронтдан келген хапарла – бири биринден ачы. Душман кючу, аны къурч кубели танклары Кавказ таба атып

келедиле. Къара тырмылы къагъытла, Къарачайны да жокълай, бушуугъа бушуу къоша, ачыулу хапарла кенг жайыладыла. Аты-чуу чыкъмай тургъан, сауланы, шауланы тизмелеринде да айтылмай тургъан а Малкъарбекланы Абдуллахды, Зуфарчыкъны атасы. Ынна, хар намаз этгени сайын, Аллахдан тилек этеди, таш салады... алай бир къагъыт журунчукъ окъуна болса уа. Иги къууумун юзмеген аттяды. «Разведкада иш болур, тасхачы къауумлада иш айлана болур. Неда бир башха, жашырын иште жюрюй эсе уа? Кеси да сездирген ушай эди да. Алай эсе уа, кеч-эртте болса да, бир зат билдирмей а турмаз».

Душман кючу уа тохтаусуз уруп келеди. Аття кёлсюзлеге кёл этдирирге кюрешеди. Аскерибиз алыкъын кюч жыя турады, фашистни, бирден уруп, къопмаздан жыгъар ючюн дейди. Юйюбюз къуругъанды, ишибиз какды, аскерибиз къачып барады деген тубесе уа, «паника» этеди деп терслейдиле да, арсарсыз, жууапха тартадыла. Илишаннга окъуна саладыла деген хапарла да жюрюйдюле. Къыйын заман, ачы заман...

Аллай кюнлени биринде шахаргъа душман аскерле кирдиле. Андан алгъаракъда уа шахарда жашагъанланы иги кесеги тау элlege чачылды, тау тамакълагъа бугъунургъа кюрешди. Зуфарчыкъ тенглеринден-шуёхларындан, суйген школундан да бир талай заманнга айырылды...

Теберди сууну ёргесинде орналгъан бир элчикге немислиле жаланда бир сугъулдула да, артда анда хазна кёрюмедиле. Табалгъан малларын сюрюп, тюзге эндиле. Андан а душманны къанлы ишлерини юслеринден бири биринден ачы хапарла келе турдула. Аття, кесича, къартайгъан къарачайлыны жылы ышыгъында, аныча, жангыз жашын фронтха ийип, аллына къарай олтургъан хурметли таулуну юйюнде кечине турду. Юзейир, адамлары да, немислиле кетгинчи, бу ауулдан тышына чыкъмай ётдюрдюле адыргылы кюнлерин. Жыллача кёрюнген кюнлерин. Тиширыула жангы танышлары бла терк келишселе да, Зуфарчыгъ'а, кесине тенг табалмай, къуруда аттясыны ызындан жёбелегенлей айлана эди.

Немислиле кетгенлей а, аны да озгъан палахны уллусу келди насыбы юзюлген Къарачайгъа. Халкъ, къууанч тыпырлы болуп, уллу байрамына киришгенлей, таулагъа нюрюн тёге жашнагъан кюнню жарыгъын айгып-айталмазча палахны къара туманы жапды.

Халкъны байрамын урладыла. Аны бла бирге насыбын, туугъан ташын, миллет сыйын да.

Кюн бла кечеге Къарачайны элин-журтун гетенбаш ас-

кер машинала, кызылжагъа аскерчиле толтурдула. Дунияда жюриюмеген зарауатлыкъ, адам айтып эшитмеген артыкълыкъ бийледи кыуатлы Къарачайны. Жалгъан дауну къара ауу, тауну-тюзю тумалап, огъурсуз чарсын жайды, от жагъала сууудула, иелери кетген итле улуй къалдыла...

Сагъыш туюмчеги башын бийлеген, тынчлыгъы-ыра-хатлыгъы кыуругъан Юзейир ахырында бир жашау кый-матлы оюмгъа келишди. Биз, дегенни айтды ол бийчесине, келинине, анга кысылып тургъан Зуфарчыкыгъа да, энди мында туруп кёрлюк игилик жокъду. Къарачайлы къарын-дашларыбыз бла иймедиле, башха миллетге санап. Алай энди мында тургъандан магъана барды деп да билмейме. Талай жылны бу сыйлы жерни, огъурлу халкыны гыржы-нын ашап, суун ичип жашадыкъ. Блас да бизни мында кыйнамады, сюрмеди. Энди мен туугъан журтубузгъа ба-райым да, ишни-халны билейим. Былай тургъандан а ха-йыр жокъду. Иш тап болса, келип, сизни да жыйып, артха кыйтырбыз, туугъан жерибизге тийиширбиз. Болмаса уа... барыбызны да къадарыбыз Аллахны къолундады. Ол бу-юргъанлай болурбуз.

7

Арагъа

«Къонакъ» тийишли жерине къонушду. Адамларыбыз-ны хайырындан, «къуллугъу» да аман туюлду. Адетле-риндеча, аскер жесирлени лагерине ётдюрген эдиле да, анда кёп мычымагъанды. Къонакъгъа уллу «эс бургъанлары» да кёрюнюп турады. Аны анда кёп-азмы тутарла – белгисиз-ди. Алай бусагъатдагъы заман излегеннге кёре уа, баям, кёп тутмазгъа керекдиле. Ишни да ышанганларына кёре берирле. Бизни адамыбызны болушлугъу бла. Къалай-алай болса да, кёз туураларындан кетермезлери уа хакъды. Халгъа кёре, офицер жашны даражасы, кавказлы болгъаны ючюн да, ёсе барлыкыгъа ушайды. Жууаплы жумуш буюру-гъа боллукъдула. Къагъытлары Абверни эм бийик даража-сындадыла.

Тасхачыланы жангы школлары бир бири ызындан ачы-ла, алада ишлерик офицерлени да фронтдан окъуна чакъы-рыргъа тюшеди. Быланы бир жангы планларына кёре уа, Кавказ жанындан «специалистлени» да кыыстау хазыр-лай тебирегендиле. Биз ийген жолдаш андагъы резидент

бла теркирек тюбеширча этигиз. Хайыры уллу боллукъду.

«Хажиабрекден» салам.

«Фридрих»

Арагъа

«Таурух» ётгеннге ушайды. Анга шагъатха сиздеги резидентден алгъан билдириулер, баям, ыразы этгенди мындагъылыны. Тамбла тасхачылыны школуну, башхача айтханда уа – диверсия араны таматасы бла – жууаплы тюбешу боллукъду. Штандартенфюрер Отто Шредер, бек къарт болмаса да, сынамлы тасхачыды. Абверни эм сыйлы кадрларынданды. Уруш аллы жыллада Совет Союзгъа эки кере, ол санда Кавказгъа да барып келгенин жашырмайды дейдиле. Алайды да, «кавказ батальон» дегенлеринде аны бек ышанып хайырланлыкълары кёрюнуп турады.

«Хажиабрек»

– Э, шуёхум, уллу ишле энди башланадыла. Германияны махтаулу аскери Москва таба уруп барады. Бир кесекден большевиклени ара шахарларыны уллу майданы бла фюрерни жигитлери, Парижни Енисей орамындача, сатыр-сатыр болуп ётерикдиле. Бююн-тамбла дегенлей, къызылла къаласы къопмаздан ауарыкъды, – деди Азрет, уллу сыра аякъны кётюре.

– Да андан мени жарлы халкъыма не хайыр? Эки да эмегени орталарында къалгъан бизбиз, – деди Абдуллах. Ичинден а: «Хар не да тамам бола тура эсе, бу «кавказ батальон», «муслийман легион» дегенлери уа неге керек болуп къалдыла да?» – деди. Азретни аны бла даулашып башламагъанына да сейир этди.

– Сен, сынамлы офицер, энди билиминги, сынамынгы да уллу фюрерни тарых магъаналы ишине атайса. Сени къадарынг энди сени къолунгдады.

– Азрет, къарындашым, бери тынгыла, – деди Абдуллах, – Германия ол биринчи кампаниясындан сора стратегиясын бир кесек тюрлендиргенин сен да билесе, мен да билеме. Ана мураты шёнду башхады. Кавказлылыны Москвагъа атаргъа деп жыймайдыла. Алайды да, жюйюсхан майор, мени уа таулу жолдашым, кел, арабызда ачыкълыкъ жюрюсюн. Ишни бизге жетгенин айыпсыз толтурсакъ, андан сора не къайгъы? Уллу Германны къайгъысын немислиле

кеслери эте турурла. Бизни муратыбыз а Кавказды. Бизни туугъан ташыбыз, Ата журтубуз.

– Хау, къарындашым, сен тюзсе. Айхайда, тюзсе. Тюпेतюз. Ала – башха, биз – башха, – дегенни айтып, Шаман улу сыра аякъны тауусхунчу ичди. – Алай, сен да бери тынгыла. Орус эмеген аугъанлай, барыбыз да жыйылып, бир заманда сыйырылгъан ырысхыбызны къайтаргъан бла къалмай, Уллу Малкъарны оноун уучубузгъа жыяргъа керекбиз! – Азрет семиз къолчугъун жумдурукъ этип къалтыратды. – Сени бла меничала къурарыкъдыла Кавказны жангы нязамын!

«Кётени кёкде, кётю кюлде» дегенлей, сенде уа бар кёреме да!»

– Да бир кёрейик ишни-халны. Алай «кавказ батальон» дегеннге Шредер шуёхунг алыкъын бек ышаннганнга да ушамайды.

– Хау, алайды. Немис дегенинг, ишни хайырын кеси кёзю бла кёргюнчю, ийнанмаучуду. Алай тасхачылары, диверсантлары да биринчи къауумларын ашырып, ала да жумушларын тынгылы этгенлей, ол бизни ишибизге башха кёзден къарап башлар. Ма кесинг кёрюрсе. Саугъа къоллу этерге да болур. Ишни башы – таукеллик... Школубузгъа буюрулгъан энчи жумушну юсюнден а... артда хапарлашырбыз.

– Охо, – деди Малкъарбек улу. Ол кюндюзгю юйрениуледен сора немис тилден дерслерин да унутмазгъа, Евагъа да... гюл къысым элтирге керек эди. Ол Еваны фатарында жашап тургъанлы, бир ыйыкъ бола эди. Эрттенликде, маргарин жау сюртюлген бутербродларын ашап, ашылыкъ къатыш кофелерин да ичип, экиси да ишлерине ашыгъып кете эдиле. Ева – Цвингерге, музей къуллаугъуна, Абдуллах да – тасхачыла школуна.

Бу тиширыу Абверни адамы болгъанына, энчи жумушун жюрютгенине Абдуллахны бир ишеги жокъ эди. Алай аны сагъайтырча зат алыкъын Еваны ауузундан бирда эпитилмеди. Ингирде да Ева, къонакъ кишиси бла адепли саламлашып, кеси отоуна арсарсыз кетип къала эди. Азрет бу тиширыуну юсюнден асыры семиртипми сагъыннган болур эди?..

Масхут бла тенглери ёзенде бардырылгъан юйрениуледен сора тургъан жерлерине арып-талып келе эдиле. Бир кесек солуп, ауузланнгандан сора уа, башха дерсле башлана эдиле.

«Сиз энди жашырын фронтну аскерчилерисиз, – деди тасхачыланы ниет жаны бла да насийхатчылары Азрет. – Энди сиз озгъан жашауугъузну унутугъуз. Энди сиз «таурухла-рыгъызгъа» кёре жашау этериксиз. Сиз уллу герман аскерини къазауатчыларысыз...»

Аны бла да къалмай, «сохталагъа» немис халкъны жашауун кёргюзтген къысха жолоучулукъла, аны уллу кюнчюн кёргюзтген кинолагъа экскурсияла эте эдиле. Узагъыракъ жерлеге машинала бла элтип келтире эдиле.

Кюнлени биринде уа Арагъа быллай билдириуле кетдиле:

«Цеппелин» деген операциягъа кёре, Тюркден Союзну юг районларына тюрк миллетли муслийманладан эки тасхачы къауум иерикдиле. Жерин, тизмесин да кечирек алырсыз.

«Хажиабрек»

«Генерал-майор Геррни танк дивизиясы Армавир тийресинден, генерал-майор Брайтны 3-чю танк дивизиясы да Нальчик тийресинден чыгъар планларыны юсюнден билдириуге шагъатлыкъ этебиз. Эм уллу иш а – Кавказны партизанлары бла жашырын патриот организацияларына къажау «Бергман» («Таулу») деген миллет къауумну хазырлау барады. Аны политика жаны бла оноучусу уа тамата лейтенант Оберлендерди. «Миллетлени эркинлик ючюн кюрешлерин» тинтиучю специалист Оберлендер Кавказда уруш аллы жыллада да бола турганды...»

«Хажиабрек»

Жашырын билдириучю тасхачыла школунда юйреннгенлеге Сталинградда болгъан деменгили сермешни юсюнден толу хапар берди...

Масхут жастыкъ тюбюнде ууакъ харфла бла жазылгъан газет формалы къагъытны тапды. Эм алгъа ол аны, тенглерини барындан да букъдуруп, кеси окъуду:

«...Тау арты фронтну Шимал Кавказ жанында къаууму алгъа бара башлагъанды. Фон Клейстни аскери туракълай тебирегенди. Моздок, Малгобек, Нальчик душмандан азат болгъандыла. Манштейнни танк аскери, къуршоугъа тюшген Паулюсну азатлайма деп, кеси ууатылгъанды. Клейстни 1-чи аскери Кавказ тийресинде къуршоугъа тюшерге боллукъду...»

Масхут, бу сейир хапарны жангыдан окъуп, төгерегине къарады. Сора къагъытны тынгылы жерге букъдурду.

8

«Мен, Малкъарбекланы Юзейир, отуз сегизинчи жылда Къабарты-Малкъардан Къарачайгъа кёчюп, юйюрюм бла бирге анда жашагъанма. Усталыгъым – жолла ишлеучю инженер. Трудовой фронтда ишлегеними шагъат къагъытларын да, башха документлени да заявление бла бирге береме. Юйюр-юйдеги – юй бийче, келиним, туудукъчукъ – алыкъын андадыла. Жангыз жашым а – фронтда. Мен бу кыйын заманда, болгъан билимими, кючюмю да аямай, туугъан журтум Къабарты-Малкъаргъа хайырлы ишлерге хазырма...»

Уянланы Чотай, таулуланы эм намыслы къуллукъчуларындан бири, къагъытха, Юзейирге да кезиу къарай, терен ахтынды.

– Кыйын заман дегенинг... кертиси бла да, алайды. Болсада Къызыл Аскер душманны къуууп барады, иш игиге айлана башлагъанга ушайды. Хорлау кюнню къууанчына да жетербиз деп турабыз... Ыхы, сора жолла ишлеучю уста... Хау, энди эсима тюшюрдюм... Сиз тукъумну врачлары, устазлары, алимлери, аскер къуллукъчулары да кыралгъа, ёз халкъларына да жарагъанлай тургъандыла, атларын иги бла айтдыргъандыла. Алай арт жыллада болгъан жангылычла... Кечилмез жангылычла кёп адамыгъызыны ачитхандыла. Энди иш табына айланыр деп умут этебиз... Къагъытларынгы уа, тохташхан адетдеча, тийишли бёлюмлеге ётдюрейик, оюмларын, оноуларын да билейик. Сора бир ыйыкъдан тюбешейик да, жолдаш Малкарбеков, ишни болушун анда билирсе. Сау кёрюшейик, Юзейир, – дегени айтып, Чотай къонагъын ашырып чыкъды.

Алыкъын кючю таркъаймагъан кюз арты кюн, биринчи къарны эритип, жерни къарасын ачды. Уруш оту тозуратхан, энди уа тиргизиле башлагъан Нальчик шахары, жангьдан жан кире, эс жыя башлагъан жаралыгъа ушайды.

Къабарты орамда жашагъан бир эрттеги шуёхуна тюбер мурат бла, Юзейир тюкен таба бурулду. Эм огъурсуз махкемени аллы бла ётюп бара, бир кесек мычыды ол юйню аллында. Уруш отундан да сакъланган, бу деменгили мекям ёмюрде да бузулмазлыкъ къяча суюле эди. Кёпню кёрген, кёпню да билген, билгенин а къаты жашыргъанлай, кирит салгъанлай тутаргъа суйген мекям. Республиканы оноучулары ишлеген юй башха жерде эди. Алай чынтты

оноу, кёбюсюнде уа огъурсуз, кюйсюз оноу, былайдан, бу юйден чыгъа эди. Аны терен урусунда азап сынатхан тешикле, кёп насыпсызны жашауун юзген тыгъырыкъла бар эдиле. Бек сейири уа – Малкъарбекланы тюплю-башлы ариу юйлери да былайдан узакъ болмай сюеле эди. Юзейир кёп кере келе туруучу, жаш заманында кёп зауукълу ингирлерини юю. Бу эки да межам быллай къоншулукъда, уруш отундан, башха сынамладан да сакъланып жашагъанлары сейир этерча эди.

Юзейир темир сынжырлары бла жасалгъан балконну тюбюнден къарады. Юйде адам барын-жогъун билген къыйын эди. Терезеле ичлеринден къалын жабыула бла жабылып эдиле, къары эрип бошагъан жолчукълада да аякъ ыз эсленмеди.

Юзейир, терен ахтынып, жолуна кетди. Шуёхун юйюнде тапмады, элге командировкагъа кетгенин айтдыла. Къонакъ юйге къайтыргъа тюшдю. Энди ол, айтылгъан болжалны къалай оздурургъа билмей, сагъышха къалды. «Кел, не болса болур, Ата журтубузгъа, ата юйюбюзге бир барайыкъ. Туурасындан окъуна бир къарайыкъ: жангы иелери юйню тап тутамыдыла...» – деген акъылда, Юзейир жолгъа атланды.

Тау сууну, жай кюнледе ташлы жагъаларын жуууп, къаты макъамы тау тарын толтуруп барыучу черекни къыш сууугъу эслерча шошайтханды. Жагъаларын кюмюш буз гуржабасы бла омакълагъанды. Суу «тютюню» кенгнге жайылып эриучю чыран да, къышны кючюне бойсуна, буздан жомакълы чач эшгенле суууруп, кюн жарыгъында жылтырайды, жашнайды. Сабий заманларындан окъуна таныгъан жерлерине сюйюне, Юзейир бу ууахтылада бар къайгъыларын, ауур сагъышларын да унутду. Туугъан жерини татлы хауасын жута, бу жомакълы чырандан да тансыгъын алалмай, алайда иги кесек заманны турду. Автобусну шофёру, машинасыны суун алышындырып, бир папиросну да тауусханлай, жолоучула жерлерине тийишдиле. Юзейир, жукъудан уянганча болуп, минип, жерине олтурду.

– Бий улу келгенди! Малкъарбекланы Юзейир келгенди! – деген хапар элге топ атылгъанча жайылды. Адамла, уллусу-гитчеси да, чалбаш кишини тегерегин алдыла. Быланы асламы Юзейирни таныгъан да этмей эди. Хапарын эшите тургъанла уа бар эдиле.

Юзейир Правлен аллында тохтады. Анга бир къартайгъан киши жанлады да, къолун инбашына салды.

– Сау кел, бий улу, жууукъ бол! Къайдан чыкъдың, Юзейир?! Келчи юйюбюзге, бир суусап ич да, солугъан да эт. Сени ата юйюнде шендю, баям, аллай амалынг болмаз. Кел.

Юзейир бу кишини къайда, къачан кӛргенин иги эсине жыялмагъанына иймене, бир кесек жунчуду, сорургъа уа уялып къалды. Юйдегиле, къартны бийчеси бла келинлери, къонакъгъа жарыкъ тюбедиле. Сора, кенгирек кетип, къушмуш эте турдула.

– Мени таныялмагъанынгы халынгдан окъуна эслеп турама, – деди къарт къонакъбайы Юзейирге, гоппанны узата. – Экибиз да, уудан келе, башда шауданланы къатларында айыугъа тюбеп къалгъаныбыз эсингдемиди? Сен аны бир ургъанлай...

– Бийсолтан! Бийсолтан къарындашым!

– Да энди жалчысы бийине къарындаш болуп да билмейме, алай, таныялгъанынг ючюн а, сау бол. Ол да игиди... Андан бери тау тарында кӛп суу саркыгъанды. Сени Арыстопда, инженер окъууну бошап, жолда келе, ГПУ къымгъанды деген хапарланы да эшитген эдик. Артда, элге келгенинде уа, ол ӛтюрюк хапар болгъанын ангылагъан эдик. Бир кюн а барыгъыз да къайры эсе да кӛчюп кетгенигизни эшитдик. Бий юйюрюн Салапкийге ийгендиле деген таурухла да жюрюй турдула. Андан сора уа не акъ бла, не къара бла сагъынмай тохтадыла.

– Да, шӛхум, бу бузулгъан дуняда барыбыз да аз зарауатлыкъ сынамадыкъ, аз кыйналмадыкъ.

– Да санга, сиз бийлеге, бузулгъан кӛрюннгениликге, иги жашауну энди къурала тебирегеннге санап турабыз. Немис да кетди, аскерибиз аны сюрюп барады. Жашдан келген письмолагъа кӛре, уруш бошалыргъа кӛп къалмагъанды. Алай жокулгъанланы ким сау этер ансы. Эки уланымдан бирин жутханды бу къазауат. Урушну биринчи кюнлеринде окъуна. Бири уа, Аллахны ахшылыгъындан, сауду. Жазып турады.

– Да сора, харип, сени бушууунг уллуду, бирси жашынг сау-саламат къайтсын ансы, – деди Юзейир. – Бизники да фронтдады. Жангыз бир къагъытын алдыкъ, андан бери уа аты-чууу чыкъмай къалды. Кертиди, менден къагъыт алмай туругъа да тюшер, алай къайгъы этмей туругъуз деп да сагъынган эди. Энди уа не айтыргъа да билмей турабыз.

– Сен эртте-кечден тюнгюлюп да къалма, иги къууум эт. Бизни сакълагъан, бизни кӛл этдирип тургъан иги къууумубузду. Ол болмаса, отум кӛмкюлдо де да къой.

– Бир жаны бла алып айтханда, сиз насыплыласыз. Большевик динигизге табынасыз да, хар неге да жууабыгъыз хазырды. Сизни ючюн парткомла бла аладан таматала оюм этедиле, ышандырадыла, ийнандырадыла...

– Да, сен айтханнга кёре, биз башсыз хайыуанла болупму къалдыкъ да? Бош айтаса алай а.

– Мен алай айтмагъанма. Алай ангылагъан эт: сен, Бий-солтан, эски заманлада да малла бла бирге эдинг, энтта да алайлай къалгъанса...

– Тохта-тохта, шуёх! Сен, мени сыйлы къонагъым болуп тургъанлай, бу браждебна агитациянгы къой! Кертиди, эки-биз да классовый брах болгъан къадарда, арабызда толу жарашыу боллукъ туююдю. Ол фактады. Алай бизни бирикдирген затла да бардыла. Жюреклерибизде, тамырларыбызда таулу къаныбыз жюрююдю. Биз таулулабыз. Бир суудан ичебиз.

– Саппа-сау бол да къал. Биз таулулабыз. Жерибизге душман аскери киргенде, кёп тюрлю чабыуулла оту журтларыбызны кюйдюргенде, фашистле келгенде да, биз таулулай къалгъанбыз. Таш ауузла, тау ауушла да бизни мингжыллыкъ журтларыбыздыла. Биз «брахлагъа» юлешинип жашайбыз десек, эшигибиз анда жабылып бошарыкъды, анда тауусуллукъду миллет энчилигибиз да. Аз къан тёгюлменди. Атасыз, анасыз къалгъан таулу сабийчикле, детдомлагъа чачылып, ана тиллерин харам этип, тонгуз эт ашап жашайдыла. Ма ол болгъанды бизге «брахлыкъ» келтирген ахшылыкъ. Миллетибиз тюп болуп, жокъ болуп къалмаз ючюн, хар болгъан гурушхалыкъланы къоюп, бир болургъа керекбиз. Энди бизге «къызылла», «акъла» да этген ахшылыкъланы кёре тургъанбыз. Бузгъан бла ууатхандан сора, ала билген жокъду. Келир заман чынтты патриотланы, усталаны заманы боллукъду. Ма къарап тур, ёлмей къалсакъ...

– Былайда уа, бий улу, сени айтханынга толу ыразы болуп къалалмам. Тюненеги жалчыланы, къараланы сабийлери бюгюн школагъа жюрююдюле, окъуу, билим аладыла, машина, самолёт жюртедиле. Аланы, «къараладанса» деп, киши басынчакъламайды, учуз этерге кюрешмейди.

– Окъуйма дегеннге алгъын да табылгъанды амал. Аллах берген хунерине кёре. Алай окъугъанны да окъугъан биледи ансы. Шёндюгю школада, сёз ючюн, Аллах жокъду дегенлей турадыла. Дунияда хар не да кеси аллына жаратылып къалгъанды дейдиле. Аллау таурухла бла, сабийни, экили этип, башын къатышдыргъандан сора, не табаргъа боллукъду?..

– Келчи, бу класс душманлыкъны къояйыкъ да, бу сууу тургъан хычинлеге узалайыкъ. Жаным-тиним – исси

хычин бла сууукъ айран. Ма философияны башы олду, — дегенни айтып, Бийсолтан «бисмилля» этди.

Дагъыда бир гоппанны ашыргъандан сара, къаонакъбайы Юзейирге бир хыйла къарап сорду:

— Ийманынг хакъына, соргъаныма айып этме, кесинг айтхынчы тѣзалмадым сормай, энди бери не жумуш бла келгенсе? Туугъан журтунга ахыры бла да къайтыр умутунг жокъмуду? Огъесе иги заманынг ѳтген жерге тансыкъ болуп келгенлигингмиди? Айып этме соргъаныма.

— Да Аллах айып этмесин. Соргъанынга жууабын а айттайым. Туугъан ташыма тансыкъдан сора, мени бери чакъыргъан болмагъанды. Юйюрюм алыкъын Къарачайдады. Къарындаш халкъыбызгъа келген къара кюнню уа эшитген да болурса.

— Эшитмей а! Бек бушуу этгенбиз. Аз жууугъубуз-ахлу-буз жокъ эди анда... Сора, Юзейир, окъууу-билими болгъан адам, кесинг да ичлеринде жашап тургъанса, бу ишге кесинги оюмунгу айтчы. Ол жалгъан дау алагъа алай жагъылгъанлаймы къалыр? Огъесе, тюзню-терсни сюзюп, ала-ны жерлерине къайтарыламы? Ы-ы?

— Да, кесинг айтханлай, иги къууум этип турайыкъ. Алай бу бластда «алайда уа жангылгъан эдик» деген адет жюрю-мегенин кесинг да иги билесе. Алай, Аллах айтылгъан жерден кери этсин, жюрюген хапарлагъа кѳре, аллай кюн бизге да келип къалыргъа боллукъду...

— Къой, маржа, аллай затланы сагъынмайыкъ...

— Биз а сагъынмаз эдик, алай сагъыннгандан да оздуруп къоярыкъла бардыла ансы... Да, охо, къадардан-жазыудан киши къутулмагъанды. Аллах буюргъанны кѳрюрбюз. Халал хантынг ючюн, сау бол, Бийсолтан. Огъурлу кюнде тюбеше турайыкъ. Мен а, ол ѳрге кетген автобус ызына къайтхынчы, туугъан журтуму туурасындан къарап бир келейим.

Экиси да турушдула. Юзейир, эшик жанында сюелген тиширыугъа татлы хычинлери ючюн ыразылыгъын айтып, арбазгъа чыкъды.

Юзейирни юйю алайдан узакъ тюйюл эди. Алгъын ме-диресе, энди уа клуб болуп тургъан юйню ѳрге жанында сюеле эди къызыл къошунлары къара габу басып тургъан, чигинжилери да алай къаралгъан абадан юй. Анда энди эл советни председатели жашай эди.

Юзейир, не эсе да бир осал затны эслегенча, къашларын тюйюп, жанында сюелген Бийсолтаннга бурулду.

— Арбазны бу муйюшюнде бир ариу, къалын чапыракъ-лы эмен терек болуучу эди. Жашчыкъ туугъанда, анга атап орнатхан эдик...

– Да аны уа, электро чыракъланы жибине чырмау болады деп, тамыры бла кетерген эдиле. Терекден эсе чыракъ сыйлыды дегенни айтып.

– Да, охо, алай эсе, – деп, чалбаш киши, хуржунундан къол жаулугъан чыгъарды. Автобусну тауушу да узакъдан эшитиле башлады. «Адам жанын аямагъанла, терекними аярыкъ эдигиз... Сиз билген – кесген бла къыргъан...»

* * *

– Кел, жууукъ бол, Юзейир! – дегенни айтып, Чотай эртеги танышын кабинетинде жумушакъ шинтикге олтуртду. – Сени ишинг къурала баргъаннга ушайды. Органладан келген къагъытха кёре, усталыгъынга ушагъан къуллукъда ишлерге эркинлигинг барды. Жолла ишлеу жаны бла бёлюмге таматагъа окъуна тийишли эдинг, алай ол партия номенклатурагъа къарагъан къуллукъду. Сен а партийна туюлсе. Алай сен шёндю аны ючюн жарсыма. Таматанг эсли жашды, адепли жашды. Кеси да сиз аууздагъы къабартылыладанды. Тауча да уста биледи. Къысхадан айтханда, республикабызны жолларын къолгъа аласа. Уллу ишни башлардан алгъа уа, тийишли комиссия да къурап, республиканы жолларыны юсунден доклад этерге, сора кесинги оюмунгу да жазып берирге керексе.

– Справка къагъытым а биргемеди, – деди Юзейир, карта кирик чулгъамны ача. – Алгъадан окъуна хазырлап тура эдим. Оюмларым, планларым да мындадыла. Ушатсагъыз.

– Игиди, алай эсе. Сагъат ючде бёлюмню специалистлери жыйыллыкъдыла да, анда билдириу халда сёлеширсе. Тенглеринги да шагъырей этерсе.

– Охо, жолдаш Уянов. Сени жерге къаратмазгъа кюреширме. Ышанганынг ючюн, болушханынг ючюн а, сау бол.

9

Терезелерине къалын жабыула тагъылгъан отоугъа чакъырылгъан специалистле жыйылдыла. Къуллукъчула олтургъан терге уа Уянланы Чотай бла бирге, аны онг жанында, жашыракъ адам олтурду. Жыйылыуну да ол бардырды.

– Жолдашла, бу къыйын кезиуде, уруш къыстау баргъан, тылда да тынчлыкъ болмагъан кезиуде, жолланы юслеринден жыйылыуубузну жашырын халда бардырыргъа тюшеди. Алайды да, мында айтыллыкъ оюмла, картала, схемала бир ауукъ заманны жашырын формада жюриюрюкдю-

ле. Жолларыбызны халлары уа алааматды деп киши да айтталлыкъ туююлдо. Къар эрип башласа уа, хал бютюнда осалгъа айланыргъа боллукъду. Ырысхыны игиси фронтха кетгенликге, республикабызны жашауун да тозураудан теркирек чыгъарыргъа керекди. Ишчи къолла – аз, устала андан да аз, иш а – кёп. Былайда уллу сынамы болгъан инженер Малкарбековха биз бек ышанабыз. Партияны обкомуну оноууна кёре, анга уллу эркинликке бериледиле. Алайды да, аны сёзюн да бир эшитейик.

Юзейир, асыры абызырагъандан, картасын тубюн башына айландырып такъды да, жыйылгъанланы бир кесек кюлдюрдю. Алай, эс жыйып, сёзюу узакъдан башлады.

– Ишленген жоллары, къалайгъа да терк жетдирген жоллары болмагъан къырал муратына жетерик туююлдо. Аны юсюнден Ростовда окъугъан жылларымда мен кёп эшите тургъанма. Дунияны эм бай къыралы Американы ол байлыкъгъа аны жоллары келтиргендиле. Жолла кеслери да анда эм уллу байлыкъгъа саналадыла...

– Тохтачы, жолдаш, – деди ал шинтиклени биринде олтургъан бир арыкъсуу киши. – Биринчи, Америка капиталист дунияны къыралды. Экинчиден а, биз жолла ишленгенде, Американы юлгюсю бла угъай, кесибизни социалист талпыныуубуз бла ишлерикбиз. Алайчыгъын унутма, инженер Малкарбеков.

– Биринчиден, Америка, кертиси бла да, дунияны эм бай къыралды, биз а, кесибизге тап тюшерик болса, не капиталист къыралдан да юйрене турлукъбуз. Экинчисинден а, ол мени сёзлерим туююлдоле, ала Ленинни доктринасыдыла. Сора дагъыда – сёзюмю айтып бошагъынчы, бёлме-зигизни тилейме. Хар соруугъа да жууабын артда берирге хазырма.

Тёрде олтургъанла Юзейирге ыразылыкъларын ышарып сездирдиле. «Ётлю кишиди. Баям, ишин къаты бардырлыкъгъа ушайды».

– ...Эм ахырда айтырыгъым а – узакъ тау элlege ыланган жолланы уллу культура магъаналары да барды. Халкъны жарыкълыкъгъа чыгъарлыкъ шартладан бири ала болгъанларын сиз барыгъыз да ахшы ангылай болурсуз. Алай эсе уа, планны ахыры бла къабыл эте туруп, ол затха да эс бурулурун тилерикме...

Жыйылыуу бара баргъаны къадар, бу къартайгъан киши алыкъын кёп уллу ишге жараргъа боллукъун олтургъанла, хазна къалмай, бары да сесе башлагъаннга ушай эди.

– Жыйылыууну документлери жашырын гриф бла

жюриорюкклери себепли, – деди биягъы киши, – карталаны, схемаланы, стенограмманы да биринчи бѐлжюмню сейфлери-не ѳтдюрюрге керекди.

– Ол а сизни ишигизди, – деди Юзейир, жарыкъ ышара.

– Фатар къолайынг а къалайды? – деп сорду Чотай, жы-йылгъанла кете тебирегенден сора.

– Да къонакъ юйде кечине турабыз.

– Охо, сора анга да бир амал излейик.

– Да шахарда уа тукъум юйюбюз да бар эди, – деди Юзейир, кюлмюш эте.

– Да аны конторларын къыстай айланнгандан эсе, санга жарагъан фатар берген тынчыракъ болур, – деди Чотай. – Сен а хайт де, Юзейир. Экибиз да халкъыбызгъа алыкъын билгенибизча, болалгъаныбызча къууллукъ этерге боллукъ-буз. Жашла фронтдан хорлау бла къайтып башласала уа, жашау да табыракъ къурала тебирер.

Алай айтып, Чотай Малкъарбек улуну бетине бир саргышлы къарады.

– Мен санга ышанама. Бек ышанама. Алай дагъыда бир тилеригим: мындан ары жашауубузда, озгъан ачы кюнле-ни тюгел унутуп къоялмасакъ да... ишибизни алгъа къа-рагъанлай бардырайыкъ. Халкъыбыз асыры уллу жасакъ тѳлегенди. Тѳлемез жеринде, – дегенни айтып, ол Юзейир-ни къолун къаты къысды.

* * *

Чотай бла жангы тубешиую Юзейирни къууандырма-ды. Ишни юсюнде хазна чырмау жокъ эди. Ол угъай эсе, Юзейирни жолланы юслеринден проекти да, аз тюрлениу-лери болса да, обкомдан чурумсуз ѳтген эди, къабыл этил-ген эди. Инженерни Къарачайдан къайтхан адамлары да жарыкъ, эркин фатарларына къууанып кѳчген эдиле. Ба-рындан да къууанч тыпырлы болуп орналгъан а Зуфар бол-ду. Аны энди, гитчерек болса да, энчи отоуу бар эди.

Къайыгъы ѳтдирген а башха зат болду.

Шахарда бир тапсыз хапарла жайыла башладыла. Ста-линни эм ышаннгылы адамларындан бири, «къызылжа-гъаланы» эм башчылары Берияны Нальчикге келгени, Ми-нги тау тийрелеге да барып къайтханы, ызы бла уа респу-

бликаны бек уллу к'ууллук'чуларын жыйып, жашырын кенгешле к'ыылг'аны к'еп тюрлю таурухла туудура тебиреди-ле.

Эм даражалы к'ууллук'чуланы бири Уянланы Чотайны ол кенгешлени бирине да чак'ырмай к'ойг'анларын да ангылаг'ан к'ыйын эди. Бирси таулу к'ууллук'чула да ол кенгешден кери эдиле.

– Сен кесинг а бу затлаг'а не айтаса? – деди Юзейир.

– Да айтып да не айтырык'са. Бу уубет «т'ертк'ез» бизге галаула юлеширге келмегени уа хак'ды, – деди Чотай бир бек мудах ауаз бла.

– К'ярачайг'а келген к'яра кюн бизге да келе турады деген хапарла жайыла башлаг'андыла.

– Хар зат да, шу'ехум, тамбла боллук' бюрода ачык'ла-нырг'а ушайды.

Чотай Юзейирге не бек ышанса да, ишни-халны толусунлай айталмаг'аны уа к'ерюнюп тура эди.

10

Ева, кечирек да к'ялып келгенинде, уллу отоуну столунда гюл к'ысымны к'ердю. Анга быллай сауг'а этилмегенли, иги кесек заман бола эди. Ол, сынамлы тасхачы болса да, к'елю толуп, тиширыу сезимлери хорлап, к'ез жашларынын сыйпады.

Малк'ярбек улу тюш бола келди. Аны к'елю жарык' эди. «Фридрих» билдиргенге к'ере, Сталинградда ууатылг'анланы башчылары, фельдмаршал Паулюс да жесир болг'анлары тохташдырылды. Алык'ын аны юсюнден Германияг'а, битеу да халк'ыг'а билдириу этилмей тура эди. Бушуулу байрак'ла да аны орамларында алык'ын к'ерюнмей эдиле.

Абдуллах, Еваг'а баш ийип, аны кафеге чак'ырды:

– Бюгюн, ары 'етюп, бирер чаг'ыр ичип келсек, к'ялай болур эди? – деди Малк'ярбек улу.

– Уг'ай деп айталмам, – деди Ева.

– Сора мен тешине-кийине турмайым да, сени сайнаг'а чыг'ып сак'лайым.

– Охо, мен к'еп сак'латмам.

Экиси да залны терезелеге жууук' тург'ан столчук'ларыны бирине тийишдиле. Шапа киши, Франциядан келген чаг'ырындан к'уюуп, ышарды да: суйсегиз а, орус арак'ы да барды, – дегенни айтды.

– Арак'ы да болсун! – деди Ева шапаны ызындан. Сора,

Абдуллахха бурулуп: – Кавалерим Сталинградда орусланы хорлаулары ючюн аракъы тартыргъа да сюе болур... – дегенни айтып ийди.

Абдуллах, бу сёзлени магъаналарына иги тюшюналмай, сейир этип къалды. Сора, эс жыйып, айтылгъанны эшитмегенча этип къойду:

– Урушла дегенинг келе-кете тургъан затладыла. Мен а бу чагъыр аякъны тиширыуну ариулугъу ючюн, сизни саулугъугъуз ючюн кётюреме.

– Бек ыразыма, – деди Ева. Сора, къуюлгъан чагъырны битеуюнлей ичип, жангыдан къуйдурду. – Бу аякъны уа... уллу суймеклик ючюн, ол Тристан бла Изольданы суймекликлери ючюн кётюрейик. Битеу да дуняда, урушла бошалып, уллу суймеклик башлансын...

«Сталинградда эшиклери жабылып тугъанлай, бу не сандырауладыла? Не «бийчем» ачугудан къатышып турады, неда мени теличикге санап тургъанлыгъыды. Угъай, алай да болмаз... Огъесе баш иесин алгъан уруш энди аны къыралына къайтып келлигин, герман халкъны уа уллу сынамла сакълагъанларын сезгенлигимиди?.. Огъесе тасхачы тиширыуну акъылына бир жангы амалмы келип турады?..»

Ева, ичгени татыгъанданмы болур эди, алай андан да сейирле жаншап башлады:

– Кавказлы кишиле деп эшите тургъанма, бирда болмагъанча... къаты санлы, кючлю, не жаны бла да... кишилик эте билген жигитледиле. Къарамыйыкъ... Зигфридле. Мен ол кишилени бирин керти иште сынап кёрюрге сюе эдим.

– Фрау Ева, тюненеги хапарны сен менден да ахшы биле болурса. Битеу да дуняда урушла бошалыр кюн алыкъын бек кенгдеди. Махтаулу герман аскерге орус фронтну эм къыйын жеринде къаллай палах келгенин сен ахшы билесе...

– Хау, бизни махтаулу аскериюизни эм сыйлы къаууму Сталинградда къуршоугъа тюшгенди. Аны, баям, мен сенден да алгъаракъ эшитген болурма. Ол, айтдырмай къоймай эсенг, болмай къалмазлыкъ иш эди. Кеч-эртте болса да...

– Да сора уа...

– Да сора не? Бек жарсыулу иш болгъанды. Алай баш иеме тёзген, къуршоугъа тюшгенлеге да тёзерме. Герман халкъ, озгъан ёмюрлени сынамын унутуп, ол къычырыкчыгъа ийнанып, башын отха сукъгъанды...

– Ева... болмачы затланы айта башлагъанса...

– Угъай. Немис халкъны эм акъыллы кишилеринден

бири Бисмарк да азмы чакъыргъан эди Россей бла жарашып жашаргъа. Энди уа къутургъан айыуну артха, куркасына, сюрюрге кюрешедиле. Болмазлыкъ иш. Айтдырмай къоймай эсенг а, кавказлычыкъ, барыбызны да эшигибиз жабыла турады. Сизнича, гитче халкъчыкълагъа не Гитлерден, не Сталинден игилик келлик туююлдо. Сиз эки да огъурсуз эмегени орталарына туюшуп турасыз. Сизни, эс-лемей, малтап, эзип къояргъа окъуна боллукъдула...

– Ева, мен сени бу къужур философиянгы бирда ангылаймай турама. Кел, андан эсе юйге кетейик. Къыралгъа, халкъгъа быллай уллу бушуу келип тургъанда..

– Къойчу, Аллахчу, сен ол хапарланы. Сен – восток инсаны, сени тюлкю философиянгы да ангылайма. Герман хорласа, Кавказыгъызыны юлешип башларыкъсыз, къамаларыгъызыны жылтыратып. Россей хорласа уа – не Тюркге, не Америкагъа окъуна сылжыарсыз. Бек жарлы боллугъ’а бизбиз. Кел, андан эсе кете барайыкъ. Шапаны чакъырчы. Кофени юйде иче турурбуз. Жарагъан ваннадан сора. Эрзац-кофени. Бизни жашауубуз да, эслеп къарагъанда, эрзац-жашауду. Хаух жашау.

– Вилегиме жабыш, фрау Ева. Ансы...

– Мен санга сорлукъ дагъыда бир зат. Сен ёмюрюнде, бу жол менича, жаншакъ немис тиширюгъа жангыз бирчик окъуна тюбегенмисе? – дегени айтып, Ева жолоучусуну бетине тюрслеп къарады.

– Ачыкъдан айтсам – угъай. Бу къыйын заманда адамла аз сёзлюдюле. Сёлеширге суйгенле уа... ала тасхачыгъа ушап къаладыла. Эркин сёлешгенле кёбюсюнде ала болуучудула, – деп кюлдо Малкъарбек улу...

Эркин, таза да хамам отоугъа нарат суу ийиси жайылыпды. Тапкачыкъда – жан жаулукъла, ууакъ шешачыкъла...

Абдуллах, жылы суугъа кирип, боюнуна дери тумаланды. «Бу Шредерни адамы болгъаны хакъды. Сандырауларына кёре уа, мени хапар жёнгер этип сынагъанлыкъларыды». Озгъан кюн ингирде шахаргъа чыкъгъанларында да, Еваны соруулу къарамы Абдуллах бла саламлашхан къызда бир кесекге мычыгъан эди. Аны жолоучу нёгери да эслеген эди. «Да, охо, «искусствону устасы», сен тюлкючюк эсенг, биз а – къуйругъу».

Алайлай ванна отоуну эшиги къагъылды. Ол жукъ айтхынчы, Ева, бир уллу къолан жан жаулукъгъа бёленип, ваннагъа ашыгъышлы кирди. Малкъарбек улу эс да жыйгъынчы, Ева ваннагъа ташайды.

– Нек изгилтин болдунг, герр Малкарбекопф! Орус офицерле, кавказлы жигитле европалы дамаладан къачып, бир-

да эшитмегенме. Мен а... бир башсыз тиширыу... Мен бу уллу дуняда, бу ахырзаманда тас болуп къалыргъа скоймейме...— дегенлени айта, хыны солуй, Ева къонакъ кишини боюнундан къучакълады...

* * *

Арагъа

«Цеппелин» деген программа «кавказ батальоннга» жангы борч бергенди. Аны бирси шифр бла иеме. Была, андагъы агентура бла байлашып, ууакъ базала кзурап, аскер ары жууукълашыр заманнга, ол базала тийишли планнга кёре ишлеп башларча этерге келишгендиле. Тизмеге къарагъыз...»

«Хажиабрэк»

Сталинградда болгъан ишледен сора Кавказдагъы аскерни да аллай «къазаннга» тюшерге боллугъуну кюркзууу энди ачыкъдан айтылады. Аны бла байламлы уа агентурагъа жангы буйрукъла барадыла. Жангы къауумланы да ашыгъышлы хазырлайдыла. Жууукъ заманда «икс» жерге иерге деп, жангы къауумну хазырлай башладыла. Анга башчыгъа уа, алгъын атлы аскерде кзуллукукъ этип, жесирге тюшген жашны салыргъа келишдиле.

— Масхут,— деди Абдуллах,— кыйын жумушха атланасыз. Алай, Аллах айтса, ахыры иги бла бошалыр деген умутлума. Сау-саламат жетгенде уа... Туугъан журтубузгъа салам айтырсыз...

— Унутмагъанмысыз Туугъан журтугъузну?

— Угъай, къарындашым. Туугъан ташын, ичген сууун унутхан таулу алыкъын дунягъа жаратылмагъанды. Мен а, аны санга шендю, бу жууаплы ууахтыда, айтама, — халкъымы аллында тазама. Сен аны терк ангыларса.

— Да была санга былай нек ышанадыла? Не ючюн?

— Аны да артдаракъ ангыларса. Ахшы жолгъа, Масхут. Ма бу планшетде тийишли къагъытларыгъыз, карталарыгъыз да. Барын да иги билесе. Хайт де, къарындашым! Ахшы жолгъа!

Алай айтып, диверсантланы, тасхачыланы да хазырлагъан школну жууаплы офицери Малкъарбекланы Абдуллах, жашланы ашыргъандан сора, жангы къауумну хазырлай башлады.

«Кавказны халкъларыны партиясы» деп жангы душман организация кѳуралгъанына мен да шагъатлыкъ этеме. Аны башчысына айырылгъан гиназчыкъны, экинчисини да атлары энчи шифрдадыла. Бек кюйсюз кѳауумдула, не аман ишден да артха турмазлыкъ башкеследиле. Лагерде да тенглерин, таматаларын сатып, кеслерин душманнга суйдюрю ючюн, кѳан-кѳазауап этип кюрешгенледдиле. Аланы эм алгъа Кѳырымгъа ийип, жангы кѳауумгъа кѳошуп, Кавказдагъы объектлеге алай жиберликдиле. Кюнюн, сагъатын да энчи шифр бла билдириме».

«Хажиабрэк»

– Жюйюсхан Мюллер, «кѳонакъны» юсюнден сиз берген билдириу алыкъын жангы зат кѳошмайды, – деди Шредер Евагъа, сигаретле узата. – Биз санга бек ышанабыз. «Кавказлыны» жангы танышы, байламлыгъы, хар атламы бизге белгили болгъанлай туругъа керекди. Мен аны эртте-кечден терслерге суймейме, алай жууаплы иш бла ийген кѳауумларыбыздан бири, суугъа кѳмюлгенча, аты-чуу чыкъмай турады. Резидентден да шагъатлыкъ жокъду. Сиз къалай къарайсыз бу ишлеге?

– Бек тапсыз ишледиле, – деди Ева, тютюнюн тарта. – Алай манга ишекли болурча, мени терслерча затны да кѳрмейме ансы. Сора айтыргъым: ол мени квартирантымды, мен а анга ишекли болурча затны алыкъын эслемегенме.

Гюлле сатычуу къызгъа жангы жерде тюбер ючюн, Абдуллах бир кѳауум орамны, жерде тюкенни да санай келип, Цвингерни бахчасын сайлады. Къыз анда бола туруучу гюл кѳрмючге барыр, ол а... Еваны ишлеген жерине дери ашырыр да, фрау жюйюсханы бек кѳысып тебиресе, Дрезден галереяны экскурсияларыны бирине кѳошулургъа ыразылыгъын билдирир...

– Мени тамбла солуу кюнюмдю да, фрау унаса, тюш азыкъны заманын ресторанда ѳтдюрюр эдик.

– Бек ыразыма. Ансы сен мени арт заманда истемей башлагъаннга ушайса.

– Угъай, Ева, мени санга ниетим арталда тюрленмегенди. Озгъан кюнледе кѳп ишлерге тюшгенди да, жангы низамгъа юйреналмай турама. Тышындан келгенлеге ышаныу аздан-аз бола башлагъанды. Артха кетип тебиреген

аскер аланы иги кёллендирмегенча кёрюнеди. «Муслийман легионнга», «кавказ батальоннга» да башындагыла бегирек эс бурмасала, иш биз суйгенча бармазы хакъды.

– Башындагыла биле болурла аны. Сен а, бар къайгылананы бир кесек сел этерге сую эсенг, сени келген кёнакыла бла бирге эм сыйлы заллагъа элтир эдим, – деди Ева. – Нек дегенде... бир-бир залланы суратларын, ящиклеге жыйып, юй тубюнде асыраргъа деген оноу келгенди. Сылтаун а билмейме. Келирсе да?

– Угъайым жокъду, – деди Абдуллах. Сора, ингир бола, гюл сатыучу кызыны аллы бла ётюп бара, «тамбла Цвингерде» деген сёзлени алгъан гюллерине ыразылыгъан айта кыошду...

– Мен а санга бир сюрприз этерге суюме, – деди Ева. – Эрттерек туруп, Бастай деген жерчикге машина бла барабыз. Бек жаратырыкъса. «Саксон Швейцария» деп, ол жерчикге бошдан айтмайдыла. Туугъан жеринги да эсгерирсе.

– Да аны ючюн а сау бол... Туугъан журтума мен бек тансыкъ болгъанма.

– Эльбаны башындан къарап кёрсенг а, ёмюрде да унутмазса... Алайды да, жюйюсхан Малкарбекопф, тынч кечели болугъуз. Эшигигизни, танг атхынчы, киши къагъарыкъ туююлдо.

Отоууна киргенлей, Абдуллах ууакъ-туюек шартладан окъуна эследи: халгъа кёре, бу отоуну кюндюз чакъырылмагъан кёнагъы болгъаны кёрюнюп тура эди. Ол жеринден аз тепчиген ундурукъну, диван башында тагъылгъан суратны рамасында кёол ызланы, стол ящиклерини кысылып этилгенлерин да эследи. Ал тауусумгъа кёре, кёнакъ киши юйню тизгинине кеси къараргъа керек эди. «Да, хурметли бийче, не кёп къазсанг да, сен эс бурурча зат мында хазнамы табылсын»...

Кертиси бла да, Абдуллах ариу шахарны кюнчыгыш этегинде ёсген нарат тереклени, шорхулдап баргъан тау сууну кёргенде, Минги тау тийреси кёз аллына келди. Жюреги кёкюрегине сыйынмагъанча болуп, узакъда къалгъан Туугъан журтун эсгерди. Бирси жанында уа, шимал те-нгизлеге жол салып баргъан сабыр толкъунлу Эльба кёркуне эди. Волгада болгъан ишле бери да жетерлерине ийнанмакълыкъ, къанлы уруш эм ахыр ууахтысына мында туберигин сезмеклик совет тасхачыгъа жай тангыны хычыуун жылыууча кёрюндюле. Шёндю уа аны аллында аллай шошлукъ, аллай табийгъат къууаты бар эди: бу уллу ду-

нияда, урушла тохтап, къан тегюлгени да къалып, адам улу болгъан, бола тургъан ишлени да тынчлыкъсыз жукъусунда кёрюп уянганча...

Цвингерни таза, ариу да жолчукълары бла юслери-башлары сыйдым, къарынлары токъ, къайгъысыз сабийле бу айтхылыкъ музейге устазлары бла бирге бара эдиле. Кюнчыгъышны уллу къазауат баргъан къыралында, аны бузулгъан, кюйген сахарлары бла эллеринде уа насыпларын уруш ачысы сыйыргъан, ач-жалангач ёксюзле, кёкню, жерни да аллында гюняхсыз сабийле тарала эдиле. Совет тасхачыны кёз аллына атасыны, анасыны, бийчеси бла сабийини термилип тургъан сыфатлары да келе эдиле. Эм ахырында уа ол кёп болмай ашыргъан къауумну таматасы, Масхут деген таулу жашны огъурсуз, къайгъылы да бети кёрюндю. Ала энди Кавказгъа жетген эдиле. Анда уа... ишлери къалай къуралгъан болур?.. Алай аны шендю бек уллу таянчакълары, «хапарчылары», хапар алычулары да «Фридрих» бла гюл сатычу къыз эдиле...

Абдуллах бир уллу суратны аллында тохтады. Ариу тиширыуну бетинде кърккъуу чарсы, бир уллу тынгысызлыкъ да эсленедиле. Ол, сабийин ёшюнуне къысханлай, адам улугъа булутладан атлап келеди. Къайгъылы къарамы битеу да дуниягъа бурулупду. Жашыны ачы къадарын алгъадан окъуна сезсе да, Мариям аны адамлагъа, халкъгъа элтип барады. Сабийни бети да мудахды. Гитче Иссачыкъ да аны сакълагъан азапны сезип тургъанчады.

«Сен жаратылгъан дунияда уруш оту, артыкълыкъ, азап да нек болургъа керек эдиле?.. Сен бар дунияда тазалыкъ, къууанч да нек ачыргъа керек эдиле, сахарла, элле да нек кюерге керек эдиле?..» – дей, Абдуллах Рафаэльни «Мадоннасындан» кёзюн алалмай сюеле эди. Гюл сатычу къыз жууукълашханда, аны арсарсыз эслеп къроялмагъаны да андан болур эди.

– «Къробузчуну» марай тебирегендиле да, энди Арадан башха каналгъа кечерге оноу келгенди. Келир тюбешиуню кюню да башха болжалгъа кечюрюледиле. Сора быллай телеграмма да келгенди: «Хажиабрекге» ыразыбыз. Ордени бла алгъышлайбыз. Юйюрю-юйдегиси сау-саламатдыла. Сау кёрюшейик. Ара.»

Абдуллахны эм ышангылы болушлукъчусу, тюзюн айтханда уа, жолдашы Фридачыкъ, кавказлыгъа ариу ышарды, кёз къысды да, бирси экскурсантлагъа кърошулуп кетди.

...Бийсолтанны эсине озгъан жылла тюшдюле. Асхатчыкъ бла бирге Нальчик базарына барыучу жыллары. Ишлерин бошагъандан сора, жашчыкъгъа бал къалачла алгъаны, экиси да къызыл сууладан, татлы сууладан къангынчы ичгенлери. Ол кезиуледе жашчыкъны бетине жайылгъан насып, къууанч сураты да. Таматаны эсине дагъыда бир зат тюшген эди. Кечирек болгъан эди. Къууатлы жазны биринчи кюнлери эдиле. Жангы сюрюлген сабанны кёксюл тылпыуу жерни алыкъын кетип бошамагъан суукъладан сакълагъанча жайылып эди. Чегетде къая тюпледе къар устуккулары кёрюннгенликге, дуппурла, сыртла кегере башлагъан эдиле...

Былай кюнлени бир ингиринде Бийсолтан, тозурагъан чалманын жамай, кечге къалды. Кюн да тау таракъланы къызартып ётерге, сазбет ай да чыкъды. Бийсолтан, чыбыкъ балтачыгъын бел баууну артына сугъуп, юйюне атланды. Алайлай тюз да ол ууахтыда агъач башланган талада къарт назыдан уку къычыргъаны эшитилди. Ол къанатлы алай ачы къычырды, алай ачы, тюз да адам ауазы бла сарнагъанча эшитилди.

Уку бир уллу палах келирни аллында къычырыгучуду дегенлерин Бийсолтан бу жолгъа дери да эшите тургъан эди. Ачыкъдан айтханда, ол аллай тарухчукълагъа бек да ийнанмаз эди, алай, кеси къулагъы бла эшитгенде уа, бир кесек ишекли болду. Ма тамбла ол Батырбий эфендиге барыр да, китап ачдырыр.

Болсада танг ата башланган ишле аны ол умутун унутургъаннга ушай эдиле. Кюбюрлери жер бетли гетен бла жабылгъан «студебеккер» машинала, бири бири ызындан гюрюлдей келип, сабийле топ ойнаучу майданда тохтадыла. Къызылжагъа аскерчиле ол машиналадан секиришип тюшдюле. Сора, къарап-къарагъынчы, арбаз-арбаз юлешиндиле. Ташына-журтуна къаллай уллу палах келгенин Бийсолтан арсарсыз ангылап къоялмады...

* * *

Къыйынлы халкъны бир кече бла кюнню ичинде, туугъан ташындан айырып, малла ташыучу вагонлагъа жюкледиле. Малкъарбекланы Зуфарны сабий акъылчыгъында эки да тюрлю сезим бири бири бла кюреше башлагъанча болдула. Биринчиден, уллу жолоучулукъгъа атланганла-

дан башха, зат кёрмей туруучу жашха уллу дуниягъа жол ачылгъанча эди. Жомакъ жолоучулукъларында кёре туруучу жангы жерле, адамла, жаныуарла, шахарла, ол алыкъын ётмеген кёпюрле бла тенгиз кибик сай суула чакъыра эдиле таулу жашчыкъны кёзкёрмездеги жашырынлагъа. Бирси сезим а аны сагъышлы, мудах да эте эди. Ол биринчи учунууна суу къуйгъанча этип къоя эди. Жашчыкъ болгъан ишни-халны бек ангыламаса да, халкъ бушууу ол уруш башланган кюнден кем болмагъанын кёрюп тура эди. Къалай-алай болса да, жаз башыны эм биринчи байрам кюню таулу халкъгъа къара кюн болуп тууду.

Жарсыулу, бушуулу эшелон, аллында да арый-тала билмеген къара бугъасы узун тутуп ёкюре, тауусула билмеген кёзкёрмезге кыстау бара эди. Ингир бола башланган жолоучулукъ кёк бла жер бирге кёшулуп къалгъан къарангы кечеге ташайгъанча болду. Ал сагъатлада аяусуз артха къачып баргъан терекле, электрочыпынла энди кёрюнмей башладыла, тауусулдула. Жолоучулукъну биринчи сагъатлары энди Зуфарны бек къууандыргъаннга ушамай эдиле. Вагонну къабыргъасында жепичикден а къара дуниядан, суукъ кечеден башха, зат эсленмей эди. Болсада жашчыкъ бек да жунчумай эди. Ол алыкъын ачлыкъ-жалангачлыкъ дегенни, суукъ-кызыу дегенни, ауруу-ёлюм дегенни да кёрмей эди, билмей эди. Ала бары да жарлы болуп къалгъан халкъны къалай тюгендирип башларыкъларын сезмей эди. Ол билген, ол эрттеден муратында жюрютген уллу жолоучулукъну башланганы уа былай эди.

Къара къайгъы тюгендирген адамла, аз-аз шошая, булжуй башладыла. Ала Юзейир бла Бийсолтан бир вагоннга тюшгенлерине бек сейир да этдиле.

Бир эллиле, жашау халлары, кёз къарамлары да башха болгъанлыкъгъа, кеслери да сезалмай, бири бирин излей, бири бирине нек тартынганларын да ангыламай, ала къыйын ууахтыда жуукълашхан эдиле.

– Бушуу кюн бизни бир этди, Малкъарбек улу, – деди Бийсолтан. – Тенг болдукъ. Энди бий да жокъ, къул да жокъ. Жаланда къара кюн келген, сибирьлик болгъан, сюрюн азабына тюшген халкъбыз...

– Излегенибизни тапдыкъ. Тынмай эдик да – тындырдыла, деу терегибизни тамырларындан алып кесдиле.

– Сиз, эртте-кечден тюнгулюп, кёлюгюзню сындырмагъыз, – деген эшитилди вагонну мюйюш табасындан. – Уллу Аллах бизни атмаз...

– Кимди? – деди Юзейир, фатеген лампаны мутхуз жа-

рыгында ол баштёбен болуп тургъан кишичикни таныялмай.

— Ол а, харип, Батырбий эфендиди. Кесине да «Къызыл эфенди» деучю эдиле. Тёбен элде андан намыслы къарт жокъду дегенлерин кёп эшите тургъан эдим. Кёпню кёрген, билими, сынамы да болгъан адам. Кел, къатына барып олтурайыкъ.

Юзейир, Бийсолтан да жерге къарап тургъан эфендиге жанладыла. Къатында олтурушдула.

— Эфенди, бу Юзейирди, Малкъарбекланы Дебошну жашы. Дебош бийни, эсингде эсе. Бу уа, Россейде жолла ишлеучю инженерге окъуп, артда уа Къарачайда жашап тургъан эди да, энди халкъына тийишди. Бушуулу кюнде келди, харип, туугъан журтуна.

— Хау, энди эсиме тюшюрдюм. Олтурчу, къарындашым, былай. Салапкийге къысталгъан хапарынг да бир чыкъгъан эди. Артда уа кесингден, жашынгдан да хапар билмей къалдыкъ. Кёп къыйынлыкъ сынадыгъыз сиз да, бир тюрю хатагъыз болмай тургъанлай. Энди уа, башыбыз жалгъан даугъа, атыбыз а къара чёпге тюшюп къалдыкъ... Алай Аллах бизни атмаз...

Юч да къартайгъан киши ёз къадарларыны, жарлы болуп къалгъан халкъларыны къадарыны юсюнден да кёп ушакъ къылдыла. Артда уа, къайгъылы, тынгысыз жукъу ахыры бла тюгендирген кишиле олтургъан жерлеринде окъуна теке къалкъыугъа кетишдиле. Тюсюн айтханда уа, жукъугъа хорлатханла Юзейир бла Бийсолтан эдиле.

Батырбий а, ауур сагъышлары басып тургъан эфенди, бирда ол адыргы тынчлыгъын да табалмай эди.

12

Къыйынлы эшелон бу тауусула билмеген къар ёзенни баргъанлы, эки кюн бла эки кече болады. Аллаи бир заманы да тохтамай барады. Тохтамай дегенде да, бир жол кече ортасында жаланда юч-тёрт минут чакълыгъа бир тохтагъан эди ансы. Эшелонну жолу кюнчыгъышхады. Алай танг белгиси уа алыкъын бирда эсленмейди. Айсыз, жулдузсуз кёкню къаралдым чарсы алыпды. Жерге жайылып, кёкню, жерни да къатышдырып, бу эшелонну да жутуп къояргъа хазырланганча, аллай чарсды.

Батырбий эфенди бла бир эллилерини къаууму эшелонну ахыр вагонунда барадыла. Бу къартайгъан адам, кёзлерин къысып, жукъугъа бёленирге кюрешгенликге, жукъу эсде да жокъду. Тобукъларын тышланган тончугъу бла

жабаргъа кюрешсе да, санларына жылыу ётмейди. Арыгъан жүрек къанын санларына алгъынча сюралмайды. Жылла кеслерин таныта башлагъаннга ушайдыла.

Быллай кезиуледе эфенди, ёз жашаууну, озгъан жылланы оюмларына кетип, сейирге къала эди. Бу узун ёмюрню, бу тауусула билмеген жолну кесимми къоратханма, огъесе манга алаймы кёрюне болур? Бу тюзлюк бла терслик, иги бла аман, акъ бла къара жарашмаздан демлешген дунияда ким хорларын, ким онглу боллугъун билген къыйын эди. Алай, халгъа кёре уа, терсликни тирмени къатыракъ бурулгъаннга ушай эди.

Эшелон а, ахырзаман желича, тау черегича, къарангы кёзкёрмезге тохтаусуз баргъанлай тура эди. Батырбий эфендини туугъан ташындан, не этип да, узагъыракъгъа атаргъа кюрешгенча, эсгериулеринден, умутларындан да айырыргъа кюрешеди. Эфенди бу талай заманны ичинде кёрген а, юлешип береме десенг, эки ёмюрге да жетер эди.

Ол кесин къарыусуз къартха да санамай эди. Эсгериуленни башларгъа кюрешсе уа, аны кёз аллына, нек эсе да анга «Къызыл эфенди» аталгъан заманы келип къала эди. Ол кюнден башлап, бу къужур ат андан бирда айырылмай турду. Кёбюсюнде былай бош айтылып къалса да, бир-бирледе уа, хатадан-палахдан сакълап, биргесине багъыр къалкъанча жүрюп келди.

Биягъы къызылбет есаул аны кёз аллында, тюз да терезесин ачып къарагъанча кёрюндю.

Элге чапхан душман эки да деу жигитни илишан этгенинде, эфенди, аланы къутхарыр умут бла, душманны жазыкъсындырыр умут бла, къазауатчылары башчыларына баш ийип, тилеп да кёрдю. Алай, не медет, ол огъурсуз есаул аны бир жанына тюртюп къойду.

– Сени уа, къызыл эфендичик, энчи асмакъ сакълайды. Алайчыгъын эсингде тут! – деди ол, кете туруп.

Къызылла келгенде уа, Къачмазланы Батырбийни жанына тийген болмады. Нек дегенде, анга «Къызыл» деген атны «акъла» атагъан эдиле.

Жангы власть эфендиле ючюн къайгъыргъаннга ушамаса да, Батырбийге хыны болмады, тырман этмеди. Алай анычаланы бир-бирлерин «кулаклары» ызларындан сууукъ жерлеге ашыра тургъанларын а ол да эшите болур эди. Бек сейири уа, эфенди къара чёпге тюшген хатасызланы иги кесегин хатадан къутхаргъаны да шарт эди. Къызыл эфенди тюзлюк ёкюлю, биреуню жанын сакълар ючюн, бир-бирледе ёз жаныны къайгъысын да унутуп къоя эди.

Эл ийнагъы, уллу-гитче да хурмет этген Батырбий эфен-

ди ийманлы ишине да кир кьондурмай келди. Уллу Аллахны антлы кьзулу, муслийманлагъа Сыйлы китапны жарыгъын бере, аны келамларыны магъаналарын ангылата, тутхан ишин таймай бардыргъанлай турду.

Алай бир жол эфенди «брах народланы» ызларындан атланыргъа кеси да аздан кьалды. Кюнлени биринде эл жамауатын лекциягъа жыйдыла. Акъ финлиле бла урушну эм кьызгъан заманы эди. Эл школну тарыхдан устазы Дадашланы Идирис да лекциясын ол ишге атап башлады. Финли буржуйланы дуния империализмге кьошулуп бардыргъан аман ишлерин, Маннергейм деген башчыларыны харамлыгъын ачыкълай чыкъды.

Батырбий эфенди клубну шинтиклерини биринчи тизгининде антлы шуёху Асланбек бла бирге олтуруп эди. Отжюрек пропагандист Идирис а, финли къара халкъ къалай кьыйналып жашагъанын ачыкълай, ала кёбюсюнде кьудору шорпа ичип, аны бла жан кечиндирирге кюрешгенлерин айтды. Батырбий а кьудоруну татыулу, ёз тутхан аш болгъанын жанында олтургъан кьоншусуна билдирди. Аны башхала да эшитдиле.

Идирис, анга ыразы болмагъанын сездире, башын кьымылдатып, жерге къарады. Алай жугъ'а айтмады.

Финлиле эт ашны жаланда айдан бир ашагъанларын эшитгенде уа, эфенди ол эт ашамай андан да кёп тургъанын айтды.

Лектор, финлилени жарлылыкъларын кёргюзтеме деп, ала сабийлерине конфет орунуна наныкъла, марокола ашатып тургъанларын сагъынды. Алай, эфенди акъыл этгенге кёре, тишлени чиритген конфетледен эсе, сабийни этине, чархына да мароко хайырлы эди.

Лекциядан хазна кьыймат болмагъаны, жаш пропагандист да муратына жетмегени кёрюнюп тура эди. Жыйылгъанла ол уруш этген финлилеге алайсыз да налат берирден кьалмай эдиле. Кьудору шорпа бла мароко уа аланы андан бек чамландыралмадыла.

Батырбий эфендини быллай «чамчыкълары», скойсе-скоймесе да, дуния империализмни къара умутларына «себеп» болгъанлары ючюн, аны бла парткомну аралары осалгъа кетгенге ушады. «Не сен Совет властха къажау ишчиклеринги кьоярса, – дегенни айтды Сейит, – неда арабыз класс чюйреликге, башхача айтханда уа – конфликтге айланып кетерге болур!»

Алай акъыллы партком ишни андан ары сюрмеди, «класс

чюйрелик» да къозгъалмады. Хурметли Къызыл эфенди бла демлеширге, баям, киши да базына болмаз эди.

Дагъыда бир сейир-тамаша иш а немислиле келгенде болгъан эди. Баш иелери, жашлары фронтха кетген тиши-рыула, адамларындан, жашауларындан да тюнголюп, бушуу-бушман болдула. Башха амаллары къалмай, бир къаууму тюзюнлей эфендиге бардыла. Элде, бир андан сора, ауузуна къаратырча, бир оноу этерча, хазна киши къалмагъан эди. Бир бек къартладан сора. Эфенди уа не заманда да эфенди эди.

«Уой, энди биз не этейик, терстамгъаладан къайры къачайыкъ, уой, не къара кюн келди башыбызгъа...» — дегенни айтып, тиширыула эки да жашын фронтха ашыр-гъан Батырбий эфендини юйюне кирип бардыла.

«Сиз, сыйлы эгечлерим, былайда эртте-кечден къара кийгенни къоюгъуз. Жашларыгъыздан, жашаудан да асыры ашыгъып тюнголмегиз. Мен бир жукъ ангылай эсем а, халгъа кёре, башистлени бласы кёпге барлыкъ бласха ушамайды. Арисейни мыжыгъын не Ингилиз бюгалмагъанды, не Афстрий къоркьуталмагъанды, ол угъай эсе, Тюрк окъуна базиналмагъанды аны бла ёрелеширге. Москвадагъы къарамыйыгъ'а, олтуруп, чай ичип, неда сатраш ойнап тургъан сунмагъыз. Ол тийишли къырал оноу эте турады. Кючюн, къарыуун тергеп, тийишдирип, жыйышдырып, быланы Итлерлерин къопмаздан аудурургъа хазырлана турады. Алайды да, эгечлерим, уллу Аллахыбыз биз жанлы болгъан къадарда, бачамабызгъа, къыралыбызгъа да кючкъарыу берир, бизни атып къоймаз. Аны кючю уллуду, эгечлерим, сиз а анга ийнаныгъыз. Хайт деп, сабийлеригизге, къартларыгъызгъа да сакъ болуп, иги къууум этгенлей туругъуз...»

Тиширыула быллай «политбеседадан» сора, къалай эсе да, иги умутлу болуп, эркинирек солуй кетдиле. Ийнандыла эфендиге. Анга ийнанмасала да, кимге ийнанырыкъ эдиле ансы.

Бу ишни дагъыда бир сейирлиги бар эди. Ол да неди дегенде, айтылгъан сёзле бирси тиширыулагъа жетгенде да, битеу элге жайылгъанда да, душманны ол фатыуадан арталда хапары болмай къалды. Ол а эфенди бла уллу ушакъ кыла турмазлыгъы хакъ эди...

Уллу Аллахны ахшылыгъындан, къыралны уа таркъаймаз кючюнден, къууанч кюнле да жетдиле — душман къысталды. Элге, журтха ахшы умутланы жазы келди. Батырбий эфенди уа, бирсилеча, почтачы къызны сакълаучу болду. Жашладан бирер къагъытчыкъ алыр умуту Къызыл

эфендини жюрегин жылытханлай турду. Ол умугун эфенди намаз эте айтхан тилеклеринде да сагъына тебиреди. Кюнлени биринде тамата жашдан келген къагъытны алды. Кёлю кёк бла тенг болду. Энди Аллахутала кичи жашыны къагъыты бла да къууандырлыгъына ол толу ийнанып эди. Болсада халкъны мудах этген къара кюн келди.

...Къара чарсына тумаланып баргъан эшелон кёзкёрмезни танг жарыр этегине ашыкгъанча кёрюнеди. Алай анда алыкъын жукъ эсленмейди. Сарыкёз фонарь а вагонну чархларыны тарх-турхларына кёре чайкъала барады. Биреу вагонну сууукъ къабыргъасына кысылып хурулдайды. Аны ары жанында орналгъан а къарынындан тутуп ынычхайды. Сабийли ана уа, ол ауруулу сабийчигин булжуталмай, тели болуп къалыргъа жетгенди.

Батырбий эфенди кеси да кыйналып турады. Къууугъу толуп, кеси керегине барыр амалы уа болмай, апчып келеди. Бирси къартла, аллай кереклери болса, жашлагъа сездире эдиле. Ала уа, багъыр тазны да салып, бир кюл бетли ысхарла жабыуну сахна жабыуча жайып, таматагъа алай бла болуша эдиле. Эфенди уа алай эталмай эди. Аллахны сыйлы къулу кёп жылланы жюрютюп келген низамын бузалмай эди. Бу кыйын сагъатда кесин бош кыйнагъанын ол ангылай да болур эди. Алай амал а табалмай эди. Поездни тохтарын сакълай, тёзюп келе эди.

Къалай-алай болса да, беш ууахты намазын бёлмей, ийманлы борчун намыслы тамамлап келген Батырбий эфенди халкъда жюрюген хурметин ахшы ангылай эди. Жамауатны къууанч-бушуу кюнлеринде да табылыучу, сыйлы ишин арымай-талмай этип келген Батырбий эфенди Аллахны аллында бар къуулары да тенг болгъанларын биле эди. Алай рахимли, рахматлы Раббийини аллында кесин бирсиледен эсе бегирек борчлу болгъанына да ийнанып эди. Нек дегенде аны ниетин адамлагъа ангылатхандан, аланы эм таза, эм тюз жолгъа салгъандан уллу, сыйлы да борч болмагъанын ол кимден да иги биле эди. Бусагъатдагъы кыйын сынам а Аллах кесини къууларына салгъан сынам эди да, иги буйрукъ да Андан келлигине эфендини жангыз бир ишеги жокъ эди.

...Кыйынлы эшелон а терклигин тюрлендирмей барады. От кюбюрлю къара бугъа энди бир кесек солургъа да керек эди. Кесини темир чархын бир кесек сууутур ючюн, бу азап чегип келген адамлагъа да бир эс жыйдырыр ючюн. Алай къара бугъаны жолу уа кёзкёрмезгеди, жер этегинеди. Башларына жалгъан дауну палахы жаугъан къартла

бла сабийле, насыпсыз тиширыула да бу сууукъ вагонда эриусюз къадарларыны жесирлери болуп олтурушадыла.

Къууукъ орамы асыры ачыгъандан, Батырбий эфенди, амал излей, табыракъ олтурургъа кюрешеди. Бу юзюлмеген, тюрленмеген темир жол а ахырыда тауусулмайды.

Ийманлы къарт Сыйлы Раббийине тилегин къайтарып айтады: «Таркъаймаз кючю болгъан, рахматлы, рахимли Аллахыбыз, бу къыйынлылагъа бир амал эт. Ибилисни къара кючю, Санга бойсунургъа суймеген зулмучула, жалгъан дау салып, бу насыпсыз халкъны къыйнагъанлары ючюн, терсликлерине жетдир. Халкъны туугъан ташына къайтар, о рахимли Раббийибиз. Ала уа, беш увахты намазларын къыла, Сени сыйлы атынгы айтханлай турурла. Жерни, кёкню да жаратхан, учхан къушха, сууда балыкъгъа жан салгъан Раббийибиз, эшит мени тилегими!..»

Темир чархланы тауушлары, бир жууукълаша, бир узая, башынгы аяусуз туююп тургъанча этедиле. Алай бир кесекден ол тауушла аз-аз селее башлагъанча кёрюндюле. Эшелон бир-бирде былай жолу ёр болгъанда этиучю эди. Алай бу чексиз сай ёзенде ёрю-тёшю да, баям, бир болур эди...

Эфендини эсине жангы сюрюлген сабан тюшдю. Къара барагъа урлукъ тюшюучю заман. Энди уа сакълай болур ол ёксюз къалгъан сабан кёзкёрмезге атып баргъан жарлы иесин...

«Эшит, Раббийим, ахыр тилегими. Бу уллу дуняда, сенден сора, ышаннганыбыз жокъду...»

Алайлай вагонланы темир жаякълары бири бирине тийген таууш эшитилди. Эшелон, кёп да бармай, тохтады. Бугъаны эки да жанындан эки уллу прожектор жандыла. Алай тышына чыгъаргъа уа киши да ашыкъмайды. Адыргы жукъулары бёлюннгенле, барларын-жокъларын билмей, агуман болуп олтурадыла. Къалгъанла уа, бизге энди не да неди дегенча, огъурсуз къадарларындан къачаргъа кюрешгенча, жукъу шошлугъуна кетипдиле.

Гууулдап-шууулдап ётген боран, бу къар ёзен бла бирге битеу да дуняны къатышдырып, бийлеп къояйым дегенча, аяусуз кюрешеди.

Эшелон алгъын жол айырылгъан станциячыкълада кюнбатыш таба баргъан поездлеге жол берир ючюн тохтаучу эди. Бу жол а сахар-эл дегени болмагъан, не бир жангыз межам окъуна эсленмеген жерде эшелон нек тохтагъанын Батырбий эфенди ангыламады. Жер этеги саргъала тебирегенин да эслеп, ол вагондан къар тумалап тургъан бузлауукъ зыгъыргъа тюшдю. Вагонну арт тамбурунда, узун

тонуна чулгъанып келген аскерчи анга эс бурмады. Огъесе жукълап ишми тура болур эди.

Батырбий эфенди, кесй керегин этип, вагон таба бурулду. Алай, ташха абынып, белине дери терен куртха ташайды. Эс жыйып, андан төрт аякъланып чыкъды, бетине жабышхан къарны сыйпады. Вагон таба къарагъанда уа, ол жангыз къызыл фонарь къымылдагъан этгенча кёрюндю. Иги эслеп къарагъанда, Батырбий эфенди ол вагонну узая башлагъанын да кёрдю. Энди деменгили чыракъла да жанмай эдиле. Вагон а, сууда баргъан къайыкъча, тауушсуз кетип бара эди. Эфенди, санлары бошайып, жеринден тебалмай тохтагъанын сизди. Къычырама дегенде уа, тауушу тамагъындан чыкъмай къалды. Кетип баргъан эшелонну ол жангыз «кёзю», гитчеден-гитче бола, ахырында ёзен чарсында ёчюлдю, эриди. Адам а аны ызындан къарагъанлай къалды.

Алай бу уллу ёмюрюнде кёпню кёрген, жашау къыйма тын ангылагъан, сабыр оюмлу таулу киши иги къууумун бу жол да атмады. «Энди, Аллахны ахшылыгъындан, танг да ата башлагъаннга ушайды. Бу темир ыз бла барып турсам, бир адам жаны къымылдагъан жерге жетерме да, адамла болушурла, эшелонну жетер амалгъа юйретирле. Адамны Аллах алай жаратханды: амалы болгъан къадарда, бир бирге эс тапдыргъан, билеклик этген, къарыусузгъа болушхан адам дегенни адети туюлюмдю... Энди, кёл ташламай, барып туругъа керекди. Эки да темир ызыны ортасы бла... Бу Аллахуталаны манга буюргъан сынамы эсе, мындан да айыпсыз ётерге керекме. Кечимли, Уллу Раббийим мени бу сай ёзенде атып къоймаз. Къутхарыр, болушур...»

Алай ахыр къарыуу таркъая баргъан Батырбий, не кеси кесине кёл этдирирге кюрешсе да, бу къыйыры-учу болмагъан ёзенде аны игилик сакъламагъанын сезе болурму эди?..

Алайлай кёксюл-акъ къарны узагъында бир къарелдикле кёрюндюле. Аланы къымылдагъанларын эслегенде уа, Батырбий эфендини санына, чархына бир жангы кюч къуюлгъанча болду. Адамла уа аны таба келе эдиле. Юч, төрт... деп санады Батырбий. Ол билип тура эди, ол ийнанып тура эди адамлагъа тюбемей къалмазына. Къычырыргъа окъуна умут этди. Алай къычырыр кереклиси жокъ эди. Къарелдиле аны таба келе тургъанларын ол шарт эслеген эди. Эфенди, къычыргъан этмесе да, алагъа къол булгъады...

Болсада бир кесекден таматаны санлары бошайдыла, башы төгерек айланды. Келгенле адамла туюл эдиле. Ол акъ къарда сюркелип келгенле ёзен бёрюле эдиле... Жа-

ныуарла, келе да, тохтай, жангыдан сюркеле, бу жангыз адамны кършоугъа ала тургъаннга ушай эдиле.

«Рахимли, Сыйлы Раббийим, не ючюн атаса мени жыртхыч жаныуарлагъа? Не ючюн сынатаса манга быллай кюйсюзлюкню? Менми ашырмадым ёмюрюю Санга къуллукъ эте, Сени атынгы айта? Сора жаназы бла кебинликге тийишли нек этмединг, кючю уллу Раббийим? Огъесе бу да бир сынамынгмыды?..»

Жаныуарла жууукълаша башладыла. Алай энди алгъынча ашыкъмайдыла. Къайсы, биринчи болуп, алгъа чабарыгъын сюзе тургъанчадыла. Ала энди къарала да кёрюнмейдиле. Моргъулдум-къызыл тамгъалача кёрюнедиле акъ къарны бетинде. Огъурсуз, къоркъакъ да ёзен бёрюле.

Эфенди, соргъанына жууабын андан сакълагъанча, къарамын энди чыгъа келген кюн табагъына бурду. Жеринден тепмей, сюелгенлей къалды.

Жаныуарла уа, къарынлары бла акъ къарны жыра, тёзюмсюз, жутлу къарамларын а адамдан алмай, аууз суулары агъа, алгъа мыллык атаргъа хазырланадыла. Биледиле ала, энди арсарлыкъ да жокъ, артха кетиу да жокъ. Энди аланы арба жау ийисли агъач шпаллары да тыяллыкъ тюйюл эдиле.

Батырбий эфенди, сырты жылтырагъан сууукъ рельсге тийип, аны ол къутхарлыкъча, бирси къолун да анга салды. Алай, къоллары темирге жабышып къалгъанларын сезгенде, жашаудан арталда тюнгюлдю.

Жаныуарла, амалсызгъа къалып, алыкъын жаны кетмеген адамдан жут къарамларын алалмай, сагъайдыла. Адамны ичинде жаны бар къадарда, ол къоркъакъ жыртхычла арсарлыкъларын хорлап къоялмай эдиле. Ала адамны жыгъылырын сакълай эдиле.

Батырбий эфенди уа, ахыр ууахтысында не этеригин кеси да билмей, эки къолун да темирден тартып айырды, ачыкъ жарала болуп къалгъан къызыл къол аязларын кёкюрегине къысды. Алтын жүреккли, халал жүреккли Батырбий эфенди, болгъан кючюн жыйып, ёрге турду. Аллах анга буюргъан ахыр ууахтысына кишича тюбер ючюн, бу къаугъалы дуняаны татлы хауасындан кёкюрегин толтуруп жутар ючюн.

Адам къаныны ийиси башларын арталда хайран этип къойгъан бёрюле энди тёзюмлерин тауусдула. Бу, дуняа кибики, уллу ёзенде таш суратча сюелип къалгъан адамны жыгъылырын сакълар кюч алада къалмагъан эди. Алай эсиртген эди ачыкъ жараны къаны жут жаныуарланы. Баш-

чылары, сынсыгъан да этип, алгъа секиргенлей, жыртхыч жыйын да аны ызындан атылды...

Кюнню кыызгъан табагъы, сууукъ чарсны чачып, ёзенни, битеу да жерни жарыта чыкъды. Алай аны кыызгъылкъаралдым жарыгъы энди кече къарангысыны жууукълашып келгенине ушап къалды...

13

– Аття, ой аття, – деди Зуфарчыкъ, теке къалкъыу эте келген Юзейирни тобугъуна къатыла. – Эфенди, поезд тохтагъанда, тышына чыкъгъан эди да, къайтмай къалгъанды. Жангылып, башха вагоннга минип къалмагъан эсе...

– Эшта, таланган! Сен неле жаншай тураса?! Болур амалы жокъду! Къалай «къайтмай къалгъанды»? – деди Юзейир, сора эфенди олтуруп келген мюйюш таба къарады. Ары ётдю, Ыери ётдю, алай темир чархланы бир тюрсю тауушлары башларын жалкъытхан адамланы ичинде Батырбий эфендини кёрмеди.

– Эфендибиз тышындан къайтмай къалгъанды! Батырбий эфенди, вагондан тюшюп, ызына уа келмей къалгъанды! Эфендибиз ёзенде къалгъанды! – деген ачы къычырыкъла анда-мында эшитиле башладыла. Тиширыуланы бири уа, барындан да бек къычырып, къалкъый келген вагонну аягъы юсюне этди.

Олсагъат уянган адамла агуман болуп олтура эдиле. Эшитгенлерин арсарсыз ангылап къоялмай, ала, бири бирине къарай, оу-шау эте тебиредиле. Сау жол узуну аланы кёл этдире келген, ариу сёзю бла иги къууум этдирип тургъан эфендини вагоннга къайтмай къалгъаны энди бир жангы палахны, бир уллу палахны башланнганыча кёрюне тебиреди. Уллусу, сабийи да, вагонда олтуруп келгенле, билмей тургъанлай, бары да ёксюз болуп къалдыла. Тиширыула, этер амаллары къуруп, Бийсолтаннга аралдыла. Аланы адыргылы къарамлары бу болгъан ишге тамамлы жууапны энди андан излей эдиле.

– Тохтагъыз бир! Сиз билген а, ишни-халны ангылагъынчы, сыйыт этип башлагъан! – деди Бийсолтан базыкъ ауазы бла. – Къара къызгъунла кибик, бир бек хазырсыз, адамны бардан жокъ этип къояргъа. Эфенди, жангылып, башха вагоннга минерге да боллукъ эди. Алай эсе уа, хар не да поезд тохтагъанда белгили боллукъду... Миналмай окъуна къалса да, ызыбыз бла келген башха поездге минер. Адам ийнеми болгъанды?! Табылыр! Мында жол бирди. Эки

да кере хаж кылып к'айтхан киши тас болур депми к'ор-к'асыз? Бу сизге эссиз сабийми болгъанды?..

Болсада, айтхан этгенликге, Бийсолтан ёз сёзлерине кеси да алай бег'а ийнанмай эди. Бу ахырзаман к'ар бурдумда, элсиз-журтсуз ёзенде к'арт адам жоюлуп к'алыргъа бол-лугъун да ол ахшы ангылай эди.

Поезд а, аны деменгили темир к'ючюне бир жангы к'юч к'ошулгъанча, кёзкёрмезни к'ара туманына к'ууулуп бара эди...

Эфендисиз, ол акъылман эфендисиз к'алгъан вагон жо-лоучулары башсыз жыйыннга ушап к'алдыла. Адамла энди, не болса да, бир зат а боллукъду дегенча, жыйырылып, буюгъуп олтуруша эдиле. Иги к'ууум этген жокъ эди. Нек дегенде барына да кёл этдирип келген эфенди эди да, энди адамла бир к'айгъылы шоплукъгъа батылдыла. Бийсол-тан айтхан а жапсарыу эди, адамла анга бек да ийнанма-гъан жапсарыу. Ала бу к'артайгъан киши бла уллу даула-шып да к'юреширик туююл эдиле. Ол айтхан да, ким бил-син, бир-бирлени умутлу этген болур эди.

Бек к'юйген, бек сытылгъан а Зуфарны аммасы Зурум болду. Ол кеси да Батырбийланы элден эди, бир заманда, сабий к'ызчыкъланы муслийман окъуугъа тизгенлеринде, эфендини к'олунда бир талай жыл окъугъан эди. Анга жууукъ да жете эди.

Эфендини к'айтмай к'алгъанымы, башха к'айгъыла да анга к'ошулупму абызыратдыла бу к'арыусуз тиширыу-ну, алай Зурумну озгъан замандан окъуна к'ыйнап келген ёпке аурууу жангыдан к'озгъалды. Аны халы, кёз кёре, осалгъа кете башлады. Жанында олтуруп келген Зуфар-чыкъ, аммадан кёзюн алмай, хар жумушуна табыла, анга не бла да болушургъа к'юрешгенлей турду.

Бир заманда бу арыкъ к'атын жётел эте тебиреди. Та-магъында бир зат сынганча, хар жётел этгени сайын, кёз акълары айлана, бети да кёгере башлады. Зуфар амманы аллына багъыр тазчыкъны салды. Анасы уа, ох-тух эте, баш-ха амал тапмай, амманы к'олларын сыларгъа к'юрешди. Алай билмей тургъанлай келип к'алгъан жангы палах битеу да вагонну гузабагъа к'алдырды.

– Аття, аття, амманы ауuzu к'анай турады! Аття, амма ёле турады! – деп жетди Зуфар вагонну бирси к'ыйырында Бийсолтан бла ушакъ эте тургъан Юзейирге.

Баш иесине бир адыргылы к'арай, Зурум ауузун к'ол аязы бла жабаргъа да к'юрешди. Алай, к'ызыл к'аны акъ к'олуну бармакъ аралары бла тамып тебирегенде, кёпню кёрген Юзейирни окъуна кёзю к'арангы этди. Суйген бий-

чесини, алтын Зурумуну ахыр ууахтысы жетгенин ангылады. Тиширыуу ёпке ауруудан кыйналгъанлы, бир талай жыл бола эди да, Юзейир анга не тюрлю дарманны да табаргъа кюрешип, иги умутлу болгъанлай тургъан эди. Ол туугъан журтларындан къачхан заманларында кюзгъала тебиреген аурууу Зурумну жокълай да, къоя келген эди. Алай бири бирине кышула баргъан кыйынлыкъланы ачуулары, жыйыла кетип, ахырында хорладыла. Багъыр тазчыкыгъа жайыла баргъан къаннга къарай, Юзейир эринин къацды. Бир кесекден къан тохтай баргъанча кёрюндю, алай, келини жан жаулукъ бла сыйпап таяндыргъанда, Зурумну солууу да таркъайды, тауусулду, жюрегини тепгени да тохтады. Юзейирни кёзюн къара-кыызгъыл чарсы жапды. Алайда башланган жилиу-сыйыт а аны башын, дунияны да толтуруп кыйгъанча болду.

Зуфар, тана кёзлери чартларгъа жетип, ёмюрюнде биринчи кёрген ёлюмге тили тутулгъанча болуп къарай эди. Аны жанындан суйген аммасы, анга бал къалачла, конфетле келтириучю, алманы эм ариуун анга сакълаучу амма, энди кыйтмаздан кетгенин, уянмаз жукъусуна батылгъанын ол ангыламай, ангыларгъа да суймей тура эди. Артда амманы суйдюмлю кёзлерин, огъурлу, ариу да бетин жапханларында уа, жашчыкъ, мудах аттасына кысылып, бёрю балачыкъча сынсыды...

Поезд а бара эди... Насыпсызла эшелону, терклигине кышмай, къоратмай, кёзкёрмез чарсында къарангы дунияны жырып бара эди. Кюн жарыгъы, андан ажашып, бир башха жаны бла кетип къалгъанча.

Вагонну эки да жеринде кырукълагъа тагъылгъан фонарьла уа, аз кымылдай, адыргы жарыкъларын бушуулу юлешип бергенча эдиле.

Юзейир, туудукъчугъун кесине кысып, башын сылай, ахтынды.

— Жилияма, балачыкъ. Малкъарбеклары не уллу кыйынлыкълагъа да тёзе келгендиле. Къадардан киши къачалмагъанды. Бизге да тёзюм керекди. Ташда болгъан тёзюм, балачыкъ. Къаяда болгъан чыдамлыкъ.

Жашчыкъ жибиген бетин аттасыны кыбыргъасына кысыханлай бир кесек турду да, амманы бир акъсыл жабыугъа чулгъанган ёлюгюню къатында анасы бла бирге олтурду.

Бир-бирде, анасы жилигъандан арып тохтагъанда, Зуфар жукъугъа хорлатып башлай эди. Вагонну эригиулю тауушу, аны башындан басып тургъанча, жашчыкъны ахыры бла да жалкытып, жукъугъа бёлеп башлай эди. Алай бир

кесекден ол, жангыдан уянып, амма «бөленип» тургъан чулгъамгъа къарай эди. Битеу болгъан ишле тюзюнде кёрюнюп, тюзюнде уа жукъ да тюрленмегенча бола эди. Бир жол а амма, чулгъамны бир жанына атып, жеринден ох-тух эте турду да, Зуфарчыкыгъа бир кызыл алманы узата, ариу ышара: «Келчи, жашым, былай, бир къучакълайым сени. Кел, кел, къоркъма, биргеме кел. Бир ариу бахчагъа барайыкъ. Анда быллай алмала бек кёпдюле...» – дегенни бир хычыуун ауаз бла айтды. Сора Зуфарны буууп башлагъанча болду.

Жашчыкъ элгенип уянганда уа, бу огъурсуз чулгъам жеринден кетмей тура эди. Амма да, баям, анда шошайып жата болур эди.

Аття, келип, келинни инбашын сылады, жапсарыгъа кюрешди.

– Сабий а мени къатымда турсун. Бу зат аны жүрекчигине асыры ауур жүкдю, – дегенни айтып, Юзейир туудукъчугъун бир жаныракыгъа, кеси тургъан жерге элтди. – Сен, балам, тапсыз тюзле кёрген болурса ансы, жукълагъан кеziучюгюнгде къуруда элгенип тургъан эдинг.

Поезд, ол «разъезд» деучю жерлерине жетип, тохтады. Ол энди, уллула айтханнга кёре, кюнчыгъышдан кюнбатышха ашыгып баргъан эшелонлагъа жол бере тохтагъанлыгы эди.

– Былайда бир муслийман къабыр бар эсе, бир сораыйым, – деп, Бийсолтан вагондан тюздю.

Вагонда ёлюк болгъанын сезген кызалжагъа къалауурла, келип, къаты кычыра башлагъан эдиле.

– Ёлюкню теркирек чыгъарыгъыз! Мында асырарла! Терк кымылдагъыз! – дегенни айтды таматалары. – Поезд былайда кёп турлукъ туююлду!

Олсагъат ол тийреде эки кысыккъёз къартчыкъ кёрюндюле.

– Муслийманламысыз? – деди Юзейир алагъа.

– Алхамдулиллях, муслийманлабыз, – деди ол кишилен бири. – Сиз къайгы этмегиз, ёлюкню адетдеча асырарбыз. Алай... бир ашар затыгъыз бармыды?... – деди ол.

Вагондан бир къапчыкъ къууут бла бир бишлакъ да узатдыла. Ызы бла Зуфарны аммасыны ёлюгюн ол ёзен адамларына бердиле. Келини, башха тиширыула да ызындан жилай къалдыла.

– Бу – сизге аманат, сиз – Аллахха аманат! – деди Бийсолтан ёзен адамларына. – Ы, маржа, тап асырагъыз, сууабы жетер. Аллахыбыз, динибиз да бирди...

Алай бла Малкъарбекланы сыйлы келинлери ахыр жолун къазах тюзде тауусду. Ташлы журтундан эки кере кысы-

талгъан таулу тиширыу къум ёзенде ёмюрден ахыргъа къалды.

Жюгю энтта да бир адамгъа кем болгъан вагон, жеринден суймей тебирегенча, ох-тух эте атланды. Арий-тала билмеген паровоз, бугъача ёкюрдю да, къыйынлы эшелон узакъ жолун къората башлады.

Юзейир ёлюкню кётюрюп баргъан къазахлыланы ызларындан къарагъанлай турду. Алай бир кесекден ала да, сыйлы жюклери да ёзен чарсында эридиле, жокъ болдула.

«Ай Зурум, кёз жарыгъым, жюрек тамырым, нек этип къойдунг былай? Нек къоюп кетдинг мени?! Бу огъурсуз дуняда энди мен сенсиз къалай суу ичерме, къалай жашау этерме?! Не къыйын кюнледе да, жарыкъ чырахтаным болуп, таянчагъым болуп келдинг. Энди уа мени дуниям тар болду, къарангы болду...»

Юзейир кёз кёре эрип баргъанын эслеп, Бийсолтан анга кёл этдирирге кюреше эди. Зуфарчыкъ да, мудах аппасына къысылып, аны сууукъ къолун сылай, уллу кишича ахтына эди.

14

Абверни Кавказ таба жиберилген агентлеринден жаныз 1942 жылда окъуна эки жюзге жууугъу жетгенлей тутулгъан эди. Башхача айтханда, душман тасхачыла бла диверсантланы он юлюшден тогъузу не къоннган жеринде тутула эди, неда артдаракъ ачыкъ бола эди. Кёбюсю, совет органлагъа кеси ыразылыкълары бла келип, душманнга къажау «тасхачыланы радио оюнларын» башлай эдиле. Башхача айтханда, чекистле хазырлагъан «таурухланы», душманны терс ызгъа тюшюрлюк хапарланы ие эдиле. Аллай «тамамлы» ишлери ючюн Абвер аланы темир жорлагъа тийишли эте эди. Совет органла уа аллай «оюнчуларына» «Жигитлиги ючюн» деген майдал неда орден окъуна бере эдиле.

Малкъарбекланы Абдуллахны хайырындан, Теболаны Масхут къолунда да тийишли къагъытлары бла, биргесине баргъан жолдашлары бла да бирге, туугъан журтуна сау-саламат къайтып, «тасхачыла оюнуна» киришген эди.

Анга терк ийнаннган эдиле. Нек дегенде аны кесинден эсе «Хажиабрекни» билдириую алгъа жетген эди. Масхут, радио ишине иги тюшюннген бла къалмай, ол тюшген жесирле лагеринде болгъан халланы юслеринден, ол курсларын тауусуп кетген тасхачыла арасыны жорукъларындан, адетлеринден да кёп керек хапар келтирген эди...

Араны таматасы Шредер, комис келип кетгенли, бирда болмагъанча чамланып эди. Ара анга Абвер салгъан борчну тийишлисича толтуралмагъаны хакъ эди.

— Кюнчыгъыш фронтда, — деди комисни таматасы, Абверни уа ышангылы инспекторларындан бири, — агентура-тасхачылыкъ ишни даражасын кётюрюрге керекди. Фюрер бизге салгъан борч — душманны халкъыны ичинде ниет жаны бла, мюлк-ырысхы жаны бла да, бютюнда халкъла аралы жаны бла тозуратыу, бузуу ишлени тохтаусуз бардыргъанлай туругъа керекди. Ала бири бирине къажау сюелирча, бири бирине къаты душманлыкъ этерча къураргъа керекди битеу да политиканы.

Ол кюнден башлап, Кавказгъа тасхачыла бла диверсантла жиберуу ишни Арасы Берлинде орналды.

Алай фашист организацияла муратларына жеталмай эдиле. Къызыл Аскер, алгъа барып, душманланы уллу-гитче да сермешледе ууатып башлагъанлы, «Цеппелинни», аны «муслиман легионуну», «кавказ батальонуну» ишлери тозурай башлагъан эдиле. Жесирликге тюшген совет аскерчилеге бек ышанырча болмай эди. Аланы асламы, не этип да, туугъан журтларына къайтыргъа сюе эдиле. «Сибирьде агъач кесип окъуна турсакъ да», — дей эдиле кеслери орталарында. Гитлерни пропагандасы не бек сыгъынып кюрешсе да, Германия энди, кеч-эртте болса да, къопмаздан ауарыгъына, Къызыл Аскер урушну Берлинде тауусуругъуна ийнанмакълыкъ энди ёседен-ёсе бара эди.

Бир жол а «Фридрихни» къаууму «Хажиабретке» бир сейир газет да ётдюрю. Анда бир заманда Кавказны къанлы душманы болуп уруш этген Деникинни айтханы басмаланып эди. «Немислилеге, орус халкъны эрттеден да бери душманларына, болушмагъыз. Айтхылыкъ Акъ гвардияны окъуна хорлагъан Къызыл Аскер Германны да хорламай къоймазлыгъы кёрюнюп турады. Орус, — дей эди ол газет, — немислини не заманда да хорлап келгенди...»

Абдуллах бу затха бек сейир да этди, къууанган да этди. Энди «акъла» окъуна Германия ючюн къан тегерге бек ашыкъмазлары кёрюнюп тура эди. «Хажиабрет» бу билдириуню да орус эмигрантла къатышхан аралагъа теркирек жаярча амалланы излей тебиреди. Бир жол а «Цеппелинни» бир жашырын жыйылыуунда Малкъарбек улу... Шкуро бла окъуна танышды. Къазакъланы «Атаман» деген школларыны таматасы, Кавказны «эски шуёху» анга магъаналы билдириуле берди. «Хажиабрет» ол хапарланы Ата журтуна сууутмай ашырды...

Бушуулу эшелон бушуулу жолун Къарасуу деп бир станцияда тауусду. Вагонладан тюше башлагъан кёчгюнчюлени станцияны төбен жанында арбала сакълай эдиле...

Къонакъбайла къонакъларына ал сагъатда алай жарыкъ да тюбемедиле. «Бу не адамладыла? Быланы бизге нек ийгендиле? Бандитле эселе уа, быладан бизге не ахшылыкъ келирге боллукъду? Сора... бу къарт адамланы, тюгенип тургъан тиширыуланы, сазбет сабийлени араларында, «бандит» дерча, бир инсан нек кёрюнмейди? Халларына кёре, была бары да бек насыпсыз, бек эзилген адамлагъа ушайдыла...

Арбачыладан бири – къолан халатлы, моргъулбет киши – Юзейирге жанлап, аны къайгъылы бетине къарады да:

– Муслийманламысыз? – дегенни айтды.

– Алхамдулиллях, муслийманлабыз, – деди Юзейир. – Сиз а, кёрюп турама – юзбеклилесиз. Тилибиз башхаракъ болса да, сиз да, биз да бир миллет терегини бутакъларыбыз.

– Ахшыды, ахшыды, – деп къууанды юзбекли киши.

– Биз, малкъар халкъ, башыбызгъа жалгъан дауну палахы жаууп, туугъан ташыбыздан къысталып келебиз. Алай, Аллах айтса, тюзлюк хорлар деген умутубузну уа ташламагъанбыз. Ма алайды, шуёхум, бизни ачы къадарыбыз...

Ушакъ да бара, ушакъ жёнгерлени бетлери да аз жарый тебиредиле. Ушакъгъа башха юзбеклиле да къошулдула. Хапчукларын вагондан тюшюрюп, ох-тух эте келген Бийсолтан да алагъа жанлады.

– Биз кесибиз да бек алаамат жашамагъанлыкъгъа, сизни уа жарсытмазгъа кюреширбиз, – деди юзбекли киши. Тенглери да анга ыразылыкъларын бирден айтдыла: «Албетте, албетте, алайды!»

Болсада алайгъа ашыгъып жетген къуллукъчу бла аны биргесине келген эки да «къызылжагъа» ушакъчылагъа хыны болдула, уллу къычырып, ашыкъдыра тебиредиле.

Таубийланы Бийсолтан бла Малкъарбекланы Юзейир адамлары бла бирге бир элге тюшдюле. Къоншу юйлеге окъуна. Бу ахырзаман иссиликде къамишбаш саман юйле салкъын кёрюндюле. Юзбекли бийчеле кёчгюнчюлеге, эм алгъа уа сабийлерине «къатыкъ» деген айранларын ичирдиле, «нан» деген къалачлары бла да сыйладыла. Кавказдан келген «бандит» тиширыула бла терк танышып, алагъа не жаны бла да эс тапдыра башладыла.

Зуфаргъа бу эл арталда башха дунияча кёрюндю. Жол узуну тизилип ёсген акътереклени жанлары бла гитче или-

пинчик саркъа эди. Анга юзбеклиле «арыкъ» дей эдиле. Кертиси бла да, бу бек «арыкъ» суу кёрюне эди. Тургъан юйлерини арбазында эки уллу балли терек ёсе эди. Арлакъда уа – жюгери. Нартюххе ушагъан битим. Тёгерек – кёзкёрмезге жайылып кетген кёксюл сай ёзен. Жууукъда узакъда болса да, бир тау неда бир дуппур кёрюнесе уа! Акъсыл кёкден а акъсыл кюн хауаны биширип къояргъа жетдирип жылтырай эди.

Зуфарны анасы, алыкъын тауусулмай тургъан къууутдан бла юзбек «къатыкъдан» тюш азыкъ мажарып, Юзейир бла Зуфарны алларына салды. Быллай къужур ашны Зуфар Кавказда да ашамагъан эди. Алай, бир-эки къашыкъны «ашыргъанлай», ачданмы болур эди, огъесе, кертиси бла да, татлы зат болгъанданмы, Зуфар, терк-терк узала, аны «тындырды».

Жашчыкъны ыразылыгъын кёрюп, Юзейир Зуфарны башын сылады:

– Къууут таулу кишилеге узакъ жолоучулукъларында жарап тургъанды. Бузулмай, иги сакъланнганы ючюн, ёз тутхан аш болгъаны ючюн да. Чалгъычыла, бегирек да эбизе чалгъычыла, эсимдеди, не татлы ашлары болса да, къууутларын а атмай эдиле. Анга сугъанакълыкъ этгенге да тёмей эдиле. Къаты чамланнганга бир-бирледе «эбизени къууутуна къатылгъанлай» деп да андан айта болур эдиле.

Къууутдан сора уа Зуфаргъа «кёк-шай» деп бир магъанасыз затны ичирдиле...

Кёп да заман озмай, бир огъурсуз кишиле, келип, Юзейирни, келинни да тизмелеге жаздыла.

– Тамбла, эрттенликден башлап, пахта сабанда ишлерге чыгъарыкъсыз, – деди бу хурметсиз кишиледен бири. – Ишге келмей къалгъан, кеч келген да жууапха тартыллыкъды. Бизде закон алайды.

– Айып этме, къарындашым, ол «пахта» дегенинг а неди? – деп сорду Юзейир.

Бу огъурсуз киши эм алгъа кёз жашлары чыкъгъынчы кюлдю. Сора, кёзлерин сыйпай, айтды:

– «Пахта» дегенинг а... бизни, энди уа сизни да, эм сыйлы ханыгъыз да, бийигиз да олду. Патчахдан эсе аны аллында кёп ийилирге тюшерикди. Эслемей, бир жарачыкъ салсанг а – ишинг пох! Ангыладынгмы?

Юзейир, ангыламаса да, андан ары жукъ сормады, башын къымылдатып къойду.

– Тюш азыкъны сабаннга келтирликдиле. Ансы бир-бирле, юйюмде ашап келейим деп, артха къайтмай къалыучудула. Дагъыда айтырыгъым: юйреннген затыбыз тю-

йюлдю деп, осал ишлеген болса, жууапха тартыллыкъды. Пахтагъа суу салыр ючюн, кѣп юйренир кереклиси жокъду. Гетменле да сабанда берилликдиле. Кишилеге – уллуракълары, тиширыулагъа уа – гитчереклери. Ансы, кѣтюралмай, тѣнгереп кетген кылыкълары да болуучуду.

Кете туруб'а, бригадир киши сабыр халда айтды:

– Пахта, анга «мамукъ» да деучюдюле иги ангыламагъанла, кертиси бла да, бизни эм уллу жюйюсханыбызды. Алайды да, анга иги къарап, суу салгъанда, артханда, семиртигич бергенде, тирлигин жыйгъанда да, ишни тамамлы этсенг, махтау да, ахча да – санга. Суратынг а – эл советни къангасына тагъыллыкъды. Жылны аягъында уа – жарагъан трудоденьле. Ма алайдыла ишле, кавказлы ортакъларыбыз-товарищлерибиз.

Бийсолтан, Юзейир да бир бригадха тюшдюле. Зуфарны анасын а энчи тиширыу жыйыннга кшошдула.

Заман да бара, бу гитче къужур терекчикле да кыызгъыл топуракълы жерде кюч ала, бир заманда мамукъ ѳзен деменгили гюл тахтагъа ушап кълды. Сют кѣмюгю кибик, акъ гюл тахтагъа.

Тюшден сора суу салыучула, жайылып, хар мамукъ терекчикге жетерча, тизгинле бла суу ѳтдюрюрге керек эдиле. Алай ол иш айтып-айтмазча кыйын эди, талчыкъдыргъан, ахыр къарыуунгу алгъан иш эди. Бу ауур гетменлеге, бу иссиликге да юзбекли кишиле юйренгенликге, таулула, къартайгъан кишиле алача къармашалмай эдиле. Иги заманларында тик тѣшледе чалгъы тарта билгенле, мамукъ ѳзенледе, ишчи кюнню ахырына тюгенип, туюлюп жете эдиле.

Алай бу адамланы эзген, тюгендирген кзуру ауур гетменле, акъсыл кѣкден кыыздыргъан кюн да туюл эдиле. Аш-сууну жетишмегени да апчытмай эди быланы былай. Жалгъан дауну ачылыгъы эди таулуланы кюйдюрген-биширген, жюреклерин ашланган жарача ачитхан.

– Э, къарындашым, Юзейир, мен, бу халыма кѣре, тамбла ишге хазнамы келалайым, – деди Бийсолтан. – Бу ѳтгенле ахыры бла да тюгендиргендиле, менде кюч-къарыу кълмагъанды. Бу сай ѳзенде уа кеси керегинге чѣгер амалмы барды!

– Тейри деп айтама, бу жерни хауасы бизге арталда келиширик болмаз. Хауасы, ичген суубуз да. Келинчигим да, бет къаны кетип, ма былай сап-сары саргълалып кългъанды. Тѣзерге кюрешгенликге, тарыкмагъанлыкъгъа, халчыгъы бек осалгъа кетгенди. Бу сабанлада, дейдиле, бир къужур дарманла себип башлагъанлы, сабийле бла тиши-

рыула кёбюрек ауруй тебирегендиле. Ол дарман къанны бузукълу этеди дейдиле билгенле. Башхача айтханда, заранлы къуртланы кыргъаныча, адамны санына-чархына, бегирег'а къанына химия ууну жаяды.

– Болур, тейри, алай да, – деди Бийсолтан...

Быллай кюнлени биринде Таубийланы Бийсолтаннга район военкоматдан къагъыт келди.

– Бу не болур, экен? – деп, бек сейирге къалды Бийсолтан. – Сен, Юзейир, окъуулу, билимли инженер, муну не магъанасы болгъанын манга бир ангылатчы.

– Оллахий, бек кыйынды мынга былайды деген. Военкомат бла сени арагъызда не иш болургъа керек эди? Аскерге жарарча даражадан сен эртте кетгенсе. Кёчгюнчюлени аскер ишге алып да мен эшитмегенме.

– Да жашны алыкъын къулулукъда болгъанын а биле болурла. Ол, былай да былай, Карпат таулада къулулукъ этебиз деп жазгъанлы, тюгел ай да болмайды. Бир кесек ишчикле къалып турадыла да, аланы тамам этгенлей, жолум сизгеди, багъалы атам, анам, дегенни айтып жазады.

– Сау-саламат келсин къолунга жангыз баланг, – деди Юзейир. – Бизнескинден а аллай хапар да жокъду. Тынгылауну басханлай турады...

Кюнле уа Бийсолтаннга бир акъырын озгъанча кёрюнедиле. Алай ол тёзер, сакълар. Кёпге тёзген азгъа да тёзер. Жаш келе келгенлей а, кёп соза турмай, жарагъан той этер. Асыралгъан ирикни да сояр. Эрттеден сакълап келген кысыдырыкъчыкъларын да ачар. Келинчикни ахлуларын да ыразы этер, бетлерин жарытыр, кызылары осал юйге келмегенин ангылатыр. Хар не да тап болур. Жаш кеси теркирек жыйылгъа эди ансы. Уруш да бошалгъанды, келликле да келгендиле. Биз а ма былай, аллына къарагъанлай къалдыкъ.

Ужгород шахардан жаш къагъыты бла бирге суратын да ийген эди. Муну суратына къараса, атаны ол бирси жашы, таматасы, урушну биринчи кюнюнде жоюлгъан Ахматы эсине тюше эди. Сора, алты жыл мындан алгъача, жүрек жарасы, жангыдан ашланып, кюйдюрюп башлай эди. Бийсолтан ёлген бла сауну атларын бирге айтыргъа суймей эди. Аланы бирге эсгерирге да ырыслай болур эди.

Военкомат а бу къарт адамны жокълаучу нек болду? Комендант чакъырса да – бир иш. Базаргъа неда къоншу элге эркинлик алмай нек бардынг? Неда, келип, заманында нек къол салмадынг дер эди. Комендант комендант эди, итден туугъан ол болса да. Аны Аллах алай жаратхан эди...

Военкомат а?.. «Тохта-тохта, – деди Бийсолтан. – Ол ахырзаман жыл трудовой фронтда ишлегеним ючюн, бир

затчыкъ узатыргъаamy чакъыра болур? Бир-бирлеге майдалла окъуна бергендиле дейдиле. Бек къаты ишлеген эдим ол трудовойда. Душман танклагъа къажар индек къаздыргъанларында...»

Военкоматны арбазына киргенлей, тамата, юсюнден жол букъусун къагъып, эшик башында жазуулары окъуду. Кёкюрегинде уа – бир ангылашынмагъан тынгысызлыкъ. Былай эркин солургъа къоймагъан бир жашырын къайгъы.

Бийсолтан эслерча жашыракъ бир капитан киши баш ийип саламлашды. Сора, Бийсолтанны аллында бир уллу терслиги болгъанча, ёню къаныгъа, башлады.

– Къарындашым, сиз тёзюмлю адамласыз. Минг къыйынлыкъ сынадыгъыз, алай ачы къадар сизни бюгалмады... Мен, айтыр сёзюмю табалмай... Иш а, къарындашым, былайды...

– Сен ачыкъдан айт. Биз неге да тёзербиз. Айт, капитан, мен кесим да сезип турама.

– Карпат таулада, сени жашынг къуллукъ этген гарнизоннга душманла чапханларында...

Кёкюрегин кюйдюре тургъан къайгъы, ачы тугулу болуп, тамагъын битегенде, Бийсолтан ауур ынычхады. Кёзю къарангы этип, эки къолу бла да шинтикге жабышды...

Капитан бушуулу хапарын бардыра эди. Бийсолтан а, къара туманнга батханча болуп, кесини барын-жогъун сезмей, аны бууа тургъан исси тугулну жутаргъа кюрешди. «Алай а жарамаз, шуёхум, – деди кеси кесине. – Бу жол да тёзербиз...»

Ол, башын кётюрюп, капитанны мудах бетине къарады. Сора бир жалынган ауаз бла адыргылы сорду:

– Жазгъанла, билдиргенле бир-бирде жангылгъан да этичюдюле. Алай иш а болурму, жолдаш капитан? Ай да озмагъанды, мен андан къагъыт алгъанлы. Бир-бирледе госпитальгъа тюшгенлеге ёлгенди деп азмы жазгъандыла. Ы-ы?

– Угъай, къарындашым. Бу затны, адетдеча, къагъыт бла билдирип да къояр эдик... Алай мен сени жашынгы орден берир ючюн чакъыргъанма. Ангылаймыса? – дегенни айтып, капитан Бийсолтаннга къагъыт бла бирге «Къызыл жулдузну» да узатды... – Жигит жашынгы ордениди...

– Охо, капитан, барайым... Жарлы анасы да эшитсин жашыны ёмюрде да кёрмезин...

Военкоматны бу тауусула билмеген коридорунда аскер къуллукъчула, бири бирин ашыкъдыра, аны жаны бла оза эдиле. Бири таматаны къаты инбашы бла къагъып озду.

Была былай нек ашыгъа болурла? Дунияны ачы шошлугъу бийлеп тургъанлай, была былай нек ашыгъа болурла?..

Бийсолтан къолун кюйдюрюп келген жулдузну къол жаулугъуна чулгъады да, къоюн хуржунуна салды. Орамгъа чыкъды. Арлакъда уа уллу чынар терекни тюрбюнде кенг тахтада, пиалаларындан шош уртлай, сабыр къартла сабыр ушакъларыкъ эте олтурадыла. Боз сууу булгъана баргъан арыкъда багырсырт жашчыкъла бири бирине суу чачдыра ойнайдыла. Булутсуз кекден къарагъан акъсыл кюн а хауаны биширип къояргъа мурат этгенча къыздырады.

Бийсолтан ызына элтен жолгъа чыкъды. Алай, машина тохтата кюрешмей, жаяулай кетди. Келген жолу бла къайтхан жолу кюн бла кече болуп къалгъанларын Бийсолтан энди сезди.

Аны жаны бла жер бетли «полуторкала» бла «ЗИС»-ле гюрюлдеп озадыла. Бийсолтан эрттеден таныгъан «студебеккерле» да жолну туман этип кетедиле.

Жашыны хапарын эшитгенде, анасы ол жолча сыйыт этмеди, ол тамата жашындача таралмады. Жаланда бир тыншчыкъ сынсып, къол аязы бла ауузун жабып, жыйырылып къалды... «Бу насыпсыз тиширыу акъылындан шашып да бир къалмагъа эди», – деп, Бийсолтан тынгысыз болду. Къоншу тиширыуланы чакъырды...

Танг белги бере, Бийсолтан мамукъ сабаннга кете эди. Темир таууш этген къызгъыл топуракъны туюе, дуниягъа жан салгъан сууну мамукъ терекчиклеге жетдирирге кюреше эди. Кюн а хауаны ахыры бла да уютюп къойгъанчады.

Киши жерини хауасы, ичген суулары да жарашмагъаныны хатасындан, этген ауруула, безгек, башхалары да таулу халкъдан, битеу кечгюнчюледен уллу жасакъ ала эдиле. «Жашланы кёбюсю фронтда жоюлуп, ууакълары уа мында къырылып бошасала, сора миллетден не къаллыкъды да?» – деген сагъышла Бийсолтанны акъылындан таймай эдиле. Да былай болуб'а къалмаз да дей эди ол дагъыда. Дуния кезиудю, тюзлюк хорлар деген иги къууумун Бийсолтан бирда атаргъа суймей эди. Халкъны да ол къууум жашатып, кёл этдирип келгенин Бийсолтан ангылай болур эди.

Болсада кюнлени биринде ол кетмез ауруу борбайдан алгъанын, ычхындырмазын сезе тебиреди. Безгеги теркден-терк тута, къан этгенле да анга кшошулуп, бар ачыула бир болуп, таматаны тешек этдиле.

Бир кече уа, солугъаны тамагъындан кючден эте тебирегенин сезип, жанында сагъайып тургъан тиширыууна шош айтды:

– Терезени бир ачсанг эди... Сора... Юзейирни, эфендини да чакъырсанг эди. Халым осалды...

– Ачылыпды терезе да, харип сен, ачылыпды. Жауучукъ да тама башлагъанды... Эшитемисе?..

Бийсолтан, бир кесек эс жыйып, төгерегине къарады. Юзейирни танып, ышарды.

– Мен тюш кёргенме... Боран-буз ургъан терек бахчаны. Не этип да... аны жангыдан тиргизирге кюрешигиз. Сынмай къалгъан тереклерине иги къарагъыз... Къабырымдан а бир уууч топуракъ алып, биргегизге элтирсиз. Къартларыбыз жатхан жерге атарсыз. Сора... жашны орденин былай берсенг эди...

Адамла, таматаны бу тилегин иги ангыламай, бири бирине соруулу къарашдыла. Алай бийчеси уа, инбашлары квалтырай, ол жулдузну баш иесини къол аязына салды.

Къан тюрсюнлю жулдузну ууучуна къысып, соусуз къарысуз ышарды.

– Былай болуп квалды да... – дегенни кючден эшитдире айтды. Ызы бла уа, жаякъ эти тартылып, кез жилтини ёчюлдю. Ахыр сёзю жарты айтылгъанлай юзюлдю.

Орден жулдузну Бийсолтанны квансыз бармакълары кваты къысханлай квалдыла... Аны беш да жютю мюйюшюнден бири таматаны жукъа къол азын тешип чыкъды. Эфенди ол жулдузну чыгъарыргъа да бир болду. Алай гыжы кватхан бармакъла аны берирге унамадыла. Ахырында уа жулдузну Бийсолтанны кеси бла бирге асырадыла.

Ёлгенни антлы тенги Юзейир Бийсолтанны киши жеринде асырады. Жангы къабырланы ичинде дагъыда бир төбечик чыкъды. Бу тийреде не суу жокъ эди, не таш, не кырдык. Исси желле уа, кеслерини исси къоллары бла, ол төбечиклени сылай, сылай кетип, ёзен бла тенг этип къоя эдиле. Ким къайда жатханын да жаланда ол желле биле эдиле. Алай келгени бла кетгени тенг болгъан желден не хапар сураргъа боллукъ эди ансы...

16

Совет аскер башчылары жашырын оноулары бла къуралгъан «Багратион» операцияны башланганы бла бирге Белоруссияда битеу да партизанлары «Концерт» деп аталгъан урушлары да кыза тебиреди.

Германияны оноучулары Белоруссиягъа алгъадан окъуна «Ноес фатерлянд» («Жангы Ата журт») деп аталгъан эдиле. Да ма, фашистле каратель аскерлерин эрттекечден ызлагъан «фатерляндларына» кёп санда ийип башладыла. Бютюнда бек темир жоллада къызгъан партизан

«концерт» а, душманны онгун алып, «багратиончулагъа» уллу болушлукъ бере тебиреди.

Бу уллу ишле бла байламлы, Москвагъа совет тасхачыладан билдириуле кѐп санда келе эдиле.

Бу да аладан бири эди:

Арагъа

Югославиядан партизанлагъа къажау урушда сынамылары болгъан эки да «СС» бригада Белоруссиягъа атлангандыла. Аскерчилени саны, къолларында болгъан сауут кючлери, барлыкъ жоллары энчи билдириуде жангы шифр бла бериледиле. «Ное фатерляндда» халла герман аскерни баш ставкасында сюзюлгендиле. Анда бара тургъан ишлени юсюнден фюрерге хар кюн сайын доклад этедиле.

«Хажиабрэк»

...Фронт жууукълаша келгени бла бирге, Германияны башындан ингилиз-американ самолётланы бомбалары кѐпден-кѐп къююла тебиредиле. Дрезденнге алыкъын къатылмайтурдула. Мында хазна аскер деп аскер да жокъ эди, сауут-саба чыгъаргъан заводла да башха сахарлада кѐбюрек эдиле...

Алай болгъанлыкъгъа, сахарны юсю бла башха объект-леге учуп тургъан самолётланы тауушларын эшитгенлей окъуна, Дрезденни этеклеринде орналгъан радиолокаторла белги берип башлай эдиле. Ызы бла уа сырыйналаны ачы эшитилген тауушлары адамланы бомбадан сакъларыкъ урулагъа – бомбоубежищалагъа – жыя эдиле.

Мындагъы Тасхачыла арасына уа Союздагъы герман резидентден къайгъылы билдириуле келе башладыла.

Дрезден. Тасхачыла арагъа

Сиз хазырлап ийген къауум бу жол битеуюнлей душман разведканы къолуна тюшюп кзалгъанды. Бек осалы уа – Шимал Кавказда биз бек ышанган эки да резидентураны биргелей, бир заманда тутхандыла. Иш къыйындан-къыйын бола барады. Бизге да кзоркзуу барды. Аны себепли шифрлени барын да тюрлендирирге тюшюп турады. Биз ангылагъандан, сизде халны иги билген, кѐп информациялы орус резидент барды. Алай болмаса, сиз ийгенле былай байтамал тугулуп нек кзаладыла?

«Адлер»

– ...Ева, не эсе да менден жашыргъан бир тасханг барды. – «Бир болуп къалса уа, сейир да этер эдим», – деди Абдуллах ичинден. – Бир сейир зат айтып къууандырчы.

– Сейир зат а айтыр эдим. Алай ол сени бек къууандырыр деп билмейме ансы. Жюйюсхан Малкарбекоф, сени халкъынгы, жангыз бир адамын къалдырмай, Сибирьге кёчюргендиле. Тюсюн айтханда уа – Къазахстан бла Орта Азиягъа. Бир кюн бла кечени ичинде, эшелонлагъа къуюп, кюнчыгъышха атландыргъандыла.

– Болур амалы жокъду. Баям, бу да дезинформацияладан бириди. Битеу да халкъны...

– Хау, халкъны битеуюнлей. Гитчени, улуну къоймай... Ол аны аллында чеченлиле бла ингушлуланыча, къарачайлыланыча...

– Не сылтау бла кёчюргендиле дейдиле? Уруш къыстау бара тургъанлай, къызылла аскерлерин аллай ишлеге къалай бёлюрге базыннгандыла?

– Сылтауу уа, дейдиле, герман аскерге болушханы ючюн. Алай, биз билгенге кёре, ол кесек халкъчыкъны эр кишилери фронтха кетгенде, ким кимге болушургъа боллукъ эди? Аны ангылагъан къыйынды...

Бир талай заманны Арадан «Хажиабрекге» буйрукъла арталда келмей турдула. Абдуллах а алай нек болгъанын не мындагъы жолдашларындан, не бир башха ышанган адамларындан билалмай турду.

«Огъесе мени «оюндан» къыстап тургъанларымы болур? Кёчюрюлген халкъны келечиси болгъаным ючюн...»

Артдаракъда, «Фридрихни» билдиргенине кёре, «Хажиабрекге» бир кесек солуу берирге буюрулгъан эди. Ол «солуу» къачаннга дери барлыгъы уа белгисиз эди...

Алай, арадан кёп да заман озгъунчу, бир сейир ишле болдула. Кечелени биринде Еваны фатарына Тасхачыла арасыны таматаларыны экинчиси бла юч солдат келдиле. Бек хыны болмасала да, кёп сёлеше турмай, Малкъарбек улуну, терезечиклери чалдиш бла бегитилген машинагъа миндирип, кече къарангысына алып кетдиле. Бир кесекден жандармерияны юйюню аллында тохтадыла.

– Къызылладагъы резидентибиз билдиргенге кёре, жюйюсхан Малкарбекоф, ол бек жууаплы эм керекли тасхачы къауум, жете баргъанлай, душманны къолуна тюшюп къалгъанды. Кертиди, аллай ишле эндиге дери да бола тургъандыла. Бизни ишибизде хар не да шарайыпсыз ётюп къалмайды. Алай бу жол а...– деди ары алгъаракъ барып тургъан Шредер.

– Къызылла да, баям, юйреннген болурла душманларыны тасхачыларын тутаргъа... Совет контрразведканы кю-

чюню юсюнден кесигиз да аз айта турмагъансыз. Жашланы тутулгъанлары уа бек жарсыулу иш болгъанды.

– Бизни, тюзюн айтханда уа, сизни болушлугъугъуз бла, – деди Шредер.

Дагъыда бир сейир а – башындан келген офицер нек эсе да тынгылауну басханлай турду.

– Бу иште сизни оюмугъуз къалайды?

– Да мен оюмуму айтдым. Жарсыулу иш. Алай уруш дегенинг урушду. Орус контрразведка да, халгъа кёре, ишине къаты узалгъаннга ушайды. Кертиди, биз бу иште, орус-уланы онгларын учуз этип, истемей, тергемей, уллу кёллюлюк этген болурбуз дейме, ансы...

– Уллу кёллюлюк... уллу кёллюлюк... – дей, Шредер, жеринден туруп, биргесине келген офицерге да белги берип, чыгыш кетди.

– Бардырыгъыз, бардырыгъыз хапарыгъызны, – деди ахырында бу уубет «къонакъ». – Мен сёзюгюзню бёлмейме.

– Мен, кесигиз да билгенден, тасхачы къауумну жаланда аскер хазырлыкъларына жууаплыма. Энци усталыкъгъа уа башхала юйретедиле, – деди Абдуллах. «Была уа, Шредерча, сора турмазла, къолларына бир жыйсала. Алай тёзерге, сорууларына уа оюмлу жууапла берирге керекди... Была алыкъын мени чийими табалмагъандыла. Жаланда ишекликди быланы дыгаласха къалдыргъан. Быллай соруулары, баям, башха офицерлеге да этген болурла».

– Жюйюсхан Малкарбекопф, – деп башлады соруу этген офицер, ауазын да аз эшитдире. – Сиз бий тукъумдан болуп тургъанлай, совет властьдан азап чегип, къыйынлыкъла сынап тургъанлай, сизге анда офицерлик къуллукъну къалай ышанып бергендиле?

– Совет властьха къуллукъ этгенлени санында патчаны заманындан къалгъан офицерле да аз болмагъандыла. Кадрлы офицерле. Генералла окъуна болгъандыла. Бюгюн да бардыла. Совет властьха билимли кадрла керек болгъанда, большевикле биз тукъумладан да азны чакъырмагъандыла Россейни Къызыл Аскерине. Мени тукъумуму эр кишилери уа орус-тюрк урушладан бери окъуна аскер специалистле болуп келедиле... Къысхасын айтханда, мени къагъытларымда бары да жазылыпды...

– Болду! – деп, огъурсуз ушакъ жёнгер ауазын эшитдирди. – Аланы барын да ахшы билебиз!

– Мени къагъытларым Канарисни къолундан да ётгендиле! Сиз менден не излегенигизни ачыкъдан айтыгъыз! – деп, Абдуллах да къаты сёлеше тебиреди. – Мен фюрерни офицериме, этген ишиме да жууаплыма. Жалгъан даулагъа уа тёзюп турлукъ туююлме.

– Охо, – деди контрразведканы офицери, кюлмюш эте. – Охо, «фюрерни офицери». Бююнню ушагъыбызны аны бла бошайыкъ. Эркинсиз, жюйюсхан Малкарбекопф, – дегенни айтып, ол да бу камерагъа жаланда терезе чалдишлери ушатхан отоудан ашыгъышлы чыкъды.

Абдуллах жеринден арсар бола турду. Сора, мюйюшде олтургъан къагъытчы къызгъа да аз ышарып, офицерни ызындан чыкъды...

Ыйых кюн болгъанлыкъгъа, Цвингерни бахчаларында хазна адам кёрюнмейди. Жаланда, уюп тургъанча, шош кёлде узунбоюн къанкъазла, бири бирин ийнакълай, суу кюзгюсюнде сыфатларына суююне жюзедиле. Уллу дуняда уллу урушну оту жана, сахарла бла элле оюла, кюе, адам улу къажаулукъну ахыр чегине жетген дуняда бу шошлукъ бийлеп тургъан къанкъаз кёлю, манга уа не да не дегенча, къалкып турады. Уруш а башланган жерине кыстау жууукълашып келе эди...

Абдуллах, болгъан ишлени, бу кёп соруула туудургъан кюнню магъанасын оюмлай, фатары таба кетди.

Ингир къарангысы. Юйледе къалын жабыула тагъылгъан терезеледен чыракъ жарыгъы кёрюнмейди. Германияны юг жанындан ингилиз, кюнчыгъышдан а совет самолётла учуп, фашистле кыралына бомбала къуюп башлагъанлы, немисле «светомаскировка» дегеннге, хауадан келген къоркъуудан сакъланыуну жорукъларына энди бегирек эс бурадыла.

Абдуллах келгенде, Ева юйде эди. Ол «кавказлысына» мудах къарамы бла тюбеди.

– Манга уа Шредер бла контрразведканы офицери бююн соруу этгендиле. Алай нек эсе да... ийип къойгъандыла. Баям, ишлеринден магъана чыкъмазын сезген болурла, – деди Абдуллах, пальтосун теше.

– Жюйюсхан Малкарбекопф, ала... сени ийип, азатлап къоймагъандыла. Ала аз ишекли болгъанларын окъуна алай бош эркин этип къоймаучудула... – деди Ева сагъышлы ауаз бла, къарамын да суууп тургъан кофесинден алмай.

– Шёндю сени ызынгы бир талай жашырын агент марагъанлай айланады. Байламлыкъларынгы, жолдашларынгы, тюбешиучю жерлеринги тохташдырыр ючюн. Энди хар атламынг аланы кёз туураларындан таймай турлукъду. Бир талай агент... Ол санда... мен да, – дегенни айтып, Ева къарамын Абдуллахха бурду. – Менден эсе кесинг иги билген затланы айтып, башынгы аурутханым ючюн, кечгинлик бер...

Абдуллах, бу затла, кертиси бла да, анга алгъадан окъу-

на белгили болгъанлыкъгъа, ишни болушун Еваны ауузундан эшитгенине сейир этди. «Быланы бир умутлары барды. Не Ева бир къужур «оюнну» башлагъанды, неда тиширыгучукъ къатыша тебирегеннге ушайды...»

– Ева... сен... неле айта тураса? Ол затха мен ийнаналмайма. Огъесе ойнап айтханлыгъынгмыды?

– Угъай, жюйюсхан Малкарбекопф. Ишни болушун айтама. Сен а, орус тасхачы, кесинги сабий жашчыкъгъа ушатыргъа кюрешме.

– Да, алай эсе, эндиге дери мени нек тутдурмай тураса да? – деди «кавказлы». – Быллай резидент ючюн санга «темир жор» окъуна берирге боллукъдула. Алай тюйюмдю?

– Мен жор юлюшюмю эртте алгъанма. Отто жоюлгъан кюн окъуна. Энди уа жер юлюшюмю сакълайма... Шредерчала, сеничала, жашауугъузну уруш бла тасхачылыкъгъа атагъанла, герман халкъны эшигин жапдыгъыз. Сизни огъурсуз ишлеригизни хатасындан, ненча адам жоюлду, ненча сабий ёксюз болду... – дегенни бардыра эди мындан эки жыл алгъа «фюрер» ючюн жан берирге ант этген тиширыгучукъ, Абверни уа тасхачысы Ева Мюллер.

– Тохта, Ева, сен бир сейирле айта тураса. Бир кесек солургъа керексе. Нерваларынг тутмай башлагъандыла.

– Мен сени ол гюл сатхан къыз бла тюбешген сагъатларында да тутдураллыкъ эдим. Алай сабырландым, ашыкъмадым. Ол а некден дегенде, сен алыкъын манга жараргъа боллукъса. Кишилик даражанг бла угъай... башха иште.

Ева, сагъайып тургъан «кавказлыгъа» да къарай, кёзлерин сыйпады, чачын артха жыйды. Сора, терен ахтынып, кофесинден уртлады.

– Энди, жюйюсхан Малкарбекопф, бери иги тынгыла, – деп, Ева шинтигин Абдуллахха жууугъуракъ салды. – Аскер билдириулеге кёре, Тюрингиягъа орусладан эсе америкалыла алгъа жетерге боллукъдула. Дрезден галереяны суратларыны асламын ары ашырыргъа оноу этилгенди. Бир амал болуп, бюгече окъуна ары кетмесек, экибизни да ишибиз кырты боллукъду. Орус агентни гестапо, герман агентни уа орусдула ычхындырмазгъа кюреширкидиле. Бизни ёлюмден сакъларыкъ бу халда кюнбатышдан келген аскерле боллукъдула. Тюзюн айтханда уа – америкалыла. Жаланда алагъа ышаныргъа боллукъду.

– Планынг аман тюйюмдю, алай... сырыйнаны эшитемисе?

Дрезденде бу жол ала асыры кеч эшитилдиле. Адамла

юйлеринден тышына тегюлгенде, бомбардировщиклени гууулдагъанлары кекню, жерни да толтуруп кьойгъанча болду. Ызы бла уа «дугласладан» кьуюлгъан бомбала атыла тебиредиле. Самолетланы бир толкьуну, ёлюм жюгюн тегюп, ызына айланыргъа, жангылары жетип, бир ууахтыгъа Дрезден шахарны жаннган отха алдырдыла. Кеп да бармай а айтхылыкъ Цвингерни, дуниягъа белгили галереяны эм ариу дворецин да ахырзаман ертени жута тебиреди.

– Къарачы, къарачы ары! – деп, Ева Абдуллахны билегинден кьаты тутханлай кьычырды. – Варварла, жаныуарла...

– Кьойчу аны, теркирек бомбоубежищагъа жетейик! – деп, Абдуллах Еваны, билегинден тутуп, бир жанына тартханлай, кекюрегине бомба жаркьасы тийген тиширыу орам ташларына жыгъылды. Абдуллах аны эки кьолу бла да узалып кетюрдю да, убежище таба атлады. Алай кечеги кекню жангыдан жашнагъан жарыгъында Абдуллах Еваны ауузундан кьаны келе башлагъанын кердю.

* * *

Араны таматасы Шредерни Берлинге чакьыргъанларында, ол жолуна ичин кьоркьуу кюйдюре атланды. Аны анда бир игилик сакъламагъанын сынамлы тасхачы алгъадан окьуна сезип тура эди. Шредерни бир кесек жапсаргъан шарт а, Кьызыл Аскер алгъа келе, рейххе кьоркьуу да ёсе баргъаны кьадар, тасхачылыкьгъа нек эсе да азыракъ эс бурула тебирегенча керюне эди. Бар кюч фронта, орус аскерни тыяр амалгъа берилип тургъаннга ушай эди. Алгъын тасхачыланы ишлерине уллу эс буруп, кьайгырып туруучу, ала берген билдирилени «стратегиясында» скойюп хайырланьгучу фюрер энди алагъа башха кезден кьарай башлады. Тюсюн айтханда уа, алай бек да ышанмай тебиреди. Бу кьазауат жыллада Совет Союзну мюлк-ырысхы хазырлауда жетишимлери герман стратеглени башларын хайран эте эди. Оруслуланы аскер кючлери ёсе баргъанларыны юслеринден билдириуле уа жинли фюрерни бютюн чамландыра эдиле. Кюнчыгышдан келе тургъан билдириулеге кёбюсюне ала Канарисни жомакьчыкъларыдыла деп кьоя эди фюрер кьутургъан кезиулеринде. Аллай кезиулеру уа аны арт заманлада кепден-кеп бола эдиле. Экинчи фронт башланнганлы уа, ачыуун кимден алыргъа билмей, кьыл чайнай, терсликни башхалагъа жагъа тебиреди. Канарисни махкемеси да ол «терслени»

санына тюшюп къала эди. Ол а, башха амаллары къалмай, терсликни кесинден тебендегилеге ашырыргъа кюреше эди.

Ма штандартенфюрер Отто Шредерни башы да аллай отха тюшгеннге ушап тура эди.

– Кавказдагъы агентурабызны иши оюлуп баргъаны ючюн жууаплыла рейхни бу къыйын сагъатларында, бар кючлерин салып ишлер орунуна, кеслерин оруслаулагъа алдатып айланадыла! – дегенни айтып къычыра эди Канарисни экинчиси, аллында сын къатып тургъан Шредерге. – Сиз ийген къауумла не, атлары-чуулары чыкъмай, жокъ болуп къаладыла, неда – ол а андан да палахы – орусладаны «радио оюнларына» къошулуп, терс билдириуле ийип турадыла, рейххе эм къанлы душманы этерик хатаны этедиле. Огъесе сиз орус резидентлеге къуллукъ этипми башлагъансыз?..

Ол шендю ауузун ачханлай, тамата бютюн къаты чамланырыгъын Шредер ахшы биле эди. Аны ючюн болур эди, тынгылауну басып, не огъурсуз сёзлени да жутуп тургъаны... Алай бусагъатда ол ангылагъан, аны акъылында бишип тургъан бир зат бар эди. Ол тюз да, бу шайтанлыдан къутулуп, ишине къайтханлай, ол эки да «кавказлыны» ишлерин жашырын халда къаты тинтирге керек эди. Шаман улу бла Малкъарбек улуну ишчиклерин жашырын тинтиу этгенни Шредер кесини бек жууаплы, къысха борчуна санады. Бу «къуругъан азиятлагъа» ол не заманда да бек ышанмаучу эди. Орус аскер жаханым отуча жууукълашып келгенде уа, «кавказлылагъа» ишеклик бютюлда ёсген эди...

* * *

Малкъарбек улугъа, билмей тургъанлай, Эйзенах шахарчыкъдан бир жаш адам келди да, пароль белгини айтып, тюбеширге чакъырды. Ярмаркала болуучу майданны этегинде килисада тюбеширге келишдиле.

Быллай белги, деген келди бу жол Абдуллахны акъылына, жаланда аны адамларыны бирине хата болса бериллик эди. Тюбешгенлеринде уа, кертиси бла да, осал хапарны эшитди. Ол билдириуге кёре, герман коммунист партияны башчысы Эрнст Тельман бла бирге аны жууукъ тенглери Бухенвальдда ёлтюрюлгенлери, ызы бла уа Берлинде, Лейпцигде, Веймарда да совет тасхачы къауумлагъа болушхан бир талай адам тутулгъаны баям болду. Аладан бири уа отузунчу жылланы башындан бери да Совет Союзгъа айыпсыз къуллукъ этип тургъан «Фридрих» эди. Тюз аты уа –

Оскар Фишер. Озгъан жыл Малкъарбек улу аны бла бетден-бетге жангыз бир кере тюбешген эди.

Бек уллу магъанасы болгъан билдириуню ала туруп, таулу жаш, кесини жашауун коммунист кымылдаугъа атагъан, бу кёккёз, чалбаш «Фридриххе» немисча да бир-эки сёз айтханында, ол: «Очпен корошо. Рот-фронт, победа!» – деп, ариу ышаргъан эди. Ол хар билдириуонде кавказлы шухуна кёл этдиргенлей туруучу эди. «Бу жылны аягъына рейхни къанлы жолу кесилликди. Гитлерге къажау кётюрюлген дуня, уллу Совет кыралы да башчысы болуп, фашизмни кёопмаздан аудурлукъду. Ол, багъалы геноссе Хажиабрэк, болмай къалмазлыкъ ишди...» деген эди бир жол Оскар.

Гитлерни эм жууукъ эгетлери окъуна эслей башлагъан эдиле бу шайтанлы фюрер Германияны юйюн къурута тургъанын. Полковник Штауффенбергни къаууму, къутургъан фюрерни «Вольф шанц» деген жашырын ставкасында ёлтюрюрге умут бла, лагъым атдыргъаныны юсюнден билдириуню уа герман газетледен эсе «Фридрихни» къаууму алгъа жайып башлагъан эди.

Бек башы уа – Эйзенахдан келген тасхачы жаш Арадан «Хажиабрёкге» жиберилген жангы билдириуню берди.

«Хажиабрёкге»

«Бир къауум адамыбыз тутулгъаны бла байламлы, фронтда халны да эсге ала, сизге бериллик буйрукъла башха жолдашлагъа кётюрюледиле. Жангы ишигиз а энди, Тюркге ётюр, андагъы резидентни оноууна киришиудю. Шаман улуну да, ышана эсенг, биргенге ала бар. Ол да, аныча, душманнга къуллукъ этип тургъан бир къауум да, не этип да, Тюркге ётерге кюреширикдиле. Бизге къажау ишлерин да андан бардырып турургъады планлары. Ёлюр ууахтысы жете тургъан Германия да тюнгюле башлагъанлыкъгъа, аланы бизге ниетлери тюрленмегенди. Бююн Германиягъа къуллукъ этгенле тамбла башха иелерине табылыргъа хазырдыла. Алайды да, жолдашыбыз, бу кыыйын кезиуде хайт де, Харлау Кюню жууукълашып келеди...»

Билдириуге дагъыда бир къауум сёз кёшулуп эди. Шифр ачыкълагъан айтымда Абдуллах быллай тизгинлени да чыгъарды: «Юйюрюнг-юйдегинг бусагъатда Кзыргызстандады. Амал болуп, болушурдан аямабыз...»

Бу кёп магъаналы билдириуге, анга жангы борч салгъанларына кёре, ышанганлай тургъанларына Абдуллах бек

къууанды. Алай аны сагъышлы этген бир иш бар эди. Ол да неди дегенде, бу Шаман улуну, ишекли этдирмей, биргесине кетерча «кёл берирге» керек эди. Ол, Абдуллахны планындан бир зат сезип, фашистлеге билдиргенлей а, хар иш да оюлуп, Малкъарбек улу да жоюлуп къалыргъа боллукъ эдиле.

Дрезденден Чехословакияны чегине дери жол бек къысха болса да, аны хатасыз тауусуп, Прагадагъы Араны адамына тюбеген да алай байтамал ишге ушамай эди. Болсада андан Стамбулгъа элтирик маршрут тынгылы тергелип эди, тийишли жол къагъытла да хазыр этилип эдиле...

Къалай-алай болса да, Абдуллах Шаман улуну сыра ресторанланы бирине чакъырды. Ууатылгъан, бузулгъан шахарны аллай махкемелерини асламы энди уллу юйлени тюплеринде орналып эди. Не къаугъалы сырыйнала эшитилселе да, сырачыла жерлеринде олтургъанлай къала эдиле. Быллай жерде тюбешгенни дагъыда бир талай магъанасы бар эди. Биринчиден, Шаман улу немис сыраны эрттеден сюе эди, «сапог» деген эки-юч кружка уа мардасы эдиле. Экинчиден, кёп керекли затны кёрюрге, андан да кёб'а эшитирге да бола эди. Фронтдан кёп болмай келген жаралыла, сырадан иги сермегенлей, узун хапарлагъа кетип башлай эдиле. Иги да кеф болгъанла уа, ичлерин ачып, таматарларын сёгюп тебирей эдиле. Аллайланы граждандармерия, арсарсыз, хапарларын бёлюп, кеслерин а алып кетгенликге, къалгъанлары бирда ауузларын жабаргъа ашыкъмай эдиле.

Эки да кавказлы – бири душманнга ачыкъдан къуллукъ этген Шаман улу, бири уа совет тасхачы Малкъарбек улу, экиси да Абверни офицерлери, рестораннга кирип, къыйырда орналдыла. Былайдан къарагъаннга кирген-чыкъгъан да шарт кёрюне эди, хауасы да теренинден эсе таза-ракъ эди.

– Бюгюн, къарындашым, мен сыйлайма, – дегенни айттып, Абдуллах шапа кишини чакъырды. Ол да, къарап-къарагъынчы, кавказлыланы алларына эки да кёмюклю «чуругъну» салды.

– Бу аман терстамгъаланы нелерин бек жаратаса десенг – бу сейирлик сырларыды. Бу иште ангылаулары барды, – деди Шаман улу.

– Германны башха ишледен да барды ангылауу...

– Алай сырасы, кеси да бите тургъаннга ушайдыла ансы. Ма энди кюнбатыш фронт да ачылгъанлы уа, иши арталда похду дерге боллукъду, – деди Шаман улу, «чуругъуна» суююне.

– Алай болгъанлыкъгъа, муну кючю уллуду. Иш не тие-жегинде бошалырын билген кыйынды. Тамата да бир сейирлик сауутну хапарын ычхындыргъанды тюненеги сёзюнде, эшитген эсенг. Къалай-алай болса да, уллу ишле уа алдадыла.

– Э, къарындашым, аланы ишлери как эди да как эди, жарлы бизбиз ансы. Эки да эмегенни орталарында урходук болуп къаллыкъбыз... Кеси къадарыбызны кыйгъысын этмесег’а, ажымлы жоюлуп, атыбыз-чууубуз чыкъмай, тас болуп къаллыкъбыз, – деди ичгенчиги татый башлагъан Шаман улу.

– Сен эртте-кечден гыз-гыз этип башламачы, – деди Абдуллах, тегерегине да къарай. – Кюнбатышдан келгенле герман халкъны душманы туююлдуле. Ма кёрюрге, бир-бирни къалай сыйлап башларыкъларын, уруш да бошалгъынчы. Аладан эсе кюнчыгъышдан келгенледен кюркъ. Ачыкъдан айтханда уа, шендю америкалыла бла инглизлилени кюолларына тюшгенден да бизни Аллах сакъласын. Ары-бери эте турмай, шуёхларындан, аскер союзниклеринден аперимлик алыр ючюн, ма былай, чёргеп, кюолларына тутдуруп кюоярыкъдыла.

– Ол айтханында да барды, – деди Шаман улу, къашларын тюе. – Билмессе аланы да. Алай бир тап оноу этерге уа керекди. Мен акъыл этгенден, бизге ышыкъ берлик, жаныбызны да сакъларыкъ... Тюркдю, – дегенни айтып, ол соруулу къарамын Абдуллахха бурду.

– Сен, Абверни офицери, неле жаншап башлагъанынгы айырамыса? – деп, Абдуллах, аз ышара, тенгини инбашына къакъды. – Ол не тюрк-мюрк хапарладыла?

– Кюойчу, Аллах ючюн, шуёхум, – деди Шаман улу, экинчи «чуругъуна» узала. Сора, бир эки уртлап, терен ахтынды. – Жаныма тийип башлагъанса, къарындашым. Кесинги бек ышангылы тенгинге ийнанмайса. Битеу да Германияда бек ышангылы тенгинге. Сора... дагъыда айтырыгъым. Сен кесчигинг да ол Тюркге бек сылжыraryкъ эдинг, амалынг болса. Мен а бусагъат окъуна хазырма кетерге, Малкъарбек улучукъ. Башха амал бар эсе да – айт. Алай ачыкъдан айт. Заман озуп барады.

* * *

Шредер, «кавказлыларын» жерлеринде тапмагъандан сора, чамлана башлады: «Кюзурукъ азиятла! Былагъа, бу телилеге, ышанып тургъан мен а – аладан да тели. Быланы европалы низамгъа юйретгинчи, итими клавесин согъаргъа юйретир эдим!»

– «Кавказлыла» къайдадыла? – деди Шредер къагъытчысына.

– Билмейме. Сыра ичерге кетмеген эселе. Бир жол ала-ны анда кёргенин айтхан эди адамыбыз...

– Экисин да тап да, манга чакъыр. Жашагъан жерлерин да билесе.

Алай Шредер, эки да жууаплы офицерин табалмай, жандармериягъа билдирирге уа базынмай, бир талай заманы оздурду. Арада эки офицерни думп болуп къалгъанлары бек таматалары эшитсе, Шредерни юйю къуруругъун ол ахшы биле эди. Аны ангылай, ол чекдеги къуллукъчулагъа, кеси ышанган адамларына да заманында сёлешалмай къалды...

Эки да жолоучу, къалын хумаллак бахчала ортасы бла баргъан жоллары Влтава сууну кёпюрюне жетгенде, узакъ-да Алтын Праганы, кертиси бла да, алтынча жылтырагъан къалаларын кёрдюле. Къаугъалы Европаны, огъурсуз урушну оту толусунлай бийлеп тургъан Европаны тюз да ортасында бузулмай сакъланган шахар жолоучулагъа салкъын шошлугъу бла тюбеди.

Уллу Хорлауну Кюнюне тамам юч ай къалып эди...

ЖЫКЪДЫРМАГЪАН ЭРМЕНБИЙ

«ЦАЛЛЮУ ЭТ, ЭРМЕН, ЦАЛЛЮУ ЭТ!»

Акъ жабыу жабылгъан кётюртмеде жатып солугъан бек зауукълу иш болур эди. Алай массаж этиучю киши бирда тынчлыкъ бермейди. Ол гёжефни деу сыртын ийлейди, сылайды, талайды. Бирде чимдий, бирде ыштап-уштуп этип ура, бирде уа азчыкъ къатыла да, жангыдан тюе, Эрменни тынчлыгъын алгъанды. Мураты уа бирди: пелиуан гёжефни шаугютлерин «уятып», алада болгъан, алада къалкъып тургъан кючню къаты сермешге хазырлау.

Массажист Константин Лавров ауур санлы гёжеф Ксаналаны Эрменбийни жангы сермешге хазырлайды. Кёз алына уа сыйлы төрге – пьедесталгъа – чыкъгъан жангы чемпионну сифатын келтирирге кюрешеди. Алай боллугъуна да ийнанышды. Лавров аны аллындагъы атлет, кертиси бла да, чемпион боллугъуна ишексизди. Аны къолундан кёп айтхылыкъ спортсмен ётгенди. Бу жаш а бирине да ушамайды. Эти, саны бла да жыгъышха жаратылып къалгъанчады. Болсада жарау этиу анга бирсиледен кем керек туююдю. Жылы жетген кишини «спорт формасына» тийишдирирге керекди. Огуз бла онсегизде, баям, башхалыкъ болур.

Алай бу массажла, ол ангылагъаннга кёре, ахыры-чеги болмагъан «жараула» аны эрикдире башлагъандыла. Бу азапдан эсе, деп оюмлайды Эрменбий, керти иште сынал-

гъан иги туююлмю эди? Жыгъышха юйретген жыгъышды. Былай талап турсала уа, кючюнг да кетер, тѣзюмюнг да таркъайыр. Алай туююлмюдю?!

– Сен массажист туююлсе, – дей бардырады Эрменбий Лавровха тырманын, – сен азапчыса, палачса, башхача айтханда. Мен жыгъышыргъа керек эсем, ортагъа чыгъарны аллында, адетдеча, солургъа кѣоюгъуз. Бираз къалкъыргъа да. Сен а мени, онгуму алып, болгъан кючюмю талап-жырттып, сора сермешге алай жиберирге умут этесе. Алай туююлмюдю, айтчы?!

– Тѣзген эт, Эрмен, тѣзген эт! Жыгъышчыла атаманы болургъа сюе эсенг, – деди Лавров, гѣжефни инбашларын ийлей.

– Суймейме мен атаман болургъа. Чемпион болургъа сюеме. Сен а мени къыйнагъан этесе. Сен массажист туююлсе, э-э, инквизиторса, – деди Эрмен. Сора, бу кѣужур сѣзю тапханына ыразы болуп, шошайды.

– «Палач», «азапчы», «инквизитор»... Ол а ыспасынг, – деди Лавров «ѣпкелеген» ауаз бла.

– Сени атынг да келишмейди ишинге. Санга Лавров угъай, Крапивин атаргъа керек эдиле. Сыртымы мурса бла кюйдоргенча этгенинг ючюн. Сен, мени хорларымы суйсенг, жарлы сыртымы талап турмай, бир бишген тауукъ бла бир шампан келтирип, жыгъышханыма уа ол заманда къарар эдинг. Башхача айтханда, чемпион болурумю сюе эсенг, этими сойма да, къарынымы тойдур. Ангыладынгмы?

– Ангылайма, Эрмен, ангылайма. Бек тюз айтаса...

– Сени азабынгдан кѣутулсам а, жангыдан кюч-къарыу жыйып башларгъа керек боллукъду. Огъесе сен... хорлатырымы суйюп ишми къыйнайса мени? Муну бир иги тала да, аякъ юсюнде туралмазча этми дегендиле мени бла тюбеширикле?

– Хау, хау, тюппе-тюз, алай айтхандыла. Болсада сен боюнунгу тап тут да, тѣзген эт. Ансы, барышня кибик, тарыкъгъанлай тураса. Шаугютлеринге къан ѣтерге керекди, ансы жукълап къалгъаннга ушайдыла. Мен аланы, уятып, низамгъа тизерге керекме. Къаты сермешде талмай ишлерча. Сен а «уо шампан, уо тауукъ...» дегенлей тураса. Сен, Эрмен, хорлагъан эт ансы, бир птицеферманы аллынга сюрюрге сѣз береме. Шампанда жууундуругъа да. Алай, ол зауукълукъгъа жетер ючюн, къаты ишлерге, тамамлы хазырланыргъа керекди. Къоркѣутама деп айтмайма, алай ол сени бла тюбеширик «эмегенчик» сенден онбеш килограммгъа ауурду, анча сантиметрге да узунду. Тамам он жылгъа да кичиди.

– Болма къойчу. Тюбешсек, кёрюрбюз ким ненча тартханын.

– Сен урушда окопада гыт-гыт эте айланганда, ол, жарау эте, тюрлю-тюрлю эришиулеге къатыша айланган жашды, сынамлы гёжефди. Жыгъыш дегенинг жыгъышды. Ким ётгюр, ким сынамлы, къарыулу эсе, ол жетишимли болады. Ол эм алгъа, юсюнге атылып, абызыратыргъа умут этер. Ол аны амалыды, адетиди. Тюз да къаплан секиргенча секиреди аны аллына чыкыгъаннга. Аны бла къоркъталмазын да билеме, алгъадан чотха алып къой дегенлигимди ансы. Тренер айтырыкъ да олду.

– Ол къаплан эсе, мен аслан болурма, – деди Эрмен. Бир мен кёрмеген амал бла онгларгъа кюрешсе билмейме ансы, къоркътутуп этерин а юйюне элтсин.

Ол кезиуде тренер Павел Артамонович да кирди. Лавров бла, Эрмен бла да саламлашды.

– Сен асыры бек къыйнама бу жашны, – деди ол, Лавровха, кёз кыса.

– Тюппе-тюз айтады билген адам, ангылагъан адам, – деп, башын кётюрдю Эрмен. – Хорларымы сие эсегиз, тюйюп турмагъыз да, бир кесек солума къоюгъуз.

– Сен къайгъы этме, Эрмен. Сен хайт десенг, мен сени жарагъан галет къалачла бла, татлы шоколад бла да сыйларма. Башы алынмагъан сютчюк да ичерсе, – дегенни айтды массажчы.

– Хау, сютчюк бла бирге эмизикчик келтирирге да унутмагъыз сабийчикге, – деди Эрмен да ёпкелеген ауаз бла.

– Шампан а, шуёхум, хорлагъанланы ичгилериди. Анга тийишли болур ючюн а, сермешде утаргъа керекди, – деди тренер. – Алайды да, Туркестан округну чемпионун кийизге «жабышдырыргъа» керексе. Ол бек кючлю, ёхтем да атлетди. Алай сени бюгаллыкъгъа уа ушамайды. Хайт десенг, аллай «чемпиончукъланы» сен кепге жыяргъа болдукъса.

«Эмегенчик», кертиси бла да, билек кючю, къарыуу болгъаны бла къалмай, ёхтем да жаш болгъанын кёрюмдюсю окъуна айта эди. Ол, сюдю белги бергенлей, мыллыгын алгъа атып, Эрменбийни абызыратыргъа умут этди. Алай сюдюле, къарагъанла, жаш кеси да Эрменбийни ол амал бла шашдырыргъа къолдан келмезин эследиле. Къара кючю, хыны-сухулары да «эмегенчикге» хайыр келтиремдиле. Алай аны, белинден тутуп, арсарсыз аудуралмазын, баям, Эрменбий да эслеген болур эди.

Жашны эсине эртте, бек эртте, туугъан журтунда болуучу сермешле тюшдюле. Аны жыгъыш амалын билиучюле,

иш ала суйгенча терк к'уралмаса, малк'арлылача чалдырып: «Цаллюу эт, Эрмен, цаллюу эт!» – деп башлар эдиле. Ол амал а, кертиси бла да, асламында жарап к'ала эди. Андан болур, уллайг'ан гёжеф бу жол да, ол амалын этип, к'араг'анланы сейирге к'алдырды. Туркестан округну чемпиону, не кюрешди эсе да, таулу жашны онглар амал тапмай, бир кесек шошайды, ишни к'олг'а Эрменбий алды. Ол, «эмегенчикни» атлашына к'арай кетип, бууунундан к'ысхач бла тутханча к'ысды, хыны тартды, сора, бурулуп, чемпионну тобукг'а алды. Сырты жерге тийген гёжеф бу ишге кеси да сейир этип к'алг'анча болду. Сора сюелди да, башын булг'ай, жерге к'араг'анлай к'алды.

Эрменбий а, хорлау к'ууанчы кёкюрегине сыйынмай, к'арамын стадионну трибунасына бурду. Андан а толк'ун к'арсла эшитиле эдиле.

Аны сыйлы төрге ётдюрюп сюегенлеринде, озг'ан жыллары, тауусхан жолу кёз аллы бла, бир сейирлик кинону суратларыча, озуп кетгенге ушадыла...

ЫННАДАН ЭШИТГЕН ТАУРУХУ

...Узун бойлу мухолчу жашны кёрюмдюсю не менме деген гёжефни да саг'ышха к'алдырлыкъ эди. Онжети жылы да толмаг'ан жаш, келчигиз аллыма, базына эсегиз, дегенча, ары-бери ауур атлай, жашла таба ышара к'арады. Деу билеклерини шаугютлери к'ымылдай, бутлары да эмен терекле кибик, ол кимге да иги умут этдирмезлиги хакъ эди.

Бу «буг'ачык'ны» онглаг'ан а алай тынч да болмаз деди ичинден Эрмен, жашны, кертиси бла да, буг'а кибик боюнуна к'арай.

Черек сууну жаг'асында ариу талачык'да к'аты сермеш башланды. Биле эдиле Мухолдан келген к'онак'ла жыг'ышны эм к'атысы энди боллуг'ун. К'ашхатаучула да сезген болур эдиле, к'онакъ жаш бу жол алаг'а уллу хурмет этмезлигин. Нек дегенде аны бир эллилерини иги кесеги, биргесине келип, кёл этдирирге хазырлык'ларын билдирген эдиле.

Жыг'ышыу иги да башлангынчы, эки да жанындан кёл этдириучоле, «кеслериники» жанлы болуп, к'ычырыша тебиредиле.

– Ий, маржа, Эрменчик, бу мухолчу жашчык'ны сырт орамын салк'ын кырдыкга бир жабащдырчы!

– Эхе, жигит, к'ашхатаучу жашланы жыг'ышырг'а бир юйрет! Хомух болма, хомух болма... Ыхы, ма алай, энтта бирчик силдечи к'арындашчыг'ыбызны!

Бир жанына да къатышмай, жукъ да айтмай тургъан, жыгъышха гузабасыз къарагъан бир киши бар эди. Алай ол ким жанлы болгъанын эслеген алай къыйын да туююл эди. Ксаналаны Ахмат, алгъа ийилип, бёркюн да терен кийип, гёжефледен кёзюн алмай къарай эди. Быллай эришиу-леге Ахмат бек суююп келиучю эди. Келгенде уа, жаш заманы, кеси да кёплени сыртларындан салыучусу эсине тыуше эди.

Шёндю уа ол Эрменчигини, тулпарчыгъыны сермешине къарай эди. «Ий, маржа, балачыкъ, эслеп узал. Къаты бол, хайырсыз, утдуруп иесе. Ма алай, ыхы, тапчыкъ узалдынг... Арыгъанынг кёрюнюп турады. Алай къонакъ жаш да талмагъанды деп айталмам. Ыхы, алай эт, алай... Энди уа чаллюу этерге керекди...»

Жаш, атасыны оюмун эшитгенча, алгъаракълада жарагъан ол амалны этип, мухолчуну тыуге урду.

Къашхатаучула, бютюнда бег'а жашыракълары, асыры къууаннгандан, бёрклерин ёрге сызып башладыла. Бирини бёркю уа, тёнгерей барып, черекге ташайды да, ол да жыыйылгъанланы аз кюлдюрмеди. Таматаракъла уа гёжефлери хорлагъанына ичлеринден къууанадыла. Тышындан а сездирмезге кюрешедиле. Къонакълагъа бет этгенден болур эдиле. Жаш къауум а... Аланы быллай кезиуде ким тыяллыкъ эди?! Кюн а жашил сыртладан ауа башлагъан эди...

– Ата, ой ата, къалай эди тутушханыбыз? – деди Эрмен, юйге келгенлеринде. – Ыразы болдунгму, ол махтанчакъ къонакъчыгъыбызны алай жыкыгъаныма?

– Тюзюн айтханда, осал къармашмагъанса. Ахырын да таза ётдоргенсе, шараыпсыз. Алай бир-бирде мангылайында огъурсузлукъ да эслене эди ансы. Ол иги туююлдо. Ол жыгъышчыны кючюн ашайды, кем этеди.

– Алай «къанын да къыздырады». Кесинг айтмагъанмы эдинг алай?

– Къыздыргъанны да къыздыргъан биледи. Мардадан озмазгъа керекди. Къызгъан къан къайнап башларгъа да болады. Кемсиз огъурсузлукъ кёз байлайды, сокъур этеди. Эслер затынгы иги эслемей башлайса, бек къызсанг. Быллай кезиуде уа ишни башы сабырлыкъды. Сора, дагъыда айтаырым, жыгъышха туруп, чаллюу этерни аллында, гёжефни атлашына къара, ауурлугъун къайсы жанына аудургъанын эсле.

– Аны уа унутмам, ата.

– Охо, алай эсе. Бир айранчыкъ да ич да, солугъан эт. Нальчикде да, хайт деп иги хазырлансанг, жетишимли болурса деп ийнанама. Энди уа бар, солу.

Дуния жай кечени хычыуун шолугуна батылыпды. Жууукъ кёкден толгъан айны берекети жайылыпды. Эрменни кертме терегини ууакъ чапыракъчыкълары аз эшитиле шууулдайдыла. Жашчыкъ ёсюп келгенча, бу къууатлы терек да, жыл сайын жашил къапталчыгъын алышындыра, арбазгъа омакълыкъ къоша ёседи. Аны Эрмен туугъан кюн орнатхан эдиле. Аллай адет жюрюй эди жаш гёжефни туугъан ташында. Кертме терек тийишли мардасына жетип эди. Сакъ жел къатылса, аны къаты бутакъчыкълары Эрменни терезесин къагъып бир башлар эдиле. Балдан татлы кёгетлери уа азмы къууанч келтире эдиле терекни иесине, аны тенгчиклерине да! Бир жол а ынна аны кёгетлеринден бир сейирлик кертме халыуа да этген эди...

Жукъу нек эсе да келмей эди. Кюндюз болгъан ишле Эрменни акъылын, эсин да бийлеп тургъанданмы болур эди? Ким билсин.

Жашчыкълары эсине энди ынна бир талай жыл мындан алгъа айтхан бир таурух келди. Сырты жерге тиймеучю киштикни юсюнден. Къайдан атсанг да, тёрт аягъына сюелип къалыучю киштикни. Сейирлик таурух эди. Эрмен бу талгъыр жаныуарчыкълары «сыртындан салыргъа» кеси да бир кёрген эди. Ол а, сындырылып-бурулуп, аякъларына «къонуп» къала эди.

– Бир жол, – деди ынна, – Файгъамбар, узакъ жолунда арып, къыртышчыкълары жатды да, жукълап къалды. Къайдан эсе да бир жилин келди да, аны ауузу ачылып тура эди да, тамагъына кирди. Файгъамбар уянды, солур амалы болмай, амалсызгъа къалды. Алайлай бир киштик, чабып жетип, ол жилинны къапды да, сууруп чыгъарды, сыйлы жолоучуну палахдан сакълады. Ол бу жибексырт жаныуарчыкълары сыртын сылады да, киштик Файгъамбарны абасыны этегинде жукълап къалды. Жолоучу уа жолуна барыргъа керек эди да, ол киштикни уятмаз ючюн, бичагъын чыгъарып, этегин кесип кетди. Андан бери, дейдиле, Файгъамбар сыртын сылагъан жаныуарчыкълары сырты жерге тиймейди...

– Нечик ариу таурухду! – деди Эрмен. – Киштикни насыбы бар эди. Бизге уа, сыртыбыз жерге тиймез ючюн, нечик кёп кюреширге керекди. Киштикча, гиртчи, аныча, мадарымлы, жиясырт болур ючюн.

* * *

– Курсант Ксанаев сизни буйругъугъуз бла келди! – деди жаш, кабинетге киргенлей.

– Игиди сора. Олтур, келдинг эсе. Танышайыкъ, – деди Орджоникидзеде жаяу аскер училищени начальниги. – Бу къагъытларынгы ичиндеги пакет а неди?

– Грамоталарымдыла, жолдаш начальник! Спортсменме, жыгъыш бла кюрешеме. Бизде, Малкъарда, бу бек жайылгъан спортду.

– Да ол а игиди да, курсант Ксанаев. Офицерге спорт хазырлыкъ теория билимден кем керек болмайды. Солдатларына юлгю кёргюзтюр ючюн, уруш аулагъында да жетишимли болур ючюн. Тюзюдю айтханым?

– Бек тюзю, жолдаш начальник!

– Кючюнгю сынар жашла уа бизни училищеде бек терк табылырла...

– Хазнамы, жолдаш начальник, – дегенни айтды курсант, кёзюн къакъмай. – Мени алыкъын киши жыгъалмагъанды.

– Алаймы дейсе? – деп, начальник, кёзлюклерин тешип, таулу жашха тюрслеп къарады. – Хазнамы дейсе... Мен а алай сунмайма. Да, охо, сени хунеринги керти ишде сынарбыз. Бизде эркин тутушууну таулулада жюрюген жыгъышдан бир кесек башхалыкълары да барды. Алай баш жоругъу уа бирди – тутуп, аудуруп, сыртын жерге жабышдыргъан. Аны уа капитан Кантемировну гёжеф къауумунда кёрюрге боллукъду. Ангыладынгмы, малкъарлы спортсмен Ксанаев?

– Ангыладым, жолдаш...

– Игиди, ангыладынг эсе. Биз къоншулабыз, Дигорияданма мен. Тюз да сизни чекден узакъ болмай туугъанма мен да. Таулу жашлада танышларым да бардыла. Жугъутур уугъа бирге жюрюй тургъанбыз. Атам а бызынгылы тенглери бла малкъарча сёлешиучю эди. Бу ариу тилге ол къалай юйреннгенини хапарын а бир тап заманда айтырма.

– Кетерге эркин этигиз!

– Эркинсиз! – деди тамата, курсантха ыразылыгъын билдире.

Эрмен, кюзгюча жылтырагъан жангы чурукъларын къыжылдата, шарт атлай, кабинетден чыкъды.

КЪАНЛЫ УРУШНУ КЪАНАТЫ

Кюнчыгъыш жанына тутуп къыстау келген душман, эллени, сахарланы кюйдюрюп келген фашист аскер, Ростовну да ууучлап, Кавказ таба айланганда, Орджоникидзедеги аскер-пехота училище жаш командирлени хазыр-

лау ишин, жангы программагъа кёре, терк хазырлау ызгъа кёчюрген эди.

Спорт эришиуле, спартакиадала дегенча затланы бир жанына салып, жаш командирле аулакъ сермешлеге хазырлана эдиле. Сейирлик сауут – миномётну Эрмен бегирекда жаратды. Душманны юй, мекам артында, дуппур артында, терен траншейледе окъуна ура билген миномётну тасхаларына тыюуне, Ксаналаны жаш да боллукъ ачы сермешлеге кыстау хазырлана эди...

Адыргы солуу ууахтыларында Эрмен, къайгъылы сагъышларына батыла, терен ахтына эди. Адамла бир бирлерин нек ёлтюрөдиле, немис бизге нек чапханды? Кюч-къарыуунгу сынаргъа сюе эсенг, амал азмыды? Уллу стадионлада, эркин талалада тюбешип сермешир орунуна, адам къанын нек төгөдиле? Эрменбийни кёз аллына уа ол кинохроникалада кёрген ёртенле, бузулгъан юйле, ажымлы ёлген адамла келе эдиле. Урушну къара къанаты, къанлы къанаты битеу да кёкню жабып къойгъанчады. Къазауат палахы Ксаналаны Эрменбийни туугъан ташына да жуукълаша келе эди.

...Аскер-къазауат жолу быллай ахырзаман кюн башланырын таулу жаш бирда билмей эди. Быллай суукъ, жауунлу да кюн атландыла фронтха училищени жаш офицерлери. Эрменбий аскер жолоучулары бла, жибиген ауур гетенни тюбюнде бир бирге кысылып, «ЗИС-5»-ни гюрюлдегени башларын жалкытып, къанлы сермешле бара тургъан ёзенге чыкъдыла...

Душманны къазауат кючу Волгагъа жетип, Сталинградда ачы сермешле баргъанларын эшитгенде, жашла командирлерине соруулу къарадыла. Ол кёпню кёрген аскерчи, баям, биле болур эди ишни-халны.

– Энди иш къалай боллукъду, душман Сталинградха жетген эсе? – деди Эрмен таматарларына.

– Ишни уллусу энди башлана турады, шуёхларым, – деди къонгурмыйыкъ аскерчи. – Уруш ахыр чегине жетгенди. Пружинни андан ары кысылыр тиежеги тауусулгъанды. Энди, жашла, дунияны титиретген къазауат Волганы жагъаларында кыза барады. Башхача айтханда – историялы баталия. Биз да ол ишден алай кенгде туююлбюз.

Бир талай кюн озуп, Эрменбийни командирни землянкасына чакъырдыла.

– Лейтенант Ксанаев, – дегенни айтды таматасы. – Бизни участкада уллу ишле башланыргъа боллукъдула да... аладан бир хапарчы «къонакъ» керек боллукъду. Башхача айтханда – ол «язык» дегенлери. Сени оноунгдагъы жаш-

ладан бу ишге жарарыкъ эки жигитни сайла да, жууаплы ишге хазырла. Эрттен бла жолгъа атланырча.

Бу, айтылгъаныча, байтамал иш болмагъанын Эрмен арсарсыз ангылады. Фронтха кѣп болмай келген жашчыкъладан заданиягъа тийишлилерин тапхан, баям, алай тынч да болмаз эди. «Къара тууар богъу басмагъан» суубурунчукъла душман аскерчини жаны саулай къалай келтиралыкъдыла? Аны марап къакъгъан бир иш, жангы келинни келтиргенча алып келген а – башха. «Языкны» келтирмей амал болмазы уа хакъ эди...

«Жигитледен» бирине Эрменбий кесин айырды, биргесине уа Володя деген сибирьчи жашны алды. Ингир бола, экиси да жолгъа атландыла. Душман орналгъан траншейле таба иги кесек барыгъа тюшдю.

– Сууукъданмы къалтырайса, къоркъгъанданмы буюкъгъанса? – деди Эрменбий тенгине, шош эшитдире.

– Кесим да билмейме, – деди жаш, жашырмай. – Мен уучума. Эрленни тюшюре айланганма, сюлесин ууда да бола тургъанма. Бир жол а бойнакъ айыуну окъуна абындыргъаным болгъан эди... Быллай «уугъа» уа биринчи чыкъгъанымды. Кенгден болса, фашистни мангылайын марап окъуна атар эдим... Сен а, быллай ишлеге, баям, бара тургъан болурса?

– Угъай, шуѣхум. Кертисин айтсам, уугъа да жюрюменге. Айыуну уа... циркде болмаса, кѣрген да этмегенме... Тохтачы. Энди ишге-халгъа къарайыкъ, – деди Эрменбий. – Сени позициянг былайдады. Белгими сакъларса. Мен а тыншчыкъ барайым. Къалауур алышынган заманлары болур дейме. Баям, «келинчикни къачырыр» заман жете турады.

Ёрелешгенде бетден-бетге чыгъаргъа юйреннген Эрменбийге энди немислини арт жанындан жанларгъа тюшдю. Тауушсуз, шыбыртсыз... Мындан эсе уа, деди ичинден, бетден-бетге къарашып жууукълашхан кѣп да табыракъ кѣре эдим. Бир тюрлю алдаусуз, фитнес-митнасыз.

Алай, душман аскерчи бла «танышыргъа» башха амалы болмай, Эрменбий узун шинелине чулгъанып тепчий тургъан къалауур таба жанлай тебиреди. Мынга энди кел бизге къонакъгъамы дериксе? Жашау-турмушугъуздан бир хапар билдир депми сорлукъса? Хау, сени бла хапарлашыргъа хаппа-хазыр болуп тура эди дейди бу узунлахий «келинлик». Алай эсе уа, жан устуккум, кечгинлик...

Таулу жашны салта кибик жумдуругъу башына оюлгъанда, фашист къалауур, къуркъ дегенден башха, жукъ айталмай, сюелген жеринде чѣгелей башлады. Аузуна буш-

тукъ салып, к'юлларын байлагъан к'еп заман алмады. Бу затха жашла алгъадан жарау этип юйреннген эдиле. Душман автоматны уа Эрмен к'вар куртуна атып ийди. «Кеси да аз ауурду да, темирин да к'етюрюп айланмасам», – деп. Булут артына буг'унуп тургъан ай, акъ к'варг'ва сарг'гыл жарыг'гын жая, Эрменбийни ишине бийикден тамашалап к'варай эди.

Сибир'чи жаш «кийикни» жаратды, жаяг'гына бир эки ыштап-уштуп этип к'ердю.

– Оздуруп иш а ийген болурмуса, не эсе да солуг'ганы эшитилмейди, – деди уучу жаш.

– Давай-давай, заман оздура турмайыкъ да, теркирек жетдирейик жерине. Ансы, жолдашлары к'озг'галсала, солуг'гын-молуг'ганны к'езюбюзге к'ергюзтюрле.

Жер юйчюкде да «келинлик» эс жыялмай турду. Ксана улуну к'вайг'гылы этди. Ол былайда к'вангк'вайып к'валса, Эрмен аскер борчун толтуралмай к'валг'ганча боллукъ эди. «К'вонак'гны» тапсыз хырылдаг'ганын ол бирда жаратмады. Ахырында командир Эрменнге бурулду.

– Теркирек эс жыйдырыг'гыз, хапар айталырча этигиз. Алай болмаса... жангыдан барырг'ва тюшерикди, – деди ол. Командир, баям, к'елю бла айта болмаз эди. Нек дегенде к'валауурлары к'вораг'ган немислилеге, ол жарамайды, жангысын беригиз деп даулаг'ган болмачы иш эди. Халына к'ере, командир Эрменни бу жууаплы иши ючюн махтардан кери эди. Ыразы болмаг'ганы ауазындан, к'варамындан да билинип тура эди.

Воефельдшер да к'юлдан келгенни аямады. Нашатыр' спирт да ийисгетди. Алай немис аскерчи хапар айтыр тиежекге жеталмаг'ганы к'ерюнюп тура эди. «Хатаг'ва уа мени башым к'валг'ганды, – деди Эрменбий. – Не амал этсин адам?»

– Убажаемый башист, башынгы итле кемирлик! Дорогой «язык», язынгыг юзюлюп тюшерик, айт бир зат, к'зуруп к'валлыкъ! Мени жангыдан кечеги жолг'ва чыг'вар к'ючюм к'валмаг'ганды, к'ючюкле азыг'гы болур эсенг да. Немисча ок'уна жанша, жашамай к'валлыкъ. Водка, шнапс да ичирirme, ичинг т'егюллюк!... – деп к'юрешди Эрменбий.

Шнапс хапарымы тирилтди, водкамы эс жыйдырды, алай бир заманда «келинликге» жан кире башлады...

– Игиди, – деди ахырында ол ыразы болмай тург'ган командир. – Алай энди, Ксанаев, быллай ишге барг'ганда, эслеп узала тур. Былай тапчыкъ... Ангыладынгмы?

– Так точно, ангыладым, жолдаш командир! Былай тыншыкъ, тапчыкъ к'ватыла турурбуз.

Немис «келечини» алып кетдиле. Артда айтханларына кёре, ол, «тил тутуп», кёп кыйнамады соруу этгенлени. Билгенинден толу хапар берди. Адетдеча сыйланды. Жаны сау к'алг'анына ийнанды.

Бу болг'ан иш ючюн Эрменбий бла аны тенги да аскер сауг'аг'а тийишли болдула.

...Сталинград жанындан а мингле бла топла атылг'ан тауушла эшитиле эдиле. Кёк да ол атылг'анладан жашнай эди...

– Лейтенант Ксанаев, – деди командир, столг'а жайылг'ан аскер картаг'а к'арай. – Тасхачыла билдиргенге кёре, ма былайда душманны мотовзводу к'онушуп турады. Сени миномётчуларынг аны жокъ этерге керекдиле. Аскер буйрук'ну ангыладынгмы?

– Ангыладым, жолдаш майор.

Ксана улуну миномётчулары аскер буйрук'ну айыпсыз толтург'ан эдиле. Минала хазна к'алмай бары да тийишли жерлерине жетген эдиле. Душманны мотовзводу чачтук болг'ан эди...

Ачы уруш а барады. К'ашхатаучу жаш да, аскер борчун намыслы толтура, боллукъ хорламны сыйлы ишине ёз юлюшюн к'оша, жанын-к'анын аямай сермешеди. Сталинградда ууатылг'ан душман энди келген ызы бла кюнбатышха к'ача тебирегенди. Алай уруш жолла уа алык'ын тауусулмайдыла. К'азауат оту селеймейди...

«БИР СИЗГЕ ТАНСЫКЪДАН СОРА...»

«...Баг'алы анам, эгешчиклерим, мени ючюн к'айг'ы этмегиз. Сау-саламатма. Душманны келген жерине сюрюп барабиз. Бир сизге тансык'дан сора, к'айг'ы жок'ду. Болсада бир кюлкюлю ишни юсюнден а айтайым. Алай ол манга ал бурун алай кюлкюлю да кёрюнген болмаз эди. Да ма бузулг'ан, балчыкъ жолланы биринде машинабыз к'ар к'атыш сюленнге батып, чыг'алмай к'алды. Немис к'ачып, биз а к'уууп барг'ан саг'атда бу бек бедишлик иш болг'ан эди. Биз машинадан секиришип тюшдюк. Мен, алг'аракъ к'армашып, аны инбашым бла тюртюп чыг'ара тебиредим. Машинаны чыг'ардым, кесим а, аны чархларындан к'алг'ан бузлу кёлге жыг'ылып, башдан-аякъ жибидим. Суууг'а к'ысадан-к'ыса барады. Бу ахырзаманда кийимле алышындырыр амал да жок'. Сора командирибиз, мени хатамдан алг'а барыуну тыймаз ючюн, бир амал излей, тегерекге к'арады. Насыпха, бир арбачы к'артчык'ны эслеп, аны чак'ырды. Украинлы к'артчыкъ, халны ангы-

лагъынчы, бир кесек к'орк'гъанчыкъ да этди. Алай, командир анга «боевой задания» бергенде, жарыды, аскер буйрукъну толтурургъа хазырлыгъын айтды.

– Бу жолдашыбызны, юйюнге элтип, юсюне-башына к'арап, частын жетерча этерге керекди. Ангыладынгмы заданияны? – деди командир.

– Ангыладым, жолдаш командир! – дегенни айтып, ол кишичик мени арбасына миндирди. Юсюмю тончукъ бла жабаргъа кюрешди. Бу огъурсуз сууугъ'а борбайны к'атыдан-к'аты ала барады. Санларымы к'алтырауукъ бийлегенди. К'алай-алай болса да, ол кишичик мени юйюне келтирди, арсарсыз, хамам к'урду, кийимлерими уа тиширыулагъа буюрду. Этими чюгюндюр аракъы бла ышый, бираз уртлатхан да этип, бу халал кишичик мени адам санына к'ошду. Андан сора уа таныша башладыкъ. Атымы эшитгенде, ол жолгъа дери аллай ат эшитмегени ючюн, сейир этди.

– Атынгы к'алай ангыларгъа боллукъду? Бир к'ужур эшитиледи, – деди тамата.

– Атым а – Эрменбий. Башхача айтханда – Эрмен гиназы.

– Да гиназланы тауусхан ушай эдиле да?

– Бизде аллай атла эрттеден жюрюйдюле. Орусбий, Эрменбий... дегенча. Алай мен бий да, гиназ да тюйюлме. Мен совет аскерчиме...

Танг бола, сыйлы к'онак'байларым мени жолгъа к'урадыла, азык'чыкъ да салдыла.

– Жолунг болсун, эрмен гиназы! – деди тамата.

– Ахшы жолгъа бар! Анангы к'олуна сау-саламат к'айт! – деди халал бийче. К'ызы уа, жукъ да айтмай, ышарып к'ойду. Сора, терен ахтынып, юйюне к'ачып кетди.

Частымы тамам эки кюн да озмай жетген эдим... Ма аллай ишле. Аны бла письмому тауусама. Огъурлу кюнде тюбешейик. Эрмен».

Алай, бу к'агъыт К'ашхатаугъа жетерге, аны халкы, эшелонланы толтуруп, кюнчыгъышха кетип баргъанын а Эрменбий билмей эди. Аны отлу жоллары уа кюнбатышха, Германиягъа, уруш башланган Берлинге элтип бара эдиле.

Жаш офицер, бу к'анлы к'азауатны фашистле уясында тауусур муратда, жанын-к'анын аямай сермеше эди. Ёз халкы уа, жеринден-ташындан к'ысталып, сай ёзенлени чарсында кёзкёрмезге жол атып бара эди. Эрменни юйю, ол суйген кертме тереги да иесиз к'алгъанларын аскерчи жаш билмей эди...

СЫРДАРЬЯНЫ БОЗ ТОЛКЪУНЛАРЫ

Кюн болгъан кючюн жерге тегюп бошагъанчады. Хауа, асыры иссиден, уюп къалгъаннга ушайды. Акътерекле, чапыракълары, бутакълары аз да кымылдамай, къолдан ишленнген суратлагъа ушап турадыла. Юйренмегенлеге бу мардасыз кызызулукъ, эркин солургъа окъуна амал бермей, айтып-айтмазча азап чекдирип турады. Къачар, бугъунур жер а жокъ...

Аскерчи жаш кителин тешди, келегини жагъасын, женглерин бошайтды. Уллу черекни юсю бла ётген кёцюрде бир кесеж мычыды. Тёбенден бир адыргы сериуюн келгени ючюмю, огъесе туугъан ташында къалгъан тау сууму эсине тюшдю... Ёргеде Нарын деген уллу черек, андан-мындан къошула келген суучукъланы жыя, бери жетген жеринде атын тюрлендире, Сырдарья бола эди. Мындан ары уа, алгынча хыны-суху этмей, боз толкъунларын сабыр элте, къум ёзенлеге, узакъдагъы Арал тенгизине бара эди. Аны желим топуракълы жагъларында таш-агъач кёрюнмей эди, хазна битим да эсленмей эди. Муну сууу, Нарындача, ариу-таза да туююл эди. Къазанда къайнай тургъан билимукъгъа ушай эди.

Сууну бирси жанындан уллу базарны гууулдагъланы бёлюне-бёлюне эшитиледи. Бу сейирлик уллу, къууатлы да базаргъа жууукъ айылладан, кишлакладан да жыйыла эдиле кыргызызы, юзбеги, таджиги, дунганы да. Барын да бирикдирген, жыйышдыргъан жер эди Къара-Сууну базары.

Андан бурулгъан болур эди аскерден келген жаш да. Башха жашла да, ахлуларын, бир жерлилерин излей, бери келе эдиле. Кёчгюнчюлени, сазбет кавказлыланы, мында бет сыфатларындан окъуна арсарсыз танып къоя эдиле.

Аскерчи жаш, шаркъ базарыны тюрсюнлерине сейир эте, шаптал, хурма, эрик ийиследен, сатычуланы хахайларындан башы тегерек айлана, бир геген жатманы аумасына жанлады. Жюзюм тёбеле, хууан къалаула туююл эдиле шёндю аны къайгъысы. Ол излеген ата журтлулары эдиле. Аланы кёбюсю, асламы окъуна, къазах тюзледе, кыргыз элдеде болгъанларын ол биле эди. Бери уа алгъарақъ келгенле юйретип бурулгъан эди.

Къарамы сют-бишлакъ сатылгъан ызда айлана тургъан бир тиширыугъа илинди.

— Айып этме, эгечим... Сени къайда эсе да кёргеними эсиме тюшюралмай турама. Сюргюннге дери къайда жашагъансыз?

Бу аман дунияда соргъаннга арсарсыз жууап берген адет

да унутулуп эди да, тиширыу арсар болду. Сора, жашны къарамында бир тюрлю харамлыкъ эслемей, аз ышарды.

– Мен сени таныялмайма... Кесим а Бабугентденме, андан кёчюрген эдиле бизни... Сен а кимни жашыса? – деди тиширыу, арсарлыгъын хорлай.

– Тохта-тохта, уруш аллы жыллада анда районну олимпиадасы болгъан эди. Биз да, сизни школугъузну арбазына жыйылып, аriu тизилип... Сен а школчуланы, спортчуланы алларында сёлешген эдинг...

– Кёп бармай а ол арбаздан фронтха атланган жашланы ашыргъан эдик. Атангы атын айтмадың.

– Ксаналаданма. Атам Ахматны уа битеу да районда танымагъан жокъ эди.

– Эришиуледе гёжеф жашларыбызны жыгъып кетген Эрменчик сен туююлмюсе? Мен а Османладанма. Магометни эгечи. Темирбашны туугъан эгечи.

– Хау, гёжефлеригиз бла эришгенибиз эсиме тышдю. Айтылгъан къарындашынгы уа ким танымайды битеу да Малкъарда! Аны юсюнден аз таурух эшитмегенме. Фронтха кетгенин да эшитген эдик. Къалай болуп къалды къарындашынг, саумуду таула жигити Темирбаш?

– Фронтдан а сау къайтхан эди. Алай энди уа, жаралары ашланып, ашагъаны-ичгени жарашмай, бек тыгенгенди къарындашым. Къаты ауругъанына кёчгюнчюлюкню ачыуу да къошулуп... Кеси адамларыбыздан кенгде къалгъанбыз да, ол да къыйнайды, жунчутады. Амалынг болуп, бир келсенг, уллу къууаныр эди, къайгъысы селейир эди. Кечеси-кюню да – тёшек. Жашаудан тынгюлгенди...

– Къайсы элдесиз, эгечим, къалай барыргъа керекди, Малкъарны айтылгъан жигитин кёрюр ючюн?

– Да эл а узакъ туююлдю. Автобус, жарым сагъат да бармай, жетдирир. Джалал-Абаддан бир жаныракъда...

Эрмен бир эшилген четенни алды да, аны хууан, жыюзом, шаптал дегенча затладан толтурду. Сора иги кесек гранат да алды.

– Была адамны къанын жангыртадыла, къарыу къошадыла деп эшитгенме билген адамладан.

– Бош къыйналдың, харип, – деди Эрменни жангы танышы, эски да танышы, Темирбашны эгечи. – Быллай затланы ашар къарыуу да къалмагъанды жашны.

«ТЕМИРБАШХА ЁЛЮМ ЖОКЪ!..»

Айтылгъан жигит темир ундурукъда жатады. Мудах къарамы юзбек юйчюкню къамиш чорбатына бурулупду.

Жууургъан орунуна уа саусузну санларын баймёз жабыу жабыпды.

Юйчюкге бир кьонакъ «ажашханына» саусуз кьууанды, ышарды. Ол, кючюн салып, арыкъ кьолун келген кьонакыгъа узатды. Кьыйын аурууну азабы Османланы Магометни, таурухлада айтылгъан Темирбашны агъаргъан бетинде кёрюнюп турады.

– Кел, жууукъ бол, кьарындашчыгъым, – деп, бютюн бек кьууанды Магомет, келген жигит Ксаналаны Ахматны жашы болгъанын билгенде. – Былай олтурчу. Нечик уллу киши болгъанса, Эрменчик! Ол мен эришиуледе кёрген гёжефчик... Менде уа, кёресе, арталда кюч кьалмагъанды. Ауруу быллай чекге жетдирир деб а кимни акъылына келлик эди! Ахыр ууахтым мени бу чекге жетдирир ючюнюмю аяп тургъан эди деген да келиучюдю эсеме. Мен кьатышмагъан не уруш, не кьазауат кьалды? Барындан да кьутула келдим. Энди уа...

– Хайт де, тамата, Темирбаш бу жол да кьутулур, – деди Эрменбий, саусузну кьолун сылай. – Сен... кёп жашаргъа керексе.

– Тюз да кече кьарангысы жайылгъанлай, аллай жётел башланады. Тамагъымы тырнаууч бла тырнагъанча ачытып. Бир жол а башындан, ол кьамишледен, скорпион дегенлери тюшмеймиди тюз да кёкюрегиме. Мен аны юсюмден ата да кюрешмедим. Ыхы, дедим, бусагъат аурууу, азабы да тауусулур, сары кьурт уулу гетменин чанчханлай. Ол а, бир сууукъ зат, тыншчыкъ кетип кьалмазмы. Истемегенден болур эди.

– Мен аны ючюн айта турама да, Темирбашха ёлюм жокъ деп. Алай туююлмюдю, тамата? – деди Эрменбий, жарыкъ ышара.

– Кесим да алай сунуп тургъан эдим. Арт кезиулеге дери. Граждан урушда кьазакъладан кьутулгъан, озгъан кьазауатда уа фашист жесирликден кьутулгъан, кертиси бла да, башыбыз темирден болур эди ансы деп туруучу эдим.

– Кьадар, жазыу алай болур эди.

– Титону башчылыгъында сермешген югославлы жашла бла бирге да аз ачы сермешге бармагъан эдик. Артда, кесибизникиле бла бирге Берлинге жулдузлу танкга минип киргенибизде уа, шуёхум, энди, жюз жыл жапасаг да, эркинсе, киши сейир этерик туююлдю деген эдим.

Саусуз терен ахтынды, сора, эсине дагъыда бир сейирлик зат тюшгенча, башын кьымылдата, ышарды.

– Ёмюрюбюз кьазауатлада кетди, Ахмат улу. Ахыры уа бу темир ундурукъчукыгъа жетип тауусулду. Айыплы иш...

Сен а, къарайма да, атанга ушап тураса. Ол да къаты санлы киши эди.

– Жастыгъынгы табыракъ салайыкъ, – деп, Эрменбий айтылгъан жигитни мудах кёзлерин жууукъдан кёрюп, анга жаны ауруду. Кертиси бла да – темир ундурукъ... Быллай жигитле жашау жолларын былаймы тауусадыла?..

Къонакъны сыйлагъандан сора, Магометни эгечи, айтылгъан къазауатчыны аскер кителин келтирип, Эрменбийге кёргюзтдю.

Совет орденле, майдалла бла бирге кительни хуржун башында ол югослав орденни да кёрдю.

– Маршал Титону штабында берген эдиле ол кыйырдагъын, – деди Темирбаш. – Алай барындан да сыйлыгъа уа «За взятие Берлина» деген жылтырауукъну санайма. Ол эди муратым толгъаныны белгиси. Алай аланы барындан да бизге энди не хайыр? Мени бек тюгендирген а, къарындашчыгъым, къуру ауруула да туююдюле. Мени эзген, башымдан басып, жибермей тургъан башыбызгъа келген жалгъан дауну темир тузагъыды. Бу дуня дегенинг арталда туюбю башына айланып къалмагъан эсе, билмейме...

– Дуня кезиудю, Магомет. Иш тюзелмей къалмаз. Дуня былай турмаз демегенмидиле таматала да?! Табарла тюзюн-терсин, биз да туугъан ташыбызгъа къайтырбыз.

– Анга кесими ийнандырыргъа мен да кюрешеме. Алай энди сеничалагъа ышанабыз. Сиз жаш къауумгъа къалады халкыбызны къадары, кючю да. Жарлы Малкъарыбызны жокъдан бар этерикле сизсиз, Ахмат улучукъ. Хайт дегиз, адамланы да иги къууумлу этгенлей туругъуз. Дуня, кертиси бла да, былай турмаз...

Темирбашны бу сёзлери осуятча эшитилгенлери баям эди. Алай окъуна болур эди. Эрменбий а ёмюрлю къазауатчыны айтханына баштёбен болуп тынгылай эди. Кёз алында уа таурухлу жигитни сейирлик жашау жолу ётюп баргъанча эди.

– Сизге тилеригим а, – деди Темирбаш, Эрменнге кёлун узата, – къабырымдан бир уууч топуракъны Черек жагъасына элтип салыгъыз.

Эрменбий, босагъадан атлай, ызына къарады. Таулу халкыны къазауатлы тарыхыны эм айтылгъан келечиси аны ыразылыкъ ышарыуу бла ашырды, кёл булгъады...

Алай, кёп заман да озгъунчу, Османланы жигит уланларын, ёмюрю къазауатлада ётген Темирбашны, киши жеринде, Азияны исси топурагъында асырадыла...

Быллай ариу, къужур да атлы сыра махкемечик Къара-Сууну эр кишилерини эм суйген жерлери эди десек, ол тамамлыкъ этмез эди. Нек дегенде ала бу къууатлы мекямны жаны бла, бери къайтмай, арталда ёталмай эдиле. Бютюнда быллай жандыргъан къызыулукъда. Махкемени сырасындан сора да, кишилени бери мукъуладисча тартхан дагъыда бир зат бар эди. Ол «зат» алтынчач, кёк-кёз, ариу, бёкем борбайлы буфетчи къыз Клава эди. Ол, ишин байтамал женгил бардыргъаны бла къалмай, сыраны арталда суу бла къатышдырмай сата эди. Ол а, барыбыз да билгенден, бек къыйын иш эди...

Кюнлени биринде бери Ксаналаны Эрменбий да ажашды. Ингир ала эди да, жатманы тубюнде столчукъланы биринден къалгъанларында бош жер кёрюмеди. Анда да экеулен, эки деу киши олтура эдиле. Былай къарагъанда, алагъа бир отузушар жыл бола болур эди. Базыкъ къолларынын столгъа жайып, тегерекге-башха огъурсуз къарамларынын ие, ол кишиле мушудай олтуруша эдиле. Бирини кёкюреги, билеклери да къужур суратладан толу, къарамы да, айтханыбызча, бир огъурсуз, хурметсиз. Аны нёгерини жукъа сары кекели терлеп тургъан мангылайына жабышып, башы да – тюзюней кенг аркъасындан битип келгенча. Сол жаягъында уа тар мангылайындан кючлю сакъалына дери созулгъан къызгъыл табы, кертисин айтханда, бу кишини тенгизчи тоноучугъа, барып тохтагъан пиратха ушата эди. Билеклеринде уа «Туугъан анамы унутмам!», «Жокъду жашауда насып!» дегенча жазула.

Ксана улу былагъа кёп тамашалана турмады. Азмы адам олтура эди бу махкемеде, сыраларын тарта, сабыр ушакъларын къыла. Ол да, кёмюклю кружкаладан экисин келтирип, столгъа салды, бир къабар зат алыргъа бурулду. Ызына къайтханда, эки кружкасы да ичилип тургъанларын эс-леди. Аланы «тындыргъан» кишиле уа Эрменнге эриши ышара къарадыла.

– Неди бу ишле? – деди Эрмен, сейир эте.

– Жаншай турма да, энтта да эки кружка келтир, – дегенни бир къыйналып айтды ол жаягъында табы болгъан.

– Охо, сыйланганнга саналыгъыз. Мен сизни сыйладым, – деди Эрмен, халны андан ары къыздырмаз мурат бла, бу жапысыз кишилеге бир кесек жаны да ауруй.

– Къымылда, фраер. Энтта да эки кружка, – дегенни айтды ол бирси саубитген. – Эшитдингми?

– Эшитген а этдим, алай, мени чамландырсагъыз, жаны-

гъызгъа тиерге да боллукъма ансы, — деди Эрмен, «къонакъларына» тюрслеп къарай.

— Да чамлан, лейтенантчыкъ, бир иги чамлан ансы, ... бла къатышдырып иерме, — деди «арыгъан киши», жаягъында табын кымылдата. Сора, жеринден ашыкъмай къоба, бармагъы бла Эрменни бурунуна къатылыргъа умут этди. Алай, билмей тургъанлай, башына салтача тийген жумдурукъ багъырбоюнну унукъдурду, стол артына батдырды. Аны тенги уа, баям, ол да бек къоркъакъладан болмаз эди, секирип туруп, ачы къычыра, Эрменнге мыллык атды. Таулу жаш, бир жаныракъ тепчип, шинтикни алды да, аны бу бугъа маталлы кишини башына келишдирди. Шинтик ууалды, киши уа, асыры чамланнгандан, кёзлерине къан чабып, Эрменни юсюне атылды. Алай гёжеф жаш, эки къолун бузукъчуну боюн орамына ётдюрюп, желкесинде темир «киритни» бегитди.

«Кёксюл Дунайны» къонакълары бузукъчуну кёзлери кысыла, бети уа кёгере башлагъанын кёргенде, къайгъыгъа къалдыла. Былайда бу мурдарлыкъны шагъаты болмаз ючюн, ала аз-аз кете тебиредиле. Ол биринчи башыбузукъ, эс жыя, тириле башлагъанда, Эрмен, къолундагъын бошлап, аны сакъал орамына къакъды, ахыры бла шошайтды.

Халкъ кете-кете бара эди. Бу ишге бегирекда тамашалап къарагъан а жаланда Клава эди.

Кёп да турмай, милицияны «виллиси» жетди да, багъырбоюнланы бууунларына, арсарсыз, темир къуршоула салып, машинагъа тийишдирдиле... Клаваны шагъатлыгъы бла тийишли къагъыт толтурдула, Эрмен да анга къол салды.

Дагъыда бир талай кюн озуп, Эрменбий, сыра махкемени жаны бла ётюп бара, тохтады да, ары арсар бола кирди. Клава аны кёргенлей таныды. Къууанып, аллына чыкъды. Эрттеден сакълап тургъан адамына тюбегенча, жашнады, кирпилдеди. Аллында олтурду.

— Жаным-тиним къарыулу кишиле, — дегенден башлады Клава эски танышы бла ушагъын. — Мен сени биринчи кёргенimde окъуна эслеген эдим. Ма чынтты киши дедим, чырайы, сыфаты да...

— Да, бир амал бар эсе, эсленирча уа болгъан эдим. Айыплы иш... Сен кёргенден, менде терслик жокъ эди. Алай тёзалмадым.

— Керти айтаса, сенде терслик жокъ эди. Мен кёрюп тургъан эдим. Алай... нечик ариу тьюген эдинг ол эки бандитни! Нечик ариу...

— Тьююшню ариуу боламыды?.. — деди Эрмен, сууукъ кружкагъа узала.

– Тохта, – деди Клава, төгерегине да къарай. – Мен сени жаратып турама. Суйсенг, экибиз да бирге ишлер эдик бу махкемеде. Манга ышангылы таянчакъ керекди. Келирми эдинг?..

– Эшик къалаууру болуп келми дейсе? Огъесе сыра бочкаланы тѳнгеретиргеми чакъыраса?

– Сен жукъ да ангыламадынг, – деди Клава жиямсырагъан ауаз бла. – Мен а ангылайма. Адамынг бар эсе, ачыкъдан айтып къойсанг а, адыргы этдирип турмай. Ташжюрек кавказлычыкъ.

– Клава... Бар жеринге, ансы ол сакълап тургъанланы ичлери кюе болур. Сен аriu къызса. Чырайынг, субайынг да бар. Насыбынг алдады. Мен а кете барайым. Сау къал, «Кѳксюл Дунайны» бийчеси!

Эрмен, сырасын да тауусмай, туруп, ашыгъышлы кетди бу кишиле суйюучю махкемеден.

«ДА ТАШ ДЕГЕНИНГ ТАШДЫ...»

Ош шахарны спорт клубуну таматасы Павел Артамонович Игуменовну кѳлю жарыкъды. Ол муратына жетгенге ушайды. Игуменов бюгюн излеген адамына, чынтты гѳжефге тубегенди...

Фронтдан къайтханлай, белгили гѳжеф Павел Игуменов спорт ишин жангыдан башларгъа умут этди. Алай кийизге жыгъышчы болуп чыгъалмазын ангылады. Аскер аулагъында тюшген жаралары бла контузиясы кеслерин танытханлай тура эдиле. Жыллары да спортсмен даражадан ѳтюп эдиле. Алай эсе уа, деди жунчуй билмеучю Игуменов, тренер болайыкъ. Сора мен мурат этген жетишимлеге сохталарым жетсинле.

Облонода да анга иги тубедиле. Ошну сахар клубуна таматагъа салдыла. Бу атылып тургъан, бу иесиз къалгъан махкемени къолгъа ал да, жетишимли ишлерча эт дегенни айтдыла. Секциялагъа тийишли инвентаръ, керекле бердиле. Болушлукъчула да ийдиле.

Бек башы гѳжефле секциясы эди. Ол жыллада бек уллу саугъагъа саналгъан спорт кийимле да табылдыла. Гѳжефле жыгъышыр залда жарагъан къыргъыз кийизле жайдыла...

Областьны спартакиадасына кѳп къалмагъан эди да, таматала Игуменовну ашыкъдыра тебиредиле. Команданг, мында хорлагъаны бла къалмай, Фрунзеге, республика эришиулеге да барырча этерге керексе деп, борч салдыла.

Жыгъыш спорт, къыргъызча уа – куреш, мында иги

жайылгъан спорт эди. Къыргыз тутушуу кеси да уллу спортда жюриген эркин тутушка ушай эди.

Гёжефле жангыдан ишлеп башлагъан спорт клубха аз аз тийише башладыла. Алай эм уллу ауурлукъда чыгъыучу гёжефле уа аз эдиле. Нек эсе да «тулпарла» жараудан бир терк эригип къала эдиле. Бирлери уа, бир жыкъдыргъанлай, кёллери къачып, экинчи кюн келмей тохтай эдиле. Аласыз а команда да командагъа ушамай тохтай эди.

Алай Игуменов а, кеч-эртте болса да, бир хунерли «ауур гёжефге» туберине ийнанып эди. Бюгюн ол муратына билмей тургъанлай жетип къалды.

Базардан келе, Игуменов, къурулушда ишлей тургъан жашлагъа къарай, мычыды. Ала, юй мурдору салынныкъ жерде бир уллу ташны табып, аны алайдан кетералмай кюреше эдиле. Умутлары уа – аны, кётюрюп, машинаны кюбюрюне салыргъа эди. Жангыз таш ючюн деп, баям, кран чакъыра турмадыла.

Павел Артамоновични къатында бир абадан санлы аскер кийимли жаш да тохтады. Къурулушчула уа кюрешедиле, къолларына къангала, ылытхынла да ала. Хайыр а жокъ.

– Жашлагъа болушургъа керекди, – дегенни айтып, аскерчи жаш къурулушчулагъа жанлады. Саламлашды. Ала, ачыуларындан болур эди, аны саламын истемей къойдула. Алай, жашны умутун ангылап, темир ылытхынны узатдыла. Эрменбий, ол ташны табыракъ тутар ючюн, аны тубюне гитчерек ташла салып ийилди да, къурулушчула ауузлары ачып тургъанлай, къой тенгли ташны машинаны кюбюрюне тийишдирди. Сора, жашлагъа баш ийип, женглерин къагъа кетди.

– Тохта, – деди Игуменов, Эрменни ызындан атай. – Тохта, жолдаш. Биз танышыргъа керебиз. Айтыр затым барды.

Эрмен тохтады.

– Мени атым – Павел. Павел Артамонович, – деди узун бойлу, къаты санлы киши.

– Мен а... Эрмен Ахматовичме. Алай таныялмай тургъаныма айып этме, Артамонович...

– Танырыкъ да туйюлсе. Бек ашыкъмай эсенг, сёзюм бар эди. Алайдагъы чайханагъа ётейик да, угъай демесенг, бир кесек ушакъчыкъ къылайыкъ.

– Да энди ашыгъып ашыкъгъаным да жокъду, – деди Эрмен, арсар бола.

Ала чайхананы тыш бёлкюмюнде, уллу арыкъны жанын-

да столчукъгъа бардыла. Къарамыйыкъ шапа жаш а, олсагъат жетип, къонакъларына соруулу къарамын бурду.

– Эки юлюш самса, – деди Павел Артамонович.

– Экишер, – деди Эрменбий.

– Охо. Сора эки манты, – деди Игуменов.

– Экишер, – деди Эрменбий.

– Охо, экишер да лагман, – деп, Игуменов Эрменбийге соруулу къарады. – Аракъыдан да экишер шешамы?

– Экишер шеша... сыра, – деди Эрменбий.

– Сора кёкчай...

– Андан эсе шампан. Къоркъма, мени хуржунумда да къуру жел айланмайды.

– Охо, тартайыкъ да, кенгеш къылайыкъ.

– Кенгеш къылайыкъ да, алай тартайыкъ.

– Тохта, шуэхум, сыйлагъан мен этип, оноуун а сен этипми турлукъса? – деди Игуменов, ауазын къатыракъ эшитдире.

– Охо, кечгинлик. Къонакъ къойдан жууаш дейдиле бизде. Боюнум а – къылдан иничке.

– Ыхы, узун сёзню къысхасы, сен ёмюрюнде жыгъыш бла кюрешгенмисе? – деди Павел Артамонович.

– Хау. Жаш заманымда. Фронтда да бир кесекчик. Не эди да?

– Сен ол уллу ташны, кётюрюп, машинагъа салгъанда эслегенме...

– Не затны?

– Жарагъан бросокга ушагъан эди. Огъесе жангылгъанмы этеме?

– Болур... Мен а, кертиси бла да, жыгъыша тургъанма. Аскер училищагъа дери, анда да спорт эришиулеге къатыша келген эдим. Бизде, Малкъарда, жыгъыш миллет спортду дерге окъуна боллукъду. Алай энди Малкъар да жокъ, спорт да алай... Эртте болгъан ишлени эсгергенден да энди не хайыр ансы. Уруш бла сюрдюн барын да буздула.

– Уруш бошалгъанды, – деди Павел Артамонович. – Алай эсе уа, жарауну, тренировкаланы, заман оздурмай, башларгъа керекди. Кёлюм бла айтама, сен а бош кюлесе. Мен кесим да талай заман алгъа гёжеф эдим. Ол иште ангылауум да болур. Алай тренерге кечгенме энди. Ангыладынгмы мени умутуму? Биз, фронтовикле, алыкъын кесибизни мамыр жашауда да танытырбыз, жолдаш Эрмен Ахматович.

Эрменбий, бир хычыуун, зауукълу да заманны эсгергенча, башын булгъай ышарды. Сора терен ахтынды.

– Манга отуздан атлай башлагъанды. Сен а мени спорт-

ха чакъыраса. Аны юсюне уа мен кѣчгюнчюме. Мени бла бет жарыкълы болалырса деп билмейме. Заманны бошуна оздуруп, артда сокъурангандан эсе, бир башханы излесенг тап болмазмы?

– Жашау дегенинг тюрлене тургъан затды. Миллетге къыйынлыкъ келгенди. Алай иги умутла, таукеллик туюлюмюдоле ол къыйынлыкъны ачыуун селейтирикле? Мени фронтчу жолдашым, биз ачы къазаутдан хорлау бла чыкъгъанбыз. Энди бу къужур жашауда да утдурмазгъа кюрешейик. Терси айтама? Сен, төрт да отлу жылны жолларын тауусуп келген жигит, былайда хомухлукъ этме да, ишни башлайыкъ. Чемпион болсанг а, ол къуру санга угъай, эзиллип тургъан халкъынга да себеп боллукъду. Аллах берген кючюнгю кереле, жангырт да, кишилик эт, жолдаш Эрмен Ахматович.

Бу кишини халал бети, сабыр ауазы, шош айтылгъан сѣзлери жүрекке туюрелип баргъанлары Эрменбийни сакъышха къалдыргъан эдиле. Бу, баям, анга ышанырча, ийнанырча, керек болса уа, таянчакълыкъ да этерча адамды. Къыйын жыллада аллай таянчагъынг болса уа, аманмыды дей оюмлай эди Эрменбий.

– Бек ариу айтаса. Тюз да ол бизни политругубузча, – деди Эрменбий. – Бек башы уа – тюздю айтханынг. Мен ыразыма. Бир кѳрейик, Павел Артамонович. Сени жерге къаратмазгъа кюреширме.

Игуменов къолун Эрменбийни инбашына салды. Ышарды.

– Сау бол, ышанганынг ючюн. Бек башы олду. Уллу саугъады ол манга. Алайды да, уллу ишибизни огъурлу кюнде башлайыкъ.

МАХТАУЛУКЪ ЖОЛНУ БАШЫ

– Былай бек къыйнама, жашчыкъ, этинги-санынгы. Кесинг да сабий жаш туюлсе, бошму оздура болурса быллай бир заманынгы атыш-тутушлада? Оюн оюн болгъанлыкъгъа, бир затынгы ачытып къойсанг... Хата азданды. Бу дуня баш къайгъы бла кюрешгенде, юйюр-юйдеги къурар орунуна, быллай ауаралыкъда жашагъандан не хайыр, жашчыкъ? Уллу Аллахны ахшылыгъы бла, уруш азабында ачымай, къолума сау-саламат къайтхан къадарда, энди кесинги бир кесек аяп жүрютсенг иги болмазмы эди?

– Сен, анам, къайгъы этме. Дуня быллай турмаз. Бизге да ачылыр насып кюню. Алай мен а бир ишчикни тауусургъа керекме, бир жумушчукъну тиежегине жетдирирге керекме. Къолда къарыу болгъан къадарда, бир муратым бар-

ды да, аны бир биширейик да, хар не да анга кёре болур. Эм алгъа уа кесим кесими сынаргъа керекме.

– Санга тынгысыздан айтама. Бу аман дуняда, кёресе...

– Мен сени мудах этмем, жерге къаратмам, анам. Айтханыма ийнан, – деди Эрменбий, анасыны гырхы къолларын сылай.

Жарау этген залда бир талай сагъат кюрешгенликге, энди Эрменни санлары алгъынча арымайдыла, талмайдыла. Ол угъай эсе, бу жарауладан сора чархында бир эсенлик, жегиллик сезеди. Хар бери, Игуменовну «махкемесине», келгени сайын, кючюне кюч къошула, деу гёжеф хазырлыкъны тиежегине тийише баргъанын эслеп турады. Ол жаш заманындагъы къарыучугъу бир кесек къалкъып тургъан эсе да, энди, хар ортагъа чыкъгъаны сайын, битеу ол унутула баргъан къызыулукъ, талшынуу, жангы ызына келип, жангы боллукъ сермешлеге учундургъанча кёрюнеди.

Кюнлени биринде уа уллу эришиулени ууахтысы да жууукълашды. Жюзле, мингле бла адамла къарап тургъанлай, киши танымагъан, ол жолгъа дери хазна киши атын да эшитмеген таулу жаш багъырсырт пелиуанланы, базыкъбоюн гёжефлени, ташбилек тулпарланы эм уллулары бла сермеше, бирин къалдырмай, кёксюл кошма-кийизге жабышдыра чыкъды. Бу «балкъардын къайран баласы» бир кишиге да оздурмай, кишини аллына ётдюрмей чыкъгъаны топ атылгъанча болду, дуняны сейирге къалдырды. Сырты жерге тиймеген кавказлыгъа битеу да Ош область къарсургъанча эди.

Хорлау! Кишилики эм сыйлы ууахтысы! Эм кыйын ёрлеуню тамамлы ахыры! Жарау этген кюнлери, юйюне арып-талып келген заманлары – бары да бу сыйлы Тёрге келтирдиле, къууанчы тамагъында тохтап, солургъа къоймай тургъан Эрменбийни. Кёз аллына уа жюз жыл киби кёрюннген жашау ызы, жашил талачыкъда ойнагъан таулу жашчыкъ, анасы берген айранны татыуу, сора ол тауусула билмеген аскер жолла, уллу Хорлауну битеудуния къууанчы келдиле. Къулагъына Павел Артамоновични сабыр ауазы, насыйхат сёзлери эшитилдиле. Эрмен, кюмюшча жылтырагъан призни кёкюрегине къысханлай, ол биринчи грамотасына къууаннган жашчыкъча, кёлю кёк бла тенг болуп сюеле эди. Ариу кёкден а аны батмаз кюню алгъышлай эди.

– Бу биринчи атламны, биринчи ауушну, шарайыпсыз къатдырдынг дейик. Алай махтау берлик жолунгда андан да уллу ауушланы ётеринге да ийнанама, – деди Игуменов, гёжефни инбашына къагъа. – Энди жолунг республика да-

ражагъады. Сыйлы Тёрню бютюнда бийиги сакълайды сени, багъалы Эрменибиз. – Сора, бир жашырын затны айтханча, ийилип къошду. – Сен барын да жыгъарыкъса анда да. Сенде алыкъын иги «запасчыкъ» барды. Кёлюм бла айтама. Аллах берген «запасчыкъ». Сен а манга «жылла, жылла...» деген таурухну айт да тур. Кийчи бу атлас халатынгы да. Ошну бек уллу башкъармасы муну «абсолютный чемпионнга кийдиригиз» дегенди да, ол борчну толтурайыкъ.

Болсада къадар дегенинг Эрменбийге алай тынч бойсунуп да къалмай эди. Бир-бирледе уа баргъан жолун, къая оюлгъанча, кесип да къоя эди. Ол тийрели комендант, бир сазбет, жилянкёз кишичик бу «махтау» бла «кёчгюнчю» деген сёзлени кёншулукъда жюрюрлерин арталда суймей эди. Бу мискин инсанчыкъ, кёлунда болгъан власты адыргы акъылчыгъын къатышдырып, кесин танытыргъа умут этди. Хайранбаш къуллукъчу Ош областъны абсолют чемпионун Фрунзеге иерге унамай тохтады. Гёжеф сен болсанг да, кюч а мени кёлумдады дегенча, кюлмюш эте, ётю бетине жайылгъан кишичик къара отказны басды. Республика эришиулеге барыргъа эркинлик бермей тохтады. Къыркъынчы жылланы ахыры эди...

Анам айтханда да болур деген келди Эрменбийни акъылына. Мен быланы, къызылжагъаланы, алларында бир насыпсыз тилеучю болуп айланнгандан эсе, хар нени да кёюп, бирсилеча, тыншчыкъ, шошайып, баш къайгъыма кирише башласам иги болмазмы эди деген оюмла да жокълай башладыла Эрменбийни. Къалай-алай болса да, тенглери бла да бир кенгеширге акъыл этди.

– Тохтачы бир. Ашыкъмачы. Мен айтханнга тынгыла, – деди Павел Артамонович, жашны халын кёргенде, умутун эшитгенде. – Неге керекдиле санга бу пропускала, эркинликле, бу комендантла да. Аладан керирек болургъа амал барды. Мен эрттеден окъуна Фрунзеге кёчерге план этип тура эдим да, санга да ары ётгенден игиси боллукъ туююлдо. Биринчиден, мында сени бла тутушаллыкъ жокъду. Анда уа... Энтта жетишимле этер амал барды. Сыйынг да бу провинциядан эсе анда иги чыгъарыкъды. Сора, кесинг да айта туруучуса, бу къызыу хауа анагъызгъа, эгечлеринге да жарамагъанын. Кесинге да... Кетдик Фрунзе таба...

– Сен чам этерге кюреше эсенг да, ол мени кёлюмю жарытыр чам туююлдо. Комендант оноуу къайда да бирди. Амал берлик туююлдоле.

– Угъай, шуёхум. Мен кёлюм бла айтама. Андагъы спорт къуллукъчула сени кеслери тилеп чакъырырча этерме. Бош кюлесе. Сора, ары кёчгенлей, ишни уллусуна кириширбиз.

Олтуруп, комендантлагъа ёпкелеп тургъандан, хайыр жокъду. Амал излерге, амал табаргъа керекди. Уллу шахарда уа сёзюбюзге тынгылагъан, айтханыбызны эшитген къуллукъчула да табылырла. Ма къарап тур...

Павел Артамонович, кертиси бла да, кёп заман оздурмай, Фрунзеге кечдю. Ызы бла уа «сейирлик, тамаша спортсменни, айтып-айтмазча аллай хунери болгъан, излеп тапмазча гёжефни, Ош областны абсолют чемпиону Эрменни» юсюнден хапары бла тюрлю-тюрлю республика махкемелеге айланды, сорду, жазды, тиледи... Ахырында уа «сейирлик гёжефге» Фрунзеден узакъ болмагъан жерге кечерге эркинлик алды.

«Красный пимокат» деген артельни ишчилери пелиуан къарындашларына жарыкъ болдула, жарашыулу жашны ариу сыйладыла. Кёп да заман озгъунчу уа, Фрунзеден тренер келди да, Эрменни гёжефле жарау этиучю арагъа чакъырды. Ол чакъырыу къагъытда Игуменовну атын кёргенде, Эрменбий къууанды, жарыкъ болду. Халал устазына ол алайсыз да тансыкъ болуп эди. Биргесине ишлеген артельчиле да жолдашларына ариу айтдыла, кёл этдирдиле. Биз сени ючюн да ишлербиз дедиле, алай чемпион болуп келиринги излерикбиз. Ол бек тынч жумуш болмагъанын билсе да, Эрмен къолдан келгенни аямазын айтды, жашланы жерге къаратмазгъа сёз берди.

Эрменбийни жангы тренери Григорий Петрович Корнилов, Игуменовну шуёху, Эрменбийни юсюнден хапарны да Павел Артамоновичден эшите тургъан эди.

Гёжефлени адетдеча, заманны излеминдеча хазырлау иш Фрунзе шахарда иги къуралып эди. Сынамлы устала, врачла, массажистле... бары да, илму амалны хайырлана, ишлерин тынгылы эте эдиле. Иги танышхандан сора, специалистле Эрменбийге бегирек эс бура тебиредиле. Аны къол кючю, гиртчилиги, башхача айтханда – реакциясы, чыдамлыгъы дегенча шартлары кёпню кёрген усталаны окъуна сейирге къалдыра эдиле. Ёсюмю жюз бла сексен сантиметр, ауурлугъу жюз бла отуз килограммдан атлагъан гёжеф, женгил спортсменлеча, терк къымылдай эди, аны бла жыгъышханланы умутларын терк ангылай эди. Ол жарау эте туруп, бирси гёжефле, Эрменден дерс алгъанча, аны хар къымылдагъанына, хар амалына тюрслеп къарай эдиле.

Корнилов да, Игуменовча, алапат тренер болгъанын Эрмен терк эслеген эди. Ол, гёжефни кёз туурасындан кетермей, солур, чыгъар кезиуюн да билдире, шарайыбы болса, айтып ангылата, Эрменнге кёз-къулакъ болгъанлай тура эди. Игуменов энди спорт жаны бла уллу къуллукъчу болса да,

таулу гёжефни, татлы тенгин унутмай эди. Ол да, залгъа келе, эм алгъа Эрменбий «ишлеген» жерге жанлап, гёжефге бир эки чам да айтып, алай кетер эди.

Республиканы чемпионаты болур кюн а жууукълашып келе эди. Ара сахарны «Спартак» стадионуну мекемларына эм айтылгъан гёжефле тийише башладыла. Эришиуле уа, жюриген адетдеча, футбол ёзенинде бардырылыгучу эдиле. Нек дегенде гёжефлени эришиулерине къарарыкъланы сыйындыргъан зал алыкъын Фрунзеде жокъ эди. Бери футболгъа къараучуладан кем келмези баям эди.

Исси-Кёл бла Тянь-Шаньны тулпарлары, Джалал-Абад бла Таласдан келлик пелиуанла, сора Ош областъны гёжефлери да уллу эришиулеге жыйыла эдиле. Эм къарыулулары уа Фрунзени кесинден эдиле. Дайым да жарау этип тургъан атлетле. Барыны да муратлары уа бир эди: къолдан келген къадар, сыйлы тёрню бийигине ёрлеу, чемпион атха тийишли болуу.

Эрменбий артдаракъда билгеннге кёре, стадионну запад трибунасыны иги кесегин кавказлыла толтургъан эдиле. Кёчгюнчюле, сора бери башха жыллада келген азербайджанлыла, гюржюлюле, башхалары да. Ортагъа айтхылы «кавказлы» чыгъарыгъыны юсюнден хапар алагъа да жайылып, эшитген эшитмегеннге айтып, адамла стадионнга алгъадан амал этип тийишген эдиле. Ксаналаны Эрменбийни аланы асламы кёрген да этмеген эди. Хапарындан биле эдиле. Быллай таурухлада уа, таурух адетиндеча, уллу семиртиуле да жюрию эдиле. Ол айтылгъан гёжеф, дей эдиле, бир сермегенлей, аны бла ёрелешгенни бел жигин сындырып къояды неда бутун чыгъарады, боюнун буруп иеди. Ол тобугъуна алгъанны уа артда санитарла алып кетедиле деген фантастикалы затла жюрию эдиле. Таурухланы кёбюсюне киши да ийнанмагъанлыкъгъа, алагъа тамашаланганла да аз туююл эдиле.

Эрменбийни биринчи кёргенле, кертиди, аны ариу санын, кенг жауурунларын эслеген бла къалмай, гёжефни сейир этерча бир огъурлу къарамын, суйдюмлю кёрюмдюсюн да эслей эдиле. Аны биреуню къоркъутур жапысы болмагъаны баям эди.

Эм ауур спортсменлени эришиулерини ахыр сермешлери башланыр аллында, гёжефле олтурушхан жерге бир къартайгъан таулу киши ычхынды да, Эрменбийге жанлады.

— Ий, маржа, Ксана улу, стадионну бу жанындагъыларындан келечи болуп келгенме да, айтханыма бир эс бур... — деди ол киши.

– Да, айт, тамата, айт, – деди Эрменбий, ол адамны шинтикге олтурта.

– Быллай тилегибиз барды, айып этмесенг... Хорларгъа кюреш, къарындашым. Ол бизге шендю бек керекди. Кёлюбюзню бир жарыт, Аллах бла тилейме. Хайт де, къарындашым!.. Аллах онг берсин!..

Бу адамны сёзлери Эрменбийге, кертиси бла да, бир уллу тилекча эшитилдиле, эсине тюйрелип къалдыла...

СЫЙЛЫ ТЁР

Стадионну жашил ёзени, трибуналары минг тюрсюнлю кёрюмдюсю дуниягъа уллу байрам бет алдыргъандыла. Орта Азияны, Къазахстанны, битеу да Шаркъны эм суйген спортларыны айтылгъан келечилерини тренерлерини ахыр насийхатларына тынгылай олтурушадыла. Кийиздеги сюдю уа гёжефлени ортагъа чакъырады. Ала да, мингле бла къараучулары сагъайтып, ишлерин башлайдыла.

«...хар не да тап барады, – деди Корнилов, Эрменбийни инбашына къагъа, – жыгъышчыла, кёресе, къызадан-къыза тебирегендиле. Ол финал тубешиулени адетлериди. Биз а сабырбыз, къайгъы жокъ, Эрмен да сабырды...»

Эрменбий, баям, Корнилов сунганча, сабыр да болмаз эди. Нек дегенде, халгъа кёре, анга Къыргъызстанны 1950–1951 жыллада чемпиону болуп келген Яков Жуков бла сермеширге туюшуп тура эди. Къаплан кирик, деменгили, багъырбоюн, къатыбел Яковну билек кючюн ёз боюнларында сынагъанла аны бла ёрелеширге бирда суймей эдиле.

Жыгъыш бара баргъаны къадар, Эрменбий гиртчи Сергей Барановну, къажымагъан Аслан Пальвановну, айыу жюрюшлю Хасан Алакулиевни ариу хорлап чыкъгъан эди. Энди ахыр сермешни уа айтылгъан Яков Жуков бла бардырыргъа туюшду. Ишни не бла бошаллыгъын алгъадан айтыргъа хазна киши базыналлыкъ болмаз эди. Алай Пальванов корреспондентни сорууна, кёп сагъыш эте турмай, таукел айтып къойду: «Мен бу иште жукъ ангылай эсем, эришиуледе Эрменни жыгъаллыкъ болмагъаннга ушайды».

– Жуков а, Жуков?!

– Ол окъуна хазна жыгъалсын бу темир сингирли жашны. Бу Эрмен дегенлери алыкъын кесин кёплеге танытырыкъды, – деди Аслан Пальванов. – Муну сырты жерге тийип бирда кёрмегенме уллу жараулада да.

Яков Жуков, махтау жюгю, чемпион атлары башындан басып тургъанча, ауур атлай, гюрюлдеген трибуналагъа да эс бурмай, кийизни ортасына ётдю. Аны ышармыш къара-

мы Эрменбийни жютю къарамы бла тубешгенде, Жуков нек эсе да башын булгъады. Аллына чыкъгъан гёжефлени таукел «жабышдырып» келген Эрменбий бу махтаулу жыгъышчыны хурметсиз бетине, деу санларына, ауур атлашына къарай, аны халын, умутун эслерге кюрешеди. «Бу асыралгъан бугъаны онглаялмай къойсам да, бек айып этмезле...» – дегенни ызындан эсине насийхатчыны айтханы да келди: «Сен хорларыкъса, Эрмен. Хорламай амалынг жокъду. Ол кючлюдю, сен а, андан да кючлю болгъанынг бла къалмай, терк да къымылдайса, реакциянг да андан эсе онглуракъды. Ол шартланы тап хайырлансанг... чемпион сен боллукъса».

Яков Жуков, аны аллындагъы гёжефлеча, чабыуулдан башламады. Бу жашны алай бла къоркъуталмазын ол эртте эслеген эди. Хыны-суху болмай, сабыр къымылдай, Яков уллу сермешге Эрменден къарамын алмай киришди. Кёп мингли стадион а арталда шошайгъанды. Яков жанлы къараучула ол бу жол да хорларына ийнаныпдыла. Ала излеген жаланда Жуковну хорламлы силдеуон ычхындырмай кёрмекликди. Ол угъай эсе, суйген гёжефлерини ариу хорламларына ала энди юйрене да башлагъан болур эдиле. Яковну кёкюрегин лента, чемпион лента ючюнчю кере да жасарыгъына аланы ишеклери жокъ эди. Болсада, бу эндиге дери киши кёрмеген, киши танымагъан «кавказлычыкъны» халы, атлашы, узалгъаны аланы бир-бирлерин сейир этдире тебиредиле...

Мингле бла «жуковчула» уа бюгюн Яковну халын ангыламай башлагъандыла. Иги кесек заман ётюп барады, ол а нек эсе да сермерге ашыкъмайды. Арсарды, сабырды, бир жангы амалны хазырлай турмай эсе...

Алай Яковну сагъышландыргъан башха эди. Ол Эрменбийни бирсиле бла жыгъышханын кёрюп тургъан эди. Аны ариу къуралгъан хорламларын да. Жашла уа Яков танымагъан жашла туюл эдиле. Къаты жашла, кёп сермешледе чыныкъгъан сынамлы атлетле, айтылгъан гёжефле эдиле... Да сора бу кавказлы жаш аланы, бир бири ызындан «чёллеп», сыртларын жерге жабышдырып келе эсе, аны бла бир кесек сагъыракъ болургъа тюшмеймиди деген оюмла Яковну ичине ачыкъдан къоркъуу салмасала да, сагъыш а этдире эдиле... Кергиди, ол «таза хорламлагъа» юйрене келген чемпион эди. Алай бу жол а эндиге дери сынамагъан сезимлери санларын эритилген къоргъашин къуюлгъанча эте башлагъан эдиле.

Да, охо, деди Яков, бу базгъын, гиртчи кавказлы кеси

чапсын да, мен а, к'учагъыма тийишгенлей, темир к'уршоуну татыуун сынатырма, эзип атарма...

Яковну сыналгъан амалы эндиге дери кёплени абызыратхан эди, кёплени к'анларын сууутхан эди. Кёплени жауурунларын жерге жабышдыргъан эди...

Охо, бир атсын кесин айтылгъан Жуковну к'учагъына. Бир бирни тасхасын излеу, баям, бошалгъанды. Тёзюм да тарк'ая башлагъанга ушайды...

Дуня уа шошлукъгъа батылыпды. Стадионну трибуналарында олтургъанла, былайчыкъда сагъайып тургъан сюдю к'ауум да шум болгъандыла. Жаланда гёжефлени пырх-чырхлары, ауур солугъанлары эшитиледи.

Игуменов бла Корнилов да, тышындан сездирмеселе да, айтылгъан гёжеф бла демлеширге чыкъгъан Эрменлерине сабырлыкълары бла кёл этдирирге кюрешедиле. Баш тренер к'ымылдамай турады, Корнилов а, аз эслете, к'оллары бла энди узалыргъа боллукъду дегенча, белги берирге кюрешеди.

Яковну да тёзюмю тарк'ая башлагъанды. Бу базгъын кавказлыны кепге жыяр заман жетгенине ийнана тебирегенди. Чемпион, жалгъан халда сермеп, ызы бла уа алгъа атылгъанлай, таулу жаш аны, деу бууунларындан тутуп, тобугъуна тартды да, хыны бурулуп, айтылгъан гёжефни тегене кибик сыртын жерге жабышдырды. Иш билмей тургъанлай бишип к'алгъанча болду. Хорлам! Тап-таза хорлам!

Ол такъыйкъадан гюрюлдеген к'арслагъа дери ётген ууахты хорламлы болгъан жашха бир бек созулгъанча кёрюндю. Эрмен, сюдюню белгисин эслеп, жаш жашчыкъча, ёрге секирди, к'олларын жайды. К'ууанч толк'унуна батханча болду. Сюдю уа, аны аллына жанлап, Эрменбийни бууунундан тутду, билегин ёрге кётюрдю.

Ксаналаны Эрменбийни к'арамы уа ол: «Эрмен! Эрмен!..» – деп, кычыра тургъан трибуна таба бурулупду. Ол кавказлыла олтургъан, тюзюн айтханда уа, бири к'алмай сюелип тургъан жанына к'арай, дуня кибик к'ууанч кёкюрегин толтуруп сюеледи. Ол бу жарыкъ хорламын алагъа атагъан туугъан журтлула, Эрмен алагъа этген саугъа ючюн ыразылыкъларын билдире: «Эрмен! Эрмен!..» – дегенлей турдула.

Насып юлюшлю гёжефни хорлам сезими аны билек жиклерин, деу кёкюрегин толтуруп, кёк бийигине учуруп баргъанча эди. Бу Ксаналаны Эрменбийни кёп тюрсюнлю жашауунда эм сыйлы, эм багъалы да к'ууанч ууахтысы эди!

Ол энди чемпион эди! Ауурлугъуна кёре уа, республиканы битеулю, тамамлы – абсолют чемпиону эди. Аз эс жыйгъанлай, Эрменбий, барып, агуман болуп тургъан Жуковну къаты къучакълады. Ол да, жангы чемпионну инбашына къагъа, ыразылыгъын билдирди да, гёжефле солуучу шинтикле таба, баштёбен болуп, тынч атлай кетди.

Стадионну гюрюлдегени уа шошаймайды. Пьедестал деген сыйлы төр, къызыл чемпион лента, гитче кюнчюкча жылтырагъан майдал, къызыл гюлле... бары да, Хорлау деген къууанчны белгилери болуп, Эрменбийни башына насып жауунча жаудула...

– Ыразы болдугъузму, хурметли устазларым? – деп, Эрменбий Корнилов бла Игуменовну къучакълады. Алай алааны халлары, сормаса да, кёрюнюп тура эди. Бу ишге ала таулу жашдан кем къууанмагъанлары ишексиз эди. Ала да салгъан муратларына жетгенлери хакъ эди.

– Ыразыбыз, молодец, Эрмен. Бизни жерге къаратмазлыгъынга алайсыз да ийнанып эдик, – деди Павел Артамонович. – Алай уллу ишле энди башланадыла... Болсада алааны сюзер заман да жетер. Мен а берген сёзюме табылайым. Иш биз умут этгенча бошалса, хорламлыла ичгиси шампанни айтхан эдим да, борчуму толтурайым. Келигиз, ол ишни болжалгъа салмайыкъ. Эрмен угъай демей эсе.

Шампан дегенде, бир талай кюн озуп, аны бла байламлы дагъыда бир иш болду. Стадионда, Эрменбий тенглери бла лахор эте тургъан кезиуде, аны эм ахшы жолдашларындан бири, Къыргъызстанны ауур атлетикадан чемпиону, айтылгъан штангист азербайджанлы жаш Тимур Алиев тенглерине, Эрмен таба къарай, кёз къыса, «тамагъы къургъакъсыгъанындан» тарыкъды. Аны дарманы шампан болгъанын айта, жашла ишни «спорт даражада» бардырыргъа келишдиле.

– Сора былай этейик, – деди Тимур. – Жап-жангы чемпион, шампанни да бизден кем суймеучю Эрмен къарындашыбыз эки челек бла сууну, къолларын суу къылышча жайып, жюз метрге элтала эсе, ортагъа челек бла бир шампанни мен салама. Элталмаса уа... – Эрмен. Ыразымысыз?

– Ыразыбыз! – дедиле жашла, ким утса да, ала ичгисиз къалмазлыкъларын ангылап. Барындан да ыразы уа Эрмен кеси болду.

– Чемпион ыразы эсе, бек башы олду, – деди Тимур.

Жашла, Эрмен таба къарап, къарс урдула.

– Сизни сыйлар ючюн, чурум излеп тура эдим да, нечик тап болуп къалды! Ий, маржа, ол челекни теркирек келтирчигиз!

– Сен борчунгдан айыпсыз кѳутулсанг, сыйлаучу мен болама, – деди Тимур Алиев. – Кѳутулалмасанг а...

Кичирекледен эки жаш ол челеклени кѳарап-кѳарагынынчы мажардыла. Эрменбийни аллына салдыла. Эки да «сюдю» эки жанында жюз метрде этилген белги таба атландыла. Алай, ол чекге жетгенлей, Эрмен, челеклени жерге салып кѳояр орунуна, тюз да ары элтгенича, ызына да алай келтирди, экисин да Тимурну аллына тапчыкѳ салды.

Жашла шум болдула.

– Саугъаны даражасы эки кереге кѳтюрюледи, – дегени айтды ахырында жашланы бири.

– Тюз айтады, – деди «сюдюледен» бири да.

– Эки челек шампан, – деп ангылатды бирси жаш да.

Тимур даулашмады. Ол, хуржунундан бохчасын чыгъарып, ахчаны санай тебиреди.

– Утханнга мени санай эсегиз, мен айтханнга да бир тынгыласагъыз эди, – деди Эрменбий. – Мени оюмуму да бир эшитсегиз эди.

– Айт, Эрмен, айт. Сени сѳзюнг шѳндю барыбызгъа да мухурлу законду, – деди Тимур.

– Мен эндиге дери да шампанни челекле бла угъай, ариу пешаладан иче келгенме. Алайды да, эки пешаны бузу бла, хрусталь бокаллары бла келтиригиз да, ол формада тартайыкѳ. Челекле бла уа атла иче турсунла, – деди Эрмен.

Жашла дагъыда шум болдула.

– Ол да сен айтханлай болсун, – деп, Тимур татлы жолдашын кѳаты кѳучакълады. Сора, бурулуп, айтды: – Махтаулу кѳарындашыбыз, чемпионубуз ючюн кѳтюрейик хрусталь бокалланы!

«МЕНИ СЫЙЛЫ ШАХАРЫМ...»

Эрменбий Къыргъызстанны экинчи кере да чемпиону болгъан жыл СССР-ни халкъларыны Спартакиадасы боллукѳ эди да, республиканы гѳежефлерини эм кѳарыулусу Ксаналаны Эрменбий Ахматовични аты Москвагъа барлыкѳ команданы тизмесини эм башына салынды. Ол аны бла бирге байракъчыны да даражасы эди. Спортчуланы ол шарт уллу сейир этдирмеди.

– Да ма, багъатур Эрмен, – деди Игуменов, – айтхылыкѳ «цаллююунг» бла Москваны тамашаландырыр кюн да жууукълашып келеди. Боллукѳ сермешле бек тынчдыла деп, алгъадан кѳууандыралмам. Алай, багъалы шуѳхум, Къыргъызны эки да кѳатлы чемпиону, санга бек ышанабыз. Ол

хорлата билмеген адетинги анда, Москвада да, сакъларса деп умут этебиз. Алай этсенг... барыбызны да ыразы этериксе. Насыплы да.

– Да, бек тилей эсегиз, кълодан келгенни аямам, – деди Эрменбий.

– Андан эсе... кълума тюшгенни ычхындырмам десенг, табыракъ эшитиллик эди кълулагъыма, – деди Павел Артамонович.

– Москваны теркирек кърюрге да сие эдим, – деди Эрмен. – Мен аны ортасы бла ётюр кетгенликге, сахарны хазна кърюп да къралмагъанма. Эсимде кълалгъаны – Белорус вокзалы бла Кълазан вокзалы. Бек сие эдим анда, Москваны ариу орамларында, арыгъынчы айланьргъа, Кълызыл майданны, Мавзолейни да кърюрге, алтын сахарыбызны хауа-сын татаргъа...

– Мен жукъ ангылай эсем, санга бу жол аллай амал, аллай онг ачылыргъа боллукъду. Спартакиадада хорласанг а... атынг, Москвагъа, битеу кълралгъа айтылгъаны бла кълалмай, дуниягъа белгили боллукъду. Нек дегенде эм кючлю гёжефле Совет кълралында жашайдыла, – деди Игуменов, хар сёзюн ийнандырырча айта.

– Уллу дунияда «Кълыргъызстанны эки кълатлы чемпиону» дегенден уллуракъ атла да жюрюйдюле. Алайчыгъын да унутма, – деди Корнилов, ушакъгъа кълшула. – Аны ючюн а анда кёкден тюшген мёлекле угъай, сенича, багълатурла сермеширикдиле. Биз, аны да не жашырыр кереклиси барды, сени жангы майдалынгы кълуанчын этерге сиебиз.

– Эм сыйлы майдалны, – деп кълшду Игуменов. – Болсада, келигиз, алыкълын агълачда айланган айыуну терисин юлеше турмайыкъл. Тура турсун ол айыу.

– Мен а баймакълны аллыгълызгъл жалкъласындан тутуп келтирirme, – деп, бу жол махтаньп ийди махтанмаучу Эрменбий, боюнун, билеклерин да жан жаулукъл бла сыйпай...

Шахарны ара паркыны деменгили эменле ёсген жолчугълу бла бара, Эрменбий бу ауур санлы гёжефлеге ушакълан тереклени бирине суйюнюп къларады. Омакъл чапыракъллы бутакъллары асыры кълалын басып ёсгенден, кюн таякъланы асламы алада ажашьп кълаладыла. Опера театрны жанындан а музыка эшитиледи. Симфония оркестрни музыкачылары да, баям, ингирлик ишлерин айыпсыз ётдюрюр ючюн, жарау эте турадыла. Ол музыка да, бу жаз кълдурети да таулу жашны кёлюрегинде бир татлы сезимлени туудурадыла. Жашау аз-аз тюзеле баргъланнга ушайды. Комендантла да алай бек кълйнамагъланча кёрюнедиле. Алада алгълын болуучу огълурсулукъл да селее башлагъланнга

ушайды. Керек кѡагъытланы, кѡп айландырмай, сакълат-май бере башлагъандыла. Таудула кѡууанч-бушуу жумушлары бла башха областълагъа барып кѡайтадыла. Алма-Атадан келип кетгенле, Кѡзахта жашау этген ахлуларын жокълагъанла да энди кѡпден-кѡп бола барадыла. Бек аламаты уа – жыллары жетген таулу жашланы аскер кѡулукъгъа окъуна чакъыра тебирегендиле. Былай бла, толу азатлыкъ да келип кѡалса, аз уллу кѡууанч болмаз эди! Аз терк атланып башламаз эдиле кѡчгюнчюле узакъ жолларына, туугъан ташларына...

Алай болуп тургъанлай да, Эрменбийни кѡкюрегинде не эсе да бир ангылашынмагъан тынгысызлыкъ орналып эди... Бар эди бир теренде басдырылып тургъан жашырын кѡайгъы...

Москвагъа барлыгъыны юсюнден Эрменбий алыкъын ахлуларына айтыргъа ашыкъмайды. Эртте-кечден хахайлагъандан эсе, атланган кюнню аллында билдирirme, жолгъа алай хазырлай башларла. Кюсеп тургъан жолунга атлангандан хычыуун а болурму? Юйдегиле да, хыны-сухугъа кѡалып, чумаданынгы керекли-керексиз затладан толтурурла... Узакъ жолгъа, ара шахаргъа атлангандан уллу кѡууанч а, не десенг да, хазна болмаз. Ахлула-жууукъла билгенден сора уа, кѡпле сейирге кѡалырла. Эшитдигизми бизни Эрменни Москвагъа атланып тургъанын? Бир талай жыл мындан алгъа аллай зат кимни эсине келлик эди? Эришиу эришиу болса да, деп оюмлай эди Эрменбий, бу затда дагъыда бир магъана барды. Миллетлени, халкъланы оноуларын этген Москвада бу иш бла байламлы бир огъурлу оноу этилип кѡалса уа?! Бу кавказлы жаш, эришиулеге туугъан жеринден келмей, Азиядан келгенине эс бурмазламы деген да келе эди Эрменбийни эсине. Ол тюрлю-тюрлю кѡууумла эте эди. Эришиулеге кѡараргъа Кѡарамыйыкъ да келип иш кѡалса уа аз алакат болмаз эди!.. Кеч-эртте болса да, тюзлюк хорламай амалы жокъду. Халкъ дегенинг бу деу эменча туююлмюдю? Не кѡыш бурдуму, не жай иссилиги муну тюрлендирмейдиле. Ол барын хорлап чыгъады. Бар сынамладан ётер кюч табады...

Эрменбий экинчи кюн эшитген хапар аны ариу кѡууумларын суу кѡуйгъанча этип кѡойду. Ол кѡулагъы эшитгеннге ийнанмазгъа да кюреше эди. Алай Эрменбий, Игуменовну сёзлерине ийнанмаса, неге ийнанырыкъ эди?! Ол а, терен ахтынып, ауазы тунукъ эшитиле, тишлерин кѡысханлай айтды:

– Ит жыйын... Айтханымы эшитирге да суюселе уа, терс-

боюн эшекле. Кёчгюнчюлеге Москвагъа барыргъа эркинлик жокъду, эрише эсе уа, мында эрише турсун деп къойдула.

– Сора ол оноугъа бары да ыразы болупму къалдыла? – деди ачыудан башын кётюрмей тургъан Эрменбий.

– Угъай. Бек къаты даулашыргъа кюрешгенле да болдула. Спорт комитетни таматасындан башлап, бирси къуллукъчуларына дери да. Къызылжагъала уа, «жокъду аллай эркинлик» деп, къапханларын иймеген итле кибик, республиканы эки къатлы чемпионуну атын ол сыйлы тизмеден кетергинчи, тынмадыла. Правительствоу келечиси да тууар тынгылауну басханлай турду.

– Да, алай эсе, анга да тезерге кюрешейик, – деди Эрменбий. – Ишни битгеннге санаыйкъ да, башыбызны къайгъысын этейик. – Ол арт заманда анга быллай бир къууанч келтирген бу алапат спортзалны эшиги таба ашыгъышлы алай кетди.

Корнилов, ызындан жетип, тохтатды.

– Ашыкъма, Эрмен. Олтурушайыкъ, ишни-халны сюзейик. Бир амал излейик. Бек таматалагъа жазайыкъ. ЦК-гъа барайыкъ. Москвагъа тарыгъыу къагъыт ётдюрюрге керекди. Былай да былай, терс оноу этилгенди дейик, ишни-халны билдирейик. Эки да къатлы чемпионнга, орденли фронтовикге этилген артыкълыкъны ара шахарда да билсинле. Къагъытха да къол салырбыз.

– Угъай, ол керексиз ишди. Мени ючюн тенглерим, шуёхларым ачырларын суймейме. Сора энди кесиме да, юйюр къурап, сабийле ёсдюрюп, адамлача жашаргъа заман эртте жетгенди... Дагъыда бир зат айтырыкъ эдим, хурметли Георгий Петрович, – деди Эрменбий, жарыкъ ышара. – Мен хорланмай кетген чемпион болсам а, неси аманды? Керти айтама да?

...Ол ариу жыр а, ол къайдан эсе да узакъдан эшитилип тургъан жыр а Эрменни эсин бийлегенлей тура эди:

*«Дорогая моя столица,
Золотая моя Москва...»*

Алтын шахарым, баям, мени сакълагъаннга ушамайды. Истемейди «дорогая моя столица». Да не этерикбиз? Анга да тезерге кюрешейик. Дуния кезиудю... Ким биледи, жашай баргъан къадарда, тубешип къалыргъа да болурбуз...

Ол жол юйдегилеге билдирмей к'ойг'ананымы уа иги этген кёре эдим. Бу хапарны эшитселе, аз кюймез эдиле... Алай энди ол ачыуну жесири болуп турург'а уа ушамаз. Алайды да, кёл эт, жык'дырмаг'ан, хорлатмаг'ан чемпион! Ксаналаны Ахматны эл суйген жашы, халк' ийнаг'ы Эрменбий!

ИГИ УМУТЛА

Фрунзе шахардан узак' болмаг'ан Ворошиловка деген жерчикде жангы ишленген юйлеге даг'ыда бири к'ошулду. Аны, былай к'араг'анда, бирсиледен башхалыг'ы эленген да этмей эди. Ариу сырылг'ан к'ошун башы, арбазчыг'ы, кёп болмай орнатылг'ан терекчиклери.

Мында жашау этип башлаг'ан жангы юйюрге бир жашчык' тууду. Атасы, жаш тууса, анга алай атарбыз деп тура эди да, Батыр деген атны атадыла. Ол атха уллу сейир этерча да тюйюл эди. Нек дегенде ол Ксаналаны Эрменбийни биринчи сабийи эди. Анасы уа Жаболаны тук'умну эм ариуларындан бири Налжан эди.

Эрмен, уллу спортдан дауурсуз, к'ауг'асыз кетип, юйюр к'урау к'айг'ыг'а киришгенли, жылдан кёп болмай эди. Энди аны мураты, кечирек башласа да, толу юйюр, уллу юйюр к'уурарг'а эди. Ачык'дан айтмаг'анлык'г'а, баям, Нинаны мураты да алайг'а ушаг'анча кёрюне эди.

Шёндю уа бу гитче отоучук'ну Батыр деген жашчык'ны Эрменге музыкача эшитилген хахайы бийлеп эди.

К'ара кючю бла муратына итинмеклигинден башха, энчи усталыг'ы болмаг'ан Эрменге жууук'лары-тенглери бир мюлк иш тапдыла. Былай жубана турса, артда да Аллах буюрг'ан болур. Ол, базарда, энчи мюлкеде да мал алып, сахарны эт комбинатына ётдюрюучю болду. Иши бек тынч ишди дерге жарамаз эди. Алай жарашыулу, ариу тилли, айтхан сёзюн жерге салмаучу, керти ишде борчун айыпсыз тамамлаучу Эрмен, кесин адамлаг'а терк суйдюрдю. Ниети таза, ишин да ол формада чурумсуз, шарайыпсыз бардыра башлады.

Кесини энчи шартлары да Эрменни ишине тап болуша эдиле, атын кёплеге билдире эдиле. Анданмы болур эди, Эрмен бла иш к'уурарг'а суйгенле кёпден-кёп бола башладыла. Фитначыла бла хыйлачыла уа аны бла ёрелеширге базынмай эдиле. Аны бла сёз болуп, анга к'ажаулук' тутуп, игиге тюбемезлерин, баям, ангылай болур эдиле.

Бир жол а ким эсе да, тенглеринден бири болур эди,

Эрменни юсюнден бир кѳужур хапар жайды да, алайсыз да айтылган гѳежефни аты бютюнда бек айтыла тебиреди.

– Кѳарачыгѳыз, ол деменгили киши Эрменбий дегенлериди. Кеси да машинасыны артха туракѳлай билмегенин кѳп болмай ачыкѳлагѳанды.

– Эшта, таланган! Сора кѳалай бюрютеди да бу машинасын?

– Да ма алай. Ызына бурургѳа керек болса, машинадан чыгѳып, аны арт «бѳксемиңден» тутуп, автону тийишли жанына ол формада бурады. «Задний ход» этгенлиги болады.

– Ий, маржа, агѳарта болурмуса?

– Кѳара аны айтханына! Ол, базарда машинала бла арбала турган жерге барганда, автосун жерине кѳалай салганын ма бу кѳзлерим бла кѳргенме...

Бу таурух терк жайылды. Сора Эрменни кѳргенле узакѳдан окѳуна: «Ол машинасын кѳтюрюп салыучу киши келеди!» – дегенни айтып тебиредиле. Бир жол а эки кѳарачайлы жаш ол «фокусу» кѳргюзтюрюн тиледиле.

– Эрмен, кѳарнашыбыз, айып этме тилегенибизге, кѳыйнасанг да, ол джамагѳат айтып турганны, бу машинангы кѳтюргенинги бир кѳргюзтсенг эди, бек ыразы этерик эдинг, – дедиле ала жалынган ауаз бла.

Эрмен багѳалы этдире турмады. Аллай кѳылыгы жокѳ эди. Барып, автосуну арт жанына жабышып, кѳтюрюп тартды да, базар бурууна кѳысаракѳ этип салды. Сора, жашлагѳа да салам берип, кетди. Ёч салган жашла уа аны ызындан ауузлары ачылганлай кѳарап кѳалдыла.

Нинаны эгечинден туугѳан жаш киеулерини бу ишлерине уллу бюсюремеди. Адамланы кюлгенлерин жаратмады. Эрмен, кертиси бла да, машинаны халын билмейми бюрюте эди, огѳесе халкѳны кюлдюрюрю ючюнмю кѳтюрюп кюреше эди автосун?

Киеу, узун хапаргѳа кете турмай, жашны да жанында олтуртуп, машинасын аллын артына бурду, сора юйюне дери жолну кѳалганын арты бла барып, кѳабакѳ эшикден да арты бла кирип, гаражгѳа да машинасын ол формада орнатды.

– Да сора сен халкѳны алдап нек айланаса? – деди жаш, кюлгюгюн кючден тыя.

– Билемисе, щуѳхум, ала, адамла, ол таурухдан уллу зауукѳлукѳ аладыла. Да сора мен ол зауукѳлукѳну аладан нек сыйырыргѳа керекме да? Ала, хакѳсыз «циркге» кѳарап, кѳууана эселе, кѳууанма кѳойсакѳ иги тюйюлмюдо?

– Мен а, – деди жаш, – машинаны документлерин, правасын да сатып алып, жюрютюрге уа иш юсюнде юйрене тургъан суннган эдим.

– Машинаны жюрютюрге мен, кертиси бла да, «иш юсюнде» юйреннгенме. Фронтда. «Полуторкала» бла «ЗИС-5» деген машинаны балчыкъ-батхакълада кёп гюрюлдетгенме. Артдаракълада уа «студебеккерни», «виллисни», «доджну» окъуна аз чапдырмагъан эдик. Кертисин айтханда, иги, басымлы машинала эдиле.

– «Задний ходлары» уа бармы эди? – деди жаш, кюле, сейир эте.

– Душманны къуууп баргъан сагъатда ол бизге бек да керек болмай эди. Баргъаныбыз алгъа эди. Алай бир жол палахха тюшерге да аздан къалдым. Немислиле къоюп къачхан «БМВ»-гъа къонуп, жолгъа чыкъгъанымда, кесибизникле, автоматла бла атып, элек этип къояргъа аздан къалгъан эдиле. Къачып, къутулуп баргъан немисли суннган эдиле. Фашист машина болгъанлыкъгъа, ол башхаладан кем бармай эди.

– Да, къарайма да, сен автола бла ишлеринги иги да эртте башлагъаннга ушайса.

– Бек аламаты уа, – дей, Эрмен эсгериулерине кетди, – ол «студебеккер» деген эди. Кеси кесин не терен батхакъдан, жипиден да ма былай сууруп чыгъара эди. «Лебёдка» деген темир жиби чархына бурулуп, ол формада...

* * *

Бу жыл башха жыллагъа арталда ушамай эди. Онюч жылны кыйналып, эзилип тургъан халкъ, жангыдан жан киргенча болуп, къырал оноуу да этилгинчи, узакъ жолуна атлана тебиреген эди. «Къарамыйыкъ» ауушхандан сора, жашау тюрленмей къалмазына кёчгюнчюле ийнана тебиредиле. «Миялакёз мурдар» – Берия – тутулгъандан сора уа, жашау терклигине къошханча болду. Партияны жыйырманчы съезди ётгенден сора, халкъ хар не да тийишли жерин аллыгъына, кёчгюнчюлеге да иги оноу этерлерине толу ийнанды. Насып жарыгъы таулу арбазланы жарыта, кёчгюнчюлени жүреклерин жылыта, бар кыйынлыкъла унутулгъанча болуп, халкъда бир тирилик, бир кирпичдеу, иги къууум бар эдиле. Экеу тюбеген жерде сёз нени юсюнден башланса да, ахыры уа бу бола тургъан ишлени хапарларына кёче эди.

Эрмен юйюне ингир бола келгенинде, Батыр анга уллу эркинликле берирге унамагъан анасындан тарыгъа башлады.

– Мама къоймайды, мама унамайды, тышына иймейди, тюйген этеди, – дерге къалды. – Ма былайыма ыштап деп ургъанды...

– Тохта, балачыкъ, тохта. Сабыр бол. Ол сени сюйюп къакъгъанлыкъгъа, не боллукъду? Бютюн къаты киши боллукъса.

– Суймейди, суймейди. Къуйругъуму къара кесеу этгенди-и...

– Да алай эсе уа, оздургъанды. Батыр деген кишини алай тюерге жараймыды?! Алай сен тѳзген эт, балачыкъ. Ма бир кесекден уллу жолоучулукъгъа чыгъарыкъбыз, Кавказгъа атланырыкъбыз. Экибиз да, Черек сууну боюнуна барып, тамгъалы чабакъла тутарыкъбыз.

– Къайтырыгъыбызгъа ийнаныб'а турамыса? – деп къошулду сѳзге Нина, ёпкелеп тургъан Батырны да жапсара, башын сылай.

– Сен а ийнанмаймыса? Жангы блас, жангы оноучула хар нени да табына бурлукъларына бир ишегим жокъду. Алайды да, жаным-кѳзюм, биз да узакъ жолгъа тынгылы хазырланып башларгъа керекбиз. Бир кесекден, дейдиле, тийишли оноу, башхача айтханда, Указ чыгъады да, барыбыз да, поездге минип, тыхар-тухур-тарх-турх – прямо на Кавказ! – деп ышарды Эрмен.

«КѳКСЮЛ ДУНАЙНЫ» ЭСГЕРЕ...

«Ниначыкъны» эгечинден туугъан студент жаш Фрунзеде окъуй эди. Бир-бирледе «тѳтѳсына», киеуюне да къонакъ бола тургъан адети бар эди. Хар келгени сайын а, Нина жашны азып тургъанына да оу-шау эте, юйюнде болгъан азыкъны столгъа ташып башлар эди. «Кел, бизде тур, жатар жеринг, ашынг-сууунг хазыр...» – деп да кюрешди. Алай студент жаш азатлыкъны «тѳтѳны» тузагъына алышыргъа бирда ашыкъмай эди. Жашны ингир ала ашыра туруп, Нина аны хуржунуна «шайчыкъла» сала башласа, студент уялгъан да эте эди, алай иш къара отказгъа уа жетмеучю эди. Ол жаны бла къарагъанда, Эрмен иги да чомартыракъ эди. «Тенглеринги сыра бла сыйларса», – дегенни айтып, эки-юч багъалы къагъытны жашны хуржунуна тийишдирир эди.

Алай иш аны бла да бошалмай эди. Студентни автобуса ашыра, экиси да, машина тохтаучу жерден узакъ болмагъан бир «харчевнагъа» кирип, автобус къайгъыны терк унута эдиле. Юйде тынгылы «ауузланганларын» да истемей, ишни жангыдан башлай эдиле.

– Та-ак, жашы, биз былайда, бир кесек ауузланып, тартханчыкъ да этсек, къалай болур, экен?

– Азчыкъ, – деди студент. – Бек азчыкъ.

– Охо, сен айтханлай этейик. Сора ол котлет маталлы зугулчукъланы атларын унутуп турама...

– Биточкаламы? Зразамы?

– Угъай. Тохта, ол бизни къоншубуз Майрусханны кызыны аты не эди?

– Лиуаза.

– Угъай, тамата кызыны аты...

– Лёлямы дейсе?

– Ыхы, саппа-сау бол да къал. Э-хей, кызы! – деди Эрмен, шапа кыыз таба бурулуп. – Бизге бир онеки лёля келтирчи, сен ариу! Сора бир шешачыкъ да. Бир гитче поллитрчик.

Экиси да, олтуруп, шайтан суудан да тарта, табакъ бла бир «лёляны» да тамам эте тургъан кезиуде алагъа биреу жанлады. Жашны башында гетен къалпагъы, кёзлери да къара кёзлюкле бла жабылып. Ол, Эрменни жанында тыншыкыкъ олтуруп, студентге да сакъ къарай, сёзюн башлады:

– Таматадан келгенме. Цехни таматасындан...

– Не керекди таматанга? Сизге менден не керекди? – деди Эрмен огъурсуз ауаз бла.

– Таматагъа этиллик хурметни этмей тураса. Заман а барады. Мен санга аны эсгертирге келгенме.

– Мен сизге бир тюрлю борчум жокъду, энчи хурмет этер умутум да, – деди Эрмен. – Алай айтырса таматанга. Тынмасагъыз а, тийишли жерге барып, сизни ишчиклери-гизни ачыкълагъан этерикме.

– Да, охо, – деди къара кёзлюккю, аз ышара. – Ачыкъла, алай жангылмазгъа кюреш ансы. Унамай эсенг а, жанынга тиерге да болурбуз.

– Пошёл вон, итден туугъан! – деп, Эрмен кыыза башлады.

Жашырын «келечи» жеринден арсарсыз турду. Ушакъдан хайыр болмазын ангылап, ышара-ышара кетди.

– Бардыла мен ишлеген жерде хазыр хантха бисмилляла. Башхача айтханда уа – барып тохтагъан жуликле. Ди-

ректорну тюркден-башындан кирип, ишлегенледен а жасакъ жыйып айланадыла. Алай менден аллыкъларын а юлгерине элтсинле. Факъырагъа садакъа берген – адетди. Жуликлеге уа шайымы да берлик тюркюлме.

– Жаныркъа кюрешгенлерине уа не айтаса?

– Мен кишиден да кюркъмайма. Шагъат къагъытларым, квитанцияларым, тийишлисича, тапчыкъ сакъланышдыла. Къолум бла ётген ырысхыны хар граммына, хар сомуна – хаппа-хазыр къагъытларым. Этерлерин аямасынла.

– Ол къара кёзлюкю энтта да келсе уа, нёгерчиклерин да алып?

– Аны да, иесин да, милициягъа айтып, кепге жыйдырлыкъма. Арталда тохтамаздан къалсала уа... Ансы, алагъа бет этип, иш болмазын кёрюп турама.

Алай, Эрменден эсе ала женгилирек къармашып, иш тапсызына бурулгъаннга ушады. Жалгъан къагъытла, жалгъан шагъатла кзурап, Эрменни душманлары «чабыуулларын» башладыла. Былайда, теркирек къымылдап, ишни теркирек къолгъа алып орунуна, адамлагъа бир терк ийнанып къалыучу Эрмен уллу кёллюкюк этди. Башына келе тургъан палахны заманында эслемеди, истемеди. Фитначыла, гудучула, не этдиле эсе да, муратларына жетдиле. Иш Эрмен умут этгенча болмады.

– Сен муну ючюн къайгъы этме, – деди ол Нинагъа, извещение къагъыт келгенде. – Къарарла, сорурла, тийишли къагъытланы алларына салырма, барын да кёргюзтюрме, ангылатырма. Мен ол киргумхот фитначылары кереклерин тапдырырма.

Хукмучула башха оноу этдиле. Алай Эрменни къайгъысы бир эди: ол Нинаны жапсарыргъа кюреше эди.

– Сен эртте-кечден бушуу-бушман этме да, халны тенгериме билдир. Сора сабийлеге сакъ бол. Мен а, иш белгили болгъанлай, терк къайтып келирме. Ишни болушу ачыкъланмай къаллыкъ тюркюлдю...

Эрменни «казна махкемеге» элтгенлеринде, аны эм алгъа «пахан» деп бир бандит сыфатлы кишини аллында сюедиле. Бу къаштюр, хурметсиз адамдан ол бир тюрлю игилик сакъламай эди.

– Чурукъчукъларынгы уа тешген эт, – дегенни айтды бу къаштюр киши, ауазын да кюрден эшитдире. Сора, къулакъ жанын да къашый, огъурсуз къарамын Эрменни мангылайына жабышдырып кюрёгъанча этди, бурун сюеклерин къымылдатды, терен солуду.

– Нек теше эдим? – деди Эрмен, олтанлары спирт товардан этилген багъалы чурукъларыны бурунларына къарай. – Чурукъларымы кесим да жаратып турама, – деп, къарамын хурметсиз кишиге бурду.

Ол а, андан ары жукъ айта турмай, къолу бла белги берди да, эки жанында сюелип тургъан эки саубитген бегеуюлю Эрмен таба атладыла. Тёгерекде жыйылгъанла уа, сагъайып, шошайып къарайдыла. Иелеринден да огъурсуз кёрюннген бегеуюлле Эрменнге жанладыла. Алай, бири къолун анга узатханлай, гёжеф жаш, сермеп алып, экисин да къучагъына жыйды да, бирин бирине уруп, бошлады. Бегеуюлле, бетлери кызыл къан болуп, санлары бошайып, Эрменни аллында жыгъылдыла. Бири жаралы къабанча хырылдады. Бири уа шош эди...

Къарап тургъанла жерлеринден да тепмедиле. Арада болгъан ишден къарамларын «аталарына» бурдула.

Ол да ала таба къарады да, жеринден ашыкъмай турду. Ысхарла къапталыны этеклерин тартды, нек эсе да мангылайын да сылады да, Эрмен таба тепчиди. Гёжеф а, аны бетинден, огъурсуз къарамындан кёзюн алмай, къаты сермешге хазырлана тебиреди.

– Энди эсима тюшюрдюм, – дегенни айтып ышарды «пахан». – Сен, шайтан улу лейтенантчыкъ, ол жол братаным бла мени жанларыбызгъа тийген эдинг. Ол «Кёксюл Дунайда». Алай бу жол а хозяин менме, – деп, жыртхыч къарамын сагъайып сакълагъанлагъа бурду. Сора, жин ургъанча, кычырып, мыллыгын Эрменнге атды, къолунда уа «финка» жашнады. Алай «спирт товар» тюплю чурукъну жуху тобукъ тюбюне тийгенде, сюек сыннган таууш бла бирге жаралы жаныуар ёкюрдени да эшитилип, огъурсуз киши төрт бюкленип жыгъылды, «финкасы» да къолундан тюшдю. Эрмен ол бичакъны, чурукъ буруну бла илиндирип, бир жанына атды.

Ол кезиуде къалауурла да чабып жетдиле. Ала, баям, бола тургъан ишге кенгден тамашалап тургъаннга ушай эдиле. «Паханны» кёзлерине къан чабып, ауузундан а шытысы келе, халы адам сукъланырча туююл эди. Аз кымылдагъанлай, аны ахырыда шошайтып къояргъа боллукъ киши уа андан кёзюн алмай сюеле эди. Жаралыны, басхычха салып, алып кетдиле. Артда уа ол ахыры бла да тас болуп къалды. Больницагъамы салдыла, башха жергеми ийдиле, алай, жюрюген адетге кёре, «бичакъ оюнну» уа анга хазна кечмезлери баям эди. Алай ётдю Эрменни эски «шуёху» бла тюбешиу...

Ызы бла уа тамаша ишле башландыла. Эрменни «угъа-

йына» да къарамай, жыйылгъанла ол насыбы къуругъан кишини «тахтасына» хорламлы гёжефни олтуртдула. Барына да энди ол башчы болгъанын билдирдиле. Къызылжагъала да болгъан ишге уллу сейир этмедиле. Ол угъай эсенг, ыразылыкъларын окъуна сездирдиле. Гёжеф, бу халны ангыламагъаны бла кълмай, къркыгъан окъуна эте башлады. Бу башыбузукъланы башларында не акъыл кълнагъанын ол, айхайда, билмей эди. Ол кълалаурла таматасына бу кълулукъдан эркин этдиригиз мени деп окъуна айтды. Алай ол, кълмюш этип, инбашларын жыйырып кълду: «Бу адетни не сен, не мен чыгъармагъанбыз. Алай ол низамны сакъларгъа себеп бола эсе, бизни угъайыбыз жокъду...» – дегенни айтып, кетип кълды.

Кълалай-алай болса да, гёжеф жаш «кълулугъуна» аз-аз юйюрсюне, ийлеше башлады. Аны жашау кълалайы ахыры бла да тюрлене тебиреди. Келген азыкъ-кийим передачаланы, бирин кълмай, таматаны аллына салып, аны оноун излей, ол айтханча юлешип турдула. Ашны татлысы уа, ол суйсе-суймесе да, аны аллында кълала эди. Бу къркыуу халдан керирек болур ючюн, Эрмен кеси кесине кёл этдирирге кюреше эди: «Мен энди бир гитче патчахчыкългъа ушан турама. Бегеуоллерим, кълалауурларым да биргеме. Ауур иш бла кълыйналгъаным жокъ. Бирсилеге тоханамдан оноу этеме. Татлы юлюшюм кеси аллыма келип къллады...» Алай, оюн оюн болса да, эм кълыйнагъан а кечеле эдиле. Жукълу ахыры бла да унгулап бошагълынчы, кълалсы башкес келеди да, кълалсы башыбузукъл бичагълын жашнатады деген оумла акълылын бийлегенлей тура эдиле. Кълалкълыса уа – кълалны тюшле, ахыры бла тынчлыгълын алып бошагълан тюшле. Бир – Нинаны жиямсырагълан сыфаты, бир – уллулача жаншап башлагълан сабийле...

Эрмен алыкъла билмей тургълан а бир зат бар эди. Ол да неди дегенде, ишни биринчи кълнлеринден башлап, аны тенглери, жууукъллары, аны бла иш байламлыкълары болгъланла да, тийишли жерлеге барып, жазып, Эрменни «ишине» жангыдан къларарларын излеп турдула. Нек дегенде анда арталда терслик болмагъланы бек терк ачыкъланган эди. Башкача болмазлыгълы да баям эди.

Ма аллай кълнлени биринде, «патчахчыкъл» гогуш бутну эринип кемире тургълан сагълатда, бир «кълызылжагъл» анга, хапчукларынгы да ал да, бери чыкъл дегенни айтды. «Патчахны» ёзюрлери, бегеуоллери, кълалауурлары, «кълара халкълы» да бары бирден жарсылуу ахтындыла, мудах болдула. Халал тенглеринден айырылгълан алагъла, баям, алай хычуун да кълюннген болмаз эди.

Аны аллына чыкыгъан жыйынны санында Эрмен Павел Артамонович Игуменовну узун кёрюмдюзюн эследи. Эрменни антлы тенги, аны сыйлы пьедесталгъа чыгъаргъан насийхатчылары гёжеф тенглерин къаты къучакъладыла.

– Сен быллай жерге тюшерсе деб’а кимни эсине келлик эди?.. – деди Игуменов жарсыулу ауаз бла. – Бекми кыйналдың, харипчик?

– Ётюрюкден не асыу, алай бу къайгылы, къаугыалы дуниядан бир жанлыракъда туруп солугъан, бир гитче «патчахчыкъ» болуп тургъан да алай аман а болмаз, – деп башлады азатланган гёжеф кесини къужур къадарыны юсюнден хапарын. Алай Павел Артамонович аны «зауукълу» таурухун хыны бёлдю.

– Бек магынасыз да, кыйматсыз да хапарла айтаса, – деп, Игуменов антлы тенгини инбашина къакъды. – Сен быллайда чам этерге кюрешгенликге, ариу бийченг, жашчыкъларынг да санга къалай термилип тургъанлары а билемисе? Къарачы аны сен! Бир гарем да къуратсанг эди уа кесинге, хан эсенг, патчах эсенг да.

– Мен барын да ойнап айтама... – деп «жумушатыргъа» кюрешди Эрмен Игуменовну. – Быллай кюнюмде табылгъаныгыыз ючюн а, сизге минг кере ыспас этеме!

– Иш башланганлай окъуна билдирсенг эди, быллай затлагъа да жетдирмез эдик, эки да кере абсолют чемпион! Аны эшитген не айтыр?!

– Охо, хар не да тап болду. Сизни хайырыгыыздан. Жаным сизге къурман...

– Сен таурухланы къой да, бери тынгыла, – деди Павел Артамонович, машинагъа мингенлеринде. – Сен уллу спортха къайтама десенг, амал табыллыкъды... Тохта, сёзюмю бёлмей тынгыла. Тренер болуп, жарагъан насийхатчы болуп ишлерге керексе. Сенде болгъан сынам бла даража... Кел, Эрмен, кесинге келишмеген ишле бла кюрешме да, билген ишинге къайт. Сен асыры халал, асыры жумушакъ адамса. Аллайланы уа тюплерине жылы суу жиберип да ийиучюдюле. Чынтты «патчахха» уа сен пьедесталгъа – сыйлылыкъ тёрюне – чыкыгъанда ушай эдинг. Аны ючюндю айтханым да: кел, сагыш-оюм эт. План сал.

– Багыалы къарындашым Павел Артамонович, мен планымы эртте салгъан эдим. Жолум – туугъан журтумады. Атланыргъа керекме. Алайды да... кесинг ангыларыкъса...

– Сен киеуюгюзге бармай тургъанлы, не къадар заман озуп барады. Алай этерге жараймыды? – дедиле тенглери студент жашха. – Эрменнге бизден да къызыу салам айтыр эдинг. Анангы эгечинден да кечгинлик тилер эдинг, быллай бир термилтип тургъанынг ючюн.

– Охо, насыпсызла, охо, ач юйню киштиклери, барайым. Бир зат узатсала, уллу сыйлау къуарарбыз. Ансы, кертиси бла да, быллай жашауда исси лагманны татыуун унутуп къояргъа да боллукъду.

– Манты бла самса да кеслерине бек тансыкъ этгендиле. Палауну уа айтмай окъуна къояйыкъ, ансы аууз сууларыбыздан къарылабыз, – деди жашладан бири. – Алай тётянг, бир жол этгенинлей, хычинле да берсе уа, уллу даулашып кюрешме. Жанына тиерге боллукъса.

Студентге Эрмен «тётядан» кем къууанмады. Къонакъ жаш, «эрменовичлеге» конфетле да узатып, мангылайларын уппа этгенинде уа, Эрменни жюрегине балхам жагъылгъанча болду.

Сыйлау бошалгъандан сора, Нина эгечден туугъаннга кёп насийхат айтды, «бу аман дуняда» сакъ жюрюрге, аманлагъа къошулмай айланьргъа букурду. Сора, сёзюн да бардыра, эгечден туугъанны хуржунуна бир-эки сыйлы къагъыт салды. Жашны автобусу тохтаучу жерге уа Эрмен кеси чыкъды. Алай, аязда сюелип тургъандан эсе, бегирег'а ётген-сётгенлени болмачы сорууларына жууап эте тургъандан эсе деп, къонакъ да, къонакъбайы да арлакъда жашнагъан «харчевнагъа» кирдиле. Автобусну, нени да къапмиш эте сакълагъан иги болгъаны баямды. Алай жууукъла бир кесекден, алгъынча, автобусну, кёп болмай озгъан сыйлауну да унутуп, жашауну жангы ызына кирише тебиредиле.

– Жан устуккучукъ, бизге тёрт бла эки кружка сыра келтирчи, – деди Эрмен шапа къызгъа.

– Алтымы? – деди къыз, кирпик «шоткаларын» къымылдата.

– Угъай. Манга тёрт, бу жигитге уа эки. Для начала.

– Ма биягъы сен башлагъанса, Эрмен, башымы къатышдырып, – деп, ёпкелеп айтды ёрге жанчыгъы, асыры тардан, атылыргъа жетип тургъан шапа къыз. Жаш аны «байлыгъына» сейир эте къарагъанын эслеп, Эрмен, ыхы-ыхы этип, жашны эсин бери бурду.

– Былада уялгъан адет да жокъ кёреме, чесна слова, – деди Эрмен, «эмеген къызны» къарамы бла ашыра. Сора

нек эсе да ол Къара-Сууда «Кёксюл Дунайны» бийчесини – кёккёз Клаваны – ариу сыфаты кёз аллына келди. Ол, былай «ачылмагъанлыкъгъа», кертиси бла да, ариу затчыкъ эди. Бар эди чырайы...

Бу талай жылны Нинада аны «Сашасы» башхалагъа кёз къаратыр деген ишеклик хазна эсленмей турду. Кеч юлленген кишиле, деп эшитген эди ол бир сынамлы тиши-рыудан, башхалагъа алданмаучудула. Ол санга жыйырма-жыллыкъ жашчыкъмы болгъанды, аллай тели ишле эте турургъа? Алай дагъыда бир сынамлы танышчыгъы уа сёз арада башхаракъ да айтып ийген эди. Эр киши дегенинг аллай къарыусуз, тутхучсуз затды, бир уялмагъан-къама-магъаннга тубесе... Айтылгъан жерден кери болсун, алай, кёзю къарангы этип, этгенин-кетгенин билмей, бузулуп къалыргъа, шайтаннга алдатып къояргъа да болады дегенни айтхан эди. Жашауда аз сейир-мейирле болмайдыла.

Нина аллай затлагъа бош кюлюп къоя эди.

Алай арт кезиуледе Эрмен кечирек келиучю болду. Кеси да былай бир жарыкъчыкъ, жаншакъчыкъ да болуп. Сора босагъадан окъуна «Ниначыгъына» дунияны ариуун айта, «комплиментле» тёге. Былайда ариу бийче, къашларын тую, бир кесек ишекли да бола тебиреди. Эрмен «жарыкълыгъыны» сылтауун айтып ангылатыргъа кюреше эди. Нина уа, даулашха киришмесе да, сагъышлы бола башлады.

Ахырында уа бийче бир сейир затла да айта тебиреди. «Уой, мен жарлы да, мен харип! Ай, башыма ат ургъан! Уой, мен къалай жангылгъан эдим... – дей эди ол, кесчигин драма актрисагъа ушата. – Уой, мени къаллай жашла тилеучю эдиле, къаллай акъыллы, адыллы, халал да жашла, къаллай...»

Эрмен ол театр «монологлагъа», тиши тутханча, бетин жыйырып, къыйналып, алай сёз а къошмай тынгылай эди. Болсада, бийче ол «адыллыланы, акъыллыланы» атларын да айтып башласа уа, Эрмен, башын кётюрюп, сагъайып тынгылай эди. Арыса, кеси тохтар деген акъылда, ол бийчени сёзюн бёлмей эди.

Болсада аллай ингирлени биринде Эрмен да, тёзюмю тауусулуп, ауузун ача тебиреди. Киеулуклени жангыдан атларын эшитип башлагъанда, партада олтургъан школчулай, къолун кётюрдю.

– Алайгъа къалгъанда уа... мен да... мени кюсегенчикле да тубей а тургъан эдиле, айтдырмай къоймай эсенг...

– Айт-айт! – деди Нина, кёзлери жашнай.

– Да ма, ол мен... ол мени ызымдан суююнуп къараучу танакёзлени, тизип, строй этип сюесем, аллы Покровкада,

къуйругъу Быстровкада болур эди. Керти айтханыма, экибиз да ёлмейик. Ма алай, чесна слова. Сен а манга...

Отоугъа къоркъуулу шолукъ жайылды. Нина терен сагъышда эди. Къулагъы эшитгеннге арсарсыз тюшюнюп къалгъан, баям, къыйын эди. Аны ариу кёзлеринден бусагъат шибиля жашнаргъа ушап тура эди. Алай Эрмен, халныболушну ангылай, жеринден турду да, чамланыу оту къабына тебиреген бийчесине жанлап, аны ол ариу кёзлерине аз ышара къарады.

– Алай болгъанлыкъгъа, мен ай киби, кюн киби Ничоканы аланы бирине да, дейме да, барына да алышмаз эдим, – дегенни айтып, ол эки къолу бла да ариу бийчесини инбашларын сылады. Аны халал къарамында айтхан сёзлерини кертиликлери жазылып тура эди.

Бийчеси да, айтыр сёзюн жутуп, неге эсе да ышара, архта туракълады. Сора арталда башха ауаз бла айтды:

– Кетчи, Аллах ючюн, тели-мели сантларынгы къой да, азыгъынгы аша, суууп къалгъынчы. Ол сени Покровка-Быстровка отрядынгы юсюнден а арта сёлеширбиз...

Алай бла, кёк да кюкюремеди, шибиля да жашнамады. Аны юсюне уа бир кесек замандан, алгъаракъда сагъынгананыбызча, Батыргъа къарындашчыкъ да тууду, къууанча къууанч къошулду. Сора дагъыда бир сейир – Батыр анасына, атасына да ушагъан эсе, Хасан а жаланда атасына ушап къалгъан эди. Батырны «даражасы» аны ючюн арталда кем болмады. Тамата дегенинг таматады, биринчи биринчилей къалады, не кёп къарындаш тууса да. Ол угъай эсенг, юйюнде быллай сарычач, къызылууурт «гинжиси» болгъаны Батырны къолайына къууат бергени кёрюнюп тура эди.

ЭНДИ УА ЖОЛУБУЗ ЮЙГЕДИ

Партияны жыйырманчы съезди болгъанлы, адамла, бегирекда кёчгюнчюле, термилип сакълагъан кюн жууукълашханына бютюн бек ийнанып, иги къууум этип жашай эдиле. Тийишли оноу этиллигине энди ишек жокъ эди.

Аллахны, партияны да ахшылыкъларындан, дей эдиле, тюзлюк хорлады, жалгъан дау юсюбюзден кетди, баш эркинлик келди. Энди уа жолубуз тюзюнлей юйгеди, туугъан ташыбызгъа.

Алай дагъыда бир иш чыкъды. Къыргызстанны оноучулары таулуланы республикадан кетер умутларына ыразы болмадыла, къууанмадыла. Бир кесек оюм этигиз, ашыкъмагъыз дегенле чыкъдыла. Энди, башыгъызгъа толу

эркинлик келгенде, миллет автономиягъызыны да къурап, ёз тилигизде школла ачып, газет-китап чыгъарып, анга кёре башха ишлеригизни да къурап, ох деп жашар онгугъуз бол-лукъду дегенни айта эдиле.

Бу политиканы башламчылары, элден-элге барып, бу ниетлеге ыразы болгъанланы жангы ызгъа сала, биз, къыргъызлыла да, бери, бу жерлеге кюнчыгъышдан кёчюп келгенбиз дей эдиле. Кертиди, сизден эсе иги да алгъаракъ тийишгенбиз жангы журтубузгъа дегенле бар эдиле. Алайды да, къыргъызы, малкъары, къарачайы да битеу эркинликлени тенг хайырлана, жашауубузну ол халда къурайыкъ дей эдиле ала.

Угъай дей эдиле таулула алагъа. Бизни бери хор бла, зор бла аман атлы этип сургендиле. Къыргъызыны халал жүреккли халкъы, къууатлы жери бизге не жаны бла да эс тапдырып тургъандыла. Биз ол игиликни ёмюрде да унутмабыз, келген тёлюлеге да айтырбыз. Биз ыразыча, сизге Аллахдан да ыразылыкъ тилеп турурбуз. Къыйын кюнюбюзде билеклик этгенигиз ючюн, туз-гыржыныгъызыны аямагъаныгъызы ючюн. Алай жолубуз а – ёмюрледе жашап тургъан туугъан ташыбызгъады...

«Активистледен» бири Эрменнге да келди.

– Сен халкъгъа белгили, халкъ суйген адамладанса, – дегенден башлады ол «агитациясын». – Адамла сен айтханнга, сени оюмунга эс бурмай амаллары жокъду. Бу ишде былай ашыкъмай оюм этилсе, къалай болур эди, къымбатыу досубуз Эрмен?

– Э, шуёхум, эрттеден термилип тургъан, жол кёллю болуп тургъан халкъны бу ишде оюму, баям, бишип бошагъан болур. Мен алай сунама, жангылмай эсем, – деди Эрмен. – Суйген Къыргъызстаныбыздан андан кем суймеген Кавказыбызгъа къайтыргъа тюшерик болур. Хал алайгъа ушап турады.

– Сен, Эрмен, Къыргъызстанны айтылгъан гёжефисе, абсолют чемпионуса. Кетип къалсанг, сыйлы атны магъанасы мутхуз болуп къалмазмы? Бизге да уллу кемлик боллукъду.

– Кертиди, мен ол сыйлы атны Къыргъызстанда алгъанма. Алай бу къууатлы, берекетли жерде кючлю гёжефле аз болмагъанларын мен ахшы билеме. Жаланда, аланы табып, юйретип, кёл этдирип, хазырларгъа керекди ансы. Мен а, не узакъгъа кетсем да, аланы жетишимлерине къууанып, ала ючюн къайгъыргъанлай турлукъма. Мен айтырыкъ олду. Алайды къарындашым, – деп, Эрмен, ариу айтса да, келечини ахыры бла тюнгюлтюп ашырды.

– Баям, Эрмен, сен айтханда да болур, – деди кыргызлы жаш. – Жолунга атланганда уа, Кавказынга кыуанып жет...

Адамла уа ашыгъа эдиле. Этилген оноула ызларына кыайтыргъа болдукъча. Таулула болгъан ырысхыларын, талай жылны кыуаргъа кюрешген мюлкчюклерин ахчагъа айландырыргъа кюреше эдиле. Алай, алгъанладан сатханла кёп болуп, иш таулула умут этгенча бармагъаны да хакъ эди.

Кыуанчлы оноуну намысына этилген сыйлаулары биринде Эрмен эски шуэхларына жашырын жарсыуун да сатгынды.

– Мени машинам, жарагъан мебелим, башха юй кереклерим... Аланы сата кыалсам, туугъан журтума кыачан тийиширикме? Шендю дуния – сатыучу, алыучу уа – аз. Бек тапсыз болады хал.

– Сен шендю аны ючюн кыайгъы этмей турчу, – деди акылы Игуменов, бир кесек оюм этгенден сора. – Ашыкъма. Менде бир «идеячыкъ» барды да, аны этдюралсам, хар не да тап болуп кыалыр.

– Да айтып кыойсанг а, адыргы этдирип турмай.

– Эртге-кечден ауара билдурргъа сыймейме, – деди Игуменов. – Тамбла да тюбеширбиз да, кёрюбюз...

Иш а алай болгъан эди. Эрменни антлы тенглери, республиканы Спорт комитетине барып, кенгешдиле, правительствогъа тийишли кыагъыт хазырладыла. Ызы бла уа айгылгъан гёжефге энчи ыспас этилген халда ырысхысын Кавказгъа кёчюрюрючюн, жарагъан вагон берирге оноу жазылды.

Гёжефни махтаулу аты, махтаулу спорт жетишимлери унутулмагъан эдиле. Аны узакъ жолгъа ашырыргъа ахлулары-жууукълары бла бирге эски шуэхлары, айтылгъан спортсменле да чыкъдыла. Ала излеген, ала тилеген жалаанда бир эди. Кавказынга жете баргъанлай, бизге кыагъыт жаз, кыалай кыуралгъанынгдан хапар билдир дегенни тилеген эдиле...

Аны тёрге чыгъаргъан Фрунзени акътереклери узакъда эрип бошагъанда, Эрмен, терен ахтынып, биягъы эсгериулерине батылды...

КЕРТМЕ ТЕРЕК БЛА УШАКЪ

– Батыр, бери кыарачы. Хасан, сен да бери тынгыла. Аталарыбызны жерлерине жете турабыз. Бу тёппеси кёкте тие тургъан тау, аны этегинде шорхулдагъан суу, бу жашил

дуппурла, ол акъ булутчукъ да бизни жомакълы Ата жур-
тубуздула, — деди Эрмен, таныгъан къудуретине суююне.

Бир кесекден машина, жангыдан от алып, тау жолун къо-
рата тебиреди. Тюш бола, жолоучула Къашхатаугъа жетди-
ле.

Юйден да бийик кертме терегин Эрмен узакъдан окъу-
на эследи. Ол бирси терекден эсе энчирек, бахчаны ёрге
къыйырында сюеле эди. Бир-бир бутакълары къаралгъан
къошунлагъа жете эдиле, аланы желледен, жауунладан сакъ-
лагъаннга ушай эдиле.

Юйню, терекни да иеси алайда тохтагъанда, ол деменги-
ли терек, анга салам бергенча, къалын ёсген бутакъларын
аз къымылдатып, шошайды. Терек бла адам бир бирлерин
танып тургъанча кёрюне эдиле. Ала экиси да къыйын
жылланы къыйын сынамыларыннан ётген эдиле. Экисини
да башларындан бирде къызыу кюнню таякълары жылты-
рай, бирде суху жауунла жауа, къаты желле ура, ала жашау-
ну ачысын, татлысын да сынай келген эдиле. Терек сынма-
ды, адам да сынмады.

Эрмен жылы къолу бла аны гырхы къабугъун сылады.
Терен ахтынды, ышарды.

— Бизсиз къалай жашау этдинг, халал терегибиз? Не кёр-
дюнг, не эшитдинг жангызлыкъ къадарынгда?..

Эрмен, ханс басхан бахчада айлана кетип, энди орнаты-
рыкъ кертме терекчиклерине да жер сайлады. Ала да ёс-
сюнле, чакъсынла, татлы кёгетле берсинле. Узакъда туу-
гъан жашчыкъланы къууандыра турсунла. Нина бла Эр-
мен а шош ингирлерин салкъын берген терек бахчаларында
ашыра турурла.

Эрменни журтуна къайтханыны къурманлыгъы ол сун-
нгандан эсе жарыкъ ётдю. Туугъан-туудукъ, ахлу-жууукъ
дегенлени асламы алыкъа жолда эдиле. Алай Эрменни къа-
бартылы шуёхлары, жууукълары да Аушигерден, Жемта-
ладан, Басхандан окъуна жыйылыша тебиредиле. Иги ке-
сек къонакъ келди. Къашхатаучу къабартылыла уа алгъа-
ракъ окъуна тийишген эдиле. Болушур ючюн, тышындан
келген къонакълагъа къарар ючюн.

Жюреклени къууандыргъан, ариу алгъышла айтдыр-
гъан къурманлыкъ тангнга дери баргъан эди. Ол жангы
жашауну, жангы къууанчны да белгисине ушай эди.

ЭРМЕННИ МАШИНАСЫ

Ал кезиуледе элде, ныгъыш дерча, ныгъыш да жокъ эди.
Кишиле, ингир бола, «чайнаны» тийресинде бир уллу те-

рекни аумасында тубеше эдиле. Эдни «Универмаг» тюкени да узакъ туйюл эди.

Да ма аллай ингирлени биринде ушакъ эте тургъан кишиле бир моргъулдум «Москвични» узакъдан окъуна эледиле. Ол Эрменни машинасы болгъанын билген кыйын болмады. Нек дегенде ол жыллада энчи машинасы болгъанла аз эдиле. Элде уа – бютюнда.

– Тохтап, саламлашып кетерми, огъесе, тохтамай, тютюнюн бошлапмы озар? – деди биреу, сигаретин тарта.

– Хазнамы тохтар, – деди жанында сюелген акъмыйыкъ. – Биреу биреуге хурмет этген заманла энди унутулгъандыла. Айыбынг мениди, темир улоуу болгъан жаш бери боюнун буруп да къараса.

– Ий, маржа, тугел алай а этмез да, – деди къонгурмыйыкъ, келе тургъан машинагъа тюрслеп къарай. – Ксаналары намыслы жашла болгъандыла не заманда да. Эрмен а, темир улоуу болгъанлыкъгъа...

Аны да алай айтханы, Эрменни «Москвичи» да узакъ болмай тохтагъаны тенг болду. Машинаны иеси «пайтонундан» туюшуп, терлеп тургъан мангылайын къол жаулукъ бла сыйпады. Сора кишиле таба атлады. Хар бири бла, кюн тийгенча болуп, ариу саламлашды, къолларын тутду, къучакълады. Саулукъларын сорду, сорууларына тынгылы жууапла берди. Эрменни бийчеси бла сабийлери уа «шофёрларын» машинада олтурушуп сакълай къалдыла.

Ныгъышчыла бла Эрмен «саулукъ-турмушладан» сора сабыр ушакъгъа кирише башладыла. Айттылыр-сорулур зат кёп эди. Жангыдан къурала келген элде этиллик ишлени юслеринден кишиле оюмларын ашыкъмай айта эдиле...

Машинадагъыла да, папа энди келеди, энди келеди дегенлей, иги кесек заманны сакъладыла. Сора жашла, беги-регда Батыр, эрикгенденми болур эди, машинаны тогъайына-рулюна, башха затларына да къатыла тебиредиле. Жаш тормозну тутуучу «бутакъны» ары-бери тепдирип кёрдю. Алайлай иги кесек заманны уюп тургъан машина, тыхырдамай, гюрюлдемей, моторуна от алдырмай, жеринден акъыртын тепди. Сора, терклигине аз-аз къоша, жолну къората тебиреди.

Эрмен узун хапаргъа кетип эди да, машинасына «жан киргенин» арсарсыз эслеп къоялмады. Алай жашчыкъла уа, шофёрсуз атланган машинагъа тамашалап, теке кълкыгу эте тургъан мамаларын да уятдыла. Нина, не болгъанын, машина да кеси аллына нек баргъанын ангыламай, абызырап кълды. Жашла уа, къууанч тыпырлы болуп, хайлай эдиле.

– Уалан, Эрмен, не мени кёюме алаймы кёрюнеди, не да

машинанг кеси аллына жортупму барады?..— деди ушакъ жёнгерледен бири, эснеген да эте.

Эрмен, «жан кирген» улоун кёрюп, кетип баргъан «Москвични» ызындан атылды. Кишиле бла саламлашып айырылыргъа да унутуп, аякъ тюлеринден зыгъыр ташла чачыла, гёжеф киши, темир улоун чабып жетер мурат бла, жер теңдире бара эди. «Москвич» а, терклигине кёоша, ичинден да Нинаны къазауаты жашланы къууанчлы ауазлары къатыш эшитиле, букъулу жолну букъусун чыгъара бара эди. Бу уллу кишини былай терк чапханына ётген-сётгенле бек тамашалап къарай эдиле. Алай жол бир жанына буруллугъун, шофёрсуз машина уа жаланда тюзюнлей баруучусун ала да эслей болмаз эдиле. Болсада аякъ тауушлары узакъгъа эшитиле келген Эрмен, не этди эсе да, машинаны, жетип, эки кёолу бла да арт «этеклеринден» тутуп, тохтатды.

Машина тохтагъанлыкъгъа, «Ниночканы» къазаутын тохтатыр тормоз а жокъ эди. Аз сёз бла айтханда, бийчесин, сабийлерин да «ачытыргъа» аздан къойгъан Эрменни ол уллу махтамай эди. «Шофёр» а, руль артына орналып, «Москвичге» от алдырды, жашлагъа да кёз кысып, «пийрод» дегенни айтып, жолуна атланды.

Эрменни бек жарсытхан желкесин «кыыздырып» келген тырманла туююл эдиле. Ол кишиле бла адетдеча айырылмагъаны эди аны жарсытхан. Бийчесине, сабийлерине ашыгъып, ушакъ жёнгерлерин кёюп кетгенин ол айтып-айтмазча аперимсиз ишге санады. Ол угъай эсенг, халкыны аллында бу кюлкюлюк иш болгъаны аны ичин кемире эди. Тау эллени кёбюсюнде жүрюген адетге кёре, уллу киши ишинде бир учхаралыкъ этсе, аны айтып тургъанла болуучу эдиле. Кёп жыл мындан алгъа тик төшде, батанларын къаты жел алып кетген Къошбау улуна артда да айып этгенлей тургъан эдиле. Кесине айтмасала да, «седиреди, Къошбау улуну батанынлай» деген а артда да унутулмай тургъан эди. Неда, Башчылары жангы хуна къалагъанлай, алааны орамлары бла ётюп баргъан узункъулакъ ол хунаны оюп кетгени битеу да элге топ атылгъанлай жайылгъан эди. Андан сора уа, бир зат оюлса, «оюлду, Башчыланы хуналай» деп къоя эдиле. «Эрмен машинасын къуугъанлай» деген да энди бир жайылып кетмеге эди деп жарсый эди «темир улоуну» иеси...

ТАУ ЭЛДЕ ТОЙ БАРАДЫ...

Кюнлени биринде Эрменни акъсуучу жууукълары-къа-йынлары аны уллу кенгешге чакъырдыла. Кенгеш а нени

юсюнден дегенде, Огъары Жемталагъа киеу жёнгерлени атландыра эдиле да, алагъа башчы этип, бир даражалы кишини айырыргъа керек болду. Акъсуучуладан бири Эрменни сагъынды. Кеси да ол жанлы малкъарлыладан болгъаны себепли, бу ишни анга буюрсакъ, къалай болур дегенни айтды. Алай келинлик кеси да Ксаналадан болгъаны айтылгъанда уа, таматагъа башха адамны айырыргъа керекди деген оюмгъа келишди.

– Алай, – дедиле, – Эрмен, бу ишни ауурлугъу, баям, сени боюнунгда къала болур.

– Мен былайда, эки жанына да жууукъ болгъаным себепли, жууаплыкъны ангылайма, – деди Эрмен. – Борчум а келинни тамбла бу арбазгъа келтириргеди да, ол борчуму тамам этерге сёз береме.

– Да биз излеген да ол ушайды да, – деди кенгешчиледен бири. – Алай эсе уа, ахшы жолгъа атлангъыз, муратыгъызгъа жетип къайтыгъыз!

Тюрлю-тюрлю машиналадан къуралгъан къууанчлы, омакъ да кериуан алай бла жолуна атланды...

Ариу элни, къууатлы Жемталаны кёгюн алтын ай бла жаухар жулдузла жасапдыла. Берекетли юйню арбазында уа жарыкъ той барады. Барады дегенде да, къобуз таууш эшитиледи. Тойчула уа, сен-мен эте, биринчи болуп чыгъаргъа базынмай турадыла. «Той башчы», келип, Эрменни аллында тохтады. Къобуз да тауушун сел этди.

Эрмен тегерегине иймене къарады. «Была менден жашыракъны табалмаймыдыла? Огъесе бир жангы адетни кийириргеми кюрешедиле?..»

– Былайда быллай жигитле тургъанлай, мен чыкъсам, ушармы? – деди ол.

– Сен а юлгю кёргюзт! – деди «той башчы», тегерегине да къарай.

– Да тепсеген бла жыгъышханда уа башхалыкъ да болур, алай кечербиз, Эрмен! Болалмасанг, жашла да чыгъарла, болушурла! – деди бир къанбуз.

Эрмен жукъ айтмады, айтханнга сёз къайтармады, жанына тийгенлерин да сездирмеди.

«Жыгъыш бла тойну башхалыкълары мен сизге бу сагъат кёргюзтейим. Сиз а Ахматны жашы Эрменни иги танымай тура кёреме да!» – деди ичинден тойчу гёжеф. Сора: «Къыздырчы, эгешчигим», – дегенни тыншчыкъ айтып, къобузчу къызгъа ышарды.

Ызы бла тойгъа къараргъа, тепсерге да келгенлени кёз туураларында сейир иш бола башлады. Бу элде бу биринчи той туюл эди. Уста тепсей билгенле да мында, баям, аз

болмаз эдиле. Алай бу уллу санлы, келбетли киши эм алгъа, майданчыкъны сыйдамлыгъын кѳргенча, ары-бери атлап, тѳгерегине къарай тохтагъанда, къарагъанла да, шошайып, сабырланып, сагъайдыла. Эрмен узунчач къаракѳз къызны аллына келгенде, къобуз да тауушун сабыр этди. Бу къыз биринчи сатыргъа бошдан чыгъып турмагъанын Эрмен, айхайда, тюз ангылады. Къаракъаш «тойну къанын ичгенледен» болгъаны эсленип тура эди. Алай ол, адетни бузмай, багъалы этдире, къыз тенгчиклери таба къарады, аладан болушлукъ излегенча, тюзюн айтханда уа – ыразылыкъ сурагъанча болду. Сора танакѳз ариу, къарамын энишге ийип, Эрменни аллына атлады, чыкъды. Чыкъгъандан ары уа, кесин бу «кишичикге», къарс ура тебирегенлеге да танытыргъа хазырлыгъын билдирди.

Акъкъанат къанкъазлай бара эди таулу къыз. Къобузчу уа, къобузуна жангыдан жан киргенча болуп, ариу макъамын битеу да элге эшитдире согъады. Эрмен а, сейиртамаша, аякълары жерге жетмегенча, бѳкем санлары хауагъа кѳтюрюлгенча, алай тепсейди. Жигитни къуш къарамы тойчу къызны акъ мангылайын сылап ѳтеди. Аны санларыны къымылдагъаны тойчу кишини аякълары, кертиси бла да, кѳзге кѳрюнмеген бир жомакълы кюйюзню юсюнде ойнагъанлары, неда, къарагъанладан бири айтханлай, «хауа жастыкъда» баргъан деменгили кемелей эдиле.

Къыз, кесин бу «кишичикге» таныта учса да, ѳз санларын эслерча арытханы кѳрюнюп турады. Алай кѳзчюклерини жашнагъанлары къызыл ингиликли къыз «ойнаргъа» чыкмагъанын ангылата эдиле. Бир кесекден жигит, талмаз дудакъчыгъыны иги да талгъанын эслегенде, белги берип, ыспас эте, ариуну тенгчиклерине ашырып къайтды. Кетген а этмеди. Кесин хазырлап тургъан бир танакѳзню аллына келди, тепсерге чыгъарды. Сора, ызына бурулуп, къобузчу къызгъа да кѳз кыса, ышарды.

– Э-хей, эгешчигим, бармакъчыкъларынгы аясанг да, къобузну тюеклерин аяма. Бир кесек «ашыкъдыр» тартыуун...

Алтынмюйюз жангы ай, кечеги кѳкню къарангы жолунда барышын тохтатып, жууукъдагъы жулдузла да аны бла бирге Огъары Жемталада баргъан тойгъа суюнюп къарайдыла. Ала бу къууатлы тойчугъа – къушкъанат Эрменнге, аны жибекчач нѳгерчигине салам иедиле. Тау макъам, къобуз тартыу а, къая ташлагъа къысылып тургъан булутчукъну жукъусун алгъанды, шорхулдап баргъан черекни эжиуге чакъыра, жайылып барады...

– Ма, жигитле, тепсеген да былай тепсерге керекди ансы... – деди бир акъмыйкъ, жаш къауумгъа бурулуп.

– Къыз арыгъанды, талгъанды, – деди тойчу къызны тенгчиклеринден бири. – Кёремисиз?! Сездирмезге кюрешеди ансы.

– Да, чыкъ да, къутхар муну. Ансы Эрмен, халына кёре, энди къыза башлагъаннга ушап турады. Къарачы жашны, къарачы Эрменни субай къолайына!..

– Бир кишиге хорлатмазын ол былайда окъуна кёргюзтүп турады. Алай тойюлмюдю?

– Хау. Бир сёз бла айтханда, ол былайда да «чемпион» болгъанына ийнандырды.

...Жарыкъ тойну макъамы, женгил къанатлары шуулдай, нюрсыфат келинчикни къууанчын эте эди. Ол тойда уа халкъ ийнагъы, Малкъарны эм сыйлы жашларындан бири Ксаналаны Эрмен бёрк кийген жигитлеге малкъар тойну тынгылы дерсин, унутулмаз юлгюсюн берип кетген эди. Аны бла бирге аны къууатлы сыфаты, кюн кибик жылытхан ариу ышарыуу эллилени эслеринде унутулмазча къалгъан эдиле.

«НЕ ИШЛЕЙДИ ЭРМЕН ШУЁХУМ?»

Кёккёз кёллени жомакълы суратлары бери узакъдан, жууукъдан да жолоучу къонакъланы тартханлай турадыла. Кёрген кёрмегеннге айта, билген билмегеннге билдире, бу къууатлы жерни сыйы кенглеге жайылгъанды. Бери къоншу республикаладан, сахарладан да келиучюдюле. Узакъ жерледен узун жоланы арытып келгенле да аз туююдюле. Тюрлю-тюрлю къонакъла: жолоучула, къуллукъчула, сабий жыйынчыкъла да кёллени гоккалы жагъаларында зауукълу солуучудула. «Къонакъ Аллахны къонагъы» болгъан къадарда уа, къонакъбайла да, аланы ариу сыйлап, онгларына кёре къарап, алай ашырыргъа кюрешючюдюле.

Къонакъны кёп тюрлюсю бола эди. Алай эм сыйлы къонакъла уа, къонакъбайларын да ыразы эте, ишни уллу байрамгъа ушатыучу эдиле.

Танг ата Ксаналаны юйде телефон зынгырдады. Таматаны бу кезиуде бахчада ариу хауадан юлюш ала айланган адети болуучу эди. Эрмен жангы тангны келгенине къууана билген, аны сыйлай билген кишиледен эди.

– Ата, ата! – деген эшитилди коридордан. – Нальчикден сёлешедиле, – деди Батыр. – Дядя Берт болур дейме.

Эрмен телефоннга ашыгъып барды. Кесини белгили ба-

жасын, хурметли да шуёхун ол сакълатыргъа суймей эди. «Измаиловичге» тансыкъ да болуп тура эди.

– Да ол а игиди да! Бек суйюп къарарбыз, хан къонакъ этербиз. Хамзат улуму дейсе? Охо, танышырбыз!

Дагъыстанны эм сыйлы поэти, аты битеу да дуниягъа айтылгъан Расул Гамзатовну Эрмен хазна танымай эди. «Зурнукла» деген жырны аламан сёзлерин бу айтылгъан поэт жазгъанын а биле эди. Энди акъылман, закий да адам бла тюбеширге, танышыргъа да боллугъу Эрменни бек къууандырды. Алай сагъышлы да этди. «Мен аны бла нени юсюнден ушакъ къыллыкъма?..»

Расул кеси да дагъыстанлы, таулу киши болгъаны себепли, деп оюмлай эди Эрмен, аны мында сейир этдирирча, жүрегин къууандырырча, не амал этерге боллукъду? Жерибизни къууаты бла, жарагъан шишлик бла дер единг...

«Бек башы – жүрек ачыкълыкъ, мангылай жарыкълыкъ болсун, – деди Эрмен кеси кесине. – Къалгъаны уа – адет-деча, билгенибизча, болалгъаныбызча...»

Къалай-алай болса да, сыйлы къонакъгъа ариу тюбер ючюн, Эрмен, къашхатаучула къолларындан келгенни аямадыла. Расул алагъа Къайсын, Кешок улу да татлы тенглерин болгъаны ючюн да сыйлы эди. Берт а кеси адамлары, «биз жанлы» адамлары эди.

Эрмен бары бла да ариу саламлашды, чамын-оюмун къызгъанмады. «Хамзат улун» да къаты къучакълады. Эрмен аны бир деменгили «фелуан» сунуп тура эди да, бу орта бойлу дагъыстанлы жашны кёргенде, сейир этип да бир кесек турду. Алай «Хамзат улуну» деменгилелигин ол артдракъ аны терен акъылында, закийлигинде эследи.

Расулну бийчеси Патимат къумукъча сёлеше эди да, Нина бла ол, къарап-къарагъынчы, жан бла тёммек болуп къалдыла. Сора, бу кишилени аш-сууларына къарар ючюн, бир жанлыракъ болдула, къумукъ хинкял бла малкъар хычинлени къайгъысына киришдиле.

Сыйлау иги да къызгъынчы, Эрмен, стол таматасы Алимден эркинлик алып, жалбауур этерге умутун билдирди. Нени да болсун, алай жалбауурну уа ол кишиге ышанмаучу эди. Ол затны эшитгенде, Расул аны болушлукъчугъа, жумушчугъа алырын Эрменден тиледи. Бу иш къонакъ алыу адетни бир кесек бузса да, таматала тилегенге да бойсуна, Эрмен Расулну болушлукъчу неда, Алим айтханлай, «ассистент» этип алды. Алды да, сокъуранмады.

Оюн оюн болса да, Эрмен «ассистентини» ишге ангылау-

лу узалгъанын терк эследи. Бир жол а «маладес» деп окъуна ийди.

Жалбауурну татлы ийисини берекети къонакъланы, къонакъбайланы да бурунларына жетгенде, Расул къууанч тыпырлы болду.

— Бу «поэманы» мен да соавторума. Аны унутмазыгъызны тилейме! Эрмен, кесинг айтчы!

— Хау, керти айтады, — деди Эрмен, ышармай-кюлмей, — къонакълны бу ишде иги ангылауу болгъанына мен шагъатлыгъымы билдиреме.

— Бизде, Дагъыстанда да, барды бу затха ушагъан аш. Алай, аты башхаракъча, татыуу да башхаракъды. Сен биширген, дейме да, экибиз да биширгенни жашырынын, Эрмен, эркин этсенг, Дагъыстаннга да жаяр эдик. Ы-ы?

— Къонакълны хурметинден... ол эркинликни беребиз, — деди Эрмен. Сыйлауну андан арысы да ариу, адепли барып турду. Алай Эрмен бла Расулну энчи ушакълары хант къанганы низамындан чыгъа турдула. Ала, биягъыча, бир жаныракъ кетип, ушакъларын къыздыра тебиредиле. Къалгъан къонакъла уа, охо, селешсинле, къатышмайыкъ деп, кеси ушакъларына кетишдиле. «Была, — деген эди Алим Пшемахович, — бир бирин эртгеден излеп тура кёре эдим. Биз а, столгъа тартып, гюняхларын алып турабыз».

Хамзат улу бла Ксана улу нени юсюнден кенгешгенлерин билирге уа бары да сюе эдиле. Артда, Эрмен айтхандан, Расул малкъар тилде жюрюген элберлени, сёз байлашланы магъаналарын сора эди. Эрмен аланы орусчагъа кёчюрюп айтханда, бир сейирликле бола эдиле, Расул а аланы авар, къумукъ тилледе жюрюген сёзле бла келишдире эди. Ол кезиуде Расул артда дуниягъа белгили болгъан «Жазыула» («Письмена») деген чыгъармалары бла кюреше эди да, ол жаны бла да, кеси айтханнга кёре, Эрменден алгъан «информациясы» да анга хайырлы, керекли да зат эди.

Бу «таулу философну» дуниягъа, тау адетлеге кёз къарамы, аны жашауну юсюнден, игини, аманны да юслеринден оюмлары уллу жазыгучуну эсине тюйрелип къала эдиле. Бек сейири уа, экисини да кёз къарамлары кёп затлада келише эдиле.

Кетер заман жетгенде, Хамзат улуну, Ксана улуну да бетлеринде мудахлыкъ чарсын эслеген кыйын тюйюл эди.

— Бек сюе эдим, Эрмен къарындашым, сени бла Дагъыстанда да тубеширге. Сен къалай къарайса ансы? — деди Расул.

— Аллах айтса, ары да бир ётербиз, — деди Эрмен.

Артда да, телефон бла Алимге сөлешгени сайын, хар Къайсыннга тубегени сайын да: «Не ишлейди Эрмен шуйхум? Къалайды ол пелиуан къарындашым, тау философу?» – дей эди. Сора къызыу салам айтдыра эди.

Алай жашау жашауду, ол да кесини жорукъларына бойсуна келеди. Алим Пшемахович, кеп да турмай, Москвагъа кечюп кетди, Къайсын да дайым жолоучулукълада, къырал жумушлада... Эрмен бла жангы тубешиу ахшы муратлай къалды...

«ЭРМЕННИ ЧАЛЛИУЮ»

Чалбаш киши, кертме терекни аумасында шинтикчигине, ёз оюмларына тынгылай, бирде башын булгъап ышара эди, бирде уа аны огъурлу бетинде мудахлыкъ шарты эслене эди. Озгъан жылланы эсгериу суратлары кез аллында, бири бирин алышындыра, ол кино терезечиклеча ёте эдиле. Сейирлик кинону бек сейирлик сураты – Фрунзе шахарда сыйлы терге, пьедесталгъа, минип къууанган ууахтысы – жангыдан жюрегине жау жакъгъанча ёте эди. Бирде уа, амалы тауусулуп, комендантланы зулмуларында эзилип тургъан халкъыны къыйын кюнлери да аллы бла жюрегин талай ёте эдиле. Сора, ызына бурулгъан кинодача, фронтда сынагъан къыйынлыкълары, курсант айлары, Къашхатауда озгъан зауукълу сабий жыллары да къошулуп, ол эсгериуле кёзкёрмезде эрий эдиле.

Кёчгюнчюлюкде комендантла анга сынатхан учузлукъну, Москвагъа уллу эришиулеге иймей къойгъанларын, Эрмен эсинден кери атаргъа кюреше эди. Алай кез аллына айтылгъан Темирбашны, антлы тенглери Игуменов бла Корниловну сыфатлары келселе уа, бети кюнча жарый эди, солугъан хауасы да бир татлы кёрюнюп башлай эди...

Эрменни сагъышларын Батырны къууанчлы ауазы бёлдю. Ол, чабып келип, атасыны аллында школ артмагъын ача тебиреди. Ачхандан сора уа, китапла, дефтерле ичинде нени эсе да излеп тапды.

«Баям, «бешле» алгъанды да, аны бла махтаныргъа умут этеди...»

Алай Батыр дневнигини орунуна атасына Сыйлы грамотасын кёргюзтдю. Анда уа гёжеф жашны школ эришиуледе тутушуудан жетишимли болгъаны айтыла эди.

– Мен хорлагъанма, ата! Мен былай, тапчыкъ марап, «Эрменни чаллиуюн» этип, алай хорлагъанма.

– Ким айтханды санга аллай чаллиуню юсюнден? – деди атасы.

– Да аны билмеген ким барды?! Айтхан а тренерибиз этгенди. Аны бла кълалмай, бир ненча кере кёргюзтген да этгенди. Былай тутаса да, гёжефни ауурлугъу бир бутундан бир бутуна кёчген кезиуде...

– Сен алай эталдынгмы да, жашым? – дегенни айтып, Эрмен гёжеф жашчыкъны башын сылады.

– Этмей а! Тюз да ол былай атлагъанлай, тартып, тамам этип къойдум.

– Игиди. Мен бек ыразыма. Кесинг да биле болмазса, кълалай ыразы болгъанымы, – дегенни айтып, Эрмен хуржунундан къл жаулугъун чыгъарды...

Арбазда уа кертме терекни ууакъ чапыракъчыкъларын жылы желни солугъаны кълмылдата эди.

АКЪ КЪАРДА КЪУЗГЪУН КЪАНАТЫ

– Тохта, жетдик. Мындан ары бармайбыз. Сени жолунг былайда тауусулады. Тюз былайчыкъда. Алай мен бусагъат сени ёлтюрген бла кълалыкъ туююлме. Мен сени, сизни тукъумугъузну былайда юзерикме. Сизни тукъум терегигизни тамыры бла чыгъарлыкъма. Сора ма былай точкачыкъ салып къоярыкъма. Ушкогуму исси огъу бла. Жаланда бир окъчукъ бла тамам этерикме ишигизни. Арта уа аз-аздан адамла да унутурла. Къаргъышлыкъ ююгюзге уа адам кирмез. Журтугъуз, кез кёре, оюлуп, жиянла уясы болур. О Аллахутала, муратыма жетдирдинг. Жукъусуз кечелерим бошалдыла. Энди менден насыплы битеу да дуняда жокъду. Бусагъат дертими жетдирейим да, хар не да жерине келир. Хар не да тап болур... Сен а нек кълтырамайса? Нек жаламайса аякъ туююю? Бир сёз айтсанга! Жангыз бир сёзчюк! Алай мен а сени былай ёлтюрюрге деп турмай эдим. Мен сени баш энишге къара сынжыргъа инчиклерингден тагъарыкъ эдим. Ма анда суурукъ эди къаным, ма ол эди жүрегиме балхам. Волсада буйрукъ – буйрукъду. Аны тамамларгъа керекди... О, Аллахутала, мен сени ахшылыгъынгы не бла къайтаралырма?! Мен – сени ёмюрден ахыргъа антлы къулунг.

Ол ушкогун ашыкъмай кётюрдю. Кёп марады. Жюрегини тебиую селеймей, кёп турду. Аллында сюелгенни бла аны араларында тугел он атлам да болмаз эди. Жесир а тобукъланмайды, жазыкъсыныу излемейди. Сюелгенлей турады. Ышармыш эте...

Ахырында бу сууукъ шошлукъну ушкок атылгъаны чачды. Терек бутакъдан къар хапучукъ тюшдю. Къара

къузгъун къанатын къакъды, учуб'а кетмеди. Акъ къаргъа жыгъылгъан жашны кёзлери ачылгъанлай эдиле. Къара къузгъун да бу ууахтыны андан сакълай болур эди...

I

Рамазан жылны не заманындан да бек къышны суйючу эди. Былай, билмей тургъанлай келип къалыучу суукъ, къарлы да къышны. Къар а март айгъа дери туруучу эди. Мында, тарда, алай эди.

«Жылны эм таза кезиюу къышды», – деди бир жол ата да. Жазны адам бир уллу ахшылыкъныча сакълаучуду. Хар тутхан муратыгъыз да толлукъча. Жазда табийгъат да жукъусундан уянады. Дуния ышаргъанча барады. Алай жаз – жазды. Ма былай, кюн жылтырай тургъанлай, кёзюн къара булут жабар, кёк мутхуз болур, жауун жауар. Неда кетип баргъан къыш, бир затын унутханча, эки-юч кюннге ызына къайтыр. Неда жерден энди къарай тебиреген битимчиклени суукъ жели бла кюйдюрюп кетер. Май айда окъуна къар жаугъанын эллиле унутмай тура эдиле. Озгъан жыл... Жай дегенинг да алайды. Бир кёкню, жерни да кюйдюрюп турур, бир а аллай жауунла, аллай ырхыла келирле! Кюз да – алай. Кюз – кюздю. Кюзлюгюн этеди.

Акъбет къыш а сабыр халы, таза ниети бла да кишини алдамай эди. Кёбюсюнде ачыкъ кюнле, булутсуз кёк. Кёмкёк кёк бла чыммакъ жер къайсыбыз тазады деп эришгенча... Ингирги къар, ай жарыгъынданмы болур эди, кёксюл бет алыр энди. Атласанг – аякъ тюбюнде жырлай. Бир сейирлик жомакъдача жылтырай...

Сабийлеге да таулагъа келген къыш кёп зауукълу оюн келтире эди.

Менден кючлю уа ким болур деп тургъан тау суу – не кёп демлешсе да, къышха хорлатып, сыртын кёксюл буз жабып къоя эди. Ол заманда уа къочхар тонлу, къызыл ингиликли сабийчикле сары тангдан кече къарангысына дери хайнухларын зууулдатып айланыр эдиле. Бирлери уа, къынгыржаякъ чаначыкъларына минип, гуппур тёнден жел этдирип сылжырай эдиле.

Рамазан, биргесине окъугъан къызчыкъ – жилтинкёз Зуриятчыкъ – аны чанасына минсе, кесин дуняда кимден да насыплыгъа санаучу эди. Суукъ жел да, тённю ортасында тебе да не! Бу айбырлмагъан, бу ангылашынмагъан къууанч а жашны кёкюрегин толтуруп къоя эди. Ол аны жүрек тебиую эди. Насыпдан толгъан жүрегини тебиую. Бу онбешжыллыкъ танакёз тенгчигине къууаннган жүреги.

Таулу кыызгъа бу кезиучюкде анга жууукъ жетмеген онбешжыллыкъ жашны белинден къучакълап учхан энди бек да ушай болмаз эди. Бир классда окъугъанлыкъгъа, къоншула болуп жашагъанлыкъгъа. Алай таматала билген кёп затны Зурият билмей эди. Ала эслегенни онбешжыллыкъ кыызчыкъ эслемей эди. Огъесе... эслемеген кибикми эте болур эди? Тенг кыызлары анга бирде ойнап, бирде кёллери бла айтыр эдиле: «Барчы, партком кызы, комсомолунгу аллына. Ма келеди суюгенчигинг-кюйгенчигинг».

Парткомну секретарыны жангыз кыызчыгъы Зуриятчыкъ, кеси да комсомол кыыз, олму уялыргъа керек эди тенгчиклерини безирегенлерине? Анасы да элде, биринчи болуп, пальто кийгенледен, баулу чурукъла да кийгенледен эди. Тиширыула нартюх бахчаны чагаларгъа барсала уа, башына кызыл косынка кысыгучу эди. Быллай юйюрдэн эди Зуриятчыкъ.

Орамда уа отузунчу жылланы жырлары, жангы жашауну жырлары, эшитиле эдиле.

Зурият желни къайсы жанындан ургъанын билмеген, мен насыплы эсем, битеу дуния да насыплыды, кюн да батмайды, жулдузла да ёчюлмейдиле деген сабийледен эди.

Жаланда, Башчыланы Рамазанны кёргенде, жюрекчиги тынгысыз ура тебирегенин, алай къууанч толкъуну уа ол тынгысызлыкъны арсарсыз жутуучусун сезе башлады.

Жаш да, кыыз да Суюмеклик тауну этегине келип тохтадыла. Таудан да бийиги уа – булутсуз кёк, ол батмаз кюн, дунияча, уллу Насып...

Бир жол, жашла, кыызла да ол биягъы дупшурдан чанала бла уча, ойнай-кюле тургъанлай, Рамазан бла Зуриятны чаналары, кызынып барып, тюп-баш болуп, терен куртха ташайдыла. Жаш бла кыыз юслери-башлары къар болуп чыкъгъанда, ёргедегиле зауукълу кюлдюле.

– Жугъунг ачымай къалдынгмы? – деди Рамазан.

– Угъай. Алай, асыры къоркъгъандан, жаным чыгъып къалгъан сундум ансы, – деди бетчиги айлыкъ турмача кыызаргъан кыызчыкъ.

– Сора игиди... – деп, Рамазан кызыны жагъасын, женглерин кесини бёркю бла къакъды.

– Рамазан, тохтачы, – деди кыызчыкъ, хыйла кюлюп. – Сени кёзлеринг кыыз кёзлеге ушайдыла. Былай узун кирпичли... Сен ариу жаш кёреме... – дегенни айтып, Зурият тенг кыызлары таба чабып кетди.

Рамазан, арбазларына жетгенде, биягъы эриши къанатлыны эследи. Къара къузгъун къабакъ эшикни башына

кьонуп тура эди. Эриши, сөйдүмсюз кьанатлы. Бу ашамагъан аман зат жокъду дейдиле. Аны ючюнмю кёп жашай болур? Аман-жубан ашагъан кёп жашар деп да аны ючюнмю айта болурла? Нени юсюнден эсе да терен сагъышдады. Узун ёмюрюню юсюнденми сагъыш эте болур? Ашыкъгъанча кёрюнмейди. Заманы кёпден болур. Энтта бир жюз жылны ичинде аз мыллык чучхумаз...

Рамазан къара къузгъунну кыстамады. Эшикни шош ачып, арбазгъа ашыкъмай кирди. Ызына къарады. Къузгъун да, ол, туйме кибик, къара кёзюн къакъмай, аны ызындан къарагъанлай турду. Да къарасын, къаргъагъан этмесин ансы. Къузгъун къаргъышы аманды дейдиле. Рамазан аллай таурухлагъа ийнанычу жашладан туююлду. Алай болса да... турсун ол къузгъун жеринде. Ким угъай дейди...

* * *

– Тоба-тоба, къарагъыз муну юсюне-башына! Не этейим мен бу былхымсызлагъа, тизгинсизлеге! Болгъаны суу-салам!..

– Хата жокъду, ана, хата жокъду. Бусагъат...

– Я Аллах, жашчыкъ, сен къачан акъыл жыярыкъ болурса?!

– Бир кесекчикден. Барып, хуржунларым толу акъыл жыйып келейим. Чертлеуюкле жыйгъанча... Андан эсе ары къарачы, ол эшик башында кьонуп тургъаннга. Кёремисе аны, кимни кёзюн алып, конфет татыу этдирип ашайым деп тургъанын.

– Кет, сен не затла жаншай тураса! Бир кыстамадыгъыз муну да. Андан эсе, келчи, тешин да, печь аллында олтур. Ансы ауруп къалсанг... Мен а бусагъат аш-суу келтирейим.

– Кетме, ана. Сен да олтур былайчыкъгъа. Ата келсе, бирге ашарбыз аллыбызгъа салгъанынгы.

– Нечик жибигенсе, нечик жибигенсе! Ма быллай затдан чыгъады не да. Сиз а, тукъумугъуз-жугъугъуз да – терсбююлла, адам сёзню истемегенле... Ненча кере айтхан эдим, бу чана оюнну къой, ушамайды бир уллу жашха, сабий кибик, къар тебелеге кёмюлюп айланган деп. Ол къамамагъанчыкъ уялмай эсе да, сен уял.

– Ол дегенинг?

– Ыхы, ангыламагъан кибик эт. Ол биргенге окъугъан Зуриятчыкъгъа айтама. Аны бла сени арагъызда, тенглик

халладан башха, зат болмагъанын билеме. Алай куртлада тюп-баш болуп айланган а энди анга, санга да ушамаз.

– Не терк жетдирди!

– Сиз энди, айтханымча, суубурун сабийчикле туююл-сюз. Аллахны ахшылыгъындан, жетген къыз бла жашсыз. Заман келип, къадар буюруп, арбазыма аллай келинчик кирсе, билген Аллахды, бирда угъай дерик туююл эдим. Болсада... элни ауузун киши жабалмагъанды. Алай дерле, былай дерле. Аллай хапарладан а не санга, не бютюнда анга хайыр чыкъмазы хакъды...

Анасы бла жашыны ушакъларын тыш эшик ачылгъан тауушу бёлдю.

Уф-туф эте, солугъан тылпыуу тютюнча булгъана, ата кирип келди. Аны халын ана алгъындан окъуна жаратмады. Бети мудах, кёзлери мутхуз. Аркъасында да бир ауур жюгю болгъанча, ата ауур атлай кирди. Тышланган тонун, къулакълы бёркюн, узун башлы чурукъларын да тешди. Ол Рамазан олтургъан ючаякъ шинтикчикге олтурду. Гыр-хы къолларын алгъа узатып, от жылыууна тутду. Бир терен ахтынды.

– Ач болгъан болурса, киши,– деди ана, ауазы кючден эшитиле.

– Артдаракъда. Бир кесек олтурайыкъ.– Эсине бир зат тюшгенча, ата, башын кымылдатып, ышарды.

– Сиз тукъум, дейме, барыгъыз да бир биригизге ушайсыз,– деди ана, къарамын эшиу ийнелеринден алмай.– Ол жашы таба бурулуп айта эди.– Ёлгенлени жаны ючюн, керти айтама. Асыры ачыкъчысыз. Бир затыгъызны жашыра билмейсиз, тасха жюрюталмайсыз. Акъылгъа келгенни, иги да биширгинчи, айтып иесиз.

Жашы бу фатеген лампаны жарыгъында ананы саргъылдым бетин византий патчах къатыннга ушатды. Ата уа унгуланып, туююлоп тургъан жалчыгъа ушай эди.

– Башчылары, асыры ачыкъ жюреклилесиз. Халаллыгъыгъыз да мардадан озуп кетеди,– дегенни бардырады ана.

«Жартыракъсыз» деп къойсанг а»,– деди Рамазан ичинден. Мыйыкъ ура башлагъанлыкъгъа, жаш ата-ананы ауузун чабычуладан туююлдю. Тамата кеси айтхынчы соруучуладан да.

Атаны былай некден болуп тургъанын ол, айхайда, билрге сюе эди. Кюндюз Рамазаннга не отун жарыргъа, не арбазны сыйпаргъа, не ийнек сауаргъа къоймады. Хар ишни кеси этип турду. Бар, дерслеринге хазырлан деп къойгъан эди. Ол алай сюе эди жангыз жашны кимден да билимли, кимден да акъыллы болурун. Жашы да, атаны муратын

сезгенча, дерслеге кёл салып, иги окъуй эди. Зуриятчыкъ бла тенглик жюрютгенин да биле болур эди ата. Билмей а! Ана билгенни ата билмей къалырма? Алай атасы «сый-меклик таурухланы» юслеринден жашы бла хазнамы кенгешген болур эди. Жаш адамла бир бирлерин кеслери ангыларла. Бир бирни ушатсала, бир насып къуарла. Ушатмасала уа не? Тахир-Зухурала жашауда алай кёпмю бар сунаса деп оюмлай эди Назир да.

Къузауатчы Назир герман урушдан сора, жаралары иги да жабылгъынчы, Граждан урушну отуна кирген эди. Кёп къыйынлыкъ сынап, юйюне алай къайтхан эди...

Бюгюн а Назир – Назир туююлдю. Оюнчу-чамчы тама-тагъа, не болгъан эсе да, болгъанды. Ким эсе да аны жюрегин къыйнагъанды, жанына тийгенди. Да сора кимди? Ачыкъчы болгъанлыкъгъа, Назир адамны намысын сындыргъанладан туююлдю. Кесине чамландырырча.

«Къалайса, хан къызы?» – дегенден башлауучу тамата, бу жол, башын кётюрюп, кёзюне да къарамады «хан къызыны».

Назир, ол алаша ючаякъ шинтикчигине олтуруп, жана тургъан отха къарайды. Жилимукълары чырс-пырс этип тюшген отун агъачла, жазыкъсыныу болмазын кёргенде, къаралып, жарылып, чыракъча жанып башлайдыла.

Ата, бу жаннган отну биринчи кёргенча, алай тюрслеп къарайды. Ол шёндю не бийчесини ауазын эшитмейди, не аны туурасындан сагъайып къарагъан жашын да.

– Не болгъанды, киши? – деди ана, ахырда тёзюмю тауусулгъанда. – Сени бюгюнча мудах болуб’а, ийнан, бирда кёрмеген эдик. – Тиширыу эшиуюн бир жанына салды. Жууап сакълагъанын билдирди.

– Не болгъандымы дейсе?.. Кесим да билмей турама не болгъанын, – деди ата, бир къарыусуз ышара. – Алай бир зат а болгъанды.

Назир, жууабын къызгъан мыдыхда излегенча, башын кётюрмей, кёзюн отдан алмай тынгылайды.

– Ол къазакъ станицачыкъны атын эсиме тюшюралмай турама. Не кюрешдим, тюшюралмадым. Тюз да тил тюбюмде айлана уа турады. Былай бир къужур атчыгъы бар эди. Саламбаш акъ юйчюкле. Арбазларында уа – къуюлары.

Таматаны эсгериулери сандыраугъа ушагъанларына ана къайгъылы болду. Жанлап, Назирни мангылайына тийип да кёрдю.

– Сен, киши, солугъан эт. Къыйналып тураса. Тынчай да, хар зат тап болур.

– Тап болурму дейсе? Угъай, жанымы къыйырчыгъы.

Хазнамы тап болур энди. Быллай иш тап болуп бирда эшитмегенме. Мени... партиядан кыстагъандыла. Тюзюн айтханда уа – кесим кысталгъанма. Кесим. Алайды чот, уллу иште товарищле...

– Айыртып айтчы... Алай боламыды? Сени битеу жашауунг, жолунг партия бла бир болуп келгенде...

– Бююн партиягъа Даубашланы Шамиюхну алгъандыла. Таныйсыз барыгъыз да аны.

– Танымый а! Бек намыслы, хурметли адамды, харип, кеси да.

– Ол «намыслы, хурметли» адам ючюн онеки адам къл кетюргендиле. Менден кългъанлары – бары да. Ол сатычхча, кълчхынчгъа жаланда мен кължау болгъанма.

* * *

– Менме кължау! – дегенни айтды Назир, ёнюн уллу кетюрмей, алай бары да эшитирча. – Мен Шамиюхну партиягъа киририне ыразы туююлме. Жарарыкъ туююлдю аллай адамны партиягъа алыргъа. Мен Шамиюх деген адамгъа кължау туююлме, аны партиягъа киририне кължаума. Ахшы ишлейди, къл кълыйыны бла жашайды. Партиягъа уа...

– Тохтачы бир, Назир! Жолдаш Башчиев, биз сени айтханынгы ангыламайбыз. Биз партиягъа тийишли адамны былайда, сюзюп, кенгешип, къл кетюрюп, адетдеча, ёз сатырыбызгъа ала турабыз. Сен а угъай дейсе. Ол сени ишингди. Алай бизге тап ангылатып айтсанг сюе эдик.

Шамиюх, жыйылгъанладан бир жаныракъда олтуруп, сагъайып тынгылай эди. Алай аны адыргы къларамы парткомну секретарыны аузуна «жабышханлай» тура эди. Ол бир затны да унутмагъанды. Назир бла андан сора, киши билмеген, киши эшитмеген ишчик аны эсинде кълйнагъанлай тура эди.

Назир жеринден турду.

– Ол бек кълыйын жыл эди. Кълыш сууугъу, тели ауруу да онгубузну алып тургъанлай, бизни Онбиринчи армиябызгъа, Чеченден аууп, Астраханъ таба кетерге тюшген эди. Ол кезиуледе деникинчиле, бизден онглу болуп, кёл ахшы жолдашыбызны атдан жыкългъан эдиле. Ол жол а кълзакъ станицачыкълны кълатында ачы сермешге киришдик. Ингир ала уа жерлешим Даубашевни жокълладым. Алай не ёлгенлени, не сауланы, не жаралыланы ичинде тапмадым. Биз элден ол эскадронда жаланда ол бла мен эдик да, аны ючюн бютюн бек жарсыдым, кертисин айтыргъа ке-

рекди. Энди мен, сау къайтсам, аны ахлуларына-жууукъларына не айтырма деп, чечен, каспий къум ёзенлеринде да излеп турдум... Биз, кюч-къарыу алып, душманны сюрюп, ызыбызгъа айланганда, Шамиюхха къазакъ къатынчыкъны юйюнде тюбеп къалдыкъ. Дезертир Даубашевха. Сермешден къачхан Даубашевха...

– Ётюрюк! Ёппе-ётюрюк! Башындан аягъына дери ётюрюк! – дегенни къычыра, Шамиюх жеринден, жилин ургъанча, секирип турду. Аны бет къаны кетип эди, кёзчюклери тузакъгъа тюшген жаныуарчыкъны кёзчюклерине ушай эдиле. Шамиюх, тили артына тартыла, хыны солуй, иничке ауазы бла айта тебиреди:

– Мен жаралы болгъанда, эсим аууп жыгъылгъанда, мени аулакъда къоюп кетген эдиле. Ол тиширыу а юйчюгюне элтип букъдургъан эди. Жолдашла, ийнанмагъыз анга. Ол мени жаш заманымдан окъуна кёрюп болмай келеди. Сылтауун а былайда айтыргъа уялгъан окъуна этеме.

– Уялма, айт, – деди Саид.

– Биз экибиз да, бир къызгъа кёзюбюз къарап, келечиле ийгенибизде уа, ол мени сайлап къойгъан эди. Ма аны ючюн андан бери аягъымы марап айланады.

– Ол а кертиди. Болгъан ишди, – деди Назир. – Алай аны ючюн мен бу адамгъа аман ниет тутмагъанма. Сен, Шамиюх, бёрк кийген киши эсенг, ишни болушун кесинг айт. Биз астрахань ёзенледен къайтхынчы, не ишлеп тургъанынгы жолдашлагъа билдир.

Алайда Саид, жеринден туруп, Назирни сёзюн бёлдю:

– Жолдашла, мен Башчиев айтханнга ийнаналмайма. Шагъаты да жокъду. Кертиди, экиси да ол узакъ жыллада кёп къыйынлыкъ сынагъан болурла. Даубашев а мынча жылны ичинде, билимин, хунерин аямай, халкъны аллында атын жаланда ариу бла айтдырып келеди. Биз да аны коммунистле сатырына ол зат ючюн алабыз.

Аны эшитгенде, Шамиюхха жан кирди. Ол энди, ауазы да базыгъыракъ эшитиле, кёзлеринде шибиля жашнай, Назирге бурулду.

– Мен бу ишни, жолдашла, айып этмегиз, былай къоярыкъ туююлма. Мен, керти да, бёрк кийген киши эсем... Не Назир былайда барыбыздан да кечгинлик тилер, не да, намысымы партияны аллында сындырыргъа кюрешгени ючюн, тийишли жерге барып тарыгъырыкъма.

– Жолдашла, товарищле, дезертирни партиягъа ала турасыз! Партияны, Совет властыны да сатхан адамны партиягъа аласыз! Алдатмагъыз кесигизни!..

– Жолдаш Башчиев, энди уа озгъан этесе! – деди Саид къаты ауаз бла.

– Алай эсе, Даубашев бла бирге мен бир партияда болур-
гъа суймейме! – дегенни айтып, Назир партбилетин Саид-
ни кёзюне силкиндире башлады. Саид, хыны узалып, На-
зирни партбилетин алды да, кёююн хуржунуна салды.

– Бу кёуру Шамиюх бла сени партиягъыз туююлдо.
Битеу да коммунистлени партиясыды. Аны да партиясы-
ды, – деп, Сталинни къабыргъада тагъылып тургъан уллу
суратын кёрюздю.

Бачама, кёолундагъы юллесинден да тютюнчюк чыгъа,
Назирге ыразы болмагъанча кёрюндю. Башчыланы жаш
санлары бошайгъанларын сизди. Битеу ишни похлап кёй-
дукъ ушайбыз да деген акъыл келди.

– Бер билетими!

– Билетинги райкомда сурарса. Юсюне да жарагъан
выговорчукъ жабышдырып алырса.

Назир, кете туруп, ызына бурулду. Шамиюхну бети тол-
гъан айча жылтырай эди. Бирсиле сагъышлы эдиле. Къа-
быргъадан къарагъан «къарамыйыкъны» кёзлеринде да На-
зир ыразылыкъ эслемеди. Жаланда юллесинден тютюнчюк
чыгъа эди.

Билетсиз коммунист Башчиев Назир, ауур атлай, тышы-
на чыкъды, юйю таба кетди...

II

– Ма былайдыла ишле, жанымы къыйырчыкълары, –
деди Назир, башын кётюрмей, бу адамланы алларында бир
уллу терслиги болгъанча. – Бек осалы уа – ол кезиучюкде
сизни къадарыгъызыны къайгъысын этмегеним болду.

– Да энди къалай боллукъду да иш? – деди ана.

– Къалай болса да, ариу айтмазлыкълары хакъды. Был-
лай иште ариу айтмаучудула.

– Да, Аллах айтса, ол райкомдагъыла иги кёзден къа-
рарла, ишни-халны сюзерле. Кесинг да айтырса: былай да
былай, бир кесек женгиллик этгенме дерсе.

– Мен айтхан сёзюмден къайтырыкъ туююлме. Мен ётю-
рюк айтмагъанма. Акъгъа къара деп даулашмагъанма.
Даулашырыкъ да туююлме...

Алай бири биринден ауур сагъышла Назирни башын
арталда хайран эте башлагъаннга ушай эдиле. Бир тынчая-
йым деп таянганда уа, ала, ол сагъышла, бютюн бекден
бийледиле, арталда тынчлыгъын алдыла, эркин солургъа
кёймай башладыла. Бири бири бла демлешген, чюйре ке-
лишген оюмла башны къазанча къайната эдиле. Да партия-
да уа, бири къалмай, тюз ниетлиле болурламы? Не менме

деген ыстауатда окъуна болады да бир... айнымагъан мал. Угъай, шуёх, угъай, жолдаш Башчиев, жамауат ыстауат туююлдю. Партия уа аны эм сынамылы, эм таза, эм алчы къауумуду. Ниетлеринде бир тюрлю тамгъачыкъ, бир кир тамгъачыкъ болмагъан адамланы къаууму... Сен а, Шамиюхну бирсиле билмеген ишин билип тургъанлай... Угъай, аны ючюн менде терслик жокъду. Ол билгенича жашап турду, кишиге хатасы тиймей, партиягъа хатасы тиймей. Бююннге дери. Бююн а... Сора сен айтханнга киши ийнанмай къалды. Бары тюз, сен а – терс. Бары акъыллы, сен а – теликачыкъ. Э, жолдаш Башчиев, похлагъан болурмуса бу жол ишинги? Барындан да акъыллы болама, барындан да таза болама деп.

Ма быллай, тауусулмагъан къарангы кече. Тауусулмагъан кече... Терезе бирда жарымайды. Къаралай турады. Тышыннан а огъурсуз сууукъ желни гууулдауу эшитиледи. Бу тиширыу да бир тынчлыкъ тапмады мени бла. Ма шенду да, кезлерин къысып тургъанлыкъгъа, кезуне жукъу кирмей жатады. Солугъанындан окъуна билинип турады... Былагъа да мени ючюн къыйналыргъа бир тюшмеге эди. Бу ауур ташны ёз сыртымда кесим элтсем иги эди, бирсилени къыйнамай. Да райкомгъа да барайыкъ, анда айтханларын да эшитейик. Кесим айтханны да эшитсинле, сюзюп, оюмлап керсюнле. Терслигиме тюбетсинле, тюз эсем а, тюзсе десинле. Болур да анда бир эсли адам. Анда болмаса да, къайда боллукъду ансы... Тюзлюк быллай бошунлай малтанып къалмаз да. Къарыусуз къанатлычыкъ къыртчыгъа жыртып жоюлгъанлай. Билет бла уа, керти да, женгиллик этгенме. Алай этерге жараймыды?.. Сабий кибик. Бу тиширыу айтхан тюздю. Тюппе-тюздю. Башчылары башларына палахны оюмсузлукълары бла келтирликдиле. Келтирип бошамагъан эселе да...

Бу нечик тауусулмагъан кече эди... Жел да къатыракъ ургъаннга ушайды. Тыш эшикни тыхар-тухур этдиргенлей турады. Танг атханлай, анга бир мадар этерге керекди, ансы кече узуну аны тауушуна тынгылап тургъан алай уллу заукълукъ туююлдю. Жел а желмиди? Биченчигинги алып кетсе, эл кюккюсю, эл бедешлиги да болдунг да къалдыңг. Аллай затны жамауат кечмеучюдю. Чамчыланы ауузларына тюшсенг а, сау керейим. Ёмюрлюк бедеш жабышханлай къалыр. «Темирчи Назирни гебенинлей», – деп турурла...

Жаш да къайгъылыды. Жылы жетмегенликге, ангылап турады къайгъымы. Сездирмегенликге, ол да, кесимча, кюйюп турады. Эндиги сабийле нени да терк ангылап баш-

лайдыла. Ахшыны, аманны да... Жаш а аман жаш туююл-
дю, тюз акъыллы сабийди. Атасындан акъыллыракъ бол-
гъа эди ансы. Сабырыракъ да, оюмлуракъ да. Саны-чархы
уа аман кёрюнмейди. Къаламгъа, чалгъыгъа да жарарыкъ-
ды. Теркирек юйдегили болуп, мен кетгинчи, арбазда са-
бий-субюй...

Жукъусуз кечеси тауусулгъанлай, Назир ауругъан ба-
шын сууукъ суу бла жибитди, сылады, чачын тарады. Ба-
рып, чёмюч бла бир айран ичди. Чубур тонун къаплап, ко-
ридоргъа чыкъды. Суу алып келген бийчеси, жукъ айтмай,
жаны бла ариу ышарып ётдю. Бир жукъ да болмагъанча,
дунияда, юйде да бир тюрлю къайгъы болмагъанча, алай
ышарып.

– Гюрбежиге ётейим, – деди Назир, артха, отоугъа, къайт-
ханда.

– Ачлай къайры барлыкъса?! Бир кесекчикден, ашагъан
да этип, азыкъчыкъ да ала барыр эдинг.

– Жашдан иерсе. Артдаракъ. Шёндю уа уятма.

– Охо, айтханынгча болсун. Мен а бусагъат...

* * *

Чууакъ эрттенлик. Жел да жокъ, сууукъ да бир кесек
сыннганча кёрюнеди. Къургъакъ къар аякъ тубюнде бир
татыулу къыжылдайды. Кертме терекни бутагъында – бир
къарелди. Бу къара къузгъун нек эсе да эрттен сайын бери
келиучю болгъанды. Берданны чыгъарып, жандырыргъа бир
тюшмеге эди. Угъай, къычырмай эсе, тура турсун. Дауур
этип башласа уа, къыстаргъа керекди.

Коммунист болгъанлыкъгъа, Назир халкъда жюрюген
ырысладан кери туююл эди. Бек ийнанмаса да, алагъа эс
бурмай а къоймай эди. Ёмюрледен бери жюрюп келген
ырыслада да болур бир магъана деген оюм да келген эди
бир жол аны тынгысыз акъылына. Энди уа – бу къара къуз-
гъун... Акъ къарда – къара къузгъун. «Сютге дугъум ат-
ханлаймы» дейдиле?..

– Не сагъышдаса, акъылман? – деди Назир, кертме те-
рекни аллында тохтап. – Бир жары да ашыкъмайса, бир
тюрлю къайгъынг жокъ... энтта бир жюз жылны ашыраса.
Алай андан не хайыр? Кёп жашагъанлыкъгъа, сен не кёр-
генсе? Къарынынгы толтургъунчу ашагъандан сора, не къай-
гъынг, не къууанчынг жокъ... Кёремисе аны сен боюнун
буруп тынгылагъанын! Бир-бирле былагъа акъыллы къа-
натлыладыла деп айтадыла. Болур. Ким биледи. Къуз-

гъун бла ушакъ этгеннге тюбемегенме ансы. Охо, тур алай, акъылман эсенг... Мени уа ишим кѣпдю бююн. Салта бла, тѣш бла бир ушакъ къурайыкъ. Ким биледи, къайгъыларымы ала чачсала уа. Алай бола туруучуду. Барайым кесими зынгырдауукъ товарищлериме, темиртамакъ жолдашларыма.

Назир, бахчаладан да ѳтѳп, эчки жолчукъгъа чыкъгъанда, ызындан бир атлы жетди. Шамиюхну Назир арсарсыз таныды. Бетини гийда буруну бла гитче тюлюкю кѣзчюклеринден къалгъаны моргъул башлыкъгъа чулгъаныш тургъанлыкъгъа, Назир аны таныды. Ма санга тюбешиу... Назир ырыслагъа уллу ийнанмагъанлыкъгъа, быллай тюбешиу, эрттенликде бютѳнда, кимни да къууандырмазын биле эди. Кимни да угъай – Назирни. Ол атлашына къошду, алай жаяу баргъан атлыдан къутула болмаз.

– Салам алейкум, тюзлюк ѳкюлю! Билген Аллахды, сен кеси боюнунга, ол айтылгъан тауукълай, багушну къаза кетип, бичакъ тапханнга ушайса. Ы-ы, Башчыланы суубаш?

– Бар жолунга.

– Кесинг кесинге кѳр къаздынг, харипчик.

– Бар жолунга. Кѳрге ким алгъа тюшеригин а кѳрѳбюз.

– Тюзѳн айтханда уа, Назирчик, сен бу ишни бош башлагъан эдинг. Мынча жыл ѳтгенден сора, аллай хапарлагъа ким ийнанырыкъды? Бир Аллахдан сора, шагъатынг жокъ. Таматаны уа, сени бла мени ишлерибизден сора, къайгъысы жокъмуду? Мынча жылны мен жерде, сен тѳрде олтуруп келдик. Сен баргъан партия жыйылыгъа мени киши иймеди. Элни, мени оноууму да сен бла сеничала этип турдула. Мен а? Мени сенден нем кемди? Айтчы, Аллахны арагъа салып, Назир! Тюзѳю, сен эски заманда да темирчи эдинг, бююн да темирчисе. Мен а алай жашаргъа сѳймейме. Къуллукъчу болургъа сѳемере. Сенича жекбашлагъа оноу этерге сѳемере. Сен, налла ишлеп, атланы артларын ийисгеп жашаргъа сѳемере, мен а президиумда олтурургъа сѳемере. Ы, жолдаш? Сен – сенсе, мен а – менме.

– Кет жолумдан. Кет, къантулукъ, къара къанынг тѳгюлгюнчю.

– Тохта. Эм сейирин энди айтырыкъма. Аны санга айтмай ѳлсем, къабырым эки жарылыр эди. Да ма мен ол сен айтхан кюн, керти да, къачхан эдим. Сора, ол эски жырчыкъдача, советский да, кадетский да болмай, Сунжа сууну боюнунда ышыкъ тапдым. Сиз, кеслеригизни битлеге ашатып, деникинчилеге талатып айланганда, мен къызылуурт казачка бла «сермешге» киришген эдим. Столу азыкъ-

дан толу, ундуругъу акъ тѣшек бла жасалгъанлыкъгъа, мени «сермешлерим» да алай тынч иш туююл эдиле. Сейирми эди, тозурагъан солдат бла ол эмилик атчыкъ... Алай, терк айнып, солуп, дем алып, «чабыуулгъа» кѣчген эдик. Ма алай, Назирчик.

– Сени сатхыч болгъанынг мангылайынгда жазылып эди. Алай заманында эслеялмадыкъ...

– Иш анда туююлду. Деникинчиле ууатылгъанлай, элиме-жериме келдим. Экибиз да бирге жангы жашау къурай башладыкъ. Колхозгъа уа мен алгъа кирген эдим. Бир бек суйгенден угъай сени колхозунгу, акъыллыдан кирген эдим. Кирмесем, кулак болуп тутуллугъуму бирсиледен алгъа сизгенден сора. Совет власть кючлю властьды. Мен аны бла демлеширге суймейме...

– Былай нек тѣгюлгенинги да бир айтсанг эди. Сатхыч бла дезертир болгъанынги менден башхала да билирле. Комис къарар, сюзер. Сора анда кѣрюрбюз...

– Да алай эсе уа, Назир, ачыкъдан айтайым, алай мура тынг бар эсе, мен сени алгъаракъ жоярма. Энди манга бек ийнанырыкъдыла. Партиядан кеси ыразылыгъы бла чыкъгъаннга угъай, – манга! Бир кѣрейик, малгъундан жаратылгъан малгъун! Сен мени алыкъын иги танымай тураса!

Алай айтып, Шамиюх атына къамичи жетдирди. Назир а ызындан къарап къалды. «Бу, керти да, былай нек тѣгюлду, не хыйсап бла, не мурат бла жаншады быллай бир? Халкъ душманы, сатхыч болуп тургъанлай, мынга быллай «жигитлик» къайдан келди? Огъесе мен, керти да, барып тохтагъан телиледенмеми? Мынга былай ийнанып, манга ийнанмай нек къойдула? Атамы кадетле жоюп, кесим да сынамагъан къыйынлыгъым къалмай, жанымы-къанымы аямай айланганда Совет власть ючюн, энди парткомну секретары окъуна манга ийнанмай нек тохтады? Мендамы къалдым, къара халкъ ючюн къан тѣкмей?..»

Назир, ауур эшикни ачып, гюрбежисини къарангы сайнасына кирди. Терен сагъышла уа мында да къоймайдыла. Гюрбежини къурум ийиси бурунуна урду. Темирчи уллу, зыбыр къол аязы бла темир тѣшню къаралдым сыртын шош сылады. Бузлап тургъан темир бармакъ къыйырларын мукъуладисча тартды, ууакъ шинжичикле бла чанчханча болду. Ол кертиди, алгъын заманлада да темирчи болуп ишлегеним. Темирчини салтачысы. Алай бюгюнлюкде мени ндамлыкъ намысым бла киши ойнаргъа базынмайды. Ичиме кѣре къолайым, жамауат намысы да алай. Да сора, итден туугъан Шамиюх, сен алай затланы манга, бетиме къарап, къалай айтып къойдунг? Мен санга сатлыкъ ѳгюз-

мю болгъанма, ким суйсе, боюнума боюнса салырча? Мени киши бюгаллыкъ туююлдо. Билетими да къайтартырма, сёзюме да ийнандырырма. Совет власть мени кишиге да ыркыфлатмаз, басынчакълатмаз. Мени иерден чартлатырыкъла алыкъа туумагъандыла. Азатлыгъымы керти къазауатда сакълагъанма. Сунжа сууну жагъасында болгъан сермешде ол юсюме илячинча атылгъан кюмюш чынлы деникинчи офицер да абызыраталмагъан эди. Ол мени угъай, мен аны атдан жыкъгъан эдим. Шамиюхлагъа хорлатып, аланы алларында баш ийип башласам, сора мен, керти да, нек бёрк кийип айланама?..

Назир къол аязын темирден тыншчыкъ айырды. Барып, кёмюрле келтирди, от къурай башлады. Бир кесекден иги къуууму, бу къызара башлагъан отча, кюч ала тебирегенин сезди. Деу санында къаны тирирек жюрюй башлагъанын сезгенде уа, темирчини кёлю кётюрюлдо, жарыкъ болду. Жырчыкъ окъуна мурулдай башлады. Къызгъан темир бла кюреше туруп, Назир кесини уллу, гитче къайгъылары да унута эди. Темир кесек бир затха ушай тебирегенде уа, кесин таугъа чыкъгъан сунар эди. Налмы, бешкъарышмы, темир къуршоу неда къара сынжырма болсун, сынамлы устаны хар зат къууандыра эди. Оракъ, бичакъ, къысхач... аны къолундан чыкъгъан затла элли адамлагъа айыпсыз къуллукъ этгенлерин сезмеклик темирчини жюрегине балхам бола эди.

Салтачысы – къызгъылкекел Жамал – келсе уа, гюрбежи аны базыкъ ауазындан толуп къала эди. Алай алыкъа не Жамал, не Рамазан келмей тура эдиле.

«Бюгюн мында жубана турайым. Тамбла уа, баш кюн, Нальчикге барама...» Болгъан ишле биягъы эсине келе башладыла. Аланы хапарлары элге топ атылгъанча жайылгъанлары Назир алыкъа билмей эди. Ол хапарлада уа Шамиюхну юсюнден хазна айтылмай эди. Хар ким Башчиевни партиядан къысталгъаныны юсюнден айта эди. Бек сейир да эте эдиле. Энди Назирчаланы къыстап башлагъан эселе, сора ол не тюрлю партияды дегенле да бар эдиле. Аны бла къалса да, сау болсун, «браг народ» этип кзоймагъанларына къууансын дегенле да болдула. Салапкийге, дей эдиле, темирчилени да иедиле. Тышындан сыйдам кёрюнгенликге, бир-бирле ичлеринден чирип башлайдыла дегенле бар эдиле. Алай эшитгенлени асламы бек уллу сейирге къалды. Назир, асыры ачыкъчы болса да, анга аман деп неда властью суймейди деп, киши айталлыкъ туююл эди. Да, охо, жангылгъан эселе, тюзелирле, жашны ачитмазла, жа-

нгыдан алырла. Ансы, ол партияны душманы болса, аны досу ким болады да? Назир жыкъгъан кадетлеми? Назир абындыргъан акъламы?

Алай Назирни эсине уа аты Беш да Тау Элге айтылгъан, жигитлени да жигити, халал жүрекли Хажи-Муса Таубашев тюздю. Аны беш-алты жыл мындан алгъа алып кетген эдиле. Андан бери аты-чууу чыкъмай къалды. Болур эди да шамиохлары, ачыкъ, жашырын да душманлары, алай, этген ишлерин чотха алмай, нек бардан жокъ этип къойдула къызыл командирни? Кертиди, ол жаш арт жыллада кесин бир кесек ёхтемирек жүрютюп башлагъан эди. Да сора не? Аны ючюн, уруп, агъызып барыргъамы керекди? Айт, юйрет, тырман окъуна эт. Ангылар. Ангыламаса, шинтигин алышындыр алашарагъына. Алай, Таубашланы Хажи-Мусача жашланы жокъ этип башласанг... Да сора партия жангылгъанмы этеди? Сора «къарамыйыкъдамы» жангылыргъа боллукъду? Алай болуб'а...

– Иш къолай болсун, тамата! – деп эшитилди Жамалны базыкъ ауазы.

– Сау бол, жууукъ бол, къолайлы къарт бол!

– Да биз да келдик.

Жамалны ызындан Рамазан да кирди, атасына азыкъ келтирип. Къызылбет жашла киргенлей, гюрбежи дауурдан, кюлкюден толду.

– Аперим, жигитле! Мен а, была ажашыпмы къалгъан болурла деп, къайгъы этип тура эдим, – дегенни айтып къучакълады Назир Жамалны. Жашына да, ыразы болгъанын билдире, жарыкъ ышарды.

Бир кесекден темир макъамлы занг-зунгла башландыла. «От устасы» Рамазан да жумушуна киришди.

Гюрбежиге келген жаш, атасыны ишлегенин ненча кере кёрсе да, бу затха, сабийча, сейир этгенлей туруучу эди. Бир затха ушамай тургъан къызыл темир тюз да кёз аллында, туююле кетип, налгъа ушап тебиресе, жаш кёзлери да ол къызыл кёмюрлеча жылтырай къарар эди.

«Да бу налны жүрютген ат тауда, тюзде да абынмай жүрюсюн!» – дер эди Назир. «Абынмай жүрюсюн!» – дер эди Жамал да аны ызындан. «Абынмасын!» – дегенни айтып, Рамазан да аны суугъа сугъуп чыгъарыр эди. Быллай адет жүрүй эди темирчи Назирни гюрбежисинде.

Иги кесек темир туюгенден сора, Назир эслеп башлады: жашланы къууандырып тургъан иш энди аланы арытханды. Оюн, кюлкю да таркъайгъандыла. Солургъа керекди. Къапмиш этсинле, айран ичсинле, солусунла. Темир туюген жашха-къартха да алай тынч иш туююдю.

Болжаллы кѳонакѳ – кѳыш кюн – акѳбаш таракѳланы кѳызартып, эне башлагѳанда, Назир жашланы юйге ашырды. Дунияны ыспасын этди, ариу сѳзню, чамны да аямады. Ала да, арыгѳан этселе да, ойнай-кюле кетдиле. Темирчи ызына кѳайтды.

Алай энди ишден кѳыймат кѳалмагѳан эди. Биягѳы сагѳышла басынып келдиле Назирни алайсыз да ауруп тургѳан башына. Ол иги кѳууум эте эди. Алай бир жашырын кѳайгѳы ичинде ауур ташча орналып кѳалгѳаннга ушай эди.

«Охо, – деди кеси кесине, – не болса, болсун. Энди аны бла ичими кюйдюрюп тургѳанны кѳойдум. Тамбла танг атханлай барайым да – айтханларын эшитирме, билirme».

* * *

Алай райкомда Назир Башчиевни ишине киши да кѳарамагѳан эди. «Заявлениянгы мында кѳоя кет да, керек болса, чакѳырыбыз», – деп кѳойдула. Бир ушагѳылы кѳуллукѳчу тиширыу Назирни босагѳагѳа дери ашырды, бек жарыкѳ болду:

– Оноу этилгенлей, кѳагѳыт бла билдирирбиз. Ахшы жолгѳа, – дегенни айтып, ол тиширыучукѳ ызына кѳайтды.

Дагѳыда эки ыйыкѳ озду. Кѳагѳыт да жокѳ, хапар да жокѳ. Ахырында Назир Саидге сорду.

– Билетинг райкомдады. Андан башха, хапарым жокѳду. Кеслери билдирирле не оноу этгенлерин. Неда, кесинги чакѳырып, алай сюзерле ишни-халны, – деди Саид, кѳзюн кѳтюрмей, Назирни кѳзюне кѳарамай. Сокѳуранып тургѳаннга ушай эди ол болгѳан ишге. Огѳесе Назирге алаймы кѳрюндю? Шамиюх да, жолда тюбегенде, кѳз кѳысып, ат тишлерин ачып, кѳл кенгдире ышара эди, жукѳ айтмай...

Ол кѳп сакѳланнган кѳагѳыт келди. Алай аны почта бла иймедиле. Орта элни милиционери алып келди. Кѳагѳытны алгѳанына Назирге кѳол салдырды. Сора, жукѳ айтмай, Ches берип кетди.

Башчиев Нальчикге атланды. Шахаргѳа кюнден бир барычу автобусчукѳну кѳп сакѳларгѳа тюшмеди. Жетгенде уа, соруп, табып, бир уллу юйню аллында тохтады. Уллу да, ариу да юйню бир жюз терезеси болур эди. Уллу эшигини жанында милиционер. Эшиг'а терк-терк ачылып, этилип тура эди. Кирген-чыкѳгѳанла уа – кѳызылжагѳа аскер кѳуллукѳчула.

Ол НКВД дегенни юсюнден Назир бу жолгѳа дери да эшите турду. Бу уа аны бу деменгили махкеме бла бирин-

чи тубешиую болду. Революцияны, кыралыбызны душманладан тазалагъан, халкны душманларын жокъ этер ючюн жаратылгъан, бу кючлю учрежденияны босагъасындан Башчиев кеси кыркъмай, абызырамай атлады. Болса да, айтылгъан командир Хажи-Муса Таубашевни къадары эсине тюшюп, сагъышланды. Аны бу кызылжагъа жашла тутхан эселе, дуняда, жашауда да Назир ангыламай тургъан ишле бардыла. Ол да сейирмиди: темирчи киши, эрттенден ингирге дери темир туюп тургъандан башха иши болмагъан адам, кепмю ангыларыкъды бу уллу дуняда, бу уллу кыралда бола тургъан ишледен? Бир жол анга Саид бошму айтхан эди, политика кез кырамынг чубурду деп? Болур эди бир магъана ол сёзледе да...

– Ай-ай-ай, Башчиев, – дегенни айтды кюллукъчу жаш. – Партия жыйлыуда, кесин коммунистге санагъан адам аллай иш этемиди? – Арыкъсуу жаш адамны юсюнде кёксюл френчи, кёк гелефей кенчеги, ариу жылтырагъан узун башлы чурукълары. Жагъаларында – экишир тёртгюл белги. Бети уа сагъышлыды. Кюллукъчу, жеринден туруп, кабинетни узунуна ары-бери жюрюдю, Назирни къатында эки кере тохтады. Темирчини кезюне тюрслеп къарады. Жерине олтурду да, сагъыш эте кетип, терен ахтынды.

– Осал иш этгенсе, Башчиев, – дегенни айтып, бир къагъытлагъа къарады. Чапыракъладан бирин чыгъарып, алына салды.

– Мени бери нек чакъыргъанса? – деди ахырыда тёзюмю тауусулгъан Назир.

– Бу учрежденияда соруу бермеучюдюле. Мында соруугъа жууап этиучюдюле, – деди кюллукъчу жаш.

– Да, алай эсе, соругъуз.

– Сен, Башчиев, аны бла бир партияда болургъа суймегенинги айтханса...

– Мен алай айтмагъанма. Шамиюх деген бла бир партияда болургъа суймейме дегенме.

– Аны уа энчи партиясымы барды? – деди кюллукъчу, кюлмюш эте.

Назир къабыргъада портретге къарады. «Къарамыйыкъ» мында юллесиз эди. Башында да картузу бар эди.

– Алай эсе, бу къагъытха кюл сал, – деди кюллукъчу жаш.

Назир ликбезде бек айырмалы окъугъанладан эди. Орусча да бирсиледен эсе теркирек окъуй эди. Алай, бу къагъытны башындан аягъына чыгъар ючюн, иги кесек заман

керек болур эди. Аны себепли, кесини «жарты моллалыгъын» былайда сездирмез ючюн, къагъытха къарагъан кибик этип, къол салып жиберди. Артха узата туруб'а къагъытны бир тизгини кёзюне шинжича чанчылды.

– Ётюрюкдю! Бу айтылгъаны ётюрюкдю! – деп, Назир жеринден секирип турду. Алай къагъыт къызылжагъа жашны къолунда эди. Ол а къол салынган документни стол яцигине угъай, жанында скоелген уллу темир кюбюрчекге салып, киритин этди.

– Бар, Башчиев, – дегенни айтып, бу огъурсуз, хурметсиз жаш аны къолуна гитче къагъыт журунчукъну туттурду. – Пропускангы да ал да, бар. Башынга эркинсе.

Бу къуллукъчу жашны саргъыл бетин да, кюл тюрсюнюлю, жилтинсиз кёзлерин да, жукъа кекелин да Назир жууукъда кёрдю. Бегирекда аны къансыз эринлерине эс бурду. Быллай акъсыл, жукъа эринлери болгъан адамдан игилик излеме деди кеси кесине Назир.

«Башыма эркинме. Юйге кетерге боллукъду... Да андан манга не хайыр, билетими къолума эталмагъан эсем. Тейри, бу иш ишден туююдю. Сора мени бери да нек чакъырыргъа керек эдиле? Райком къарарыкъ иш былагъа нек туюшдю? Огъесе была, керти да, мени «браг народ» этергеми кюрешедиле?..»

Ол къагъытда Назир ючеу къол салгъанларын эслеген эди. Алай Саидни къолу уа жокъ эди. Ол аны арсарсыз танырыкъ эди. Тюзюн айтханда, Саид аман адамды деп киши эшитмегенди. Бу жол ол тюлкуюкёз Шамиюхха нек ийнанып къалды ансы? «Къарамыйыкъны» да бош сагъынган эдиле. Ала аны менденми бек сюедиле?..

Быллай сагъышлары акъылын бийлеп, Назир уллу юйден чыкъды, сууукъ хауадан жутду да, ач болуп тургъанын сзди. Къабарты орамгъа ётюп, уллу харчевнягъа кирди. Тюз да ол, къалайгъа олтурайым деп, тегерегине къарай тургъанлай, бир къарамыйыкъ киши аллында сейир-тамаша этип, кёзлерин жандырып сорду:

– Башчиев? Ы-ы?

– Хау, Башчиевме... Тохта-тохта...

– Назир? Назирчик! Къайдан чыгып къалдың?! Жюз жыл болады, мен сени кёрмегенли... Тохта, таныялмаймы тураса?

– Астемир! Къарындашчыгъым!

Экиси да къаты къучакълашдыла. Барып, бир столгъа орналдыла.

– Сени быллай мыйыкъларынг болмаучу эдиле да! – деди Назир.

– Хау. Ол ахырзаман кышда биз мыйыкъ кыайгылы туюл эдик. Эсингдемиди?..

Эки да аскер тенгни ушакларында ол «эсингдемиди?» деген сөз башха сөзледен эсе кёбюрек айтылгъанча эди.

– Не кыдар заман ётдю... Биз а бу гитче республикачкыда окъуна, бир бирибизни жокыламай, бир бирибизге кыонакыгъа бармай... таулу кишиле алаймы этедиле! Кыалайса, нечиксе, Назир кыарындашым?..

– Да сен Гитче Кыабартыда комиссар окъуна болгъан болурса. Мен а темирчи болуп ишлегенлей турама...

– Мен а ол сен мени жанымы кыутхаргъан сермешни бирда унутмайма. Тенглериме айтып туруучума. Нечик иги болду былай тубеп кыалгъаныбыз! Мен, кертти да, иги кыулукыда ишлейме. Бусагыат ауузланайыкы да, мени линейкам бла бизге ётюп кыайтабыз.

– Сен не заманда да халал, огъурлу да тенг эдинг, Астемир. Алай бусагыатда мени кыонакыгъа барыр онгум жокыду...

– Тохта, ауругъан ишми этесе? Бетинг да кетипди. Доктурлагы ишми келген эдинг?

Астемир, шапаны чакырып, дуняны ашын-ичгисин заказ этди. Назир а кесини мудах хапарын аскер тенгине башдан-аякы айтды. Нюрбет Астемир туман басханча болду, Назирни сөзюн бөлмей турду.

Ахырында уа, терен ахтынып, айтды:

– Тынгыла бери. Иги тынгыла айтханыма. Бу затлада сенден эсе мен кёп ангылайма. Кёпню кёргенме быллай ишледе. Биз аллай заманда жашайбыз, класс кюрешни отунда душманла бла бирге асыл жашла да кюйген заманда... Санга энди юйюнге кыайтыргыа жарамайды. Арталда жарамайды. Ызынгдан барып тутарыкыдыла. Жояргыа болукыдула. Мен сени Нарсанагыа элтейим да, бир антлы тенгими юйюнде букыдурайым. Юйюрюнгю да ары тийишдирирбиз. Мындагы кызылжагаланы властындан кенгирек кетерге керексе. Дуня кезиудю – тап заманла да кыайтырла ызларына. Шёндю уа, артынга-аллынга кыарамай, кетерге керексе. Бош башынгы булгыайса...

– Астемир, тохта. Мен айтханны эшит. Биз, кертиси бла да, тубешмей тургъанлы, жюз жыл бола болур, сен манга алай айта эсенг. Менде тюк тенгли терслик жокыду. Мени киши туталлыкы туююдю. Кызыл гвардиячы Башчиевни киши тутдураллыкы туююдю...

– Сен неле дей тураса, кыарындашым?! Сенден да залимлени жыйып барадыла. Ахырзаман ишле бола турадыла. Уой, мен бу айтханындан кыайта билмеген малкыарлыкыа

не этейим?! Сен мени к'зутхарг'банса, энди мен сени к'зутхарырг'ба сюеме. Кел, мен айтханча эт, Назир. Санга бир жук' болса, мен аны кесиме ёмюрде да кечерик т'юйюлме. Бир да, эки да деме, кел, кетдик.

– Астемир, к'арындашым, мен ш'ендю сен айтханча этсем, болмаг'бан терслигиме женгдирип к'оярык'ма. Ол а – бютюнда аман. Андан эсе бир ыйык'–эки ыйык' к'арай турайым да, анга к'ере этерме ишими.

– Ангыламай тураса сен: бусаг'атда, к'арындашым, тюзлюгюнгю к'оруулаг'бан алай тынч т'юйюлдю. Тюз да ол тузак'г'ба т'юшген к'анатлычк'ылай болуп к'аллык'–са. Ийнан айтханыма...

– Астемир...

Тенгле, ёмюрде да т'юбешмезликлерин сезгенча, алай мудах айырылдыла. Астемир Назирни к'езюне к'араялмай эди, аны женгалмаг'банына терслик кесинде болг'анча.

– Хайт де, Назир! – деди Астемир тенгини ызындан. – Алай билип к'ой, сени ызынгдан болсала, мен Калмыковха барып тарыг'ырык'ма.

Аны ёз к'адары ызланып бошалг'банын Астемир алык'ба билмей эди. Т'югел ыйык' да озг'унчу, ол Астемир Унажиков ышанган Калмыковну оноуу бла к'абартылы жигит к'айтмаз жолоучулук'г'ба кетген эди...

III

– Бек сейири уа ол шонтук' Зухурачык'ны айтханы эди да. «Сен атангы партия жыйылыуда этген ишине не баг'ба бичгенсе?» – «Мени, – дедим, – атамы ишине, с'езюне баг'ба бичген адетим жок'ду. Ол ачык'чы, таза ниетли адамды. Анга ушасам, кесими бек насыплыг'ба санар эдим. Сора даг'ыда айтырыг'ым: комсомолг'ба мени атамы ишин сюзерге киши да эркинлик бермегенди».

– Ол уялмаг'банчык' не деди, алай айтханынгда? – деди ана, эшиуюн бир жанына сала. – Ол уят, намыс дегенден к'урлай к'алг'бан гатчачыг'а не айтды? Барг'бан жеринден к'айтмай к'алыр эсе!

– Да сен комсомол болг'бан к'адарда, – деди, – кесинги бийик политика сезиминги к'ергюзт'юрге керексе. Атангы партиядан к'ыстаг'бан эселе, сен аны сылтауун билесе. Билесе да, бизден жашырып тураса. Ол а тюз т'юйюлдю, Башчиев...

– Сенича суубурунланы иши т'юйюлдю мени атамы айтханы–к'айтханы да десенг эди уа. Ай, зийнадан тууг'банчыг'а! К'ердюнгю ол аманийчикни айтханын. Мен а бир

затны юсюнден оюм этеме. Совет властьюны не иши да огъурлу эди, алай бу тиширыулары асыры эсиртгенин жаратмаймансы. Сени жауунга да быстырбашла оноу этип башлагъа эдиле! Иш былай барса, ма кёрюп тур, тиширыула киши кёнчекле, киши бёркле кийип чыкъмасала, – деди ана, «эсирген» тиширыулагъа къаты чамлана.

– Къой-къой, ана. Аны жаншагъанына ким эс бургъан сунаса. Артда секретарь Сталинни сёзлерин айтды да, аны бла къалдыла.

– Ала уа не сёзледиле?

– «Жашы атасы ючю жууаплы туююлду». Мен аты бир тюрлю терслигин билмейме. Аныча коммунист битеу элде да жокъду.

Ана жукъ айтмады. Ол жашыны башын, къучакълап, ёшюнкуне къысды.

– Ма аллай ишчикле...

– Жашчыкъ, – деди ана сагъышлы ауаз бла. – Сен жыйылыуугъузну юсюнден атагъа алыкъа жукъ айтма. Охому? Бу кыйын сагъатларында жүрегин кыйнамайыкъ. Ол иши тохташхандан сора, иги бла бошалгъандан сора айтырса.

– Охо, ана. – Рамазан, барып, тапчанына таянды. Дагъыда бир зат эсине чалынып къалгъан эди ол жыйылыудан. Онунчу классны окъуучусу Бабуев Аскер Зуриятдан кёзюн алмай турду. Зурият да, аны сезип, башын кётурсе уа, жаш, ахтынып, баштёбен бола эди. Бу зат Рамазанны жүрегинде бир ангылашынмагъан къайгъы туудургъан эди. Аскер аман жаш туююл эди. Алай къалай эсе да...

Эшик ачылгъанда, эм алгъа къалын сууукъ хауа тылпыуу кирди. Ызы бла – гуппуракъ да болуп келген Назирни кёрюмдюсю. Ол, тешинип, биягъы от аллына олтурду, къолларын отха узатды. Бир затха сейир этгенча, ышарды.

– Келсем, биягъы жеринде кёнул турады. Бусагъат салам айтырыкъ сунар эдинг...

– Кимни, нени юсюнден айтаса? – деди ана.

– Къара къузгъунубузну.

– Кетчи-кет сен а! Кесин да арбаздан къурутургъа керекди. Энди не сиз кыстарсыз аны, не да мен... ол ушкогунгу алып, чыгып, кесим жандырырма.

– Аз сейир-тамаша болмаз эди! – деди Рамазан. – Да, алай айтханлыкъгъа, билемисе, ана, энди кыызла да «Ворошиловский стрелокла» болуп башлагъандыла.

– Да эндиги кыызла аз зат этмезле. Ауузларын кыпкызыл бояп, къан жалагъан кючюклуча болуп айланганладан сен не излейсе?! Ах кюнум, ингирде Нальчикни

орамларында, дейдиле, аллай кызыла табун болуп, кимни терилтейик деп айланадыла! Жаулукъ кысар орунуна, кыалпакъла кийип, амандан баришняла болур эселе да.

– Аладан бирин, сайлап, жашынга келтирсег’а, не айтыр эдинг? – деди ата.

– Олсагыт окъуна жаным чыгып кыаллыкъ эди, – деди ана. – Кет-кет-кет, аллай затланы мени кыатымда ойнап окъуна айтмагыыз.

Атаны кёлю бюгюн жарыкъ эди. Кыузгунну юсюнден, гюрбежиде ишлени, элде эшитген затларыны юслеринден да ол ойнай-кюле айта эди.

– Бу кыадар кыар эрип башласа, дегендиле кыартла, жерни мылысы кёп болуп, бахчалада тирлик – иги, чаллыкъда кырдык – шатык, сабанда мирзеу элпек боллукъду. Алайды да, темирчиге да иш чыгырыкыды. Чалгысы, чагасы да жетишимли болурча. Ансы, тюкеннге ышанып кыалсанг, этиучюлерин этерле – адыр-керекни кюз артына ташып башларла. Алай уллу иш чыгып турады. Баш чаллыкълагъа баргъан жолну быйыл иги ишлемесек, ол артда кыйнаркъа боллукъду...

Ата, кыол-бет жуууп, жан жаулукъну Рамазанны инбашына атды. Сора, билмей тургъанлай, ол Астемир Унажков айтхан тюшюп кыалды эсине.

– Жашла, кызыла, сизге бир айтырыгъым бар эди. Уллу ишле жетгинчи, келигиз, бир курс этип кыайтайыкъ.

– Кыайры ахшы жолкъа атланганса? – деди ана.

– Нарсана базарына. Эрикгенибизни да кетеребиз, сатыу-алыу да этебиз, баришнялагъа да кыарайбыз. Сора анда базар кюн, дейдиле, дагъыстанлы гепсоркъала келиучюдөле. Кыалай кыарайсыз ол вопросха?

– Мен хазырма! – деди Рамазан.

– Кыойчу, Аллах ючюн, быллай сууукъда ким атланады жолкъа? Бу ахырзаманда базары да хазна болмаз. Андан эсе, кишичикле, столкъа тийишигиз да, бир зат кыабыгыыз.

– «Биз зат» дегени уа – хычинле. Ызы бла – тауукъ илибиже, – деди Рамазан.

Анасы ыразы болмай кыарады. Ол ашны игисин билмей тургъанлай келтирирге сюйюучю эди.

– Ол бирси лампаны да жандырчы, жашым, – деди Назир. – Нек эсе да бюгюн юйюбюз бек жарыкъ болурун сюйюп турама. Нек эсе да...

Исси хычинле кеслерин кёп сакълатмадыла. Тылпыу эте жетдиле.

– Тышында уа биягъы жел гууулдауун башлагъанды, – деди ана.

– Ол жел туююлду, – деди Назир, сагъайып. – Машина тауушха ушайды.

– Тамблагъа жангы кино келтирген болурла, – деди Рамазан.

Машина гюрюлдегени, уллудан уллу эшитиле кетип, арбаз тенгшисинде тохтады.

Ол кино келтириучю «полуторка» туююл эди.

Ол «эмадиннге» да ушамай эди.

Ол палах жаудуруучу машина эди.

Коридорда адам тауушла эшитилгенде, Назир, къолларынын сыйпап, жеринден турду.

– Кеч къонакъла келгеннге ушайды. Алларына чыгъайыкъ...

«Кеч къонакъла» къара сахтиян пальтоларынын теше турмадыла, ушхууургъа къошулмадыла, олтургъан окъуна этмедиле. Кёп сёз айтылмады.

– Гражданин Башчиев, кийин да, биргебизге кел, – деди юч да «къонакъны» таматасы. Сюнгюлю ушкогу болгъан жаш эшик жанында сюелгенлей къалды. Ючюнчю аскерчи Назирни арт жанында тохтады.

Назир, бети агъарып, ауузундан сёз чыгъаралмай къалгъан бийчесине кёл этдире къарады. Рамазаннга да кёз къысыды, ышарды.

– Чубур тонуму берчи, – деди темирчи ахы кетип тургъан къатынына. – Сиз къайгъы этмегиз. Нарсанагъа артда барырбыз. Сууукъ сынса, кюн жылынса. – Назир бийчесини башын сылады, бирси къолу бла Рамазанны къучакълады. – Хайт де, жигит, дерслеринге уллу кёллю болма. Гюрбежини ачхычын а Жамалгъа берирсиз. Кёп къалсам.

Назир, кийингенлей, ызына къарамай чыкъды. Арбада жаланда кертме терекни башына къарап озду. Къара къузгъун эски жеринде тура эди. Аны бла саламлашырыгъы келди. Алай «къонакъларындан» уялып къалды. Айып этерге боллукъ эдиле.

Машинагъа мине туруп, Назир къатыныны ачы къычырыгъын эшитди. Тюз да ёлюкню чыгъаргъанда къычырычуларыча. Сейирдиле бу тиширыула: бир затчыкъ болгъанлай, жияуунгу этип башлайдыла. Болсада машинаны гюрюлдегени, аны хар не тауушну да тунчукъдуруп гюрюлдегени, тиширыу къычырыгъын да жутду. Машинаны къюбюрюне минерикле миндиле, таматалары уа – алда, кабинада олтурду.

Сюнгюлю ушкогу болгъан жаш, Назирден кёзюн алмай, тюз да аллында орналды. Аны башында къулакълы бёркню орунуна фуражкасы бар эди. Жаш, халына кёре, су-

уукъдан апчып тургъаннга ушай эди. Жалан къоллары ушкокну темирине жабышып эдиле.

– Шуёхум, – деди Назир, аны халын кёргенде, – ушкогунгу мюйюшге сал да, быланы кийип, къолларынгы бир кесек жылыт.

– Жаншаргъа жарамайды, – дегенни айтып, къызыл-жагъа жаш къол къапланы артха, Назирни юсюне, атды.

– Жырларгъа уа жараймыды?

– Кесек тёз. Жетсек – жырлатырла.

Назир Башчиев ахыр эки сёзню айырмады. Болгъан ишни магъанасын ол акъылына жыйышдыралмай эди. Къабартылы тенги айтханча болгъаны хакъ эди. Алай, кесин тутуп элтип баргъанларына уа ол – уллу жангылычха, адам айтып-айтмазча, аллай терс ишгеча къарай эди. Да, охо, иги окъуна болгъанды бу ишни къолгъа алгъанлары. Хар нени да сюзерле, оюмларла, Граждан урушну отунда намыслы сермешген къызыл аскерчини ишин тынгылы тинтип, сатхыч Шамиюхну юсюнден эндиге дери билдирмей тургъаны ючюн, тырман этерле, партбилети бла алай ойнагъаны ючюн а, выговор берирге окъуна болурла. Иш аны бла бошалып къалса, юйюне-юйюрюне къайтыр... Быллай сагъышла да бар эдиле бу сууукъ машинада Нальчикге баргъан Назирни къайгъылы акъылында. Была темирчи бла кюрешипми турлукъдула! Андан сора, алагъа иш азмыды. Алай биягъы Унажоковну айтханы мыйысын къайнатып башлады. Назир а эсин кёп да алгъа болгъан ишлеге кёчюрдю. Кёз алына Кировну огъурлу бети келди. Аурууну хорлап, аскер сатырына къошулгъанда, Киров таулу жашны Орджоникидзе бла ушагъында махтагъан эди. «Быллай жигитле барда, биз хорламай къоймабыз. Азатларбыз, Башчиев, сени туугъан журтунгу, битеу да Кавказны, Россейни да». Быллай кюнлени ким унуталлыкъды?! Арты быллайгъа къаллыгъын ким билаллыкъ эди ансы. Къалайда жангылдынг, жолдаш Башчиев? Жашау жолунгу къалайында абындынг? Сени Нальчикде не сакълайды? Тойгъа элтип бармайдыла. Биргенге келгенле киеу жёнгерле туююдюле. Да сора жашауну бу къыланчын къалай ангыларгъа боллукъду?

Машинаны моторуну тауушу энди шошуракъ эшитиледи. Таш жолдан ётгеннге ушайды. Да андан не хайыр, къайтырынгы-къаллыгъынгы билмей эсенг.

Сыйдам жол а Нальчикни эм ариу юлерини бирине элтип барады. Ол юйге былай бла баргъанланы асламы ары къайтмаздан баргъанларын Назир алыкъа билалмайды. «Терек кесгенде, жоннгурчхасы да болур», – дегенни ол эши-

те тургъанды. Алай, кеси башына жетгинчи, ол огъурсуз айтымны огъурсуз магъанасын ол ангыламаз. Уллу терекле кесилген кыралда уа жонгурчхасы кѣпден-кѣп, учудан-учуз бола бара эди. Элден, кулакла болуп, Сибирине, Салапкийине кетгенле уа? Бекми жарсыды Назир алагъа? «Жангы жашауну жауларына»? Акъыл аны башына ардан-артха келе башлагъан эди. Хатасыз адамланы ачыгъанлары аны да къайгъылы эте, бири биринден башха соруула да туудура эдиле. «Билимим азданды,— деди Назир бир жол кеси кесине.— Билим болса, хар не да ангылашынырыкъ эди, ауаралыкъ боллукъ туююл эди. Заманында окъуу-билим алмасанг, алай болады. Къарангы гюрбежиде ѳтсе жашаунг, не кѣрлюксе, не билликсе?..»

Башчиев ангыламагъан дагъыда бир иш болду. Аны къадары, жашау ызы бу ариу, бѣкем юйде жазылып башалгъанын ол сезмеди, билмеди. Аны аллында олтуруп баргъан жаш чакълы окъуна билалмады. Аны жолу шѣндю къарангы кечеге эди. Тангы уа атармы?..

Машина тохтады. Темир эшиги ачылды. Къурукъгъа тагъылгъан хауа чыракъны къарыусуз жарыгъында къарчыкъла, жерге тюшюп къалыргъа ашыкъмай, сѣдегей-сѣдегей уча эдиле...

— Башчиев, чыкъ!

Назир «жукълагъан» билегин кымылдатды, сууукъ хауадан кѣюрегин толтуруп жутду, жазылгъан къадарыны аллына атлады...

* * *

Жаз кюнледе бу кыызгъыл юй, чагъа башлагъан каштан тереклени юслери бла къарай, сахарны эм сыйлы орамы — Къабарты орамны, Азатлыкъ бахчаны, Нальчик сууну боюнунда орналгъан межамчыкъланы кѣре эди. Аны бла къалмай, мында жашагъан адамланы да кѣп жашырынлары биле эди. Тасхачыла, тилчиле, сатхычла жайылгъанлы, бу юй кѣп затны биле эди, кѣп затдан толу хапары бар эди.

Ариу кийинген жашла бла кыызла салкъын ингирледе, кеслеринден насыплы жокъ сунуп, жюреклери ачыкъча, ниетлери, оюмлары да ачыкъ, жырла айта, жолдашлыкъ ушакъларын бардыра айланадыла. Нальчикни аэроклубуну курсантлары, пединститутуну студентлери, омакъ «кавалерле» суйген кыызларын морожна бла, тюрсюнлю «морс-ла» бла сыйлайдыла. Ала къайгъысыздыла, ырахатдыла, аланы тынчыкъларын кырал душманладан ол кыызгъыл юйню кызылжагъалары сакълайдыла.

Бу юйде оюн-кюлкю, лакъырда-чам жюрюмейди. Бу юйде той этилмейди, мында сабийле туумайдыла, суйгенле бир бирлерине татлы сёзле айтмайдыла. Бу юйде къырал иш этиледди. Эрттенден ингирге дери, ингирден тангнга дери. Иш а кёпдю. Къыралны, халкъны душманлары кёпча...

Бир-бир ингирледе уа орам бла ётгенле, движокну ты-хырдагъан-гюрюлдеген тауушларыны теренинде «халкъ жауларыны» къычырыкъларын да эшитиучю эдиле...

– Башчиев, чыкъ!

Темир эшик ачылды. Къалауур кишини жукъусурагъан бетинде ишине – къуллугъуна – уллу къууанмагъаны жазылыпды. Танг да атхынчы, темир эшиклени дынгырда-тып айланган алай сукъланырча иш да болмаз.

Назир энди, ол биринчи кюнледеча, чамланмайды. Биледи, мында элли темирчини сёзю, элиндеча, къыйматлы болмазын. Анга соруу этерикдиле. Тюненеча, бирси кюнча, аны аллында кюнча...

– Башчиев, сени гюрбежинге кирмеген жокъду. Кишиле кёп зат жаншай болурла. Жашауну, къырал политика-ны, бачаманы юсюнден да... Бу къагъытха къол сал да, юйюнге бар. Алай, кетерни аллында, бизге ол «жаншакъладан» бир къауумуну атларын айт.

– Гюрбежиде аз затны юсюнден жаншамаучудула...

– Нени юсюнден?

– Къатынланы юслеринден...

– Башчиев, биз сени бери тели-мели чамларынга тынгыларгъа деп чакъырмагъанбыз. Партиягъа айтханынг окъуна тамамды сени тамбла окъуна Соловкийге атландырыргъа. Алай биз аны кечерге боллукъбуз. Хапарчыбыз болсанг.

– Мени, къызыл гвардиячыны, Совет власть ючюн къан тёгюп айланган коммунистни... мени сатхыч этергеми умут этесиз? – деп къыза башлады Назир. – Айтханыма къошарыгъым жокъду. Шамиюхну сатмай окъуна береме. Огъесе керти да сатхычла, дезертирле керек туююлмюдюле?.. Мен сизни ишчиклеригизни юсюнден Калмыковха тарыгъырыкъма, Сталиннге жазарыкъма!..

– Жазар ючюн, эм алгъа мындан чыгъаргъа керексе...

– Жазар адамым барды...

– Кимди? – дегенни айтып, следователь жеринден окъуна турду. – Аны атын да жаз.

Былайда Назир артыкъ сёз айтханын сизди. «Ай, оюмсуз башыма ат ургъан, бу бишмеген акъылым мени жоаргъа боллукъ кёреме да!» Астемирни сыфаты кёз аллына келди.

– Бизни халкъыбыз жалгъан даудан ауургъа жукъну

санамайды. Мени хатамдан хатасыз адам ёлсе, мен кесими да ёлгеннге санап къояр эдим. Алайды да, кесигизни, мени да бош къыйнамагъыз.

– Ахыр сёзюнг олмуду, итден туугъан? – дегенни айтып, следователь столда къонгуроучукъну зынгырдатды.

Бир саубитген, тюклюбилек киши кирди. Бетин къызгъыл сакъалы бла мыйыкълары жабып эдиле. Башы жюлюнюп, эки уллу къулагъы да тюк басып... Кёрюмдюсю окъуна адамны къоркъутурча, аллай адам.

– Сени бла бююннге дери бий къонакъ блача ушакъ этип турдукъ, энди уа башха амал къалмай эсе, башха ушакъгъа кёчейик, – деди следователь, ол кирген кишиге белги бере.

Жугар тенгли къол бетине тийгенде, Назирни кёзю къарангы этди. Жыгъыла туруп, ол арбаз жанындан движокну тыхырдагъанын шарт эшитди. Бир кесек эс жыйгъанда, Назирни шинтикге олтуртдула. Ургъан киши уа – жанында. Назир жарылгъан эринлерини къанын сезди.

– Айып этме, Башчиев, бизде быллай амал да жюрюйдю. Не этериксе, башха амал жарамаса?.. – Алай айтып, следователь бир къолу бла темирчини чачындан тутду, бирси къолун а, жумдурукъ этип, кёзлерини аллында ойнатды. – Элигиз асыры «сыйдам» элге ушап турады. Алайды да, властъха чюйре къарагъанладан бир къауумчукъну атларын айтаса да, юйюнге кетесе.

Назир жийиргеннген къарамын къуллукъчуну бетине бурду, жугъ'а айтмады.

Жанында сюелген, уруп, тюбюнден шинтигин чартлатды, къууугъуна тийген чуругъ'а Назирни эсин аудурду... Движокну тауушу кёзкёрмезге кетип жутулду...

Башчиев эс жыйгъанында, башдан-аякъ жибип, таш юй тюпде жатып тура эди. Следовательни «болушлукъчусу» аны, кётюрюп, темир тапчаннга атды. Къолуна уа желим чыбыкъны алды.

– Бир эки-юч ат айт да, къагъытха жазайыкъ. Сен а къол саласа да... лагерьге кетесе. Ол дуниядан эсе, ол да игиди.

– Бирин да айтырыкъ туююлме. Ёлтюрюп башласагъыз а, малгъунла, къызыл гвардиячыла, чынтты большевикле къалай ёле билгенлерин кёрюрсюз! Совет власть а, кеч-эртте болса да, Башчиевни къанын сизден артыгъы бла алып!

Следователь терен сагъышха кетди. Ызына бурулуп, терезе таба атлады. Сора «болушлукъчусуна» белги берди: кетер!

Чууакъ эрттен. Къабарты орамда арбаз сыйпаучула, узун

сибирткилери бла узала, жаяу жолчукъланы ариулайдыла. Уллу тюкенни кенг терезелерине нюр жайылды. НКВД-ны юйюню арбазы да шош эди.

Жангы кюнню жангы эрттенлиги...

IV

Эсли, акъыллы да жаш Рамазан а жашау дегенинде булутсуз кёкню къалын булутла жапхан адет да болгъанын эртте эслегенди. Дунияда, къууанч барча, бушуу да бар. Жолунг а къуруда алма тереклени ичи бла баргъанча туююлдю. Бирде аякъ тюбюнде таш юзюлюр, бирде атынг абыныр, жолунгу къутургъан ырхы кесгени да болур... Алай битеу да палахла бары бирден бир адамны башына оюлуп къалырла деген а Рамазанны акъылына бирда келмеген эди. Ол затны жаш кеси башында сынады...

Назир тутулгъанлы, жыл да озгъунчу, бийчеси ачыудан тёшек болду. Кюнлени биринде уа, жашына айтыр ахыр сёзюн да айталмай, тили тутулуп, ёчиюлюп къалды. Эм ахыр ууахтысында жашыны къолун къаты къысды... жугъ'а айталмады.

Дууагъа келгенле, кёп мычымай, жашны къолун тутуп, ызларына, жылы, бушуусуз да юйлерине кетдиле. Жамалдан сора, къатында киши къалмады. Огъары элдеги ахуларындан бири, кете туруп, терен ахтына айтды ансы:

– Кел, жумушла этилгенден сора, бизге кёч да къал. Узакъ адамларынг туююлбюз.

Рамазанны эсине ол атасы айтхан сёзле тюшдюле: «Жылы от жагъасы болгъан уллу насыпды. Эм жарлы деб'а журт ташы сууугъаннга айтадыла. Оту кёмюлгеннге...» Алай эди да, Рамазан атасыны юйюнден бир жары кетерге да унамады.

Нек эсе да ол Шамиюх айтхан да эсине тюшдю. «Жаннет ахлусу болсун. Къолундан туз-гыржын ашагъан эдим...» Сейир зат. Ёлтюрген да кеси этип, алай айтыргъа къалай кёлю барды?.. Огъесе аны бла башын жулургъамы кюрешгенлигиди?

Окъуу да алгъынча бармай эди. Къайгъыдан толу башы дерслени жыйышдыралмай эди.

Тутулгъан Назирни орунуна Жамал ишлеп башлады. Ал кезиуде унамай да бир турду. «Иеси келсе, ишлер», – дегенни айтып. Алай, оноучула иги къысханда, угъай деялмады. Рамазан да гюрбежиде Жамал ишлерин сую эди.

Зуриятчыкъ арт кезиуге дери, жолда тюбесе, школда да, кишиден къоркъмай, Рамазаннга ушакъ жёнгер болуп тур-

ду. Алай аз-аздан аралары суууй башлады. Жылы жетген кызыларыны аллай тюбешиулерине атасы, анасы да ыразы болмагъан эдиле. Жангыз кызылары «брах народну» жашына кетерин ала, айхайда, скоймей эдиле. Бабуланы Аскерни насыбы тутду: толгъан айча, суусурат Зуриятчыкыны аны арбазына келтирдиле...

Къадар Рамазаннга ариу бетден къарамагъаны хакъ эди.

Бир жол, от жагъада кесинлей олтуруп тургъанында, Рамазаннга ол бир гитче айрыкамчыкъда къалгъанча кёрюндю. Суу а тегерекден басып келеди... Ма бусагъат аны тумалайды, ашайды, жутады...

Ингир ала Жамал келди.

– Юйге да игилик! – деди ол базыкъ ауазы бла.

– Келгеннге да игилик! Алай бу юйге игилик жолну унутуп къойгъаннга ушайды. Ажашханды нек эсе да. Жангыз сенсе бу журтну жокълагъан. Кел, Жамал, жарлы да, насыпсыз да, къууатсыз да от жагъагъа...

– Къара муну! Сенден аллай зат эшитирме деб'а турмай эдим. Бюгюлмезге, сынмазгъа, къадаргъа хорлатмазгъа деп келишген эдик да!

– Хорлатмазса. Тёппенгден уруп турса...

– Аны къой да, мен айтханнга тынгыла. Жангыз туюлсе, сени жанлы боллукъла кёпдюле. Кел, директордан тилейик да, жангы экзамен къуратсын. Барын да озуп келгенлей, барындан да артда къалсанг, жарамаз. Ушамаз. Суйсенг а – мен...

– Барлыкъ туюлме. Энди манга не башхалыгъы барды? Институтха алай да, алай да аллыкъ туюлдюле. Башымы кечиндирирге уа, бу билимбиз да тамамлыкъ этер деп сунабыз... Директоргъа уа барлыкъ туюлме. Ол алайсыз да ауанасындан къоркъуп айланган бир жан... Мен, къарындашым, энди сабий жашчыкъ туюлме. Жашау кёп затха юйретгенди. Хар нени да тап этерик, жеринде келишдирлик... Мен алыкъа атамдан тюнгюлмегенме. Ол келликди, къайтырыкъды. Ол сауду...

– Мен да ийнанып турама... тюзлюк хорларына. Келликди атанг... Алай мен шёндю башха жумуш бла келгенме санга. Уллу иш бла. Ыразы эсенг, кел, бир ауукъгъа... гюрбежиде бирге ишлейик. Атанг къайтхынчы. Бирге ишлесек, экибизге да игиди. Назир къайтхынчы...

– Охо, мен ыразыма. Сау бол, манга ышана эсенг. Бола-лырмамы ансы?– деди Рамазан.

– Къара аны айтханына!

– Тохта, айранчыкъ келтирейим. Бу юйде айран жокъму сунаса? Бу юйде, насып аз болгъанлыкъгъа, айран а та-

быллыкъды. Кесим уютуп этгенме. Алгъын да билиучю эдим айран эте уа... Ич да, бир иги махта.

– Эрттерек кел! – деди Жамал, кете туруп.

Рамазан бир затха сейир этди. Антлы тенги нени юсюнден айтды эсе да, Зуриятчыкъны уа бирда сагъынмады. Не акъ бла, не къара бла. Тенгин аягъанлыгъымы болур эди? Жарасына туз сепмейим дегенлиги.

Зуриятны кетгени къадар Рамазаннга буюргъан «сау-гъаладан» бири болса да, жаш аны да «жутду». Алай иги заманланы суратлары уа кёз аллындан кетерге унамай турдула. Бютюнда бу ахырзаман тюшле. Жаш суюгенин къучакълап тургъанлай, бир огъурсуз жанууар, келип, Зуриятчыкъны аны къолундан алып кете эди. Артда уа ол «жанууар» Бабуланы Аскер болуп къала эди. Ол ариу жаш.

V

Къайсы эсе да бир закий акъылман айтханды дейдиле, – замандан иги дарман жокъду. Заман а бара эди. Бир ёр, бир эниш жолла бла, бир сыйдам, бир ныхытлы, бир эркин, бир а тар жолла бла. Жюрек жара да сотур бола, ачыу да селее...

Рамазан Нальчикге ненча барды эсе да, атасындан бир хапар билир мурат бла, жууаб'а – «тийишли жердеди, болжалы тауусулгъанлай, къайтырыкъды». Бир жол а «сау-саламатды» деп окъуна къошдула.

Сау-саламат эсе, къайтырыкъды. Анагъа бушуу этер, кюер, бишер, жанындан суюген бийчесини къарасын киер. Алай, жетген жашы жанында болса, къайгъылары да селейирле, сынтыл болурла.

Рамазаннга арт бургъан тенглери, анга кертилей къалгъанлагъа хата болмагъанын кёргенде, аз-аз жууукълаша тебиредиле. Бу затха жаш, айхайда, ыразы эди. Бирине да харам ниет тутмазын билдире эди. Алай сынган аякъ жангыдан жалгъанмагъаны да какъ эди... Араларында сакълыкъ, сабырлыгъ'а къалгъан болур эди. «Аман тенгинг – ауана кибик: санга кюн тийгенде – биргенге, кюнню булут жапханда уа, жокъ болуп къалады» деген, тюрк миллетледе жюрюген нарт сёзню биле болурму эди?..

– Кюн ахшы болсун, Зурият! Жигитчик да жашар сюек болсун! Къалайса, нечиксе?

– Да турабыз. Анабыз аурукъсуннганды да, аны блама.

– Баш иегиз а курсларында болур?

– Хау. Политрукланы курсларын бошап келирге айтханды.

– Бошар. Хунерли жашды. Марагъанны къарагъан озгъанлай, сени мени аллымдан секиртип кеталгъан эсе, башха ишледе да жетишимли болур.

– Да марагъан асыры кѐп мараргъа къалды да... не этерик эди.

– Хау, хау, алай болур. Мен тели уа сени бюгюн да суйгенлей турама...

– Кертимиди? Ойнапмы айтаса, огъесе?..

– Билип къой дегенлигимди.

– Уяна турады... Мен кетейим. Охому? Кетдим, Рамазан.

* * *

Бу къыш Рамазанны бек къыйнагъан къыш болду. Бютюнда кечелери. Къургъакъ жѣтел жукъларгъа къоймай эди. Ишде да жаш терк арып башлады. Тюшден сора, салтаны кѣтюралмай, мангылайын тер басып, къыйналып турду. Ол халын Жамалдан жашырыргъа да кюрешди. Андан а, хоу бирда, бек жашырыр эдинг.

– Халынгы жаратмай турама, шуѣхум, – деп гюрюлдеди Жамал, тенгини сууукъ мангылайына къатыла. – Олтурчу былай.

Рамазан аны бла даулаша турмады.

– Эсингдемиди, бир заманда да, бир затда да арабызда жашырынлыкъ болмасын деп келишгенибиз? Эсингдеди. Алай эсе, бу не ишледиле?

– Мен санга жукъ айтмагъанма, – деди Рамазан.

– Кертини жашыргъан да ѣтюрюкге саналады. Айырмамыса алайчыгъын, къарындашчыгъым?

– Хау, айыра тура эдим. Сен а, айырып бошагъынчы, соруп къойдунг.

– Неге тишлеринги ачаса?

– Охо, Жамал, тамбладан ары созмай, фельдшерге барама. Барама да, сорама: не болгъанды манга, кече, къартчыкъ кибики, нек жѣтел этгенлей турама, огъесе баш тахтагъамы хазырланыргъа керекди?

– Телини чамы да тели, кеси да тели, – деп къойду Жамал. – Темирчи, къолунда кюч болгъанлыкъгъа, бир-бирде ауруп къалыргъа да болады. Бирсилеча, къара халкъча. Аны унутма. Ауругъанда бакъдыргъан а – адетди. Сора... дагъы да бир зат айтырыкъ эдим. Жанынга тиймесе.

– Арабызда жашырынлыкъ жокъду.

– Кел, Рамазан, санга къатын алайыкъ. Ашынга-сууунга

къарар, башха жумушунга жарар, зауукълу жашарсыз... Алгъанла да билмей ала болмазла. Ы-ы?

– Да энди манга той этерге къалгъанды: ананы терен кѳрге сугъуп, ата да аты-чууу чыкъмай тургъанлай, бир той зынгырдатсакъ, жамауатны бек сейир этдирлик эдик. Хы, «къатын алайыкъ».

– Да, къарындашым, бушуу кюнден юч жыл озуп барады. Аны ючюн санга киши айып этерик туююл эди.

– Сора... мени кѳюзом къарагъан эрге кетгенди...

– Не... не дейсе-е?

– Къызымы башхала учуртхандыла! Ангыламаймыса? Мен а аны суюгенлей турама. Ы-ы? Ангыладынгмы?

– Ангыладым. Акъылдан шашып тургъанынгы ангыладым. Огъесе мени шашдырыгъа кюрешгенлигингмиди?

– Угъай, Жамал.

– Кетчи, Аллах ючюн, тели болма. Эрли къатын эринде къалсын. Бизге къыз керекди.

– Аллай къыз дуняда да жокъду.

– Тохта-тохта, суубаш, ол Саидни къызынамы айтаса? Да ол мен таныгъан Аскер аны эшитсе, гюрбежинге от тыгъар, тейри. Зуриятмы эди аты да?

– Хау, «эди».

– Оллахий, сейир затса. Аны къой да, ол Бабуланы элден жарагъан тогъайкъашны келтирейик. Неге ышараса? Мен кѳлюм бла айтама.

– Жамал, Жамал...

– Суюмеклик аурууугъуз а эрттеденми биширеди?

– Сабийликден окъуна.

– Да не кюнюнге къарап тура эдинг да? Болмай эсе да, кесине айтсанг эди уа! Былай да былай, сени ючюн ѳле турама, ол ѳрекай Аскерни къой да, манга кел...

VI

– Иги, терен солучу, жигит, – деди къарт фельдшер, къашларын туюе. Агъач быргъычыкъ бла жашны кѳкюрегине, къабыргъасына, аркъасына иги тынгылады. Сора быргъычыкъны хуржунуна салды да, терен сагъышха кетди.

– Битеми турама, дохтур? – деди Рамазан.

– Чамынга кѳре, бир кесек жашарыкъ болурса. Алай бу хырылдауну мен жаратмай турама. Онг ѳпкенги ѳрге жанында тауушланы. Кел, направления жазайым да, Нальчикге ѳт. Кюзгюге салырла, башха тинтиу амал бла да къарарла. Быллай затны оздуургъа жарамайды.

– Туберкулѳзму болуп кетерге боллукъду?

– Уой, бир акъылманла болгъансыз сиз! Иги тинтиу этмей, аны ким айталлыкъды?

– Ма дагъыда бир палах...

– Билеме, жигит, сени халынгы. Алай бир затны унутмазгъа керекбиз: кишиде кишилик болса, ол чыдамлы да болады. Ахырында уа алай чыныгъады, алай, ийленген терилей болады.

– Ийленген терилей болургъа уа суймей эдим,– деди Рамазан.– «Ийленмей» жашаргъа уа жарамаймыды?

* * *

Рамазан Нальчикге жетгенде, эм алгъа ол эрттеден таныгъан юйюне барды. Алай бу жолгъу жууаплары да къуандырмады.

– Башчиев, сен бери ол иш бла келгенли, жарым жыл да озмагъанды. Жууапны уа эшитген эдинг. Энди келе турма. Ансы... Ма алайды,– деди сазбет киши, жашха къашларын туюп къарай.– Бар, юйюнгде сакъла.

Бу уллу, суукъ юйден чыкыгъанда, Рамазан кеси кесине бир гитчечик, бир къарыусузчукъ кёрюндю, кёлю жер бла тенг болду. Адам адамны былай сындырыргъа нек керек эди?.. Алай кеси кесине кюлюп къойду: бу юйде, сындыргъандан да оздуруп, адамны Сибирьлеге жиберип да къоя эдиле. Ол а сазбет кишини хурметсизлигине сейир этеди.

Больницаны аллында жашил талачыкъда ойнай тургъан сабийлени эследи. Жууукълашды. Алайына, ол сабийле сюрюп айланган къолан топ, келип, Рамазанны башына тийди. Сабийле сагъайдыла. Алай, ол кюлюп башлагъанда, ала да бирден кюлдюле.

– Сен кимни къызыса? – деди ол, танакёз сабийчикни башын сылай.

– Амманы къызыма.

– Ананг а къайда?

– Анда,– деп, къызчыкъ больницаны кёргюзтдю.

– Сен анга къонакъгъа баргъанмыса?

– Угъай. Терезеден къарап кёргенме. Ары иймейдиле. Анда жукъгъан ауруула бардыла.

– Атанг а къайдады?

– Ол а узакъдады. Терекле кесген жерде. Ол келсе, ма-нга гинжи келтирликди.

– Да сора эгешчигимсе. Бизни атабыз да анда болургъа ушайды. Келсе, не келтирликди ансы,– деди Рамазан, кеси кесине айта.

– Не дейсе?

– Атанг сау-саламат келсин дейме. Ол келсе, ким биледи, мени атам да келирге болур...

Къызчыкъ, тобун алып, аны сакълап тургъан тенгчиклерине чабып кетди.

Дохтурла да къарт фельдшер айтханны айтдыла. Алай кюзгюге уа салдыла. Дарманла жаздыла, саусуз кесин къалай жюрютюрге, къалай ашаргъа-жашаргъа керек болгъанын тынгылы айтдыла. Хар эки айдан, бери келип, жангыдан къаратыргъа керек болгъанын да ангылатдыла.

– Къоркъма, сен жаш адамса, кючюнг-къарыуунг бар. Дарманла уа иги дарманладыла. Кийик сау этербиз, биз айтханны этип турсанг, – деди сарымыйыкъ, къартайгъан киши, жашха кёл этдире.

* * *

Жамал тенгини хапарына тынгылады. Сора, Рамазанны инбашына къагъа, айтды:

– Халгъа кёре, атанг сауду. Бир башха зат болса уа, билдирир эдиле. Къалай болса да, сездирир эдиле. Сау эсе уа – келир. Тюзлюк дегенинг, не тереннге сукъсала да, тирилип, жан кирип, кюн жарыгъына чыгъып келиучюдю. Ма кёрюрсе. Мен айтдым – сен эшитдинг. Сора бу ёпкелеринги юсюнден айтханма да атабызгъа, ингир ала, келип, ол да къарагъан этерикди. Аны дарман хансла бла, жаныуар жаула бла багъа да билгенин эшите тургъан болурса. Бош кюлесе. Ол борсукъ жау бла, дарман хансла бла эталгъанны, тейри, сени фельдшеринг окъуна эталмаз. Атам болгъаны ючюн айтхан сунма. Керти айтама.

– Охо, мен ыразыма. Борсукъ жауну ашатхан этмесин ансы.

– Керек болса, борсукъ жауну угъай, тонгуз жауну окъуна ашарса.

– Да ол а башхады. Тонгуз жауну, дарманлыкъ этсе, ашаргъа файгъамбар окъуна эркинлик береди дейдиле да.

– Кетчи, къусарыгъымы келтирме!

Жамалны атасы – тирменчи Батырбий – бу юч да элден тышында да белгили хаким эди. Совет власть келип, аны бла бирге дохтурла, фельдшерле келгенде, аны даражасы бир кесек тюшдю. Алай арталда кетиб’а къалмады. Нек дегенде аны хакимлиги бла къарт фельдшерни ишинде уллу чюйрелик жокъ эди. Ол угъай эсенг, эки къарт да бири бирин ариу кёргеннге ушай эдиле. Батырбийни дарман хансларына фельдшер кеси да ийнанганнга бир-бирле се-

йир да этген эдиле. Алай ол медицина да халкъны хакимлигинден жаратыла келгенди дегенинде, Батырбийни кёлю кёк бла тенг болгъан эди.

Ол Рамазанны кёкюрегине, къабыргъасына да дохтурлача тынгылады. Алай агъач быргъычыкъ бла угъай, — тюклю къулагъын жашны этине «жабышдырып».

— Дохтурла айтхан тюздю, — деди Батырбий, билимли хакимлини ишлерине ыразылыгъын билдире. — Багъаргъа керекди. Мен, бир кюн къалып, бир кюн келе турурма. Этинге дарман салырбыз. Бу жаш да хар эрттен сайын, сют келтирип, исси этип, ичире туруп. Хайт де, жигит. Жашауунг аллынгадады, сынамыларын да. Аланы барын да хорлап ётер ючюн а, саулукъ керекди. Ангыладынгмы алайчыгъын?

— Ангыладым. Алай бу «сынамла» къуру манга чабып тургъанларын ангылаялмайма ансы...

VII

— Биягъы сен а тураса биягъы жерингде. Бир терен сакъышха кетипсе, къара обур. Энди уа не мурат къайнайды сени къара акъылынгда? Жарлы атам сибирлик этдинг, жандан суйген анамы баш тахтагъа ашырдынг. Манга уа не оноу къыла тура болурса, жаман къанатлы? Тынгылауну басаса... Къара тасхангы кишиге да билдирмейсе.

Къарт къузгъун, анга айтылгъанны игирек эшитирге суйгенча, боюнун кыйыкъ этип къарады.

— Къанатынг да къара, ниетинг да къара, темир жухунг да. Не этейим да энди мен санга? Да этип да не этерикме? Жашай тур. Бу халда жашагъанны жашаугъа санай эсенг. Мени санга уллу дауум жокъду, не кёп жашасанг да.

Къара къузгъун, боюнун бегирекда бюгюп, ол тюймеге ушагъан тегерек кезюн да къакъмай, тынгылайды. Хар айтылгъан сёзню эсине туйреп тургъанча.

Рамазан, ашыкъмай, сабыр атлай, коридоргъа чыкъды. Ызына къарап, къара къузгъунга башын булгъай ышарды. Сора, чурукъларын эшик жанында тагъылып тургъан сибиртгичик бла къагъып, юйге кирди.

Энди ачы сууукъла сыннгандыла, уллу от этип кюремесе да боллукъду. Рамазан, тюненеден кългъан тауа гыржынны сындырып, акъкъалай кастрюльден айран къуйду. Быллай къууатсыз ушхуургъа ол энди юйрене кетгенди. Алай ол юйреналмагъан, ёмюрюнде да юйреналмазлыкъ зат а — жангызлыкъды. Бу сууукъ юйде хар зат да, ата бла

ананы жылыгуларын сакълагъанча, ала ючюн сѣлешип башларыкъча, Рамазанга кеслерин эсгертгенлей турадыла. Атаны къайтырына ийнанмакълыгъ'а энди нек эсе да кетеден-кете баргъанча кѳрюне башлагъанды. Аны бла ата-сыны араларын чачылмаз чарсы жаба тебирегеннге ушайды...

Ким эсе да эшикни къакъды. Ким болур, экен, бу кечеге къонакъ? Рамазан Жамалны сакъламай эди. Фельдшер да, ингирде келлик болса, кюндюзден билдирмей къоймаз эди. Тенглери уа... Анасыны эгечи иш болур. Огъары элде жашагъан кичи эгечи. Ол эсе, аны биягъы айтырыгъын Рамазан биледи: юйню сат да, бизге кѳч. Ызы бла жарагъан келин келтирибиз, бирге ашап-жашап турурбуз. Халал тиширыу, эри да иги адамды. Алай Рамазан ата журтун къоюп кетмезин ала нечик ангыларгъа суймейдиле? Иесини башы сауда, юйню сатып да ким кѳргенди? Аллай ишге жамауат да аз айып этмез эди. Алайды...

– Зурият! Зуриятчыкъ, сен а къайдан чыгып къалдың? Мен кѳрген тюшюмюдю, тюшюмюдю? – дей, Рамазан кеч къонакъчыгыны аллына атлады.

Юсюнде чубур тончугъу, башында акъ жюн жаулугъу, эки къолунда уа кѳксюл кастрюлю. Зурият бу абызырап къалгъан жашха ариу ышарды:

– Энди, къонакъ алгъан адет къалгъан эсе да, бу затны кѳтюртюп турмагъыз, маржа, – дегенни айтып, кастрюльню кеси, элтип, печь башына салды. – Да ма, келдик, сакъланмагъан къонакъ болуп. Бир кѳрейик жашны жашау-турмуш халын...

– Не болгъанды, Зуриятчыкъ, кертиси бла да, былай кеч келирча?.. Сора, адам кѳрген эсе...

– Хау, хау, аны да ангылайбыз. Баш иеси узакъда айланган тиширыу жаш адамгъа былай кеч келсе, къалай «махтаргъа» боллукъларын кесибиз да билебиз.

– Мен да аны айта эдим. Огъесе партком къызына аллай къоркъуу жокъмуду?

– Энди сен манга къуруда соруу этипми турлукъса? Мен теликачыгъ'а эски тенгчигибиз тансыкъ да болгъан болур, къууаныр келгениме да деп тура эдим...

– Къара аны айтханына! Зурият... сен кесинг да биле болмазса... ол кюнден бери ... ол замандан бери...

– Охо, билмейме, билмейме. Жукъ да билмейме. Жаланда исси шорпа келтиргенме. Аурукъсунганынгы кѳп болмай эшитген эдим.

– Къайдан эшитген эдинг? Ким айтхан эди?

– Да фельдшерге жюрюгенингини сен адамладан жашы-

рышмы айланганса? Мен а, эшитгенимлей окъуна, бек къайгъы этген эдим. Мен... мен этмесем да, ким этерик эди?

– Сау бол, Зуриятка. Алай андан эсе бир башха хапар айтсакъ иги болмазмы эди? Ол Аскер насыплычыкъ да къайдады, алгъын кёрюне туруучу эди?

– Да, Нальчикде бир кесек окъутхандан сора, Краснодаргъа курслагъа ийгендиле да, письмоларын ала турабыз. Суратын да алгъан эдик. Хар не да игиди дейди... Мен а нек эсе да алада туралмайма, юйренмегенден тюйюл эсе. Сора эгешчиклери бла да жарашалмайма... Ата юйюме келип тургъанлы, тамам ай болуп барады... Къой-къой, ол къатын хапарладыла. Келини бла къайыны жарашып ким кёргенди?.. Кесинг къалайса? Къайгъынг да кёп болгъанды, харипчик. Ол Жамалдан сора, сени адам жокълап да кёрмейме. Мен да келе турурма ансы... Охому, Рамазан?

– Зуриятчыкъ, сен мени ючюн къайгъы этме. Келип да къыйналма. Къатынла аузуна тюшсенг, бирда аяп къоймазла... Алгъындан ангылап, билип къой, сени насыплы болурунгу бек суйгенледенме. Аскер иги жашды, сабийинг бар, атанг-ананг сау... Узакъ ёмюрлю болсунла. Бери уа келе турма. Суйюп айтама.

– Сен неле айта тураса?– деди Зурият, женгинден кюл жаурукъчугъун чыгъарып, кёзлерин сыйпай.– Мен сени бу къыйын заманында жанында сюелирге, болушургъа сюеме...

– Сен тохта, мен айтханча эт, Зуриятчыкъ. Мен сенден тамата ушайма да. Сау жылгъа. Сора, айтдырмай къоймай эсенг, мен... мен жангызлай турургъа сюе эсем а? Санга уа мени ючюн аман кёзден къараргъа боллукъдула. Нечик ангыламайса аны? Атасы партияна къуллукъчу болгъан бла атасы «брах народ» болгъанны къадарлары башхаракъ болур.

– Мени атам болгъан ишге бек жарсып турады. Ол юйю къурурукъ Шамиюхну хатасындан, кесини женгиллигинден да деп аз эшитмегенме. Иги адам аман атлы болуп къалмагъа эди деп туруучу эди.

– Бирда къоркъмасын аны ючюн. Мени атам аман атлы бир заманда да боллукъ тюйюлдю. Аны ючюн къайгъы этмегиз дерсе. Ол бош кёзбау сёзледиле...

– Рамазан!..– Зурият, бетин эки кюлу бла жабып, эшик таба атлады. Босагъагъа жете, ызына бурулду, сора, кёзлери бир таукел жылтырай, терк-терк солуй, жүрексинип айтды: – Мен телика, сени суйюп, ёле турама, сен а жүрегиме бичакъ сугъаса. Андан эсе мени былайда окъуна ёлтюр да къойчу. Алай... кери этме, тилейме...

– Зурият, Зуриятчыкы!..– дей, Рамазан, арталда башы хайран болуп, не этерин, не айтырын билмей, жиляй тургъан тиширыучукъгъа жанлады. Аны сууукъ кьолчугъун кьол аязына кьысды.

– Рамазан, сен манга не айып этсенг да, айтырымы айтма кьой да, алай кетейим. Мен ол юйге барлыкъ туююлме. Суюмейме ол сууукъ юйде кесими аякъ тюп этдирип жашаргъа. Сени бла уа жер этегине окъуна кетер эдим... Айып этме мени сандырагъаныма, болмаз затланы айтханыма да. Ачыуумдан айтама. Санга айтама...

Зурият, ызына хыны бурулуп, юйден ашыгъышлы чыккыды, арбаз къарангысына ташайды.

Рамазан коридорну чигинжисине таянганлай бир ауукъ заман турду. Зурият айтхан сёзле аны бу жангызлыкъ унгулап тургъан кёкюрегинде бир жангы, бир жарыкъ сезимле туудурлула. Ол биле эди, ол сезип тура эди – Зурият аны эсинден арталда кьыстаб'а кьоймазын, кьыстаялмазын. Алай бу сёзле уа... Да сора жашау алай къарангы да болмаз, аны суюмеклик чырагъы жарыта эсе. Бу чарс кечели дуняда сени суюген бир жан бар эсе, сени жокълагъан адамынг бар эсе, кюнюнг алай мутхуз да болмаз. Атынгы биреу кёлюнде тута эсе... Алай, кьолунгдан учхан къанатлы кибик, насып дегенинг келе-кете турмаз, бир кетди эсе. Не иги кьууум этип турсанг да...

Тюрлю-тюрлю сезимле акъылында къайнай, Рамазан, барып, сууукъ тапчанына таянды. Фатеген чыракъны чёге баргъан жарыгъына къарай, терен ахтынды.

* * *

Кёккёз эрттенлик терезени жарытды. Рамазан тышына, коридоргъа чыккыгъанда уа, тау таракълагъа окъа гуржаба жайылды. Жукъусуз сууну таушу да озгъан кюнден эсе улдуракъ эшитилгенча кёрюндю. Хауада да жаз жылыуну тылпыуу айланады. Дуня – кёгю-жерди да – жууукълашып келген жазны сагъайып сакълайдыла.

Жер жангыра башлагъаныча, адамла да жазгъа бир кёп сакълагъан ахшы муратларынача тюбей эдиле. Хар жангы битимге, хар келген къанатлыгъа алгъыш эте, сабийча кьуана.

Къышны тауусула, таркъая баргъаны, бир Рамазандан сора, кишини мудах эте болмаз эди. Къарлы къышны ата-сы бир бек суююучю эди, аны келгенине бир бек кьууаныучю эди...

Арбазны сакъ къалаууру къара кьузгъун да къайры эсе

да акъ къар бла бирге кетди. Огъесе аны къаугъалы, дауурлу дорбункъулламы къыстадыла? Зуриятчыгъ'а энди жашны жюрегинде кетмезден орналгъаннга ушайды. Огъесе ол сейирлик ингирги тюбешиу, керти да, тюню угъай, тюшю болупму къалды? Бир-бирде уа Рамазан ол ингирни эсинден къыстаргъа да кюреше эди. Суймей, къыстаялмазлыгъын да сесе тургъанлай. Ол да кетсе, жашауу арталда мутхуз, къууатсыз болуп къаллыгъын сезгенча.

Темирчи Жамалны атасы къарт Батырбийни дарманлары болуша тебирегеннге ушайдыла. Алай Рамазан фельдшерге да тюбей турду. Эм сейирни да ол айтды. Санга дарманладан эсе жаз хауасы бек болушады. Сенича, деди, жаш адамны эм къыйматлы дарманы жазды, аны бла бирге келген жашау таукеллик.

Кертиси бла да, Рамазан, ёр жолчукъ бла гюрбежиге баргъанда, алгъынча, талакъ солуу эте къыйналмай эди. Кечеледе уа къургъакъ жётели селее, жукъусу да татлыракъ бола тебиредиле. Зурият да, аны айтханына къарамай, тенг къызларындан бирин да биргесине алып, Рамазанны жокълай турду.

Алай бир кесекден ол адыргы насып да тауусулду. Сабий жомагъыгча тауусулуп къалды. Зурият не ары-бери десе да, Огъары элге кетди. Аны анда курсладан келген баш иеси, Аскери, сакълай эди.

Жамал айтханнга кёре уа, офицер жаш къайынларына дуния бла бир саугъа алып келди да, ингир ала уа, къатынчыгъын, сабийин да алып, кеси юйюне кетди. Жамал ол хапарны алай «татыулу» айта эди, Аскерни да алай суратлай эди... Киши къатынын акъылынгдан кетер, жюрегингден да къыста, аны да, кесинги да башларыгъызны аурутма дегенча ангыларгъа боллукъ эди Жамалны таурухларын.

Бу зат, бу иш, кеч-эртте болса да, болмай къалмазын Рамазан кеси да биле эди. Алай болуп тургъанлай да, бу хапар аны кёкюрегине ауур таш болуп орналды. Ахыр къууанчы, ахыр насыбы Зуриятчыкъ бла бирге кетип къалгъанча болду. Къайтмаздан кетгенча. «Зурият, Зурият, жаннет чыпчыкъчыгъым...»

* * *

Жылы, хычыуун да майны жарыкъ эрттенликлерини биринде гюрбежиге Даубашланы Шамиюх кирип келди. Адетдеча саламлашды, ары-бери атлады, хазыр кереклеге ие кёзден къарады. Ол энди элни эм уллу адамларындан

бирине саналады. Төрге ётюр олтуруучу, жамауатны аузуна къаратычу адамларындан. Олтургъан да президиумда алай олтуруучуду – тюппе-тюз «къарамыйкъны» уллу суратыны тюрбюнде. Элде аллай затны магъанасын эслей билмегенле жашамай эдиле. Андан болур, энди боллукъ председателини тахтасына Шамиюхну «келишдире» тебиредиле. Эски председатель къарт да, къарыусуз да болгъан эди. Халкъны да аузуна Даубаш улуча къараталмай эди. Кертиди, аны жарагъан ордени бар эди, газетледе аты, сураты да чыгъа туруучу эдиле. Алай, ишинг заман излегенча атлаялмай башласа, орденден, газетден да не хайыр?

Шамиюх а ма былай, жилин тилин суургъанча этип, хар кимге да кесин ариу бетден кёргюзтюрге кюреше, этер амалын аямай эди. Урушхан жокъ, бир-бир бригадирлеча, хыны-суху этген жокъ. Алай ол жол жыйылыуда Назир айтхан да хауагъа кетиб'а къалмагъан эди. Назирни ачыкълыгъын, таза ниетли адам болгъанын билген адамла уа Шамиюхну председатель тахтагъа ётдюрюрге бек ашыкъгъанча кёрюнмей эдиле. Андан болур эди Даубаш улуну да быллай бир заманны бригадирлей тургъаны. Партийна болгъанына да къарамай...

– Къалайды кьолайыгъыз, темирчи жигитле? Битеу да элни кьоолугъузгъа къаратып турасыз. Адамла сизден болушлукъ сакълагъанларын, сизге ышанып тургъанларын биле болурсуз.

– Билебиз, – деди Жамал, ишинден бёлюнмей.

– Чалгъыла жетишмейдиле, сенекле да керекдиле. Чаллыкъла уа, кесигиз билгенликден, жетип келедиле. Ы-ы, шуёхларым?

– Айтылгъан болжалгъа этербиз. Айтханыбыз чакълы, – деди Жамал. – Бизден къалмаз.

– Алай эсе, игиди, жигитле, – дегенни айтып, Шамиюх кьоолун Рамазанны инбашына салды. – Айтылгъан сёзюне табылгъан чынтты кишини адетиди. – Рамазан аны сууукъ къарамын жууукъдан кёрдю. Кёзлери да, кюл сепгенча, бир мутхузла, хурметсизле. Сууукъ да, огъурсуз да къарам.

Рамазан, аны кьоолундан ычхыныр ючюн, бир жанына атлады. Сора кесини къужур сезимине сейир этди. Заман оза баргъаны къадар, бу адамгъа кёрюп болмаулугъу да аз бола баргъанча кёрюннген эди Рамазаннга. Былай селее баргъанча.

«Эртте заманлада къан алгъан адет жюрюй эди. Энди уа... Мен бу адамгъа этген ишин кече баргъаннга ушамай-мамы? – деди Рамазан кеси кесине. – Кертиди, ата айтычу нарт сёз да унутулмагъанды. «Аманны аман бла кьюума,

къанны къан бла жуума». Алай болса да, бу ауур салтаны бу эшекни башына «бошлап» къойсанг, нечик тап болуп къаллыкъ эди не да. Аны ючюн Рамазаннга ким айып саллыкъ эди? Атасын жойдургъанны башын жарды, дертин жетдирди...»

Рамазан, керти да, салтаны сабын къаты къысды, жүреги, къаты ура, дып-дып эте тебиреди. Кёзлерине уа бир къызгъыл ау жайылгъанча болду...

Шамиюх, андан ары хапарлаша турмай, гюрбежиден женгил атлай чыкъды. Къамичиси бла чурукъ башын ура, атына жанлады, къараторуна женгил къонду. Сора, ызына бурулмай кетди. Аны къарелдиси кёзкёрмезге ташайгъынчы, Рамазан ызындан къарагъанлай турду.

VIII

– Жамал, не болгъанды санга? Бетинг кетипди нек эсе да. Ауругъанынгмы барды, къарындашым?

– Угъай, мени уа хатам жокъду...

– Огъесе кечигип келгенинге уялгъанданмы мудах болгъанса? – деди Рамазан.

– Уруш бапланганды, шуёхум. Къарты, жашы да эл совет аллы майданнга жыйыла турадыла. Радио бла айтхандыла. Герман аскерле, билмей тургъанлай...

– Да ол кёпге барлыкъ уруш болмаз... Ы-ы?

– Аны юсюнден а сагъынмадыла, – деди Жамал, Рамазанны къужур соруууна сейир эте. Ишинден бёлюнмей сёлешгенине да. – Мен ангылагъандан, бу хапар сени уллу къайгъы этдиргенинге ушамайды. Халкыгъа, дуниягъа уллу палах келгенди дей турама, ол а темирин зангырдатып турады.

– Аны фашистледен эсе бизге уллу палах болгъанын а къайдан билдинг? Чапдыла эселе, исси къабарла, къачарла. Аны не сейири барды? «Тайгадан британ тенгизлеге дери бизни аскерибизден кючлю болмаз». Ангылаймыса алайчыгъын?

– Сен бош безирей тураса. Ишни, халны ангыламагъандан айта тураса, – деп, Жамал къайгъылы сагъышларына кетди. – Оюм этерге керекди.

– Аны не оюм этер кереклиси барды? Мен тамбла, эрте-рек туруп, военкоматха атланама. Кесиме да солдат шинель бир тап ушарыкъды, – дей, Рамазан, ал ботасын тешип, чыккырчыкъдан суу алды, къолун-бетин чайкъады. – «Бизни аскерибизден кючлю болма-аз...»

Жашла элге эндиле. Керти да, эл совет аллында, уллу

кзурукъгъа тагъылып тургъан динамикни тюбюнде иги кесек адам жыйылып эди. Рамазан, ары бурула турмай, тюзюнлей юйюне кетди. Чарыкъларын тешерге да унутуп, тапчанына къапланды. Салкъын, шош отоуда ёз сагъышлары бла бетден-бетге къалыргъа юйреннген Рамазан кёзлерин къысды. Бир кесекден, туруп, радиону бурду. Аны къара табагъындан а Левитанны къайгъылы ауазы эрттенли бери айтылып тургъан хапарны къайтарып айта башлады.

Бомбала атылгъан сахарланы, ажымлы жоюлгъан адамланы юслеринден, къыралгъа келген уллу палахны юсюнден айта эди дикторну мудах ауазы...

Бу ол Рамазан сунганча урушха ушамагъанын жаш кеси да ангылай тебиреди. «Тайгадан британ тенгизлеге дери...» Алай не Рамазан, не андан иги да бийикдегиле алыкъын билмей эдиле миллион адам жанланы жокъ этерик, мингле бла сахарланы, эллени кюл-кёмюр этерик, санап-саны болмагъан хата келтирлик ёлет келе тургъанын.

Къайгъылы оюмланы ызларындан Рамазанны акъылына арталда башха оюмла да келдиле. Энди, деди ол кеси кесине, атаны излеп табаргъа амал чыгъады. Тамбла окъуна военкоматха барама. Уруш аулагъында кесими танытама, махтау-аперим алама. Сора артда, атамы излей башласам, айтылгъан аскерчиге болушмазлыкъ, анга угъай дерик чыкъмаз. Душман огъу тийип жыгъылсам а... Не къайгъы, не бушуу?.. Жигитча ёлгенлени тизмесине тюшебиз. Фронтну эм къызгъан жерине иерлерин тилерме. Мен душмандан къоркъмам, къачмам. Ансы бу къарангы гюрбежиде кесими кишиге да таныталлыкъ туююлме. Дунияда тюзлюк барды. Болмай амалы жокъду. Герман, аманлыгъына тюбеп, бурунун къанатып къачар. Атаны да табарма. Тапмай а! Башчиев Назирчаланы ыркыфлап, сюрюп башласала, революцияны ишин ахырына ким жетдирликди? Шамиюхму? Сакълап тур. Алагъа ышанып къалсанг а, къара шайгъа сатып кетерле революциянгы, къыралынгы да. Шёндю тишлерин ачып айланнганлыкъгъа.

Уруш хорлау бла бошалыр. Жашла журтларында орденлери жылтырай къайтырла. Биз да, аскер офицер болургъа жетишпалмасакъ да, махтау юлюшсюз къалмабыз, багъалы Зуриятчыкъ. Ма танг бир атсын да, ма эрттенлик теркирек бир жетсин да...

* * *

Алай эслеп эсинде болмагъан иш Рамазанны жангы мурадын да бузду. Атасыны къайгъысы жангы къайгъы ту-

удурлугъун ол къайдан биллик эди? Тенг жашларын солдат тизмеге арсарсыз алдыла. Хазна къалмай, барысы да ушкок къоллу болдула. Сылтауун киши ангылатып кюрешмеди. Жангыз бир сёз бла ашырып къоя эдиле: «Ашыкъ-ма».

– Угъай, манга бек ашыгъыргъа керекди! – дегенни айтып, Рамазан къол аязын начальникни столуна «жабышдырды». – Тенглерим фронтха кетип, мен а юйге къайтып келсем, ушамаз, айып этерле. Оноууму теркирек этигиз да, ийигиз мени да фронтха. Ушкок аталмазлыкъ жаш туюлме.

Къуллукъчу офицер башын кётюрдю, Рамазанга ауур къарамын бурду. Ол къарам огъурсуз, хурметсиз дерча да туююл эди. Бюгюн сакъалын жюльорге да жетишалмагъан киши сагъышлы ышарды, «къайры ашыгъаса, харипчик» дегенча, ахтынды.

– Ахшы жаш, ахшы жигит, – деди ол бир «арыгъан» ауаз бла. – Шёндю фронт болмагъан жер жокъду. Къыралны къалайы да фронтду. Уруш хорлау бла бошалгъынчы... Сен а бу жол юйюнге бар да, керек болгъанынглай, чакъырыбыз.

Къуллукъчу айтхан тюз эди, керти уа туююл эди. Ол жашха ишни болушун ачыкъдан айтып къоймады. Рамазанчалагъа алыкъа шарт оноу этилмеген эди. «Сен «враг народу» жашы болгъанын ючюн, аскер сауутну санга ышаналлыкъ туююлбюз», – дегенни къалай айтып къоярыкъ эди бу халал киши? Бюгюн-тамбла аны «трудоной фронтха» иерге боллукъларын да сагъынмады.

– Сау къал, Рамазан. Къайгъы этме, санга да табылып жигитге тийишли иш. Шёндю уа, былайда болгъан къадарда, таматагъа кёз-къулакъ бола тур.

– Ахшы жолгъа, Жамал. Сау-саламат жюрю, хорлаулу болуп къайт, къарындашым. Мени уа «трудонойгъа» иерге ушайдыла. Да не этериксе: аскерде да ким – атлы, ким – жаяу...

«Трудонойну» халыуа татыуу болмагъанын Рамазан алгъындан окъуна сезген эди. Алай тишириула, къартайгъан кишиле ауур гетменле бла зыгъырлы-ташлы жерни тюерге кюрешгендерин кёргенде, бу «фронт» керти да фронт болгъанына ийнанды...

Адамла хазна сёлешмей, уллу солумай, кеслерин аямай ишлейдиле. Эл сабанда бригадир этиучюлей, ашыкъдыргъан, хыны-суху этген да мында эсленмейди. Булутсуз бийик кёкден къарагъан акъсыл кюн, битеу болгъан кючюн былайгъа, бу траншей жар ишлене тургъан жерге къуюп

къойгъанчады. Ишлегенлени талпыныуларын кёрсенг а, бери келлик душман танкланы жаланда ала тыярыкъ сунарса. Аланы, бу сазбет адамланы, киши ашыкъдырмай эди, агитация этип кюрешмей эди. Заман азданмы болур эди? Кёксюл букъу жапхан бетлеринде ышарыуну орунуна сёзсюз таукеллик эслене эди.

Биле эдиле ала: дунияны темир кючю бла малтап келген душман аланы адыргы къууанчларын да сыйырыргъа, аланы кесине къул этерге, унамагъанны уа кюл-кёмюр этерге келгенин. Ангылай эдиле: ахыр муратларын да юзерге келгенин бу къанлы душман. Алай эсе уа, аны тыяргъа керекди, жолун кесерге керекди, хорларгъа керекди. Ангылай эдиле бу жер бетли адамла: башха амал жокъду...

Акъ косынкалы тиширыу, жерден къыйыры къарап тургъан акъсыл ташны ауур ылытхын бла туюе кетип, къара темирге таянды, терлеген мангылайын къол тышы бла сюртдю. Алай, жангыдан узалама дегенде, ахыр кючю тауусулуп, исси жерге жыгъылып къалды. Жанында ишлеген жашыракъ тиширычукъ, жугарын топуракъгъа чанчып, жыгъылгъанны къатына бирсиледен алгъаракъ табылды.

– Рамзин, былай келчи теркирек! Болушчу, ары, салкъыннга, элтейик. Эси аугъаннга ушайды. Огъесе кюнмю ётдю?

Рамазан къалакъ суулугъундан саусузгъа суу ичирирге умут этди. Алай тиширычукъ, суулукъну аны къолундан алып, акъ косынкасына къуйду. Сора эси аугъанны мангылайына салды.

– Ненча кере айтхан эдим бу теликагъа, юйюнгде тур деп. Санга киши айып саллыкъ туююлдю деп. Унамады. Энди уа кёресе...

– Къарачы, Ольга, кёзлерин ача турады, – деди Рамазан, эс жыя башлагъан тиширыудан къарамын алмай.

– Энди уа суучукъ уртларгъа да боллукъду. Ма былай... – Ольга акъкъалай суулукъну тамагъын тиширыуну эринлерине тийирди. – Ич-ич, Софья Андреевна. Уртлагъанынглай, иги болуп къаллыкъса. Сен ишлеген индекден энди танк угъай эсенг, жилин да ёталлыкъ туююлдю. Борчунгу тамам этгенсе. Кеси ыразылыгъынг бла кетмесенг а, къарынынг болгъанын начальникге айтып иерикме. Дядяма. Ма алайды, хурметли Софья Андреевна!

* * *

Къызгъыл кюн кёк этегине жетгенде, ишчиле, ауур санларын кючден кётюре, чатырлары таба кете башладыла. Арыгъаны да эсленмеген, къолу, ауузу да тохтай билмеген

Ольга Рамазанга жанлады. Гитче кьолчугъу бла жашны инбашына кьакъды.

– Болду, Рамзин, чыкъ бери, хантусубуз суууй турады. Бек къаты ишлегенсе бюгюн да.

– Бу ариу ёзенни кёкюрегин жырып барабыз... Хайыр болгъа эди ансы андан.

– Аны таматала биле болурла. Биз а не?.. Бусагъат, барып, ушхуурубуну ашайбыз. Сора тузланган нашачыкъларым да барды. Анам ийген эди. Санга да къапдырырма, кел.

– Сау бол, Ольга. Сен бек халал адамса. Халал да, ариу да... – деди Рамазан, бу тиширыучукъну кём-кёк кёзлерине суюне къарай.

– Сен аллай хапарланы къой. Мен аллай сёзлени эшитмегенли, жюз жыл болады... Алай мен а санга бир зат сорлукъ эдим да, нек эсе да базыналмай турама. Биз бирге ишлегенли, экинчи ыйыкъ барады...

– Да нек сормайса да, Ольга? Биз энди эски танышла туююлбюзмю? – деди Рамазан.

– Алай а алайды... – деди Ольга, ёз сагъышларына кете. – Мен сорлугъ'а... Сен, Рамзин, акъсакъ туююл, чолакъ туююл, аскерде нек туююлсе? Айып этме аны соргъа-ныма. Сени бери хор бламы ийгендиле?..

– Биринчиден, къыралыбыз шёндю битеуюнлей фронтду. Ма былайы, бу траншей да. Экинчиден а, мен бир башха жерге кетсем, санга тюбемей къаллыкъ эдим...

– Ючюнчюден а... мен сенден тамам тёрт жылгъа тама-тама. Алайды да, ухажёргъа асыры жашчыкъса. Тёртюнчюден а, мени сорууума жууап бермединг.

– Тюзюн айтсам, кесим да билмейме. Жарагъан «Ворошиловский стрелок», душманланы марап атар орунуна, жер къазып айланады.

– Къазгъаныбыз немисни тыяр, кёпге-азгъа тыйса да, – деди Ольга саргъыл чёпчюкню чайнай. – Душманны жангыз бир кюннге тыйса да, хайырды дегенди дядям. Анамы къарындашы... Солур кюн мен сени станицабызгъа бир элтип келирме. Узакъ туююлдю. Тюгел жыйырма километр да болмаз былайдан.

– Бек суююп барып эдим бу ариу казачканы туугъан элине, – деди Рамазан. – Къарачы айны сейирлик жарыгъына. Бизде эм ариу къызны айгъа ушатыучудула. Сен да ушап тураса... ол толгъан айгъа.

– Бар эди мени да бир заманым, бир уллу муратым да. Алай бары бирден юзюлюп кетдиле, тауусулдула ансы. Суюгеними бюгюн да тюшюмде кёре туруучума.

– Къайдады, урушдамыды?

– Финн урушдан къайтмай къалгъанды. Кёгюрчюнчюгюм. Рамзин, Рамзин, сен жашса, биле да болмасса насып дегенни. Къаллай кечелерибиз болуучу эдиле, къаллай кюнлерибиз... Бары суугъа кетди. Бир сабий да болмады да... Ма аллай суймекликлерим болгъанды мени, Рамзин, – деп, Ольга жашны чачын тозуратды. – Бир-бирде уа мен алай сунама: хар не да бир бек алапат болуп турса, арты аман бла бошалмай къалмайды. Тохта, Рамзин, билемисе, шёндю мени къаллай муратым барды? Билмейсе, къара шайтанчыкъ.

– Айтсанг – билир эдим.

– Быллай кече ай жарыгында сууда жууунургъа бир бек сюе эдим. Кесим жангызлай барыргъа уа къоркъгъан этеме.

– Мен да бек суйюп барыр эдим... Начальник не айтыр ансы. Кече, кюндюз болса да, «фронтдан» эркинликсиз кетгенге алай ариу айтмазла. Визде уа – аскер низам...

– Суу былайчыкъдады, кёрюне турады. Начальниг'а, ол санга начальник болгъанлыкъгъа, манга жаланда дядячыкъды. Сора андан бил, ким тамата болгъанын. Ангыладынгмы, Рамзин?

Ёзен суу, кесини барын санлы бирде шулпу тауушу бла билдире, сыртында да ол сары айны къалтырагъан сураты жылтырай, узакъ жолуна ашыкъмай барады. Дунияда уруштуйюш барды деп къарамай. Аны салкъын хауасы, уюп тургъан ёзен хауагъа сериуюн бере, къолунгу-бетинги хычыуун сылап ётеди.

– Ольга, мен быллай сууда жууунмаучума. Асыры терен кёрюнеди. Мен, таулада ёсген адам, быллай суулагъа юренмегенме.

– Аны кёп айта турмай, жюзе билмейме деп къойсанг а, – деди Ольга, жыйрыкъчыгынын теше. – Мен а санга ышанып, жигит деген алаймы болады?! Охо, алайчыкъда олтур да, мени жюзгениме бир къара! – дегенни айтып, жыйрыкъчыгынын да бияры сызып, Ольга шош ёзен сууну къара толкъунларына секирди. Бир теренине ташая, бир башына чыгъа, ай жарыгында жылтырагъан санлары жомакъдан келген сейирлик балыкъгъа ушата, Ольга сууда иги кесек турду. Сора ташха чёгюп тургъан Рамазанга айланып къычырды:

– Рамзин! Сен да тешин да, жууун, арлакъчыгы терен туйюлдю. Суу а аллай суумуду!..

Нюрбет ай жууунган тиширыугъа кёк бийигинден сю-

йюнюп къарайды. Узакъда шошайып тургъан чатырлагъа, жер кёкюрегин жырып ётген траншейге, бу эки жаш адамгъа, уруш-ёлюм дегенни да унутуп, бу ахырзаман жайны кечесинде, бири бирине суу чачдыра, сабийлеча безирей ойнагъан Рамазан бла Ольгагъа жулдузлу кёкден къарайды, сьююнеди...

– Рамзин, энтта атла бери, къоркъма! Охо, сора, алайда тур, мен а сууну бирси жагъасына ётюп къайтайым!

– Угъай, ары барма! Бери къайт! Къайт бусагъат дейме да мен санга!

Ольга, жашны буйругъуна табыла, аны кеси адамынача урушханы хычыуун кёрюне, ызына бурулду. Суудан чыгъып, къыргышлы жагъада жылы тапша чёкдю. Рамазан жанында орналды. Суу тамычыларын ай жарыгъы инжилеча жылтыратхан бутларын сылай, Ольга бирси къолу бла ёшюнюне тёгюлген чачын артха атды. Жашха хыйлалы ышара айтды:

– Рамзин, жыйрыгъымы келтирчи... Энди уа ары бурул. Рамзин... Айгъа къарачы... Андан уялмаймыса... Тохта бир... – дегенни исси эринлери шыбырдай, жашны боюнундан къаты къучакълады...

Кюнбатышда къанлы сермеш бара эди. Кечеги кёкню бийигинде уа уялчакъ ай ёзен сууда къалтырагъан суратына къарап тура эди.

* * *

Заман да бара, сары ёзенни къара жыртылгъаны – терен индек, тик жарында акъ ташлары жылтырай, ёзен суу таба барады. Жюзле бла адамланы сары тангдан ашхам къарангысына дери ийлеп келген иш бу къадар халкъны жанысаны да бир болгъан деменгили пелиуаннга ушата эди. Кючкъарыуу бир ууучха жыйылгъан, минг мураты бир болуп, бир жүрекча тепген, аллай жаннга. Алай индек-траншей ёсе баргъаны къадар, адамла кеслери да бир гитчечикле, бир къарыусузла кёрюне бара эдиле.

Быллай кюнлени биринде Башчиев Рамазанны начальник чакъырды.

– Ишинге ыразыбыз, къагъытынга жазарбыз. Алай сени энди аскер бёлюм жокълайды да, аны билдирирге чакъыргъанма. Насыбынг тутсун, жигит, – дегенни айтып, бу арыгъан, тюгеннген адам Рамазанны инбашына къагъып, къайгъырыулу ышарды. – Сора дагъыда айтырыгъым... Ольга бла сени арагъызда халладан хапарым жокъду, алай бир

тилеригим – «сүймеклик антла» анга керек туююлдуле. Ол сенден таматаракъ болгъанлыкъгъа... бир ачыууна жаны ачыу къошулмасын...

Кёккёз кызы таулу жашны станциягъа дери ашырды.

– Станицабызгъа да бир баралмай къалдыкъ, – деди Ольга, терен ахтына. – Алмала да бише башлагъан кезиу...

– Хайт де, ай сыфатлычыкъ. Мен санга, жетгенимлей, письмо жазарма, охому? – деди Рамазан, Ольганы бал бетли чачын сылай.

– Угъай. Сен манга письмола жазма. Кесим да медсестра курслагъа кетерикме. Жазма. Жаланда бир тилегим а – сау жюрю. Урушдан къайтсанг а, ким биледи, ёзен сууда жууунургъа бирге барыргъа да болурбуз, жюзерге да юйретирме...

Поезд тебирегенлей, Ольга Рамзинин, къаты къучакълап, ушпа этди да, арсарсыз, ызына бурулуп, чапханлай кетди...

«Сау къал, кёккёз шайтанчыкъ. Бу ахырзаман къазуатда сени да насыбынг тутсун. Ол мен сакълагъан увахты уа жетгенге ушайды. Энди мен да солдат санына къошулама. Ол мен киерик шинель, халгъа кёре, тигилип бошалгъанды. Мен атарыкъ ушкок да, хазыр болуп, иесин сакълай болур...»

Алай Рамазан бу жол да жангылды. Аны фронтха иймедиле. Аны аскер къаячыланы курсларына жазгъан эдиле. Тюрлю-тюрлю аскер бёлюмледен къаячы жашланы бирге тийишдирип, таулада боллукъ сермешлеге хазырлай тебиредиле. Къаячы хунери болгъанын а Рамазанны документлеринден билген болур эдиле.

Бу жол жаш уллу жарсымады. «Бир фронтха ол да фронтду...» – деди ол кеси кесине.

...Гюржюню эм ариу жерлеринден бири – Бакурианиде тамам юч ай чакълы жарау этип тургъан жашха, туугъан элине барып, бир ыйыкъ чакълы солуп келирге эркинлик берилди.

Кюн сайын тик къаялагъа ёрлеуле, илишан атыу, жашырына, жашырыннганна табаргъа да юйрениуле «трудоу фронтну» ауур гетменин да унутдургъан эдиле.

Бир оюнчу эбизе жашны чамы да эсине тюшдю Рамазанны: «Ол уруш дегенлери мындан да къыйын зат эсе, аз сейирликле сакъламайдыла бизни». Алай инструкторну чамында да бар эди бир магъана: «Къыйын-тынч деп айталмам, алай, хапаргъа кёре, анда ёлтюрген окъуна этедиле ансы. Алайды да, бек ашыкъгъанны мен тыймайма».

Рамазанны туугъан эли, башына келе тургъан палахны сезгенча, шум болуп, жыйырылып тургъаннга ушады. Орамны, арбазланы да зынгырдатып туруучу сабий ауазла эшитилмей эдиле. Тюкен аллында, шаудан тюбюнде лахорчукъла да кёрюнмей эдиле. Къол кючю бар къартла, тиширыула, эслирек сабийле да кими чалгъыда, кими бахчалада. Отоу салкъынында уа къарт къатынла ууакъ сабийлени булжута олтура эдиле...

Алай болуп тургъанлай да, ингир ала ёз юйюню арбазына бурулгъан Рамазан эсленмей къалмады. Тюрлю-тюрлю хапарла олсагъат жайыла тебиредиле.

– Кёрдюгюзмю ол Башчыланы жигитни, уруш да тауусулгъунчу, юйюне къайтып келгенин. Башы-саны сау, ийнан, дезертирге ушап турады. Ансы...

– Бизникиле башларына аман кюн келип айланганда, быллайланы уа юйлерине ийип къойгъанлары сейир туйюлюмюдү?! Да не этериксе, «брах народдан» туугъаннга аскер сауутну ышана болмазла, Бир Аллах.

– Хау, атасы ючюн къыстагъан болурла фронтдан, ансы, башистле Аристопну къуршалагъанда, бу мында не аурууна айланыргъа керек эди?

– Аурууу иш ачылгъан болур. Ёпкелеринден бакъдырып айлануучу эди дейдиле. Керти эсе...

– Хау, фронтдан албугъартханлагъа аллай амал да барды. Аны «аурууу» белгилиди. Бардан жокъ болуп тургъан жангыз балам андан бек аурумагъа эди.

Рамазан бу аз сёзлю адамланы халларындан, аны аркъасына окълача чанчылгъан къарамларындан да кёрюп тура эди: эл анга ыразы туйюлдю. Жаланда сау-саламат келгени ючюн, уруш аулагъында къалмагъаны ючюн... Тюзюн айтханда уа... ачыуларындан.

Жамауатны жыйып, эллилени алларында ишни болушун айтып ангылатыргъа уа къайда! Аскер жашырын, аскер тасха.

Жаш тюкеннге киргенде, жаланда къарт Тебо жарыкъ болду, саламына салам къайтарды, саулукъ-турмушдан ханар сорду. Туз алыргъа келген тиширыуланы ашыргъандан сора уа, Рамазаннга халал къарамын буруп айтды:

– Жашым, соргъаныма айып этме... э-э, къатынланы нуузларын ким тыялгъанды, элде сени атынгы иги бла сатынмайдыла. Бусагъатда аскерден отпусагъа келген адет хазна жорюмейди, кийиминг да аскер кийим туйюл, сен а...

– Тамата, мен санга айтып к'юяйым, сен а айтханыма ийнан: мен к'вачхынчы-дезертир туююлме, жаралы да туююлме. Келген жериме беш кюнден кетерикме. Андан сора, жукъ айталлыкъ туююлме. Алайды да, сен да айып этме.

– Сау бол, Назир улу. Сау бол, Аллах ыразы болсун. Андан ары мен айтырыкъ жаланда бирди: юйюнге-журтунга сау-саламат жыйыл. Атанг да сау келсин.

Экинчи кюнню ингиринде Рамазанны юйюне Зурият, школ тенги Зуриятчыкъ, эшикни к'вак'май кирди. Бет к'яны кетип, азып, уллу мудах к'езлеринден сора, жуг'ю к'ялмаг'анча, бир бек тюгенип эди бу тиширычукъ. Аны бир уллу к'айг'ысы болг'анын Рамазан сормай билди. Зуриятны башын ёшюнюне к'ысып, жапсарырг'а кюрешди. Алай Рамазан эшитген хапар ташны ок'уна эритир эди...

Тюз да Рамазан «трудовайг'а» кетген айны ичинде Зуриятны башына бир бири ызындан эки да палах келди. Ёлген сабийини ачыуунда кюе тург'анлай, «батыр политрук Бабуев Аскер Ата журтун жигитча к'оруулай жан бергенини» юсюнден к'ваг'ыт келди. К'ваг'ытны насыбы к'уруг'ан тиширычук'г'а бир ай чак'лы к'ергюзтмей да турдула. Ачыуг'а ачыу к'юшулуп, ак'ылындан шашып кетмесин деген хыйсап бла. Болсада быллай ишни болушун ким жашыралг'анды? Зурият кеси сезе тебиреген эди.

«Тамам жарым жыл ётдю, мындан к'ваг'ыт келмегенли. Сейир туююлмюдю? – дегенинде, анасы, к'ёлю толуп, жук'ъ айталмай, жилип ийди да, к'ёпмю керек эди, сездирди. Аны юсюне уа, атасындан да к'ваг'ыт келмей тург'анлы, иги кесек заман бола эди.

– Рамазан, сейир туююлмюдю, мени, керти да, ак'ылдан шашып к'ялмай тург'аным? Сабий а ма былай, к'ез аллымда к'атып к'ялмадымы... Анабыз да бек к'ярыусузду. Папаг'а бир зат болг'анлай, ёчюлюп к'яллык'ды.

Зурият к'ярыусуз ышарды.

– Быллай заман. Жангыз бир айны ичинде к'уру бизни элден жыйырмаг'а жууукъ адам жоулг'анды. Уруш а барады... Кесинг к'ялайса, харип, Рамазан? Сен да азмы сынадынг? Аурууунг ачылып ишми к'айтханса? Элде к'ёп тюрлю хапар жюрюйдю. Ушамаг'ан затла да жаншайдыла. Мен а бирине да ийнанмайма. Бирчигине да. К'ятынла ачыуларындан иш айта болурла. Инжимеген бири жокъ.

Зурият айтхан алай этсе да, к'ярамында уа соруу эслене эди: «Ишни болушун а кесинг айтырыкъ болурса...»

– Мен сенден тилерик, Зуриятчыкъ, хайт дерге кюреш.

Ананга да иги къара... Кесими юсюмден айтсам а... къатынла манга, сен айтханлай, ачыуларындан чамлана болурла ансы, Башчыладан дезертирле, сатхычла чыкъмазларын а билирге керек эдиле. Мынча кюнден, — деп, Рамазан беш бармагъын жайды, — мен ызыма къайтырыкъма. Мен аскерчиме. Артдаракъда къагъыт да жазарма. Охому, ариу-чукъ?

— Мен санга ийнанама. Сора... бир бек ышанама. Хар замандача. Ол жюз жыл мындан алгъа, сабий заманыбыздача. Энди кете барайым. Сени кёрдюм, ауазынгы эшитдим, ачыуум сел болду. Кете барайым. Анам да къайгъы этип тура болур. Кесинг къыстап башлагъынчы кетейим. Ол жолча.

— Къыстарыкъ туйюлме. Манга ийнана эсенг.

— Энтта бир келирме, охому? Ашырыргъа келирме да?

— Охо...

* * *

Фронтдан иги къагъыт алгъанладан бири уа тирменчи Батырбий эди. Кеси да алай къууаннган эди, — адетни да бузуп, хар ётген-сётгеннге къуру жашыны суратын кёргюзтгенлей тура эди. Суратда уа — зауукълу кюлген Жамал. Батырбийни «жангыз балачыгъы», автоматын да кенделен тагъып, башында да жулдузлу пилоткасы. Ёшюнюнде уа — жарагъан майдалы.

— Кюлгенин а кёремисе? — деди Батырбий Рамазаннга. — Кюле эсе, кёлю жарыкъды, халы игиди. Майдалны да алай бошуна берип къоймайдыла. Къагъытда жазмагъанлыкъгъа, бир жигитлиг'а этген болур да. Этмей а! Алайсыз анга аскер майдалны ким берлик эди?.. — Алай къарт тирменчи къашларын туйдю. Мудах окъуна болду. — Кюлген а бош этеди. Эрттеди алыкъа кюлюрге. Фашистни аллын тыйгъынчы, душманни тохтатхынчы, ол не кюлген адетди? Ушамайды. Тейри, жигит, айтып къояйым мен санга, Ингилизден, Тюркден окъуна къоркъмагъан аскерибизни Герман былай сюрюп келир деб'а акъылымда жокъ эди. Оллахий, керти айтханыма. Огъесе бу бир деменгили жашырын амалмы болур? Гитлерни былай бери, тереннге келме къоюп, ахырында къуршаллап къояргъа ишми умут эте болур «къарамыйыкъ», Аллах онг берлик?

— Тейри, тамата, былайды деп айталмайма. Аскер амалгъа уа мен ангылагъандан, бек да ушамайды. Душманнга шахарларыбызны, эллерибизни, биле-биле, ким берлик эди?

Миллионла бла адамланы фашистни аякъ тюбюне ким ата-рыкъ эди?..

– Сен айтханда да барды, – деди Батырбий, жашыны суратына жангыдан къарай, тансыгъын алалмай. Сора, Рамазаннга бурулуп айтды: – Не орусну солдаты хомухлукъ эте-ди, неда тау миллетле анга иги болушалмай турадыла. Сауут жетмегенден иш а болурму? Аллай хапарла да жюриюдюле. Ы-ы?

– Балтада да болур, сапда да болур, кесинг айтыучулай, – деп къойду Рамазан.

– Бир зат а барды... – деди жаш заманында атлы дивизияда къуллукъ этип, австрий фронтда, бир деп, алты душманны атдан жыкыгъан Батырбий. Хапарларын асыры семиртип айтады дерча да туююл эди. Нек дегенде кюбюрюню теренинде, сахтиян журунчукыгъа чулгъанып сакъланган «Георгийни жору» бошуна алынган саугъа болмаз эди.

– Сен а, жашым, кесинге сакъ бол, – деди къарт Батырбий, Рамазанны аркъасына къагъа. Сора хыйлалы ышара айтды: – Аскер тасханы уа мен билеме. Сен тау ауушланы къорууларыкъ бълумледенсе. Аристонну къоруулар орунуна...

– Ростовну иши битгеннге ушайды, тамата, – деди Рамазан, тирменчи къартны хапарына сейир эте. – Эрттенликде айтханларына кёре, душман бу жол да онглу болгъаннга ушайды.

– Сора терстамгъалагъа тюзюнлей Кавказгъа жол ачылгъанды деп къойсанг а. Оуей-оуей, не осалына кетгендиле ишле. Сора Кавказ ючюн да боллукъдула сермешле...

– Тынч кечели бол, тамата. Кете барайыкъ. Жамалгъа да бир письмочукъ жазайым. Менден кем къууанмаз, – деди Рамазан. Алай, юйден чыгъардан алгъа, ызына бурулуп, айтыр сёзюн айталмай, ауара болду.

Батырбий да сагъайды.

– Бир сорлугъум барды, тамата... Бу эл не зат ючюн кёрюп болмайды мени? Былай бек нек чамланнгандыла манга? Шамиюх Шамиюх болсун – атам бла аны аралары белгили эди...

– Тохта, жигит, бек ашыкъма элге багъа бичерге. Бир затны сен билип къояргъа керексе. Биринчиден, эл суймейди дегенинг терси. Къатынла къатын хапарларын айта турадыла. Кими ачыуундан, кими не айтханын билмей, кими да бош алай... Эл а элди. Сен билмегенликге, элни менме деген кишилеринден бир деп сегиз адамы, къл салып, Налчыкге прашена ийген эдик. Ол санда Саид, Домалай, Кичибатыр... Былай да былай, Назирде терслик жокъду, бар эсе да, аны тутарча, былай къыйнарча терслик туююлдо...

– Саиддамы к’юл салг’ан эди? – деди Рамазан, бу сейир хапарны биринчи эшите.

– Хау, Саид да. «Жаш ачымаз жеринде ачыг’анды. Не амал да этип, к’ютхарырг’а керекди. Биз, аны женгиллигин кечмей, ишни похлап ийгенбиз», – дегенни айтханлай тург’ан эди, фронтха кете туруп да. Алай к’яг’ытыбыз жууапсыз к’алды. Ог’есе, тырманы Саидге тийип, биз а билмейми к’алдык’?.. Андан алай к’өп заман да озмай а, Шамиюх бла сабанда не зат ючюн эсе да с’ез болг’аныбызда, ол амандан тууг’ан аман мени жанырг’а, к’юрк’утург’а да к’юрешген эди: к’яг’ытха биринчи к’юл салг’ан сенсе, Назирни ызындан да биринчи болуп атланырык’са дегенни айтып. Мен а не айтырык’ эдим? Бек чамландыр-сала айтыг’учуму орусча тутдуруп айтдым. Алай-былай, мат твой деген формада. Итим нек сиймей эди к’езюне, энди Шамиюхдан да, ол к’ятынбет Шамиюхдан да к’юрк’я айланмасам!

– Кеси уа к’айдады? Элде к’өрюнмейди нек эсе да.

– Да фронтха ийгендиле. Не бек тыпырдап к’юрешген эсе да, к’юлуна да солдат ушкокну тутдуруп, фронтха ийгендиле. Алай, бирда к’юрк’ма, аллайла анда да табарла бир татымлы жерчик. Фронтда уа азмы сунаса шамиюхла? Ала к’айда да бардыла. Ит урлук’ла... Ма алайдыла ишчикле, жашым. Элге уа бир заманда да баг’а бичерге ашык’ма. Элибиз – тууг’ан ташыбыз. К’уш баласы уясын с’екмеучюдю. Атадан а умут юзме. Дунияда, жашауда аз тюрлю зат болмайды.

– Охо, сау к’ал, тамата. Мени уа антым барды: кесим да, аскерчи тенглерим да, тюзде-тауда да сермеширге тюшген жерде, жаныбыз сау к’адарда, сизни жерге к’аратмазбыз...

Рамазан юйюне кетди. Эсине уа нек эсе да ол узак’ жылла келедиле. Атасы бла бирге ууг’а барыг’учу жыллары да. Жаш, андан артха к’алмай, не тик жолчук’да да таза да жуг’утурча ёрлеп кетиучюсю. «Тохта, маржа, жеталмай к’алдым да сени!» – деп да бир айтхан эди. Бош, к’убултуп айтханы болур эди. Шахардан келген курсабайланы Тотур башына элтип ашырг’анында уа, таматалары бир ариу значок да берген эди. Мухурлу документи бла...

«Бир от этип жылытайык’ юйню», – деген келди Рамазанны эсине. Жай кюнледе анасы юйде хазна от этмеучю эди. Арбазда, аш юйде болмаса. «Бир иги жылытайык’ бу к’ысыр к’абырг’аланы, суук’ ташланы. Мени эслеринде тутуп, жылыуларын мен келгинчи сак’лап туруп эселе. Бу к’айг’ылы заманладан бир к’утулайык’ да, бу к’абыр-

гъаланы, бу терезелени да зынгырдатырча, аллай къурманлыкъ этербиз. Къонакъла артда да айтып турурча – нечик зауукълу ойнагъан эдик ол жыл, ол кюн Башчыланы юде дерча. Алай ол ишле бары да болур ючюн, ата да сау-саламат къайтыргъа керекди».

Ахыр кече да жетди. Тамбла – жолгъа. Рамазан атаананы отоуларына кирди. Анасыны кюзгюсюне, суратларыны миялаларына, жылтырауукъ ундурукъ къулакълагъа къонуп тургъан букъуну сыйпады. Суратдан анга ышарып къарагъан ол эки жаш адамгъа къайгъылы ахтынды. Экиси бла да саламлашып, отоудан чыкъды...

– Рамазан... къоюп кетме мени. Элт мени да биргенге. Кёрмеймисе, сени ючюн къалай кюе тургъанымы. Бир сенден сора, мени ёмюрюмде да сыйгеним болмагъанды. Атып кетме мени, Рамазан. Эшитемисе?..

– Жилияма, къарылгъашчыгъым. Бизни арбазлагъа да бир кюн тиер, – дей, Рамазан Зуриятны, къаты къучакълап, кёзлерин уппа этди.

– Рамазан, Рамазан, эшитемисе...

– Эшитеме, эшитеме. Эшитип турама...

– Насыбым тутуп, сабийли болсам а, кесинги атынгы атап къоярыкъма. Эрттенден ингирге дери атынгы айтханлай турур ючюн. Охому? Сен ыразымыса?

– Ыразыма, – деп шыбырдады Рамазан, узалып, фатеген лампаны ёчюре.

– Бир кишиден да уяллыкъ туююлме. Хар тюбегениме айтып турлукъма: «Къарачыгъыз, бу Рамазанны жашчыгъыды. Мени Рамазанымы...»

Х

– Мачы, муну бир иги окъу. Штормовкала иер орунуна, газетле ийип башлагъандыла, – дегенни айтып, Рамазан Башчиевни антлы тенги Артур Закариадзе эки бюкленнген газетни узатды.

– Берчи, бир къарайыкъ. Жаным-тиним газет окъугъан, ма былай, къысыр къаяны башына къонуп.

– Жашла самокруткагъа ётдиоргюнчю, жетиширге кюреш, ансы къурлай къалыргъа боллукъса.

– Тохта, шуёхум, бу алай бош къагъыт журунчукъгъа ушамайды, – деди Рамазан, газетни ача.

– Неси барды?

– Да тынгыла бери. Жашланы да чакъырчы... – Рамазан, къашларын туююп, «Ата журтну жигити» деген газет-

ни к'юл аязы бла сылады. – Муну барыбыз да эшитсек, иги болур. Бу Кавказны битеу да халк'ларына Обращенияды.

– Да ок'у, быллай бир к'ыйнама да, – деди Закариадзе.

«Кавказлы к'ярындашла: к'ябартылыла бла малк'арлыла, чеченлиле бла ингушлула, черкеслиле бла адыгейлиле, к'ярачайлыла бла к'алмук'лула, дюгерлиле бла к'еп миллетли Даг'ыстанны халк'лары! К'ябаргы-Малк'арны к'артлары сизге ата с'езюбюзню айтабыз. Гитлер таулаг'а келтирген зарауатлык'ны биз кеси к'езлеибиз бла к'ергенбиз. Энди уа сизге сорабыз: душман, элибизни, жерибизни к'юдюре, уллуну гитчени ёлтюре, тиширыуларыбызг'а артык'лык' эте, бизни ёхтем халк'ларыбызны кеслерине к'улла этер умут бла келгенде, биз бу затлаг'а т'езюп тураллык'бызмы?..» Рамазан бу газетни ок'уй барг'аны к'ядар, к'ез аллына тирменчи Батырбийни сыфаты шарт келе эди. Душман аны тууг'ан журтун алып тург'анын ол биле эди. Ол ачы хапарны Бакурианиде ок'уна эшитген эди. Энди былайда бу сууук' ташлада, жел улуг'анындан башха, таууш эшитилмеген ташлада, к'анлы сермешге хазырлана, ол атасыны ахыр ышарг'анын, анасыны к'айг'ылы к'ярамын эсгере эди. Танак'ез Зуриятчык'ны с'езлерин да... Андан бери не к'ядар заман ётдю, андан бери нечик ауур саг'ышла бийледиле тау мараучуланы корпусуну солдаты Башчиев Рамазанны к'айг'ылы башын.

«Биз, совет Кавказны халк'лары, билебиз: к'юбюз бирликдеди, уллу орус халк' бла бузулмазлык' бирликдеди. Алайды да, к'арт-жаш деп, ол-бу миллет деп к'ярамай, к'анлы к'язауатха, гитлерчи мурдарлаг'а к'яжау к'язауатха чыг'айык'! Хорлаулу болайык'!»

– Былайчыгы урушну ахыр чеги болг'анын агитациясыз да ангылайбыз, – деди Артур, ушкок к'ялаг'ын сылай. – Ол «Эдельвейс» деген дивизияларын бир бек махтайдыла да, баш ток'мак'чык'ларындан ок' к'ялай чартлаг'анын к'юрюрге с'юе эдим.

– Да алай а айтма. Таулары сенден-менден кем билмегенлерин а кеси к'езюм бла к'ергенме, – деди Рамазан.

– Ол дегенинг?

– Аланы к'бюсю уруш аллы жыллада бу жерледе айланганларын кесинг да эшитген ушай эдинг да. Мен а аланы ол заманда к'ерген уг'ай эсенг, бир к'яаумун ашырг'ан ок'уна этген эдим Бийче ауушха дери.

– Да сора сенден чыг'ып турмаймыды хар палах?! Алайда ок'уна барын да жарг'а к'уюп к'ояр орунуна, ашырып айланганса. Ол неге ушаг'ан ишди, к'ярындашчыг'ым?

– Да к'онак' халда келген адамны эбизеле жардан атып бирда эшитмеген эдим ансы, алай да эталыр эдик.

– Къалай-алай болса да, сыртлагъан эдиле бизни. Хар нени да къарап, кёрюп, итден туугъанла, картха тюшюрюп тургъандыла... Энди къалай боллукъду иш ансы, – деди Артур.

– Кеслери да бир жууашла. Къуру ышаргъанлай, ойнагъанлай айланган эдиле.

– Да тюбюбюзге жылы сууну алай бла жибермегенмидиле, фашистден туугъан фашистле?!

– Бири уа... тохта, атын да жаздырып кетген эди. Адресин да. Германиягъа къонакъ болуп иш келсенг дегенни айтып. Хы, Бергман. Фридрих Бергман. Унутмай тургъаным сейир туююлюмю? Студентме деген эди. Жай айлада уа Альпа таулада къаячылыкъгъа юйрене туруучусун айтхан эди...

– Сора бизде айып жокъду. Къонакъгъа къонкъбайлыкъ этдик. Душманнга уа душманнгача тювербиз.

Кавказ таулары, халкъны жыяча жыйылып тургъан аскери ахыр сермешге хазырлана эди. Бу сууукъ къая ыранлада, ташлы тар жоллада, кюйдюрген желли ауушлада къанлы къазауат бише келе эди...

* * *

Алты да къаячы, самолётдан бир бири ызларындан секирип, зыгъырлы төшге тап къондула. Бир бирлерин кёп излерге тюшмеди. Жарым сагъат да озгъунчу, тюбешдиле. Парашютларын къарап-къарагъынчы жыйдыла, тынгылы асырап чыкъдыла.

Десант къауумну таматасы Фридрих Бергман операцияны башланууна ыразы эди. Иш белгиленгенгича бара эди. Алты да сынамлы къаячы, былайлада жол айырылгъанны «бийлеп», аскер къауум жетгинчи, ычхындырмай турсала, буйрукъну биринчи кесеги тамам этилгеннге саналлыкъды. Бергман бу жол да жангылмаз, Бергман аскер жумушун намыслы толтурур. Крит айрыкамда бла норвег фьордладача. Алада алгъан аскер саугъаларына «Темир жор» окъуна къошулургъа болур... «Ахыры къайын жор болуп къалмаса», – деди къаячы ичинден. Угъай, айтхылыкъ къаячы, «Эдельвейс» дивизияны обер-лейтенанты Фридрих Бергман жашаууну эм сейирлик кесеги энди башланганнга санап турады. Кавказ ауушну эм бийигине чыкъгъаныны юсюнден письмосун да алгъындан жазып хазырлагъанды. Жаланда фотосу жетишмей турады да, ол а ишмиди?! Ауушну алып, орналгъанлай, суратха тюшерле. Ким биледи, Германияда ол суратны газетлеге салып чы-

гъарыргъа окъуна болурла. Ол а ёмюрде унутулмазлыкъ махтау болур эди... Жаланда ауушну алыргъа керекди.

Бергман, тироль макъамчыкъны да мурулдай, планштинден тёрт бюкленип тургъан картаны чыгъарды. Ол аны кёлюнден билгенча биледи, алай жашла да къарасынла энтта да. Бек тап къонгандыла. Чыгъар жерлерине – ол Къуш уясы деген къая ышыкъгъа, бек кёп болса, жарым сагъатлыкъ жолду. Аллай бирда болмаз. Жол къургъакъды. Бу тийреге хазна къар да къонмагъанды. Желли ауузда алай болуучуду. Бу тик тёшде не къар къонарыкъды?

Жер бетли ысхарла кийимлери, къулакълы бёрклеринде акъсыл къанжал гюлчюк – эдельвейс. Аякъларында уа темир «тырнакълы» чурукълары. Душман аскерчиле, женгил автоматларын боюнларына тагъып, бек да ашыкъмай, атлай эдиле. Ташдан ташха секире, бирде къая ташына кысылып, бирде уа ыргъакълы жиплерин да хайырлана, жолларын къората чыкъдыла.

Къуш уясын Фридрих Бергман узакъдан окъуна арсарсыз таныды. Ол бери келип кетгенли, юч жыл бола озгъанлыкъгъа, бу тийреде жукъ да тюрленмегенди. Къуш уядан бир жаныракъда ёсген жангыз назычыкъ уллуракъ болгъанга ушай эди ансы.

Тёгерекни бир сууукъ шошлукъ бийлепди. Башындан энип келген туман таш таракъланы жапханды. Жел да энди селейгенди. Дунияда не къанатлы, не жаныуар таууш жокъ. Бергман таулада быллай шошлукъну суймеучюдю. Юйренген къаячы аны боран аллы шошлукъгъа ушатыучуду. Альпа таулада кёп кере эшите, кёре да келген эди: бир бек шошлукъ болса, аны ызындан къар неда таш юзюлмей къалмаз. Неда, билмей тургъанлай, къаты жел, жетип, къолунгу-бетинги кюйдюрюп озар, онгунгу алыр. Алай сынамлы аскер къаячы таулада эм уллу къоркъуу адамдан келлигин да биледи. Адам а...

Алайына, бу уюп тургъан шошлукъну бир бири ызындан эки да кере ушкок атылгъаны зангырдатды. Эки да «эдельвейсчи», бири эки къолу бла башындан тутуп, бири уа, аягъы терс басханча, абынып, жыгъылдыла. Къалгъанлары, кими ары, кими бери секирип, кёксюл ташлагъа жабышып къалдыла.

Бергман Къуш уягъа къарады. Анда бир тюрлю жан кымылдагъаны эсленмейди. Кертиди, таулада атылгъан таууш къатлап кетгенде, аны къайсы жанындан чыкъгъанын билген кыйынды. Алай Бергман а Къуш уядан кёзюн алмай къарайда. Мараучу, тюзю уа – мараучула, андан марап атханларына ол ишексизди. Сол жанына къарады.

Къая жухха төрт-беш атламдан кёп туйюлдю. Аны артына кьутулсанг а, мараучудан да кьутуласа, кесинг мараучу болуп къаласа.

Десантчыла таматасы бир гыйы ташны, алып, онг жанына сызды да, ол ташха тийип чачылгъанда, къапланча секирип, къая артына ташайды. Аны ызындан секирген тенги да кьутулду. Алай башындан марагъанла биягъы бирден атдыла да, «эдельвейсчи» солдат, ачы кычырыкъ этип, зыгъырлы тёшге тёнгереди.

Бергман, суулугъун ачып, уртлам этди. Бети ташча агъарып тургъан тенгине да узатды.

– Бир кесек солуюкъ да, ёргерек чыгъып, гранатла бла атайыкъ. Автомат бла эталлыгъыбыз жокъду.

– Мараучу... снайпер. Ол бизни чёплеп бошаргъа умут этеди. Не этейик?

– «Эдельвейсни» аллын тыйгъан чыкъмагъанды...

– Хау. Бу жолгъа дери, – деди акъкъаш къаячы, эки да гранатны хазырлай.

– Къарачы ары, – деди Артур, къая эринден кёзюн алмай.

Саргъыл юлкючюк кымылдады. Аны ёрге жанында бир акъсыл затчыкъ жылтырап ётдю.

– Кёрдюм. Нечик ариу ёрлеп келеди! Таулагъа биринчи келгенге уа ушамайды. Автоматы уа аркъасында... Не умуту болур?..

– Саугъа келтирмегенин а билип къой.

Душман къаячы, гранатны тогъайын тишлери бла тартып керилгенлей, ушкок атылды. Ызы бла къаячыны къолунда къалгъан гранат да чачылды. Эки да ачы тауушну къаяла къатлап-къатлап ашырдыла. Сора дунияны биягъы сууукъ шошлукъ бийледи. Жангыдан чачылыргъа хазыр, огъурсуз шошлукъ.

Бергман бла жангыз тенги андан ары «уруш этиуню» къойдула. Хар нени да билип, ангылап келген къаячы арталда агуман болду. Къысха ууахтыны ичинде айтылгъан къаячылары былай жоюлуп къалгъанлары башын хайран этдиле. Бу не затды? Бу неге ушагъан ишди? Бу огъурсуз тюш эсе, мен нек уяналмай турама? Огъесе барыбызны да ёлюр жукъуму хорлай турады? Неда уллу кёллюлюкню ачысынмы къапдыкъ?..

Бергман бла тенги, ашхам къарангысы бла хайырлана, бу къаргъышлыкъ къаяны арты бла, ташлагъа жабыша, башларын кётюралмай, жол таба эндиле...

Артур бла Рамазан «уяларында», кезиу-кезиу солуй,

тангларын алай бла атдырдыла. Бу чууакъ эрттенлик, тумансыз эрттенлик, ол тюнене болгъан ишлени унутдурургъа кюрешгенча, ташлы төшге, Къуш уясына да кюн таякъларын элпек төге эди. Тауда туман жокъ, кёкде булут жокъ, жерде уа къанлы уруш барады...

Тюгел бир сагъат да озгунчу, төбенден, жол табадан бир гюрюлдеген таууш эшитилди. Ол элхууур туююл эди, кёк да кюкюремей эди. Таууш, ёседен-ёсе келип, тохтап къалды. Биягъы шошлукъ...

Бергман узакъдан кёргюзтген Къуш уясын душман аскерчиле миномёт бла атып башладыла. Миналадан бири, шууулдай, сызгъыра келип, «уядан» ёргеде атылды. Аны ызындан келгени жашладан төбениреке тийди...

– Бир жол а къая ырандан жугъутурну былай тюшюрген эдим, – дегенни айтып, Артур мина атханланы бирин абындырды.

Эки да жаш, эки аскер къаячы Башчиев Рамазан бла Закариадзе Артур марап атадыла. Алай жашырынлары энди ачыкъланганды. Къанлы сермеш энди ачыкъдан барады. Душман минаны жаркълалары башлары бла шууулдап оздула...

Аладан ёргеде, тау ауушда, уллу сермешге хазырлана турадыла. Эки да жаш а, душманны жолун кесип, ахыр урушларын этедиле...

Мина жаркъа боюнуна тийип, Артур, тамагъы хырылдай, жыгъылды.

– Тохта, маржа, къарындашчыгъым, бусагъат байлайым.

– Башчиев... бизни тоюбуз этилгеннге ушайды. Чыкъ... ёрге чыкъ. Айтырса, «гюржю гиняз» ахыр ууахтысына дери... Бар...

– Бусагъат. Байлайым да, экибиз да бирге... Былай таянчы, эбизеден туугъанчыкъ...

Алайына, башындан «къобуп» келген таш, Рамазанны аркъасындан тийип, жыкъды. Жаш, кёзю къарангы эте, бир жанына тентиреди, къарыусуз къарамын болушлукъ келирге боллукъ жанына, аууш таба бурду. Алай, кёзюн жаба башлагъан къара тумандан сора, жукъ эслемеди, ауур жаралы тенгини жанында жыгъылды...

XI

– Тур, кийин, итден туугъан! Къачаннга дери сени къалаурунг болгъанлай турлукъма?!

Рамазан, бу ауазны бу жолгъа дери къайда эшитгенин эсине тюшюралмай, бир ауукъ заман турду. Бу къарангы,

сууукъ юй... Адам ынычхагъан таууш. Башында да къазан къайнай, Рамазан аллында олтургъан адамны таныргъа кюрешди. Таныялмады. Къарангыды. Фатеген фонарьны жарыгъы мутхузду. «Мен бу ауазны къайда эшитгенме? Артур... Артурну ауазына ушамайды. Мен а къайдама, тенгерим да къайдадыла?.. Минала уа атыладыла... Дагъыда биреу келди...»

– Башчиев Рамазан. Аскер къаячы. Жигит къаячы... – деди душман офицер. – Айт хапар, халынг къалайды? Немис дарманла жараймыдыла?

Къара чубур пальтолу киши душман офицерге жанлады. Ийилип, къулагъына бир зат айтды. Офицер сейир этип ышарды.

Рамазан Шамиюхну энди таныды. Алай ол а нек эсе да аны танымагъанча этгенлей турады. Нек этеди алай? Сатхычлыгъынданмы уялады? Рамазан муну душманланы ичлеринде кёргенде, уллу сейир этмей къалды. Аны, Шамиюхну, была бла болгъанын эрттеден билгенча...

– Башчиев Рамазан... Энтта бир кесек солу, бакъдыр. Сора ауушну алыргъа бирге барырбыз. Ол сени атангы тутханладан ауушну сыйырырбыз. Ата журтунгу уа къызылладан тазаларбыз. Атангы тюрге атхан къызылладан...

– Мен сатхыч туююлме. Мен Шамиюх туююлме, – дегенни айтып, Рамазан жийиргенген къарамын офицерни жанында жойкъуллана сюелип тургъан сатхычча бурду. Шамиюхну алайсыз да къансыз бети къагъытча агъарып къалгъанын эследи. – Ол а, тап тюшгенлей...

– Ауузунгу тый, эшекден туугъан эшек! – деп, Шамиюх мыллыгын Рамазаннга атды. Алай офицер белги берди да, артха атлады.

– Бар, Башчиев, биз сенден шёндио жукъ да излемейбиз. Бар, солу.

Бу гитче тау элчикни Рамазан таныялмай эди. Жерни къалын къар жабыпды, дунияны акъ шошлукъ бийлепди. Орамлада жан-жануар жокъ. Бир кенг арбазда акъ боягъа боялгъан эки жюк машина, гуллалы мотоциклле. Эл школгъа ушагъан лазарет. Аллында – Шамиюхну тёртгюл аркъасы, аркъасында – ушкогу. Рамазанны ызындан къысха келген а – душман автоматчы...

* * *

- Башчиев ауушну къоруулагъанладан не билесе?
- Мен сатхыч туююлме.
- Башчиев, аскер бёлюмюгюзде ненча мараучу барды?

- Мен сатхыч туююлме.
- Башчиев...
- Мен сатхыч туююлме. Ахыр сёзюм олду.

* * *

– Атла, анангы аллыкъ, атла. Сатхыч-матхычны мен санга бусагъат кёргюзтюп къояйым. Атла. Энди уа чапхан эт! Къачхан эт, эшекден туугъан эшек! – дегенни айтып кычырды Шамиюх, ушкогун да алгъа тутханлай.

«Дагъыда айтыргъым, Зуриятчыгъым, Зуриятчыгъым, биз Къуш уяда къаты сермешдик. «Эдельвейсчилени» ёт-дюрмедик. Толу хапарын тюбешсек айтыргъа деп тура эдим. Айтылмай къалгъан суймеклигим юсюнден да... Тенгим бла мен къолдан келгенни аямадыкъ. Шамиюх а сатхыч кёре эдим... Бир къалын къар... Элчикни уа таныялмайма».

– Энди къачхан эт, анангы... Алай да, алай да къагъа-рыкъма!

«Былайда уа, Зуриятчыкъ, жолум тауусулгъаннга ушайды. Сен а мени ючюн бек кюйме. Къар да эрип, жаз да келгенлей, тау аязчыгъы болуп, боюнунга чулгъанырма. Эрттен кюню тана кёзчюклеринги уппа этип озса, ол мен болгъанымы билип къой...»

– Тохта! Жетдик. Мындан ары бармайбыз. Сени жолунг былайда тауусулады. Тюз былайчыкъда. Алай мен сени ёлтюрген бла къаллыкъ туююлме. Мен сени, сизни тукъумугъузну былайда юзерикме. Сизни тукъум терегигизни тамыры бла къурутурукъма. Сора ма былай точкачыкъ салып къоярыкъма. Ушкогуму исси огъу бла. Жаланда бир окъчукъ бла тамам этерикме битеу ишигизни. Артда уа аз-аздан сизни эл-жамауат да унута башлар. Арбазыгъызын жиян жырмас мурса басар. Журтугъуз оюлуп, чирип тауусулур.

Шамиюхну нек эсе да къуру аууз сууу келгенлей тура эди да, ол, тюкюрюп, мангылайын къар бла ышыды, сууукъ хаудан хыны жутду.

– О Аллахутала, сен, билмей тургъанлай, мени нечик насыплы этип къойдунг, нечик муратыма жетдирдинг! Энди жукъусуз кечелерим бошалдыла. Энди менден насыплы битеу дуняда да жокъду. Бусагъат бу сыйлы дертими жетдирейим да, ишни аны бла тамам этейик. Тап этейик... Сен а нек къалтырамайса? Нек жаламайса аякъ тюбюмю? Бир сёз айтсанг а! Жангыз бир сёзчюк... Ай, мен а сени былай къоратыргъа деп турмай эдим. Мен сени баш энишге къара сынжыргъа инчиклерингден тагъарыкъ эдим. Ма

анда сууурукъ эди къайнай тургъан къаным, ма анда жагъыллыкъ эди жюрегиме татлы балхам...

Шамиюх ушкогун ашыкъмай кётюрдю. Марап кёп турду. Рамазан бла аны аралары тюгел он атлам да болмаз эди. Алай мурдар жюрекни тебиую селеймей кёп турду. Шамиюх а «ишин» бир окъ бла, жангыз бир окъ бла тамамларгъа сую эди. Жесири тобукъланмагъаны, ахыр ууахтысында бир сёз айтмагъаны Шамиюхну ичин кюйдюреди, ишге кемлик салады. Бу жаш, акъылдан шашмагъан эсе, былай жеринден тепмегенлей нек турады? Шамиюхну бетине къарап нек ышарады? Угъай, ишни бошаргъа керекди, ансы борбайлары да, къолларыча, къалтырай башлагъандыла.

Ахырында къарлы шошлукъну ушкок атылгъаны чачды. Терек бутакъдан да къар хапучукъ тюшдю. Къара къузгъун бир къанатын къакъды, учуб'а кетмеди. Акъ къаргъа жыгъылгъан жашны кёзлери ачылгъанлай къалдыла. Къара къузгъун ол мурдар адам узайгъынчы сакълады. Сора, энишге къарап, къанатын къакъды...

«Къара къузгъун кёкюрегиме къоннганды... Зуриятчыкъ, келип, кёзлерими жапмасанг, бу къара къузгъун жууукълашып келеди. Къара къанаты къарны, дунияны да жапханды. Бетими да...»

XII

– Парткомну къызы Зурият жаш тапханын эшитдигизи? – деген хапар элде уюп тургъан кёлге таш атханча болду. Бир-бир тиширыула бу хапаргъа асыры къууаннгандан, ёз къайгъыларын да унутуп, «тюкен таурухларын» жангырта чыкъдыла.

Зурият а, сабийин да алып, барып, алагъа жууап берирге да бир таукел болду.

– Мен Рамазаннга сёз бергенме, ант этгенме. Мен сабийни атасы ол болгъанын кишиден да жашырмазгъа айтханма...

– Тохтачы бир, – деп, анасы сагъышха къалды. – Тохта бери, сабыр бол. Болмай эсе да, Асланбий эфенди бла кенгешейик...

– Мама, сен аны кёлюнг бламы айтдынг? Мен, комсомолка, секретарь парткомну къызы эфендиге къалай барыр эдим?

– Кесим барырма. Ол мени анама жууукъ жетгенин билесе. Аны бла кенгешмесем, андан жууугъум жокъду...

– Бир жары да барма, – деди Зурият таукел ауаз бла.

– Охо, жарлы, охо. Бармам. Алай сен да бир кесек сабыр бол.

«Эки жарылып к'валлыкъ, мени орамгъа чык'мазча этди эсенг. К'вамамагъан гатча...»

«Тюкен хапарла уа» бири биринден сейирлик, бири биринден ачы:

– К'рдюгюзмю ол к'вахмеден жаратылгъан к'вахмени! Некахлы иесини ёлюгю сууугъунчу, нечик тап мажарып к'войду...

– Игиден аман туугъан деген а алай к'ере эдим. Атасы, эм алчы большевик болуп, фронтда к'ан т'еге айланганда, к'ызы уа брах народдан туугъанны тюбуне кирип айланганын к'рдюгюзмю?!

– Эртте заманлада быллайланы, некахсыз жатдыргъанланы, чатларын айырып, жардан атыучу эдиле дейдиле...

– Тосчугъун а, к'рдюгюзмю, аты-чууу чык'май к'валгъанын. Терстамгъала бла кетмесе, бир хапары келир эди. Ол фронтдан к'ачып да бош айланмай эди...

– Алайда уа гюнях алмагъыз,– деди бир к'юланжау-лукъ.– Тауда, аскер к'аячыланы санында урушханды дейдиле. Болмаса, айтмаз эдиле...

– Урушхан эсе, к'урушхан эсе да, нек чык'май к'валды да аты не саулада, не шаулада?..

– Алай а бош айтаса, Букъминат, – дей к'айырылды бир бозбота.– Мени баламдан да жокъду хапар. Сора анга айттыргъын да олму эди? Ийнан, тейри...

Зуриятны анасы ол ингир окъуна, к'ызына билдирмей, Асланбийланы арбазгъа бурулду.

– Аллай адет да бола эди да, к'ызым,– деди к'арт эфенди, чыммакъ сакъалын сылады, бек жарыкъ болду.– Келчи, сыйлы к'онакъчыгъым, былай олтурчу. Айт хапар. Эм алгъа жашдан айт, письмо-зат дегенлей иемиди, к'алайды турмушу?

– Ийнан, иги кесек болады, биз андан к'агъыт журун да алмай тургъанлы. Алай иги к'ууум этип жашаргъа кюре-шебиз ансы.

– Игиди, ол игиди. Хар бирибизни к'адарыбыз Аллаху-таланы к'олундады. Иги к'ууум этип турайыкъ...

– Мен а санга, эфенди, ол тели к'ызыны иши бла келгенме. Кесине да билдирмей. Эшигибиз жабыла турады, эфенди, бир амал юйретмей эсенг. Ёзге адам анасын-баласын да элден к'ыстар эди. Ол Назир улу да жокъду, тасды. Бир к'агъытчыкъ окъуна болгъа эди андан... Бу орам хапарланы эшитсем а, жюрегим тарс деп, эки жарылыргъа жетеди. Не этейим, мен жарлы да, мен харип, айт, эфенди. Алгъын зийна ишге тюшгенле кеслерин суугъа атып к'ююучу эдиле. Бу уа, комсомолкама, кишиден да к'орк'майма, сабийим да мениди, кимни не иши барды деп тохтагъан-

ды... Айтхан алай этгенликге, ичи уа ёртенди. Мен кёрмей-меми аны халын?! Тёзе кетерикди да, кюнлени биринде юзюлюп к'аллык'ды. Бир амал кйрет, эфенди, к'ор болайым жанынга.

Асланбий эфенди да саг'ышха кетип эди. Партком к'атыны ок'уна анга быллай тилек бла келгени эфендини намысы-сыйы алык'ын кем болмаг'анын билдире эди. «Мен-сиз а болаллык' туююлсюз, эгешчиклерим... Алай сизге гурушхам жок'ду. Ийнанып, ышанып келген эсенг, игиди. К'айг'ынгы да ангылайма. Алай... не бла болушург'а уа билмейме. К'атын хапарланы менми тыяллык'ма? Таудан келген ырхыны тыйг'ан тынчды, аланы ауузларын тыйг'андан эсе... Амал табарг'а уа керекди. Ол теличик, керти да, бир ажымлы иш этип к'ойса, жарамаз. Эл алайсыз да аз ачылык' сынамаг'анды. Амал а керекди... Жаш тиширыуну адамлык' намысын, аналык' намысын да сак'ларча, амал табарг'а керек эди. Табалсам а, ол к'аллай сууаплы иш болур эди?..»

К'артла ныг'ышха жыйылг'анда, Асланбий эфенди да газет ок'уг'ан жашчык'г'а, хар замандача, эс салып тынгылады. Фронтдан келген хапарла аман туююл эдиле. Аскерибиз фашистлени к'уууп барг'анлары, жангыдан жангы сахарла, элле азатлана барг'анлары к'артчык'ланы кёллерин кётюре эди, мангылайларын жарыта эди. Алык'ын жашларындан, туудук'ларындан умут юздеген ак'са-к'яалла иги к'ууум эте эдиле.

Ахырында, хар айтыллык' айтылып, эшитиллик да эшитилип бошалг'андан сора, Асланбий эфенди тюненели бери жюрютген оюмун, сёз арада айтханча, башлады:

– Кесигиз да эшите тура болурсуз, элибизде бир гюняхлы иш бола турады. Ол ажымлы ишге ётюп кетгинчи, бир амал этерге керекди...

К'артла саг'айдыла. Асланбий эфенди жамауатны ауузуна к'арата билмегенледен туююлдю. Таматала шум болдула.

– Саидни к'ызы, Назирни жашындан сабийли болуп, элни жаулук'башларыны ауузларына тюшгенди. К'атынла аманны аямайдыла. К'ыйынлык'ла аланы ог'урсуз, эриусюз да этгендиле. Алай, муслийманла, биз былайда ак'ыллы оноуг'а келиширге керекбиз. Сабийни атасы урушдады, сау-саламат к'айтсын. Тою, неяхы болмаг'ан юйюрден жаратылг'ан сабийди деп, ол к'аг'анак'ны аллында да тиширыула уллу гюнях аладыла. – Эфенди сёзюн бёлдю. Ол алай эм к'ыйматлы ууазын айтырдан алг'а этиучю эди. Кишилени бетлерине к'арады. Сора сабыр башла-

ды. – Къзауат увахтыда эки суйген жюрек бир бирин табып, бир болсала, андан а юйюр къуралса – ол Аллахуталаны ыразылыгъы бла болгъан ишди. Алайды да, не некахдан да бийикди, намыслыды, аллай бир да сыйлыды. Былайда да аллай иш болгъанды. Аны акъылгъа алмагъанла уа Аллахуталаны, жамауатны да аллында айышлы боллукъдула, гюняхлы да. Ол затны эсге ала, ишни-халны тиширыуларыгъызгъа ангылатыгъыз. Иги болурун сие эсегиз.

«Къара чаукаларыгъызны ол тыйылмагъан гаяларын тыйыгъыз», – деди Асланбий эфенди ичинден.

Сейир-тамаша ишле уа андан сора болдула. Ол Зуриятха дунияны аманын аямагъанла къарадан акъгъа айланып къалгъанча болдула.

– Тъфу-машалла, къарагъыз бу къуш балачыкъгъа! Сау ёссюн, харип, жашар суюк болсун!

– Кесчиги уа, Рамазанны союп къаплагъанча, кёрюгюз бу бурунчукъну, сакъалчыгъын, къаш ызларын! Тъфу-машалла, аман кёзден кери болсун, юйю-арбазы насыпдан толсун!

– Атанг да, уллу атанг да сау-саламат жыйылсынла мурдор ташларына. Къууанчынгы кёрсюнле, балачыкъ!

– Къарачыгъыз, къашчыкъларын тюерге кюрешгенине! Къзауатда туугъан къзауатчы болур дейдиле...

– Угъай, оноучу боллукъду. Къуллукъчу. Башчылары деп да бош айта болмазла былагъа. Кёремисе бучукъну, бусагъат окъуна оноу этерге хазырчыкъ болуп тургъанын! Тъфу-тъфу!

Бу «тюрлениу» асыры билмей тургъанлай болуп къалгъандан, Зурият, юйюне баргъанда, кёз жашлары жастыкъны жибитгинчи жилиды. Анасы уа Асланбий эфендиге ичинден дунияны алгъышын айта эди.

Эм къужур хапарны уа Нальчикден келтирдиле. Айтылгъаннга кёре, Даубашланы Шамиюх урушну ал кюнлеринде окъуна, кесин пленнге берип, немислилеге ётюп кетген эди. Алай аны тау аууш аллы элчикде полицаи болуп тургъанындан а бу эллилени хапарлары жокъ эди.

Душман, аскер кючу ууатыла, ызына къача тебирегенде, Шамиюх къан дыгаласха къалды, башына амал излей башлады. Кечелери аман бла оза, тангы да аман бла ата, ол туугъан ташындан къачаргъа умут этди. Халкъ дертинден къутулур муратда, кюнбатыш таба жол сала тебиреди. Аман кюн башына келип, немислиледен болушлукъ да табалмай, мыллыгын къайры атаргъа билмей, Румынияны тюзлерине

жетди. Кесине ушаш бир сатхычча тагъылып, андан Тюркге ётер амал излей тебиреди.

Алай халкъ дерти андан алгъаракъ къармашхан болур эди: тутдула Шамиюхну, тенгчигин, кесин да ызларына бурдула. Муслийман Тюркге атланган «жолоучулары» жоллары алайда кесилди, муратлары да алайда юзюлдюле. Алай, насыпларына болур эди, этген ишлерин кёп тинте кюрешмедиле. Онушар жыл тутдуруп, къыралны салкъын жерлерине ашырдыла.

«Аман аманлыгъына тюбемей къалмайды, – деди Батырбий. – Тюзлюг’а, кеч-эртте болса да, бир хорлайды да».

XIII

...Кёксюл «москвишчик» аэропортну майданындан чыгъа башлагъанлай, бир къарт адам къолун кётюрдю. Машина аны аллында тохтады.

– Сиз Нальчик таба бармаймысыз? – деп сорду къарт адам тауча.

– Хау, – деди жаш тиширычукъ. – Келигиз, Сизни да элтейик. Болушайыммы?

– Сау болугъуз, Аллах ыразы болсун! Жюк дерча жюгюм да жокъду, быладан сора, – деди ол, гитче чемоданчыгъын, плащын да жанында салып, арт шинтикде орнала.

Къызыны кёлю жарыкъ эди. Жаш да, анга къубулгъанча, кесин уллу кишиге ушатыргъа кюреше эди.

– Сиз а Нальчикдеми турасыз? – деди къыз, сагъышлы таматагъа бурула.

– Мен алыкъа бир жерде да турмайма. Туугъан элими бир кёрейим деп келгенме. Азияданма.

– Элигиз а къайсыды?

– Ма сен биягъы соруу этип башладынг, – деди жаш, бу балчач тенгчигине ыразы болмай.

– Сен а, Рамазан, манга тырман этип башладынг.

– Хата жокъду, хата жокъду, – деди акъбаш жолоучу. – Сора эсе, билирге суюди. Мен а Состар къабакъданма. Таныймысыз аллай элни?

– О-о, танымай а! – деди бу жол жаш да. – Эшите тургъанбыз. Тюзюн айтханда уа, ол мени туугъан элим окъунады. Состар къала... Мен къыркъ ючюнчю жылда ол элде туугъанма. Алай, Азиягъа кетгенибизде, гитчечик эдим да, элим бла артха къайтханыбыздан сора танышхан эдим. Состар къала... Битеу да дунияда андан иги жер жокъду.

– Ариу да, – деп къошду къыз да. – Мен, Джамбулда туугъанлыкъгъа, муну элин бек жаратама. Аны ючюн келген эсем да алайды былагъа.

Къыз, тапсызыракъмы айтып ийдим дегенча, къызаргъан да этди.

– Атанг-ананг да анда жашай болурла, – деди къарт жолоучу.

– Атамы танымайма. Урушда ёлгенди. Анам а сау-саламатды. Биз аны бусагъатчыкъда курортха ашырып келебиз.

– Сочиге, – деди къыз. – Ол ары хар жыл сайын барыучуду.

– Халкъ элге жыйылгъанмыды? – деди тамата. – Азиядан келип бошагъанмыдыла?

– Алгъаракъ келип орналагъанла да бардыла, энди жыыла келгенле да. Биз а биринчи болуп келген эдик.

– Угъай, сиз бизден сора келгенсиз, ётюрюкле айтма, – деп даулаша башлады къыз.

– Охо, алай окъуна болсун, – деди жаш. – Алай сизни эл алгъын энчи болгъанды, хапаргъа кёре. Энди къошулгъанлыкъгъа бизни элге.

– Угъай, ол да ётюрюк! Бизни элибиз бир жары да къошулмагъанды.

– Охо-охо, алай ушай эди, – деп къойду жаш, ичинден кюле.

– Къартла уа келемидиле? – деди акъбаш жолоучу.

– Бек аз. Къартла хазна къалмагъандыла. Анда къырылгъандыла. Жашыракълары уа, мени атамчала, урушда жоулгъандыла, къайтханы – аз, – деди Рамазан, терен ахтына.

– Рамазан... – деди къарт. – Ариу ат.

– Мен а Светама, – деди къыз.

– Сени атынг да ариуду. Кесинг да...

Андан ары, сёлешмей, иги кесек бардыла. Хауа къызыгуду. Машинаны гитче терезечигинден кирген сериуон бир кесек эс тапдырады ансы. Жол узуну къалын ёсген терекле. Къара сыйдам чайыр да жылтырайды, тауусулмай барды. Къартайгъан жолоучу бу жолну, не этип да, эсине тюшюралмайды. Ичинде уа бир ангылашынмагъан къоркъуу. Жол тауусулгъанлай, жашауу да тауусулуп къаллыкъча кёрюнеди. Сейирди, алгъын ол ёлюрме деп уллу къоркъмаучу эди. Биле эди: ёлмезге деп киши да жаратылмагъанды. Энди уа, туугъан элине жууукълаша баргъаны къадар, бир ангылашынмагъан къоркъуулу сезим къуру кёкюрегин къазып, ачытып тургъанча кёрюне эди. Не къадар заман ётгенди... Хар не да нечик тюрленгенди. Жаланда кёк кёклей къалгъанды, сора ол акъ тау таракъла. Аланы

ичлеринде барындан да бийигин, Минги тауну, ол эсине тюшюрюрге кюрешди...

Бир кесекден къартайгъан адам, узакъдан къарай, туугъан элин таныды. Ташын, терегин ушата тебиреди. Тёгерекеде эски, жангы юйле да. Эл а тар болуп къалгъанча кёрюнеди. Эки да жанындан кёк дуппурла муну къысып кюрешгенчадыла. Тюрленмеген а, арталда тюрленмеген – туугъан элни хауасы, сууу эдиле. Къарт адам юйюн да таныды. Ол адам жашау эталырча журтха ушамай эди. Арбазы – къалын мурса, къыйыкъ чигинжилери чирип, къаралып, бусагъат оюладыла дерча...

Юйню иеси ары кирирге базырмады. Жол да, юй да, жашау да тауусулгъаннга ушай эдиле.

Къарт адам, ауур атлай, жаш адамланы ызларындан барды. Машинагъа минди. Бир кесекчикден чыкъдыла.

– Бу бизни арбазыбызды, – деди Света, калитканы ача.

Юйню терезелерини биринден ургъан жарыкъ жаяу жолчукъну жарытады. Света алгъа, Рамазан бла кеч кёнакъ ызындан, коридоргъа жетгенлей, эшик ачылды да, алларына юйню иеси чыкъды.

– О, келинчигим, балачыгъым, не кеч къалдыгъыз! – деди къарт ауаз. Сора, кёнакъны да эслеп, бютюн жарыкъ болду. – Келигиз, жууукъ болугъуз!

Кеч кёнакъ бу ауазны эшитгенлей, тохтады, чемоданчыгъын бир кёолундан бирси кёолуна алды. Ызына бурлду. Алай Рамазан, жетип, плащын, чемоданын да алды:

– Былай кеч биз сени бир жары да иерик туююлбюз. Бюгече бизде къаласа, тамбланы оноун а кесигиз этерсиз, – дегенни айтып, Рамазан башын кётюрмей сюелген къартны отоугъа ётдюрю.

– Бу Назирни журтумуду?

– Хау, Назирни, Башчыланы Назирни журтуду, – деди юйню иеси, алгъа атлай. – Кел, Шамиюх, кел, мен сени ауазынгдан таныгъанма. Назирме мен. Олтур, хапарлашайыкъ. Бир жыйырмадан аслам а болады, биз бир бирни мангылайын кёрмей тургъанлы.

– Да сиз а эрттеги танышласыз да! – деди Рамазан.

– Жашчыкъ, келин, сиз столгъа ушхууур салыгъыз да... тынчайыгъыз.

– Сейир-тамаша, – деди Назир, Шамиюхну хапарына тынгылай. – Мен да Воркутада, ал урумундан ахыр ууахтысына дери турдум. Шахтада уа төрт жыл ишлетген эдиле. Артда жол ишлерге сюрген эдиле.

Шамиюх, башын кётюрюп, Назирни кёзлерине къарагъанда, биягъы кёкюреги жанып башлагъанча болду. «Бу

Назир туйюл... ол акъ къаргъа жыгъылгъан жаш... Жаланда чачы агъаргъанды ансы... Ёлгенле сау болуб'а ким кѳргенди?.. Олду... олду... Бусагъат...»

— ...битеу халкъыбызны кѳчюргенлерин да анда эшитген эдим. Тиширыуну ёлгенин да. Алай Рамазандан а бир тюрлю хапар билалмай къалдым. Къатынчыгъы бюгюн да сакълагъанлай турады. Жашчыгъына да эрини атын атап... Э-э, къаллай адыллы сабий эди жангыз балам! Уугъа барсагъ'а, къаягъа жугъутурча ёрлеучю эди. Къаты санлы, жютюкѳз жигит эди... Не кюрешдим, не изледим, аскерчи къаячылань санында болгъанындан сора, бир затын билалмай къалдым. Къайсы фашист лагерьде жокъ этдиле, кюйдюрдюле? Битеу элде аны эм ахыр сагъатында кѳрген къарт Батырбий эди. Кесин да кѳп болмай баш тахтагъа ашырдыкъ.

Шамиюх энди башын кѳтюрмейди. Юй тенгли ташча ауурлукъ аны къарт боюнуна боюнса болгъанча басады. Назирни сѳзлерин жарты-къурту эшите, солугъан хауасы жетишмей, инбашлары терк-терк къалтырайдыла.

— ...аллай жаш эди. Адам ючюн жанын берип къояргъа хазыр эди. Ол сен ашыргъан Сибирьге кетгенимде, къалай инжигенин, къалай къыйналгъанын, къаллай учузлукъ сынагъанын да айтхан эди къарт Батырбий.. Энди биз жазылгъан къадарыбызны сюрдюк, таууса келдик. Энди къалгъан устуккуларын... Охо, къарайма да, сен да жукъугъа хорлата тебирегеннге ушайса, Шамиюх. Шамиюх?.. Тохта, къайры сюрюшюп бараса? Э-э, сен а, керти да, къартлыкъгъа хорлатып, гюняхларынгы кѳтюралмай башлагъан ушайса да... Тохта! Келин! Жашчыкъ!..

Келин, жюрек дарман келтирип, къартны ауузуна салыргъа кюрешди. Алай Шамиюхну бети, эм алгъа агъарып, ызы бла уа бир терк къарала тебиреди. Ачылгъанлай къалгъан кѳзлеринде уа битеу да дунияны ачыуу, таркъаймаз бушууу жыйылып къалгъанча болду. Назир, терен ахтынып, Шамиюхну кѳзлерин жапды...

...Биринчи къар, сабыр жауа, тангнга жерни къарасын тамамлы жабып бошады.

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

I

Бузоула кюте тургъан жашчыкъ, бир тау макъамны да мурулдай, моргъулдум жассы ташха олтурду. Сора, отлай тургъан бузоуларына да кёз жетдирип, оразыкдан сыбызгъы ишлер мурат бла, бичагъын чыгъарды.

Алайына, агъач жанындан бир тауушну эшитип, сагъайды. Олсагъатда сары къаяны артындан бир атлы чыкъды да, атын жашчыкъ таба бурду. Атлыны боюнунда – ушкогу, жанында – кероху, юсюнде уа – жарагъан аскерчи кийимлери.

Жашчыкъ, аны бери бурулгъанын эслегенлей, къоркъуп, таш артына секирди. Ол, жүрекчиги дып-дып эте, бу атлыдан кёзюн алмай къарайды. Къачалмазын сезип, санлары къалтырай сюеледи. Алай ол атлыны шош ауазы, огъурлу ышаргъан кёзлери аны бир кесек таукел, сабыр этдиле. Жашчыкъ, сабыр атлай, таш артындан чыкъды, мен адамдан къоркъмайма дегенча, ёхтем къарап, атлыгъа жанлады.

– Къоркъма, жашчыкъ. Мен сен къоркъурча адам тюйюлме, – деди ол атлы, атдан тюше.

– М-мен... мен а къоркъмайма. Мен кишиден да къоркъмайма, – деди жашчыкъ, ол адамны жанындагъы керохундан кёзюн алмай.

– Къалайды, жигит, жашауугъуз-турмушугъуз? Айт хапар, – деди ол къаракъаш, жютюбурун киши, жашчыкъгъа кёз кыса.

Халына кёре, бу аман адамгъа ушамагъанын жашчыкъ энди арсарсыз эследи. Алай кишини аскерчи кийими жюрекке къайгъы сала эди, бир кесек арсар эте эди.

– Да не хапар айтайым да? – деди ол ахырында. – Сени ким болгъанынги билмей, къалай, къайдан келгенинги билмей...

– Э, да сен а эсли жашса да, шуёхум. Аперим, аперим! Алай эсе мен бир зат да жашырмай айтайым. Мен къызыл партизанма. Атым а – Магометди.

– Да кийиминг а?

– Анга сен къарама. Биз, ишибизге къалай тап болса, алай кийиниучюбюз.

– Керти айтаса да? – деди жашчыкъ, кёзлери жылтырай. Ол, эшта, бу огъурлу кёзлю адамгъа ийнанган болур эди.

– Кеппе-керти айтама. Мен, жаратылгъанлы бери да, кишиге ётюрюк айтмагъанма... Жаланда, акъла бла тубешгенде, бир кесек агъартыучума ансы. Ала адамламыдыла? Жаныуарладыла ала.

– Да къачан кыыстарыкъсыз да аланы?

– Кёп къалмагъанды, шуёхум, – деп, таукел айтды кыызыл партизан. – Бир кесекден хар не да тап болур. Бизге кюч, къарыу къошула турады. Ала уа, ийнан, сыйлы жерибизден кыысталыкъдыла. Ма къарап тур, жашчыкъ.

– Сен, Магомет, ол жигит Темирбашны таныймыса неда атын эшитгенмисе? Алай аны жигитликлерин билмеген ким барды?! – деди жашчыкъ, Магометни ушакъгъа чакъыра.

– Э, да аны уа бек ахшы таныйма, – деди Магомет, мыйыкъ тюпден ышара. – Уллу жигитликле этгенди деп да билмейме. Алай, кертисин айтханда, Туугъан журтуну эркинлиги ючюн, тюзлюк ючюн, жарлы халкъны насыбы ючюн, къанын-жанын аямагъан жашды деп билеме.

– Сора сен аны иги таныймайса, – деди жашчыкъ, – неда аны жигитлигине сукъланнгандан айтаса. Ол битеу жигитлени да жигитиди. Ол кеси жангызлай төрт да, беш да деникинчини атдан жыкъгъан аллай адамды. Аны башы да темирденди дейдиле, окъ тийгенликге, жукъ да болмай къалады.

– Алайда уа, шуёхум, сен да агъартдын, – деп кюдлю жолоучу. – Аны башыны бирсиледен уллу башхалыгъы барды деп билмейме. Алай, айтханымча, бирси кыызыл партизанла бла бирге ол да къолундан келген жумушну айыпсыз тамамларгъа уа кюрешеди.

– Ол аллай жигитди, аллай, – деп башлады хапарны жашчыкъ кеси, – ол кыылычын ойната чыкъгъан жерден

акъла сауут-сабаларын да къоюп къачадыла. Мени атам а: «Темирбашча жашла сау къадарда, Совет властыны бир киши да хорлаяллыкъ туююлду», – дегенди.

– Шендю уа къайдады атанг? – деп сорду жолоучу, жашчыкны башын сылай.

– Аны уа айтыргъа жарамайды, – деп шыбырдады жашчык. – Тюсюн айтсам а – кесим да билмейме. Алай ол Темирбашдан узакъ болмагъаны уа ишексизди. Ангылаймыса?

– Ангылайма, – деди жолоучу. – Аны ангылайма, алай элинги юсюнден а хапар айтмадын. Манга ышана болмазса ансы, – деп, ол жеринден кюпду.

– Угъай, ышанама. Элде акъла оноу этедиле. Къолларына тюшгенни тюедиле, асадыла. Аны кесинг да биле болурса. Алай мындан алда уа, жамауатны жыйып, Темирбашны къайда болгъанын билдиргенге ахча саугъа этериклерин айтхандыла. Ангылаймыса?

– Ангылайма, – деп ышарды жолоучу. Сора, не эсе да бир таууш эшитип, сагъайды. – Тохта, жашчык, – деп, арсарсыз, атына минди, керох къабын ачды. – Сен, жигит, айып этме. Мен а жолгъа тигелейим. Бир жумушчукъ барды.

Бир кесекден, таш артындан къарап тургъан жашчык ол сары къаяны жанындан чыкыгъан эки атлыны эследи. Ала экиси да акъ гвардиячыла болгъанларын жашчык арсарсыз ангылады. Алай бу партизанма деген жолоучу аланы тюз да алларына барып саламлашханда уа, жашчыкны къаны къайнады, ол, ачыудан не этерге билмей, тюп эринин къапды.

Болсада, тюз да аны кез аллында сейирлик иш болду. Къызыл партизан, кезню къагып ачхынчы, керох сабы бла жууугъуракъ тургъан атлыны мангылайына къагып тюшюрдю, бирсини уа, керохну кекюрегине тиреп, не эсе да бир затла айтды. Акъ гвардиячы бир тюрлю даулашсыз атдан тюшдю, бел бауун тешип, жигитни аллына атды, къолларын артха этди. Къоллары байланнганны ат боюнуна атып, эки да аскерчини сауут-сабасын бирси атха жюклеп, къызыл партизан, жесирин аллына сюрюп, тау жолчукъ бла ёрге кетди. Бир кесекден ол, артха бурулуп, аны ызындан къарап тургъан жашчыкыгъа къол булгъады.

Жашчыгыгъа, ауузун ачханлай, бир ауукъ заман турду, сора, кеси кесине айтханча:

– Темирбаш. Айхайда, бу Темирбашды, – деди. Жашчык жангылмагъан эди.

Темирбаш отрядха сау-саламат къайтханына, жарагъан «саугъала» келтиргенине да жашла бек къууандыла. Арсарсыз, тегерегине басынып, хапар сора башладыла. Ахырында уа Османланы Магометни татлы тенглеринден бири партизан отрядны командирини къаты чамланнганыны юсюнден айтды:

– Хар не да иги эди, алай Батча улуну кёзюне уа шендю бирда кёрюме. Сормай кетгенинге ыразы тюйюлдю. Бёркюнгу тюшюрлюкдю.

– Охо, ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез. Бир кесек къутурур да, жумушар, – деди Темирбаш, – экинчиде алай этмезге сёз берирме.

Темирбаш, юсюн-башын сылап, сауут-сабасын ариу тагъып, командирине атланды.

– Уо алан, Осман улу, сен бу кыылыгъынгы къачан кюярыкъса?! – дегенни айтып, Батча улу, кыызгъанын жашырмай, Темирбашны аллына атлады.

– Айып этме, жолдаш командир... – деп башлады Магомет, алай шендю кепден эсе аз селешген табыракъ боллугъун сизди, башын энишге бошлады, жукъ айтмай турду.

– Сен бу абрек адетлеринги къачан кюярыкъса? Партизан отряд санга нарсана базарымы болгъанды, огъесе аскер низамгъа жыйылыргъа сюймеймисе? – деп, командир арыбери атлайды, бирде, Темирбашны аллында тохтап, жютю къарамын Магометни мангылайындан айырмай бардырады.

– Бу кыылыкъны сен да не кюярсас, неда ортабыз осалгъа кетер. Огъесе сен, керти да, бу жели кеп болгъан башынгы темирденми ишленген сунуп тураса. Биз бу кыыын къазауатда хорламлы болур ючюн, къурчдан къаты низам болургъа керекди. Акъланы алларына бирем-бирем барып, биз аланы хорлаяллыкъ тюйюлбюз. Аланы биз акъыл бла, бирлик бла, тергеу бла, къайтарып айтама – къаты низам бла хорларгъа керекбиз. Мындагъы жашланы уа, Осман улу, кесингден хомухха санама.

Былайда Темирбаш тезалмады:

– Айып этме, командир, сауутубуз жетишмейди деген сен, жарагъан ушқокла, керохла, эки менме деген ат келтирген – мен, сора терслигим алай уллумуду?..

– Жаным-кёзюм, Магомет, – деди Батча улу нек эсе да шош ауаз бла. – Кесинге сакъ тюйюлсе, кеп женгиллик этесе. Айтдырмай кюймай эсенг – сени бу хайран башынг ючюн къайгъы этеме. Алай, энди кеси аллынга кетген болсанг, отрядха кюярыкъ тюйюлме. Алайчыгъын эслеп кюй. Ангыладынгмы?

– Ангыладым, жолдаш командир, – деди Темирбаш, Батча улуну жумушагъанына къууана.

– Энди уа бар, Магомет, солу. Керек болсанг – чакъырырма, – деди командир, Темирбашны инбашына женгил къагъып.

Темирбаш келтирген, ол къоллары артына байланып тургъан «къонакъны», къолларын да бош этип, партизан отрядны командирине чакъыргъанларында, ол кѐп сейир хапар айтды. Аны хапарларына, отрядны тасхачыларыны билдириулерине да кѐре, Батча улу, жашланы да жыйып, былай оноу этди:

– Жашла, – деди ол, картагъа къарай, – айтыулагъа кѐре, тамбла былайтын акъ аскерчилеге, онтѐрт кюн алгъа биз тозуратхан каратель отрядха, сауут-сабасы бла бир къауум арба ѳтерикди. Алада, сауутдан сора да, бизге жараргъа боллукъ башха затла да болурла. Башхача айтханда, ол арба-ладан юлюшюбюзню алыргъа керекбиз.

Жашла командирни сѳзюне уллу эс буруп тынгылайдыла. Ол айтхан жумушха барыргъа сюйгенлерин жашырмайдыла. Алай жукъ да айтмай тургъан жаланда Темирбашды.

Болгъан ушакъдан бери ол командирден жукъ тилерге базынмайды.

Алай ахырында Батча улу Темирбаш таба къарады, аз ышарды, сора, бирсилеге да кѳз кысып, Темирбашха сорду:

– Осман улу, бу жумушну толтурургъа боллукъмуду? Ол иш бизни къолубуздан келликмиди?

– Келликди, – деп, Темирбаш кысха сѳз бла, алай тау-кел айтып къойду.

– Алай эсе, кесинг сайлагъан жигитледен ючюсюн алып, хазырланып башла.

Ол сѳзлени эшитгенде, Темирбашны мудах бети кюн тийгенча болду, дугъум къара кѳзлери къууанчлы жылтырадыла. Ол тѳгерегине, жашлагъа къарады, сора арсарсыз айтды.

– Ышаннганынг ючюн, командир, сау бол. Хар нени да тап этер ючюн, къолдан келгенин аямабыз.

– Алай мен тилерик бир зат – кесигизге сакъ болугъуз, женгиллик этмегиз. Ишни дауурсуз, къазауатсыз тамамларгъа кюрешигиз, – дегенни айтды партизан отрядны командири.

Танг белги бере, тѳрт да жигит, атларына минип, тау жолчукъ бла энишге тигелей кетдиле.

Сууукъ тау желни гууулдауу бёрюле улугъанча эшитиледи. Бузлауукъ терк барыргъа кьоймайды. Атла учхалай атлайдыла. Тёрт да жигит, жамычыларына чулгъанып, хар бири кеси сагъышындадыла.

Быллай кезиуледе аланы кёз алларына ахлуларыны, жууукъларыны, антлы тенглерини сыфатлары келедиле. Жашла аны бла бирге уллу революция келтирген насыплы жашауларыны биринчи кюнлерин эсгередиле.

Магомет ол биринчи тюбешиулеринде партизан командир Асанланы Хажу-Муратны айтханын, аны акъыллы сёзлерин эсгередиле. «Э, шуёхларым, – деген эди ол жол Хажу-Мурат, – мен а бу бешатардан эсе башкъарыш бла шуёхлукъ жюрютюрге сую эдим. Аскерчи, къазауатчы болуп анасындан киши да туумайды. Алай, кьолгъа сауут алыргъа тюшген эсе уа, аны намыслы жюрютюрге керекди». Ала нечик тюз, нечик акъыллы сёзле эдиле.

Магомет аны жанында келген жашха эсин бурду.

– Хасан, – деди ол, – нек мудахса? Огъесе бу сууукъму жунчутханды?

– Угъай, – деди къарамыйыкъ, – сууукъгъа-иссиге да тёрзер эдик, аллай тюенене Тёбен элден осал хапар келгенди да... – Жаш, терен ахтынып, къарамын алгъа, боз булутлагъа бёленип тургъан таулагъа бурду. – Тёбен элде акъла къарт атамы, кичи къарындашчыгъымы да тутуп кетгендиле... Энди ол хариплени уа кимге хаталары тийген эди?

– Да, шуёхум, ол ач бёрюле кишиге да хурмет этерик тюйюлдюле. Муратларына жеталмагъанларыны ачыуун къартла бла сабийледен ала башлагъан эселе, аланы ишлери да хоча туйюлдю. Сен а, Хасан, хайт де. Сыйлы жерибизни, кеч-эртте болса да, ит малгъунладан тазаларбыз. Хар этген аманлыкълары ючюн, барысындан да жууап сурарбыз.

Тёрт да жигит, жолну тёбен жанындан къарамларын алмай, ушакъларын бардырадыла. Алайына ат кишнегени, арба тауушла да узакъдан эшитилдиле.

– Ыхы, маржа, жашла, – деди Магомет, жолоучуларына ышара. – Энди сиз, ма ары ётюп, бугъунугъуз, мени белгими сакълагъыз. Керек болгъанлай, бёркюм бла булгъарма. Сиз а, мен белги бермей, от ачмагъыз.

Къая жанындан юч атлы чыкъдыла. Ызлары бла уа ауур жюгю бла арба. Бир кесекден дагъыда бири. «Аперим, ёребёрк кишичик, алдамагъанса», – деди ичинден Темирбаш, ол акъ жесирни эсгере. Арбала уа дагъыда келедиле. Он...

онбир... онеки... Хар биринде бирер арбачы. Артдагъында уа экеу окъуна.

Жигит партизан артдагъы арбадан аны аллындагъына дери иги кесек болгъанын эследи. Сора, аны аллындагъы къыланч жолда кёз туурадан ташайгъанлай, артдагъы арбагъа арсарсыз жанлады.

Теке къалкъыу эте келген акъ аскерчи, элгенип, ушкогун Темирбашха бурду.

– Тохта! Сен кимсе?! - деди акъ къалауур хырхы ауазы бла.

– Мен ким болгъанымы санга терк танытырма! – деди Темирбаш, сауут-сабасына узалмай. Сен нек къалкъый келесе, итден туугъан! Ротмистр кёрсе, жукъунгу терк жайкъдырыр.

Къалауур бу хыны сёлешген жашны таукеллигине сейир этмеди. Бу, айхайда, ол конвой этгенледен бириди деп, шошайды. Арбачы бош ышарып къойду, сора атлагъа къамичи бла узалды.

Алай ауур жюкленген арба ёр жолда терк баралмайды.

Магомет ауур темир кесекни башына жетдиргенде, къалауур тауушсуз буюкъду, ызына бурулгъан арбачы да, кёкюрегине «къарап» тургъан керохну эслеп, къычыралмай, ауузун ачханлай къалды. Магомет, бёркюн булгъап, алгъа, ол бирси арбаны ызындан болду.

Жашла, ушкокланы, окъланы, аш-азыкъланы да атларына жюклеп, ызларына кетдиле.

Ол ингирде окъуна партизан отрядны жашлары, трофей сауутха къууана, Темирбашны тегерегине басындыла.

– Магомет, – деди жашладан бири, – алайда ол арбачыла, къаугъа кётюрюп, ызынгдан болсала уа, не этерик эдинг?

– Да не этерик эдим? – деди Темирбаш, аз ышара. – Ызымдан болсала – бёркню къолтукъгъа уруп, аяусуз къачыу.

Жашла кюдюле. Алай ол сорууну берген жаш дагъыда сорду:

– Сен, Магомет, къачадамы билесе?

– Айхайда. Къачаргъа тюшсе.

– Ёлюмден а къоркъамыса?

– Къоркъама, жигит, къоркъама. Мен жашаргъа, шёндюча, бир заманда да суймегенме. Уруш да бошалыр, туугъан жерибизни да акъладан тазаларбыз, эркинликни бла тенгликни жарыкъ кюню бизге да тиер. Жашау дегенинг да анда башланыр. Биз а, жашай кетип, къартчыкълда да болурбуз, сора, кюн тууушда олтуруп, ууакъ сабийлени да тегерегибизге жыйып, болгъан ишлени юсюнден таурухла-

ны ашыкъмай бардырырбыз. Ма аны ючюн сюеме мен жаргъа. Сен а, жигит?

– Мен да аны ючюн, – деди жаш партизан.

Эки да дунияны арасында жанган къазауат а къыздан-къыза барады. Насыплы къадарлары ючюн кетюрюлген тау халкъла душман аллында бюгюлмейдиле, душман кючюне бойсунмайдыла, карательлеге къажау таукел сюеледиле.

Алай Деникинни аскерлери да, къара умутлары толмагъаныны ачуундан, къыл чайнайдыла, къутурадыла, жангы аскер кючлерин тау эллеге жибередиле, халкъны бюгерге, бойсундуругъа аяусуз кюрешедиле.

Къызыл партизанла уа, окълары-отлары тауусула, ашлары-суулары таркъая, уллу къыйынлыкъланы сынай сермешедиле, айтхылыкъ чыдамлыкъланы юлгюсюн кёргюздедиле.

Халгъа кёре, партизанлагъа башындан буйрукъ бериледи. Ол буйрукъда къызыл отряд, жангы кюч жыяр ючюн, артха кетерге, Дюгердеги къызыл отрядлагъа къошулургъа кереклиси айтылады.

Не къыйын болса да, Темирбаш туугъан жерин къоюп кетерге соймейди. Алай оноу дегенинг оноуду, анга бойсунмазгъа уа жарамаз. Аны Магомет ахшы биледи.

Болсада ол отрядны командири бла бу затны юсюнден селеширге базынды.

– Батча улу, – деди ол. – Эркинлик берсенг, мен мында къалыр эдим.

– Ол дегенинг? Сен кесинг жангыз сермеширгеми умут этесе? – дегенинг айтды командир, жашны сёзюне бюсюрмей.

– Угъай, мен жангыз туююлме. Хар элде табылырла манга тенглик этерик жашла. Сиз къайтыргъа, мен да бир хайырлы иш этерме.

– Багъалы тенгим, Магомет, – деди командир. – Жоюлурса деп къоркъама ансы, мен сени умутунгу ангылайма.

– Аны ючюн къайгъы этме, Къонакъ. Мен темир башымы акълагъа илишан этерге деп жюрютмейме. Бек сакъ болурма. Сау къал, тамата.

– Ахшы жолгъа, багъалы шүехум, Магомет. Кесинге сакъ бол. Марагъанда уа, жаздырмай ат. Биз а кёп сакълатмазбыз. Огъурлу кюнде тубешейик.

Отдан, окъдан да къоркъа билмеген, кёп сермешледен хорлаулу чыкъгъан жигитле, бу жол, кёллери толуп, бир бири бетлерине къараялмай, жаланда къаты къучакълашып айырылдыла.

Тау элдеде сууукъ кышны огъурсуз желлери ач бөрүлөчә улуйдула. Жер да, суу да акъ кебинликге тумаланып тургъанчадыла. Жоллада уа душман атланы аякъ тауушлары эшитиледиле. Алай буз тубюнде да тохтаусуз баргъан сууча, урунган адамла да душманнга къажәу ишлерин тохтатмайдыла.

Бир – андан, бир – мындан а Темирбашны юсюнден хәпарла эшитиле турадыла. Махтаулу жаш жаздырмай атады. Аны дертли огъу деникинчилеге тынчлыкъ бермейди. Душманланы атдан жыгъады.

Темирбашны аты Беш да Тау Элде уллу хурмет бла айтылады, жүрекледә таукелликни отун ышырады. Алай ол ат душман аскерледә да белгиледи. Акъ аскерчилени таматалары бла бирге ол атны тау бийле, старшинала да эшите турадыла. Этер амаллары уа – жокъ. Темирбаш жинди, ол тау желиди дейдиле ала.

Болсада тау бийле бир хыйла оноугъа келишдиле. Ол оноуну Серебряков да къабыл этди, ыразылыгъын айтды.

Халкъ душманлары Османовну ахлуларын-жууукълары, тутуп, жесир этдиле. Жигит жашны атасын чакъырып, айтдыла:

– Магомет, – дедиле ала, – кеси ыразылыгъы бла келип, сауут-сабасын аллыбызгъа атмаса, – жесирлени бири да сау къаллыкъ туююлдо. Бу гүняхсыз адамла аны ючюн жоюлуп къалсала уа, сизге аны не власть, не Аллах кечмез. Алайды да, хайда, бир кюн бла бир кече болжал бериледи. Уллу оюм эте турургъа заман жокъду. Магомет, кеси ыразылыгъы бла келип, этген ишлерине сокъуранганын айтса, ким биледи, кечип къояргъа да болурла.

Османланы Муса, ёзге этер амалы болмай, къарт башын къайгъы басып, таугъа атланды. Ёр жолчукъ бирде, къалын битген чырпылагъа жетип, тас болады, бирде уллу къая жухланы жаны бла тегерек айланып ётеди. Ахырында жолчукъ къалын агъачха келтирди.

Кёп да бармай, ол жашы тургъан жерге жетди. Алай аны къайгъылы жүреги жашына тубегенине къууанмайды, тили артына тартыла, айтырыкъ сёзлени айталмайды.

Ахырында, Муса ишни жашха айтып ангылатханда, Темирбаш сабыр сагъышха кетди. Сора, башын кётюрүп, айтды:

– Къайгъы этме, атам. Бир амал этерме. Алай сенден тилеригим – тюз да мен аланы къолларына тюшүп, сиз да эркин болгъанлай, биригиз къалмай, арсарсыз, букъгъан

этигиз. Мен а, айтама да, бир амал этерме. Мени ючюн к'байгъы этмегиз.

Атаы жүрегин к'байгъы-бушуу алгъанды. Жашыны жигитлигин ол биледи, аны к'зутхарыргъа шендю амал болмагъаны уа к'варт Мусаны бек жарсытады. Алай жашны таукеллиги, жарыкъ кёллююлюгю жаланда иги к'ууум эте билгени таматаны бир кесек кёл этдиреди. Ол, кете туруп, ызына дагъыда бир к'арады. Темирбаш аны, к'ол булгъай, ышара ашырды.

Келир эрттенликде алты деникинчи, сауут-сабалары зынгырдай, Мухолдан тау жолчукъ таба чык'дыла. Атлыланы таматасы уа Алиймурза бийди. Сак'лайдыла ала, сак'лайдыла. Кюн да к'вар тюбюнде к'алк'ыгъан сыртланы жылтырата тебирегенди. Жел жок'ду, хауа тазады. Карательле хар тауушха саг'айып тынгылайдыла. К'вартны айтханына алай бек да ийнанмайдыла. Темирбаш кеси жангызлай угъай, уллу отряд бла бирге чыг'ып, быланы барысын да илишан этип к'ояр деп да к'орк'адыла.

Сазбет Алиймурза бирде кююш саг'атына к'арайды, бирде уа керохуна узалады, жютю к'арамын тынгысыз жолоучуларына да бурады.

Ахырында, жыйырма атлам чак'лыда тау жолчукъ бурулгъан к'ая жухну жанындан Темирбаш чык'ды. Бийни кезлери жанды. Ол, арсарсыз, керохун чыг'арды.

– Терк к'ымылдагъыз, тутугъуз, к'уршалагъыз, сауутун сыйырыгъыз! – деп к'ычырды, кезюн а ол келе тургъан Темирбашдан алмайды.

– Охо, к'орк'ма, к'байгъы этме, Алиймурза, – деди Магомет, бийни аллына жууук'лаша, – сауут-саба да алмагъанма, к'ермеймисе?..

– Тутугъуз малг'унну, байлагъыз! – дей, Алиймурза карательлени ашык'дырады, кезлери жаралы жаныуарны кезлерича жанады, к'ансыз к'олу керохну к'ысады, к'анын к'айнатхан а жесирини сабырлыгъыды, сансыз ышарууду.

– К'аты байлагъыз, жашла, ансы жибигиз не эсе да асыры иничке к'ерюнеди.

Карательле, аны масхарасын ангыламай, жигитни к'олларын байлагъан жипге тюрслеп к'арадыла, сора дагъыда бир к'аты к'айтарып байладыла.

Темирбаш ак'ланы к'олларына тюшгенини юсюнден хапар битеу да Мухолгъа топ атылгъанча жайылды. Бийни оноуун толтургъан мыртазак'ла уа, айтхылы Темирбаш тутулгъанын эшитмеген да эшитсин, к'ермеген да к'ерсюн деп, халк'ны элни ортасындагъы майданчык'гъа жыядыла.

Кимден да бег'а эл старшинасы Таттука бек к'ууанады. Ол арт кюнледе, Темирбашны дертли ог'ундан к'орк'а, аз кечесин жук'усуз ётдюргенди, аз тангын к'алтырай атдырмаг'анды. К'алк'ыг'ан иш этсе уа, халк' ёкюлю, большевик Магомет бла тюшюнде аз тубешмегенди. Шёндю уа аны кёлю жарык'ды, жюреги к'ууанчдан толуду. Алай аны мураты ол суйгенча толмаг'анды. Таттука Магометни ёз к'оллары бла асарг'а сую эди, сорууну да кеси бардырыг'а мурат эте эди. Болсада тау бийле айтхылык' большевикни, Нальчикге элтип, Серебряковха сауг'а этерге келишдиле. Ол келишимни бузарг'а да Таттуканы, айхай, к'олундан келмей эди.

Темирбашны тутулг'анына к'ара халк' жарсыйды, бушуу этеди, алай не амал этгин? Аны аскерчиле элни битеуонлей илишан этерге, асарг'а хазырлык'ларын ийнандырг'андыла. К'ызыл аскер деникинчи башкеслени, кечэртте болса да, тау элледен к'ыстарыг'ына, андан сора уа эркинлик бла тенглик энди ёмюрден ахырг'а келликлерине адамланы асламысы ийнанадыла. Ол ийнаныу жюреклеге таукеллик береди, жангы кюрешге чак'ырады.

Ол алай эди, болсада аты таурухлада айтылг'ан Темирбашны санлары байланып, душманны к'олуна тюшюп тург'анын кёрген таулуланы жюреклерин мудахлык' бийледи.

Бийле уа, айхайда, к'ууанадыла: «Ма к'арачыг'ыз, бизни к'олубуздан киши ычхынмазына ийнандыг'ызмы? Осман улун ок'уна тутханбыз, бирсилеге боллуг'у да олду. Биз бюгалмазлык' энди ким барды?!»

Алай болг'анлык'г'а, Темирбаш, тутулг'ан ахлуларын бошлатыр ючюн, кеси ыразылыг'ы бла келгенини юсюнден хапар да бек терк жайыла башлаг'ан эди.

– Темирбашны бу ак' мурдарла к'алай бла тутуп к'ойг'андыла? – деди сюрюучю жашчык' к'арт аппасына.

– Хатлама тутар эдиле ала Осман улуну. Ол, хатасыз тутулг'анланы эркин этдирир ючюн, халал жюрегини оноуу бла, кеси ыразылыг'ы бла келип к'алг'анды.

– Энди аны ёлтюргенми этерикдиле?

– Аны уа бирда аямазла. Аллах онг берсин ансы... – деди к'арт.

Таттука уа, тынгылап тург'ан эллилени аллында суюлип, сёзюн бардырады:

– Быллай мурдарланы, халк'ны душманларын жок' этерге керекбиз, – деди бий ахырында.

Алайда Магомет, башын кётюрюп, к'уш к'арамын мудах эллилеге буруп, к'ычырды:

– Ол айтханынг а, Таттука, тюздю! Халк'ны душманла-

рын, къандан тоймагъан губулары жокъ этерге керекди да, ол кюн жууукълашып келеди.

– Ауузунгу тый, малгъун! – деп кычырды Таттука, ёню къаныгъып. Сора керохуна узалды.

Жыйылгъанла къозгъалдыла. Бир-бирле уа бийге чамланганларын ачыкъ окъуна айтып кычыра эдиле:

– Керохну къаты тут, бий улу, ансы, тюшюрюп къойсанг, хата азданды!

– Къоллары байланганны аллында уа жигитсиз! Ачыкъ сермешде уа бир тюбешге эдигиз!

Бий огъурсуз къарамын ол кычыргъанла таба бурду, алай, андан ары жаншаргъа базынмай, жесирни правлени юйкуне элтирге буюрду, карательлеге уа белги берди да, жыйырма чакълы ушкок чамланган халкъ таба бурулдыла.

Къолу-буту байланган жигитни, соруу этип да кёп кюрешмей, Таттуканы стражниклери аяусуз туююп башладыла. Жигит революционерни, къызыл партизанны бюгалмагъанлары аланы къанларын бузады, бютюн бек чамандырады. Мыртазакълары асыры бек оздуруп башлагъанда уа, Таттука, аркъасы, бети да къызыл къаннга боялгъан Темир-башха жанлап, кёл кенгдире кюдю:

– Эй жигит, къалайды халынг? Энди сен, эшта, бизни алай кёп тынгысыз этмезсе. Сени бусагъат былайда окъуна тамамлап къойсакъ да, къаныбыз халалды. Аны ючюн бир кишини бизге дауу болмаз. Алай андан эсе биз сени, Нальчикге элтип, Серебряковну аллына сойлукъ къозунуча атып къойсакъ иги болур. Ансы тамата арт кезиуде бизни иги сыйлагъанча кёрюнмейди.

Темирбаш жукъ айтмады. Ол, башын кётюрюп, илячин къарамын бийни бетине бурду. Аны кёзлеринде болгъан ёхтемликни жилтинлери Таттуканы абызыратдыла. Бий, жесири бусагъат анга къама бла чабарыкъча, артха атлады.

– Элтигиз да, баугъа беклегиз, – деди бий ахырында. Сора стражниклени ызындан дагъыда къошду. – Юч да къаты къалауур салыгъыз. Къачса, жаныгъызны суууруп чыгъарырма.

Бий кеси аллына къалгъанда, аны башын кыйын сагъышла бийледиле. «Былагъа, бу большевиклеге быллай чыдамлыкъ, быллай тёзюмлюлокъ къайдан чыгъа болур?! Была нелерине ышана болурла?! Битеу да Кавказда Деникинни хорлар аскер болмагъанын была нек ангылай болмазла?! Огъесе биз кесибизге асыры бекми ышана болурбуз? Ыхы, бу Темирбашны биз къолгъа этдик. Алай къара халкъгъа быллай темирбашла, темиржюрекле эндими чыгъа

башлагъан болурла?» Бий озгъан жылларын, зауукълу жылларын эсгереді. Жашау, ёзен суууча, сабыр бара, бийле бийлик, жалчыла жалчылыкъ этген заманла аны кёз алдында ётедиле. Ата-бабадан бери келген адетле, бу кысыр кыаялача, тюрленмей келген эдиле. Алай уллу Россейден келген желле ырахат жашауну юздюле, дуния кёзгъалды. Тилсиз жалчыла сауут алдыла, къулла башларын кётюрдюле. Болсада не бийле, не аланы къутхарыргъа келген акъ аскерле муратларына жеталмайдыла. Къутургъан черек ызына жыйылыргъа унамайды.

Бу кыйын сагъышланы ауурлугъун кётюралмагъанча, ары-бери сюрюше, Таттука эки да къалаууру бла бирге юйюне кетди.

IV

Танг белги бере, ашдан суусапдан да кёзю къарангы эте тургъан Магометни тёрт да стражник, тегерегин алып, бутларын къаты кысып тургъан жипни къама бла узалып кесдиле. Къан юйюшюп, къаралып тургъан инчиклери ачыкъ жарагъа туз къуйгъанча ачийдыла. Хар атламы сайын аланы ачыгъанлары, башына жетип, кёзюн къарангы этдиредиле.

Алай бир кесекден Магомет эс жыя башлады. Эки саны эркин болгъанын сезмеклик бла ариу хауаны татыуу, Магометни жюрегинде алыкъа иш бошалмагъанына, ким биледи, къутулургъа да боллугъуна ийнанмакълыкны, таукелликни отун тиргиздиле. «Хайт де, Темирбаш, – деди ол кесине, – алыкъын, бир кесек хауа жутаргъа боллукъ эсе, санларында уа къан жюрюй эсе, жашау тауусулмагъанды. Была мени арсарсыз къаплап къояргъа базынмай эселе, ким биледи...»

Ол булутсуз кёкге къарады, чыгъа келген кюн кёзлерин къаматды. Алай Магомет бийикде, къанатларын кенгнге жайып, жеринден тепмегенча кёрюннген къушха къарайды. Къанлы къазауат баргъан жерни башында, кючлю къанатларын кенгнге керип, эркин учхан къуш, деу санларына ие болмай, жазыксыныусуз душманларыны кёлунда къадарын сакълап тургъан Темирбашха къарап тургъанча кёрюне эди.

Таттука, кюмюш сагъатына къарап, артха, правленнге, кирди. Ол Алиймурза бийни сакълайды. Жесирлерин, Нальчикге элтип, Серебряковну аллына атаргъа ала алгъадан келишген эдиле.

Стражникле уа, Магометден кѣзлерин алмай, тютюн тарта олтурадыла. Бий правленнге киргенде, стражникледен бири, кѣоллары байланып тургъан жесирге жанлап, суулукъдан ичирди. Магомет а аны энди таныгъан эди. Ол Серебряковну аскерине хор бла алыннган жашладан бири Созайланы Маштай эди.

– Хайт де, жигит, ким биледи... – деп шыбырдады Маштай, жесир бла артал сѣлешмезге буйрукъ болгъанына да кѣарамай.

Бир кесекден правленни арбазына, кѣараторун ойната, белинде кюмюш кѣамасы жылтырай, жанында уа кероху бла Алиймурза жетди.

– Кѣп сакълатдынг, – деп тырман этди Таттука, – эл кѣозгъалгъынчы кетмесек, бу кийигибизге, кесинг билесе, жаны ауругъанла аз туюкдюле.

– Ол а алайды, – деди Алиймурза. – Жолубуз узакъ жолду. Агъачы, тауу уа жанлыладан кѣуру туюкдю. Чабыуул этерге боллукъдула. Айтдырмай кѣоймай эсенг, муну бла Нальчикге созулуп айланнгандан эсе, былайда окъуна кѣаплап кѣойсакъ иги окъуна болмазмы эди деген акъыл да бир келеди.

– Да, тейри, ол айтханынгда да барды. Алай, саулай элтсег'а, Серебряков бизни ишибизге башха кѣзден кѣарап башлар эди. Ансы, хар тюбегени сайын, эллилеригизни кѣолгъа жыялмайсыз деп, тырмандан ашаучуду.

Не алай-былай деселе да, бийле оноу этдиле. Стражникле уа кѣоллары кѣаты байланнган Темирбашны узун жип бла Созай улуну иерине тагъып, жолгъа атландыла. Алай тынчлыкълары эртте кетген бийле бек тынгысыздыла. «Былайда бир кѣауум атлы жолну кесгенлей, бу тапсашарла ушкокларын да атып кѣачарыкъдыла. Сора бу жангыз большевик ючюн башларыбызны партизанлагъа нек илишан этерге керекбиз?» Быллай оюмла кѣайнай эдиле бийлени башларында.

Бири бирини ичин ангылагъанча, бийле жангы кенгеш башладыла.

– Кел, бу баш ауруудан былайда окъуна кѣутулуп кѣалайыкъ, – деди Таттука, Чирик кѣлге жетгенлеринде.

– Мени акъылымда да ол эди, – деди Алиймурза. – Тюпсюз кѣлге атайыкъ да, юйге кѣайтайыкъ. Серебряковну энди алай да, алай да ыразы эталлыкъ туюкдюбюз.

Бийлени оноулары бла стражникледен экиси Темирбашны боюнуна бир уллу ташны тагъа башладыла.

Алайына Алиймурза бла Таттуканы алларына битеу да Черек ауузунда намысы жюрюген, халкъны аузуна кѣара-

та билген къарт, Мокъаланы Хажимурза чыгъып къалды. Бу, ол «къызыл эфендиле» дегенлерине ачыкъдан кшошулуп къалмаса да, ичинден а акъ аскерчилени, аланы чакъыргъан бийлени да суймейди. Ала да, Хажимурзаны алай уллу суймегенликге, къарт эфендини сёзюне тынгылагъанла кёп болгъанларын биле эдиле, аны бла демлеширге базынмай эдиле.

Къарт Хажимурза Османланы Мусаны аты айтылгъан жашы Магометни таныгъан да эте эди, аны жигит ишлеринден да хапары бар эди. Аллай жашны ёсдюрген Мусага сукъланнган да эте эди.

Бу жол кёргени уа Хажимурзаны къайгъылы этди, къарт бетине мудахлыкъны ауун жайды. Айтхылы жигит бу малгъунланы кёлуна тюшер деп, аны арталда эсине келмеген эди. Аны къарамы къанатлары байланып тургъан тау кшошну – Темирбашны – къарамы бла тюбешдиле. Ол къарамда къаллай таукеллик, ёхтемлик бар эди! Алай ёлюмню жазыкъсыныусуз кылыгычыны тюбюнде окъуна былай къоркъмай, абызырамай сюелген жашны къутхарыр амалны къарт Хажимурза табалмайды.

Ахырында эфенди сабыр къарамын бийлеге бурду, ишни болушун сорду.

– Бу ийманы, дини да болмагъан къызыл мурдарны, сыйлы буслиман жерибизде къоймай, бери атаргъа умут этебиз, – деди Таттука, къарамын Чирик кёлге буруп.

Аны эшитгенде, Хажимурзаны агъаргъан къашлары бирге жууукълашдыла, таякъны тутхан кёллары бютюн кысылдыла. Ол къарамын къанлы душманларыны аллында ёхтем сюелген Магометге бурду.

– Бу большевикле, – дегенни айтды ахырында Хажимурза, – этген ишлери ючюн, айхайда, жууап тутаргъа керекдиле. Алай, буслиманла абидез алгъан таза сууубузну бу гяурну къаны бла бузсагъыз, Аллахуталаны чамландырлыкъсыз. Алайын эсге алыгъыз, жашла. Жесиригизге уа, битеу этген ишлерин тергеп, Нальчикде сюд этселе дурус кёреме. Мен айтырыкъ олду. Сиз а оюм этигиз.

Хажимурза эфенди, Магометни сёзсюз къарамы бла энтта бир кере тюбешип, ызына бурулду, сора, гулоу таягъына таяна, ызына къарамай, атлай кетди.

Бийле бла мыртазакълары бир заманны, бир бирге къарашып, ауара болуп турдула. Сора ахырында Алиймурза бий башын булгъап айтды:

– Бу къарт кшоузгъун да къайдан аллыбызгъа чыкъды?! Кел, ол айтханлай этейик. Жесирни кёлларын байлагъыз да, жолгъа чыгъайыкъ.

Бир кесек баргъандан сора, кюн бла кечени сёлешмей тургъан Магомет сабыр, болсада таукел ауаз бла айтды:

– Мындан ары мен жаяулай бармайма. Былайчыкъда окъуна къаплап къойсагъыз да.

– Ай, аман малгъун, кёремисе аны айтханын!– деп, Таттука Магометни аркъасына къамичи бла эки кере да узалды. – Сора ат бла барыргъа сюе эдинг! Мен бусагъат сени!..

– Тохта, – деди Алиймурза. – Кертиси бла да, атха миндирейик ансы, муну сюркепми айланырыкъбыз? Атха миндирсек, теркирекми да жетмебиз Нальчикге?!

Эки къолу артына байланып тургъан жигитни Созайланы Маштайны артына орнатдыла. Аз солуу алгъан жигит тегерегине жашырын къарай башлады. Маштай да аны эследи. Атлыла уа, бир алгъа ёте, бир артхаракъ къала, агъачха, таулагъа да къоркъуулу къарамларын жетдире барадыла. Маштай анга жазыкъсыннганын Магомет алгъаракъдан окъуна эслеген эди. Деникинчи аскерге хор бла алыннган Маштай, къолундан келсе, Магометге болушургъа боллугъун ол биле эди.

Атлыла жол бурулгъан жерге жетдиле. Маштай, бирси-леге эшитдирмей, ызына да бурулмай:

– Марамай атарма, – дегенни айтды, артына узалып, Магометни тобугъун сылады.

Жолоучулары онг жанларындан къарт черекни шуулдауу, бёлюнюп-бёлюнюп келеди, агъач жанындан а санлы бирде къургъакъ бутакълары чыкъырт этип сыннганлары эшитиледи. Стражниклени кёзлери, къулакълары да ол агъачдады. Таттука айтханнга кёре, бу жолну бек кыйыныды, бек къоркъуулу жериди. Алай ол къоркъууун, стражниклеге эшитдирмей, Алиймурзагъа айтды. Къолу уа, хар чыкъырт этгенни сайын, жанындагъы керохуна жабышады.

– Палах жерди, – деди Алиймурза. – Ол жол Къонакъланы абиреклери бизге келген обозну былайда тонап кетген эдиле.

– Эсимдеди. Ахлары кетген деникинчиле элге къуру арбала бла киргенде, бирин къоймай къапларыгъым келген эди.

Алайына бийлени артларында ушкок атылды. Ала да, арсарсыз, экиси да, бири ушкогун, бири керохун чыгъарып, къайры атханларын да билмей жандырадыла. Атла кишнедиле, бирси атлыла уа ушкокларын Маштай атып башлагъан жанына чыкъырдата тебиредиле.

Алай къалын агъачха кирирге уа киши да базынмады. Таттука, кеси кесин чайнайды, атын ёрге, энишге чапды-

рады, болгъанны аманын айта, стражниклени ары-бери сюреди.

– Къууугъуз! Къымылдагъыз! Биригизни къоймай къапарма, аман къоркъакъла!

Алиймурза да къан дыгаласха къалгъанды.

– Мыллыгын келтиригиз! Ол узакъгъа къачаргъа амалы жокъду! Ол къайда эсе да былайдады! Табыгъыз аны, аман къоркъакъ итле!

Алайына ол Маштайны аллында тохтады. Талакъ солуу эте, шытыларын чачдыра, ол Созай улуну жагъасына узалды. Алай Маштайны бетинде къоркъууну угъай, сансызлыкъны эслеген Алиймурза, олсагъат артха сюрюлюп, жютю къарамын Маштайдан кетермей, къалтырауукъ алгъан къоллары бла сауутха узалды.

– Малгъун! Большевик ит! Сен къутхаргъанса аны! – дей, Алиймурза, Созай улуну кёкюрегине буруп, керохун эки-юч кере да атдырды.

Маштай ат боюнуна ауушду, сора, Алиймурзагъа ышара къарап, айтды:

– Темирбашха ёлюм жокъду... Аны аты таурухлада жюрюйдю... Ол мени ючюн да дертин жетдирир, бий улу... Энди санга... Энди сени ажалынг Темирбашны къолундады.

Жаш, бармакълары ат жалкъасындан тутханлай, бир ауукъ заман турду, сора, башын кётюрюп, ёчюле тургъан къарамын бий улугъа буруп, атдан алай жыгъылды.

Алиймурза, башларын энишге бошлап сюелген стражниклеге къарады, сора, къалын агъачха бурулуп, кеси кеси-не айтды;

– Энди уа, бий улу, кертиси бла да, сакъ бол. Ол келмей къалыргъа амалы жокъду. Ай, башыма ат ургъан, ол къарт къузгъунну сёзюне къарап, нечик бедешлик болдукъ!..

V

Магомет, жыгъыла да, къоба, къургъакъ бутакъла бла чыгъанала сойгъан мангылайын, бетини къанагъанын, тобукълана да, тобугъу бла сыйпай, ызына къарамай барады. Иги кесек баргъандан сора, ол къолларын къысхашча къысып тургъан жипни тюйюмчегин таш жютюсюне къысып тартды. «Бек тынгылы байлагъансыз, малгъунла... Билмеген ишигиз тюйюлдю».

Магомет, кёзю къарангы эте, дагъыда беш-алты атлам этип тохтады. Мылы топуракъны сууукълугъу хычыуун кёрюнюп, ол тегерегине тюрслеп къарады. «Былайда шаудан болургъа керекди». Кертиси бла да, аууша-сюрюше ба-

рып, ол гитче шауданчыкъгъа жетди. Бауурланып, кесини къан жугъу бетине тюрслеп къарады, сора тишлени къаматхан суудан уллу-уллу уртлап ичди. Иги кесек заманны ичине аш бармагъан Магомет, кёлю аман эте тебирегенин сезип, санларын къалтырауукъ алып, кючден-бутдан аягъы юсуне сюелди. «Аусам, къобалмай къаллыкъма». Алай кючю-къарыуу ахырына жетип тургъан къачхынчы, он атлам да этгинчи, башы тегерек айланып, кёзю къарангы этип, жыгъылды.

Магомет эс жыйгъанда, тюз да кёз аллында уллу къара ийнекни жухун эследи. Ийнек, башын да бир жаныракъ буруп, сыртындан жатып тургъан жашха сейир этип къарагъанча кёрюне эди. Бууун жараларыны ачыгъаны Магометни биягъы кёзюн къарангы этди. Алай, эс жыйгъанда уа, ол къара ийнекни угъай, анга жазыкъсынып къарап тургъан жашчыкъны эследи. Магометни къургъакъсып тургъан эринлери къымылдагъанларын эслеп, жашчыкъ, аны аллында тобукъланып, Магометни жаралы мангылайына къатылды.

– Сен кимсе? – деди жашчыкъ, тегерегине да сакъ къарай. Алай, адамны онгсузлугъун эслеп, къайры эсе да чабып кетди.

Магомет, битеу кючюн жыйып, аны ызындан къарайма деп, башын кётюрдю, алай жукъ кёралмады.

Жашчыгъ'а къайдан эсе да бир къошунчукъ бла сют келтирип, аны Магометни эринлерине жетдирди.

– Къолларым... Къолларымы эркин эт... – деди ол, ауазы кючден эшитиле.

Аны къоллары артына байланып тургъанын сюрюучю жашчыкъ энди эследи. Ол Магометни инбашындан тутуп кётюрдю да, къан юйюшюп тургъан бууунларын кёрюп, бичагъын чыгъарды.

– Сен кимсе? – деп сорду жашчыкъ, къарамын Магометни бууунларында къан ызларындан алалмай.

– Кесим да билмейме, жигит... ким болгъанымы. – Берчи сютден энтта уртлайым. – Алай къошунну кеси къоллары бла кётюралмады. Жашчыкъ болушуп, Магомет сют ичди, бармакъларыны къымылдагъанларын эслегенде уа, жашчыкъгъа ышарып къарады.

– Мен бусагъат гыржын бла бишлакъ да келтирейим. Алайда кесим ишлеген къошчукъдан, – деди жашчыкъ.

Магомет, тегерегине къарап, къалайда болгъанын билалмады. Алай ол, төрт да санына ие болуп, къарыу-кюч ала

башлагъанын сезип, кёлю кётюрюлдю, жаралары да энди алай бек къыйнамагъанча кёрюндюле.

– Мен сени таныдым, – деди жашчыкъ гыржын бла биш-лакъны Магометни аллына сала.

– Къайдан танийса мени, жигит?

– Эсингдемиди ол Хеу сууну жанында тюбешгенибиз? Мен ол жол бузоула кюте эдим. Сен Темирбашны аскеринденсе. Мен билеме. Темирбашны уа, тутуп, Нальчикге алып кетгендиле дейдиле. Сиз аны сакълаялмадыгъыз. Аны ёлтюрюрге боллукъдула. Бийле бла акъла аны суймейдиле.

– Бирда къркъма, жигит, Темирбашха жукъ да боллукъ туююлдю. Аны атын сен энтта да эшите турусса.

– Сени уа къалай тутхан эдиле? Къачхан а къалай эталгъанса? Атынгы уа менден нек жашыраса? Мени атам да партизан отряддады. Кесим а акъсакъ Тебону тирменинде турама. Элге бармаучума. – Анда, – дегендиле, – акъла мени, кёргенлей, тутуп къоярыкъдыла.

– Сора сен да къачхынчыса?

– Хау. Алай мен къыйналмайма. Тебону къара ийнеги сютлю ийнекди. Экибизге да жетеди. Сора Тебо, акъсакъ болгъанлыкъгъа, иги уучуду. Сени да кечиндираллыкъды.

– Сау бол, жигит. Алай энди манга жарагъан таякъ ишлесенг эди...

– Таякъ да ишлейим, сора юйге барайыкъ. Тебону тирмени былайдан узакъ туююлдю. Ары акъла келмеучюдюле. Бирда къркъма.

Тебо, Магометни кёргенлей, элгенген окъуна этди. Сора, жашчыкъны жумушха ийди, сакъланмагъан къонакъны уа алаша шинтикчикге олтуртду.

– Сен, керти да, темирбаш кёре эдим! – деди Тебо, аш-суу къайгъыгъа кире. – Мухолда уа, билемисе, къаллай хапар жүрюгенин? Мен андан тюнене къайтханма.

– Не хапар барды Мухолда, сизде да? – деди Магомет, аны уста таныгъан кишини эсине тюшюралмай, таныялмай.

– Темирбашны, дейдиле, Аллах айтылгъандан кери этсин, Нальчикде базар майданда асхандыла деген хапар жайылыпды. Сен а...

– Мен а, тамата, ёлюрге бирда ашыкъмайма. Алай, тюзюн айтханда уа, ёлюм бла бетден-бетге тюбешип айырылгъанбыз.

– Алиймурза бла Таттуканы мыртазакълары сени излеп табардан аямазла. Алай эки кюн чакълы мында тур да, бирси кюн ингирде уа иги жолоучу бла танышдырырма.

Тебо эски машокла жыйылып тургъан хуржундан бир чулгъамны алып келди.

– Бу да, чакъырылмагъан къонакъла сугъулсала, бир затха жарар,– дегенни айтып, Тебо Магометге жаппа-жангы керохну узатды.– Эрттеден тургъан затды. Окъларыны, бирден къалгъаны, жериндедиле. Аны да зырафына азмагъанма. Алай мени къолум андан эсе бешатаргъа беги-рек жарашыучуду да, Темирбаш, керохну саугъагъа ал. Муну бла жыкыгъан стражниклерингден бирин манга къурман-лыкъ этерсе.

Магомет бу жарагъан керохну, сабийча, къууаннганын жашырмай, алай алды, бир къолундан бир къолуна сала, бу огъурлу къартха не бла ыспас этерге билмей, абызырагъан окъуна этди.

– Ёмюрде унутмам, Тебо. Сени атынгдан жюрютюрме. Акъланы марагъанда, жаздырмай атаргъа сёз береме.

Темирбаш, тёрт да санына ие болгъан, къолунда саууту болгъан Темирбаш, жангы сермешлеге, жангы жигитликлеге хазыр эди. Толу эки кюн бла эки кече ётгюнчю, Тебо жангы къонагъын сыйлап турду. Алай эки да къонагъы, бир бирни кёргенде, къаты къучакълашып, бир бирден хапар соруп башлагъанда уа, къарт Тебо уллу сейир этмеген эди. Жангы къонагъы Зокаланы Хасан эди.

Хасан Магометни акъланы къолундан сау-саламат къутулгъанына чексиз къууанды. Эски тенгинден тансыгъын алалмай, кючлю къолу бла Магометни инбашына къакъды:

– Сейир-тамаша! Айтсанг, адам ийнанмазча аллай ишле. Сен таза да темирбашса, Магомет. Керти айтханыма, оллахий. Алай уллу ишле энди башланадыла. Мени партизан отрядха аскер штабдан жибергендиле. Биз энди тынгылы хазырланыргъа керекбиз. Деникинни иши оюла тебирегенди, Къабарты-Малкъар дивизия да кесин анга танытыр заманла жетип турадыла. Партизанла уа, айхайда, бу иште иги болушургъа боллукъдула. Къолубузда сауут ойнагъан къадарда, алагъа не тынчлыкъ, не ырахатлыкъ бермезбиз.

Орта бойлу, къаты санлы Хасан, аз сёз бла кёпню айта, ахыр къазауатны юсюнден Магометге толу хапар билдирди.

– Элт, Хасан, мени биргенге. Жюрек тепген къадарда, Совет власть ючюн кюрешчи болурма. Мен алыкъын...

– Мен анга сен айтмай да ийнанам, къарындашым. Алай сен бек алгъа адам санына кшошулургъа керексе. Жашырмай айтайым, аман тозураатхандыла сени.

– Билемисе, Хасан, мени жараларым бек терк жабылырла, жюрек отум а бютюн кючлю болгъанды. Ангылаймыса, Хасан?

– Ангылайма, отжюрек Темирбаш. Алай, ишни башы –

жарагъанча солуп, кюч-къарыу жыйып, жолгъа алай атланууду. Атха кесинг миналыкъмыса? – деп, Хасан къараторну жюгенин Магометге узатды. – Огъесе болушайыммы?

– Къара аны! Атха да миналмазлыкъ болуп, мен... Тёрт да саныма ие болгъан къадарда...

– Охо, алай эсе... Жолубуз Къашха къаяны башында къошхады. Хайда, заман азды, жол а узунду.

Магомет къарт Тебону къаты къучакълады, жашчыкъларны башын сылады.

– Мени къутхардыгъыз, энди кесигизге сакъ болугъуз. Тынчлыкъ бла ырахатлыкъ келген заманлада биз тынгылы тюбеширбиз, къарындашларым. Хайдагъыз, сау къалыгъыз. Хайт дегиз!

– Ахшы жолгъа, жашла! Муратыгъыз толсун, жолугъуз махтаулу болсун!

Эки да жигит жолгъа атландыла.

VI

– Билемисе, Хасан, мен аланы къолларындан кеси алдыма къутулмазым хакъ эди. Мени къутхаргъан адам барды...

Аны эшитгенде, Хасанны бети мудах болду. Алай ол Магометни сёзюн бёлмей тынгылайды. Къарамы уа алгъа, узакъда агъаргъан тау таракъладады.

– Айтсам, ийнанмазса, Хасан. Ол Созайланы Маштайны танымаймы эдинг? Бир тынч жаш. Мен анга урушха дери Мухолда эки кере да тюбеген эдим. Бирда болмагъанча халал зат. Ма адамгъа жанын чыгъарып берир эди. Артда, аны акълагъа къошулгъанын эшитгенимде уа, сейир этип къалгъан эдим.

– Мен а бирда сейир этмеген эдим. Аллай тынч жашчыкъла Серебряковну къауумларында да бардыла... Тынч жашчыкъла да марап атадыла. Болсада Маштай а...

– Мен да аны айтама. Ма ол Созай улу манга, суулугъун узатып, кёл этдирирге кюрешгенде, ангыладым: жаш акъла хор бла жыйгъанладанды.

– Билеме аны да.

– Да сора ма мени, къолларымы да артыма байлап, аны атына миндиргенлеринде, жаланда эки сёз айтып къойду. «Марамай атарма», – деп. Асыллы жаш. Ай, мен аны бла энди бир тюбешге эдим...

– Бирда ашыкъма аны бла тюбеширге, жашны алайда окъуна жойгъандыла, – деп, Хасан терен ахтынды.

– Хоу бирда! Болургъа амалы жокъду! – Магомет, атын

тохтатып, кьол аязын мангылайына кьысды.— Ол мени ючюн жоюлгъанды, харип жан. Мени ючюн...— Бёркюн терен кийип, бетин мудахлыкъ бийлеп тургъан жашны сыфаты Магометни кёз аллына келди. Аны ахыр сёзлери да — «Марамай атарма...»

Жашла бир ауукъ заман сёлешмей бардыла. Магометни бети кетип, жукъа эринлери кёгерип, къансыз кьоллары уа жумдурукълагъа кьысылыпдыла. Аны мангылайында чексиз бушуу бла къаты чамланыуну ызлыкълары бютюн терен ызлангандыла.

— Хасан,— деди Магомет, Зока улуна бурулуп.— Мен саңга жолоучу болалмайма.

— Ол дегенинг?

— Мен бир жумушчукъну тындырыргъа керекме.

— Менден жашыргъан жумушунг бар эсе...

— Угъай, Хасан, жашырмайма. Мен ол бий улучукъладан Маштайны къанын алыргъа керекме.

— Ашыкъма, жигит. Женгиллик этме. Ала шёндю кеслери да сени излеп айлана болурла.

— Бютюн иги. Мен ол бий улуну...

— Тохта, Магомет, къанынгы сууут. Шёндю андан эсе уллуракъ, болжалсыз ишле бардыла. Хар нени да тергеп, эсепге алып этерге керекди. Къошда кенгешейик. Маштайны ёлтюрген мурдарны да оноун анда этербиз.

— Э-э, Хасан, мен андан борчуму алгъынчы, манга не тынчлыкъ, не ырахатлыкъ жокъду. Сора, саңга айтайым — иш къуру дертде туююлдю. Бу къыйын заманда биз аланы чимдий-чимдий турсакъ, ол халкъны кёл этдирликди, деникинчи башкесле бла мурдар бийлени властьлары кёпге бармазлыгъына ийнанмакълыкъны ышыргъанлай турлукъду. Ангылайса да аны?

— Аны уа ангылайма. Болсада биз шёндю къошха барайыкъ да, ишни оноун анда этербиз.

— Да, охо, Зока улу, сен айтханча окъуна болсун. Алай къайтарып айтама — биз анда не оноу этсек да, мен а Алиймурза бла бетден-бетге тюбемей къаллыкъ туююлме. Алайсыз кёкюрегими кюйдюрген ачыу сел боллукъ туююлдю.

Жашла, агъачдан ётюп, ташлы кьолгъа жетгенде, кюн да тау таракълагъа жууукълашхан эди.

Магомет да, Хасан да, атларына суу ичирип, былайда бир кесек мычыдыла. Магомет, къаты къош къалач бла бишлакъдан кезиу-кезиу къаба, булгъана, чулгъана, ташны ура баргъан черекден кёзюн алмай олтурады. Тюз да сууну ортасында ол бир уллу ташны эследи. Аны ёрге жанындан хыны келген суу тюеди, тёнгереп келген ташла анга кёп

жара салгъандыла. Тюз да ортасында жарылгъандан а бир назик къайынчыкъ ёсюп келеди. Сууукъ желле аны жазыкъсыныусуз бюгелле. Ол а, уллу сары ташдан алгъан кючюнден болур, не бек бюгюлсе да, сынмайды, жангыдан тюзеледи, кесини назик санын ёрге, кюн жарыгъына созаргъа кюрешгенча кёрюнеди. «Харип къайынчыкъ, сени къадарынг да халкъымы къадарына ушайды. Сени сууукъ желле тюедиле, огъурсуз черекни сууукъ тамычылары жибитедиле. Алай, не бек къыйналсанг, не бек инжилсенг да, кюч-къарыуунгу аямай, кюн жылыууна интинмеклигинги къоймайса. Кюйсюз къадарынг сени не сындыралмайды, не тюнгюлтмейди».

Магомет, къарамын ушкогун тазалай тургъан Хасаннга буруп, ышара айтды:

– Чингисханни аскерлери, патчахны жандармалары бюгалмагъан халкъыбыз, Деникинни башкеслери бюгалмагъан халкъыбыз, кеч-эртте болса да, башына эркинлик алмай къоймазына мен ийнанышма.

– Ол ийнанмакълыкъ болмаса, Магомет, биз къолубузгъа сауут алып да айланмаз эдик. Бюгюлдюнг неда абызырадынг – эшигинг жабылды, – деди Хасан, атына иерин сала. – Алайды да, Магомет, тур да, атланайыкъ. Ансы къарангыда тик ташлы жолчукъ бла ёрлеген алай хычыуун иш туююдю. Анда да тынгысыз болуп тура болурла жашла. Кюн батхынчы къайтырбыз деген эдим.

Магомет, жукъ айтмай, туруп, атына жанлады. Сора, кете туруп, ол ташда ёсген къайынчыкъгъа къарамын энтта да бир жетдирди.

Жашла жарым сагъат чакълыдан, зыгъырлы къолну озуп, тик жолчукъгъа бурулдула. Былайдан къошха алай узакъ туююдю. Алай энди ёрлеу башланады. Атла, жолну къыйынлыгъын сезип, къарыуларын аягъанча, ашыкъмай атлайдыла. Зыгъырлы жолчукъгъа седирей башлагъан булутладан къарагъан айны мутхуз жарыгъы жайылыпды. Черекни бир тюрсгю макъамы тар бла озгъан желледен бёлюнюп-бёлюнюп эшитиледи.

Эки атлы хазна сёлешмей барадыла. Ол ажымлы жолугъан Маштайны сыфаты Магометни кёз аллындан кетмейди.

Бир кесекден ит юргени эшитилди, ызы бла уа жолоучула къысыр къаяны ёрге жанында эки от жилтинни эседиле.

Сары кюшну иеси къарт Махмут жолоучулагъа жарыкъ тубеди. Бир гитче жашчыкъгъа олсагъат жумуш буюруп, жашланы атларын жатма тубюне ётдюрдю.

Къошну ичин сакъ от жарытады. Магомет, къочхар териге олтурду, Махмут узатхан гоппанны айранын белине жетдирип, ыразылыгъын билдире, башын булгъады.

– Окъа чынлыла тынгысыз этмеймидиле? – деди Магомет, къош къалачны сыйпай тургъан Масхутха айланып.

– Угъай, алыкъын ала бери урунургъа базынмайдыла. Асан улуну къаууму аланы тозуратханлы бери, сакъдыла. Алай Тёбен элден а иги хапарла келмейдиле. Бек чамлангандыла карательле. Уллу-гитче деп къарамай, жазыкъсыныусуз ёлтюрредиле. Большевиклени юйлерин тонайдыла, кюйдюрредиле.

– Большевик болмагъанланы да аямайдыла, тамата.

– Аття, Хажи-Муратны аскери уа къачан келликди? – деди жилтинкёз жашчыкъ.

– Бу уа, харип, ёксюзчюкдю. Улбаш улуну къарындашыны жашчыгъы, – деди Махмут, жашчыкъны жаягъын сылай. – Битеу юйюрден бучукъ къалгъанды. Насыбына, къачып къутулгъанды ансы.

– Мен, уллу болсам, алагъа кюнлерин кёргюзтюрме! Бир ат да табып, Хажи-Муратны жыйынына къошулуп!

– Аланы, жашчыкъ, сен уллу болгъунчу къыстаргъа керекди, ансы... – деди Хасан.

Магомет, ушакъгъа тынгылай, къарамын а къызгъан мыдыхдан алмай турады.

Ахырында, ол къошну тегереги ич жанындан таш бла сырылып тургъанын эследи. Къара ташланы габу басыпды. Ала, эшта, эртгеден турадыла.

– Тамата, айып этме соргъаныма, бу хуна не магъана бла ишленгенди? Бирда ангылаялмайма.

– Э, шуёхум, ол узун хапарды. Ташла уа заманларында бек ахшы къуллукъ этгендиле. – Сора Махмут Сары къошну сейирлик хапарын айтды. Жашла уа тынгылайдыла.

Озгъан заманлада Къашха къаяны башында бир къауум къош болгъанды. Бек уллусу уа – Сары къош. Былайдан къарасанг, Тёбен элни, тау артыны жоллары да тюз да къол аязынгдача кёрюнедиле. Жайлыкъ къолайлы болгъаны себепли, мында мал да иги айныгъанды, ашы элпек болгъанды. Алай Тау артындан бир аман жыйын тюзелгенди да, хар жыл сайын, чабыуул этип, сюрючюлени ёлтюрюп, малны уа сюрюп тургъандыла. Кеслерини уа бир малгъун адетлери болгъанды. Бек алгъа узакъдан окъуна къошну илишан этип атхандыла, ызы бла уа, айтханымча, ишлерин алай этгендиле. Къошну да тонап, малны да сюрюп, алай тургъандыла.

Ахырында, чамланган жашла амал излей башладыла. «Къошну ичин хуна бла жасайыкъ», – дегенни айтды жашладан бири – Шамсудин. Тенглери аны умутун ангыламадыла, ол: «Ишде ангыларсыз», – деп кёйгъан эди.

Да келдиле кюнлени биринде чакъырылмагъан къонакъла. Биягъыча, къош таба ушкокларын жандырдыла, сора, харам къурманлыкъларын этерге, къошха келдиле. Келген этдиле, юйлерине уа къайтмадыла. Жангыз биринден къалгъанлары. Аны да эллилерине хапар билдирир ючюн жиберген эдиле.

Андан бери Сары къошха сугъанакълыкъ этген болмагъанды.

Магомет хапарны ахырына дери хапарчыны сёзюн бёлмей тынгылады. Ол Кязимни назмусун кеси да эшитген эди. Алай ол бу къошха аталгъанын а билмей эди.

– Жигит жашла болгъандыла, – деди къарт Махмут, отну ышыра.

– Жигит жашла бардыла, – деди Хасан, Магометге кёз жетдире.

– Охо, жашла, – дегенни айтды Махмут ушхууурдан сора, – энди тынчайыгъыз. Мен а, чыгъып, маллагъа къарап келейим.

Магометни ол кече жукъусу бек тынгысыз эди. Тёбен элни жаннганы аны кёз аллына келди. Ёртенни ичинден Маштайны мудах бети кёрюндю. Къулагъына уа: «Хайт де, жигит, мен а марамай атарма...»

VII

Нальчик башында орналгъан элчикни орамларында хазна адам кёрюнмейди. Жайны бу кезиуонде, чыбыкъланы ат этип, орамны букъусун туман этдирип айланычу сабийле да кёрюнмейдиле.

Болсада бир жашчыкъ, санлы бирде ызына да къарай, орам бла энишге жортуп барады. Ма ол элден чыкъды да, уллу кертме терекни тюбюнде тохтады. Кёп да заман озгъунчу уа, алайда бир атлы да тохтады. Ол, атындан да тюшмей, жашчыкъгъа соруулу къарады. Жашчыкъны хыйла ышаргъанын кёргенде уа, арсарсыз сорду:

– Не хапар?

– Бёрю жериндеди. Къалаууру-заты кёрюнмейди. Бек иги къарагъанма.

– Да къайдадыла да? – деди атлы.

– Аланы къайры кетгенлеринден хапарым жокъду, алай бир уллу къош ит а барды. Ма былай тана тенгли.

– Сау бол, жашчыкъ, бу жол, эшта, тюбешиу боллукъ болур дейме. Сен а, жигит, ма ары, суу боюнуна, тигеле да, тюбешиуге кетгеними айтырса. Къайгъы этмесинле. Къонакъ болуп кёп турмам.

Субай санлы, къаракъаш, жютюкёз атлы, револьверин, чыгъарып, бел баууна сукъду, сора, жашчыкыгъа да кёз кыысып, атын эл таба бурду.

Жашчыкъ аны тынгысыз къарамы бла ашырды, атлы кыыланч жолгъа бурулгъанлай а, суу боюуна тик жолчукъ бла чабып кетди.

Алиймурза бийни къанжалбаш къолайлы юйюню тегереги бийик хуна бла къуршаланыпды. Къабакъ эшиги уа темир бла тышланыпды. Арбазыны орамгъа айланган жанын уллу къоз терекни ауанасы жабыпды.

Жашчыкъ айтханлай, кертиси бла да, адам таууш эшитилмейди. Юй, битеу да орамча, элча, шошлукыгъа бөленипди. Алиймурза бий, къатапа бла тышланган жумушакъ сахтиян шинтигине олтуруп, теке къалкыу этеди. Озгъан кече къонакълары бла ичген аракысындан кефи иги жайыкымай тургъаннга ушайды. Танг аласында кёрген тюшю да анга тынчылыкъ бермейди. Темирбашны ол бу жолгъа дери да тюшюнде аз кёрмеген эди. Алай бу жолгъу тюшю уа бийни бек тынгысыз этеди. Тамбла, бирси кюн болса да, ол, жарагъан каратель отрядны да алып, Малкъаргъа барлыкъды. Ол Темирбаш деген мажюсюню ызына тюшюп, аны къолгъа этгинчи, тынчылыкъ болмазын бий ангылайды. Алайсыз ротмистрни аллына башын кётюрюп баралмазын да ол биледи. Болгъан жангылычла Алиймурзаны кёп затха юйретгендиле. Неда Темирбашны къайда болгъанын айтырла, неда Малкъарны ёмюрледе да болмагъанча ёрген алып. Бу къозгъалгъан халкъ от бла окъдан башханы тилин ангыламай башлагъанды. Тамамды. Кёпдю тёзгеним.

Алиймурза, жумдурукъларын къаты кыысып, башын артха атды, кёзлерин кыысды.

Жашырын атлы, бийни юйюне жете-жетмей, атын жол жанында терекни къатында къоюп, бийик хунаны башына къапланча чыгып, арбазгъа тапайды. Эки да атлам этгинчи, бетден-бетге бир уллу къош ит бла тюбешип къалды. Быллай итле, кючлерине ышангандан болурла, уллу юрюп кюрешмеучюдюле. Болсада Магомет аны юсюне секирген итге къама бла тюбеди.

Биринчи отоуда, мугут ийисден башха, зат жоку. Магомет экинчи отоугъа киргенде уа, Алиймурзаны юсюне чыгып къалды.

Бий, кёзлерин ачып, келгеннге сансыз къарады.

— Кимсе? — деди ол бир бек арыгъан адамны ауазы бла.

— Тур, Алиймурза, жанынгы алыргъа келгенме, — деди Магомет.

Алиймурза, «къонагъын» арсарсыз танып къоялмаса да,

ауазын эшиткенде уа, ичи дуу деди, санлары мыккыл болдула. Ол биягы огъурсуз тюшмю болур? Угъай, бу жол тюбешиу, Темирбаш бла тюбешиу тюшде туююл, тюнде эди. Бий Магометни кьолунда кьан жугъу кьаманы эседи да, олсагъат сырты сууукъсурагъанын сезди. – «Не тапсыз халда тюбешдик».

– Дуния кезиудю дейдиле, Алиймурза. Мен сени жанынгы алыргъа келгенме. Ёксюз кьалгъан сабийлени, хаталары болмай жоюлгъан кьартланы, ол кьыйынлы Маштайны – битеу сени кьолгъунгдан ёлгенлени кьанын алыргъа келгенме. Темирбашха ёлюм жокъду! Ол кёлге да батмады, Серебряковха кьурманлыкъ да болмады. Сизни кюнюгюз, малгъун ит, эртте батханды, ангыларгъа суймейсиз ансы.

– Къой, Магомет, жойма мени, – деди Алиймурза хырхы ауаз бла. – Бизни ишибиз битгенинге мен энди кесим да ийнанам... Мени аз алтыным жокъду. Ал барысын да, мени уа Тау артына кетме къой. Биз муслийманлабыз, Магомет, бир ауузну сууундан ичгенбиз.

– Айт-айт. Ахыр сёзюнгю айт, мурдар, – деди Магомет бети кетген, кьолларыны кьалтырауугъун тыялмай тургъан Алиймурзагъа.

– Мен кьорккъакъ туююлме, Магомет, сен аны билесе. Алай, кел, кишилеча айырылайыкъ. Сени кьолунгда – сауут-кюч да. Мен а... Эр киши сауутсузну ёлтюрмейди.

– Боюнума таш тагъып, кьолуму-бутуму байлап, суугъа атаргъа умут этген сен туююлмю эдинг, кьан губу? Мен сауутсузну ёмюрюмде да ёлтюрмегенме. Ал, не сауут ала эсенг да, кьанжух ит!

Ёзге амал кьалмагъанын сезип, Алиймурза кёзюн ушкок бла уллу бичакъ тагъылып тургъан кюююзге жетдирди.

– Ал сауутунгу, болмай эсе да, кишича ёл, мурдар кьан! – деди Магомет, асыры чамланнгандан, ёню кьаныгъып.

Алиймурза, адыргы кючюн жыйып, секирип, уллу бичакъны алды да, Магометни юсуне атылды. Алай мурдар бийни кьарынына кирген кьама ишин битдирди, Магомет да, жан ала башлагъан бийге жийиргеннген кьарамын жетдирип, юйден ашыгъышлы чыгъып кетди.

Магомет, арбаз бла ёте, кьабакъ эшикни кьатында сойланып тургъан кьош итни кёрдю, терен ахтынды.

– Харип жаныуар... Кьутургъан итни хатасындан, огъурлу ит жоюлду. Сен, жарлы, тауда кёп сюрюучюге билеклик этерик эдинг. Былайда уа ажымлы жоюлдунг.

Магомет, аллындан хазырлап тургъан кьагъытын кьабакъ эшикни ич жанындан жабышдырып, ашыкъмай, орамгъа чыкъды.

Къагъытда былай жазылып эди: «Халкъны къанын ичген къан губулагъа боллугъу буду. Бизни халал дертибизден къачаллыкъ жокъду. Темирбаш».

Иесин сакълап тургъан атыны жылы боюнун сылап, Магомет ызына дагъыда бир къарады, сора, арсарсыз, суу боюну таба кетди.

Шакъман улу Алиймурзаны ёлтюргенлери ол кюнню ингинде окъуна битеу да элге жайылды. Ызы бла уа Нальчикге да жетди.

Ротмистр Серебряков къыл чайнайды, отдан кёлек киди. Аны бу жолча къутуруп киши да кёрмегенди. Хапарны биринчи келтирген офицерни бетине шытыларын чачдыра, жагъасындан тутуп, ротмистр къыжырыкълай къычырады.

– Къоркъакъ итле! Сиз аскермисиз?! Сиз, бёрюден юрген ыстауат кирик, партизанладан къачып айлангандан сора, не билесиз?! Бетсиз тапсашарла! Кесигизни тюйдюрюп айлангандан бир болмадыгъызмы?! Бу жерни иеси сизмисиз, большевиклемидиле? Ол Темирбаш деген абрекни атын эшитгенлей, шалбарларыгъызны алышындырып башлайсыз, сауут-сабагъызны да атып къачасыз. Ол а кюндюзгю кюнде, бир тюрлю чырмау болмай, мени ышангылы адамларымы союп, тонап айланады.

– Кечгинлик беригиз, жюйюсхан ротмистр, – деди сазбет офицер, ауазы къалтырай, – тонау болмагъанды. Бийни капек багъасы жугъу алынмагъанды. Былайда...

– Сени неле жаншайса?! Аны кюндюзгю кюнде къаплап кетгенле тамбла сени бла мени союп кетериклерин билемисе?! Угъай, шуёхум, – деди ротмистр жаныгъан ауаз бла. – Не сиз аны, ол Темирбаш, Багъырбаш эсе да, бир ыйыкъны ичинде тутуп келтиривсиз, неда... – Ротмистр къыртчыгъа къарамын офицерни бетинден айырмай, къансыз бети тамгъа-тамгъа болуп, жерине олтурду. Сора, ауазын шошуракъ этип, сагъатына къарады. – Операцияны планын сагъат ючге келтиривсиз. Бир рота тамаммыды?

– Тамамды, жюйюсхан ротмистр, – деди офицер, бир кесек эс жыйып. – Кетерге эркин этемисиз?

– Барыгъыз, – деди ротмистр сансыз ауаз бла. Шёндю аны акъылы башхагъа кетип эди. «Алай, Темирбаш бизге ётсе, мен бу кюлтпысланы барысын да къыстап, каратель отрядха аны тамата этер эдим. Аллай жаш...» Болсада ол, кеси кесине ышарып, ол болмачы оюмланы акъылындан кериди. Сора, къаламны алып, къагъытха жангы буйрукъну жаза тебиреди.

Гожукъ элинден ариу жерде орналгъан Къабартыда, Малкъарда да хазна эл болмаз. Жай кюню аны жашил къолда тизилип ишленген юйлерине кесини жылыуун элпек береди. Къалын битген бахчалада къызыл ингилик-ли алмала бишедиле. Къыш жетсе уа, тар бла гууулдап ётюучю сууукъ желле элни аллы бла озуп кетиучюдюле. Бек ариу жерде орналгъанды Гожукъ эли.

Алай бу кюнледе элни орамында адам кёрюнмейди, ашхам къарангысы болгъанда уа, бийни юйюнден башха, юйлени терезелери да жарымайдыла.

Ариу эл ёлет киргенча болуп турады. Анда-мында орамда адам кёрюнсе да, ол урунган элли болса, бетин къоркъуу алып, тегерекге сакъ къарай озады.

Алай бир-бирледе, бу элни орамларыны букъусун кётюрюп, акъланы атлы отрядлары кирсе, неда бийге къонакъла келселе, тегерекни зынгырдатхан ушкок атылгъан тауушла эшитилиучюдюле.

Ма аллай кюнлени биринде Жаболаны Хамштакны юйюне эки атлы жууукълашдыла. Ала, ора-сора турмай, ич отоугъа кирип, соруу этип башладыла:

– Нек кёндеден тюшюп турса, жашы, огъесе сени кимле бла шуёхлукъ жюрютгенинги биз билмей тургъанмы сунаса?

– Оу кюнюм, ол деген неди?! – деди жашны анасы къайгъылы ауаз бла. – Жаш, бир кишиге да къошулмай, маллада айланып турады, шёндю уа, кёрмеймисиз, жарлыны ауруп тургъанын?!

– Тилидамы ауруйду, аны ючюн сен нек жууап этесе, – деп, къызылууурт стражник анасын бир жанына тюртдю.

– Анам айтхан тюздю. Мен ёпкелериме сууукъ тартып ауругъанлы, бир ыйыкъ болады. Не керекди сизге менден? – деди Жабо улу, жингиригине таяна.

– Огъесе партизанчыкъламы ийгендиле сени бери? – деп къошулду узунбет, сары шинли, сазбет офицер. Аны Хамштак ахшы таныйды. Трамланы Бекмурзаны онг билеги болуп тургъан Жаммот бу къысха заманны ичинде кёплени жойгъан мурдарды.

– Мени партизанла бла ишим жокъду, – деди Жабо улу сансыз ауаз бла.

– Алай окъуна болсун, ахшы жаш, – деди Жаммот, ауазын жумушата. – Болсада шёндюгю заманлада не ары, не бери къошулмагъанланы да терекге тагъадыла. Ангыладынгмы, жигит?

– Къошулгъанла уа асылмаймы къаладыла?

– Кёп жаншама да, тамбла эрттенликде эртте правленнге кел. Биз сени аурууунгу терк унутдурурча иш табарбыз.

– Не ишди ол? – деди Жабо улу.

– Кесинг билirse, – деп, къызылууурт жанындагъы офицерге соруулу къарады, ол башын булгъагъанда уа, къошду, – жарагъан кийим, сауут-саба да алып, отрядха киресе, ашынг-сууунг казнадан. Унамасанг а, ахшы жаш, сокъураныргъа заман боллукъ туююлдо.

– Охо, барырма, – деди жаш, сора къарамын анасына буруп, дагъыда, – барырма, – деп къошду.

Стражник, офицер да ыразы болуп кетдиле.

– Оу эшигим, жашым, бу башкеслени аскерине барсанг, мен ол ажымлы ёлген, бу мурдарланы къолундан жоюлгъанланы ахлуларыны бетлерине къалай къарарма?

– Сен къайгъы этме, анам. Мен сени жерге къаратмам, – деп, Хамштак, жеринден таукел туруп, кийинип башлады.

– Мен кесим жангызлай, балам, къалай жашау этерикме, сен кетсенг?

– Къайгъы этме, анам. Алай бу ал кезиуде, Огъары элге кетип, эгечинг бла кечине турсанг иги болур эди дейме.

Танг белги бере, Бекмурза бий, ариу да кийинип, правленнге барды. Аны кёлю жарыкъды. Мухолда тозурагъан кадет отрядха ол энтта да жыйырма бла он атлыны жиберсе, ротмистр, айхайда, энди уллу тырман этмез.

Бекмурза, жумушакъ шинтигине олтуруп, къысха къолчукъларын, жумдурукъ этип, столгъа салды. Ол къызгъыл жумдурукълагъа, къайсы уллу болур дегенча, кезиу-кезиу къарай кетип, къолуна къагъыт алды. Таматагъа рапорт жаза башлады. Былай да, былай деп, сизни буйругъугъузну толтургъанма. Жангы буйрукъларыгъызны толтурургъа да хазырма.

Трамланы Бекмурзадан огъурсуз бийни битеу да Къабартыда, Малкъарда да тапхан къыйынды дейдиле. Адамны ёлтюрген анга тауукъну кесгенден башха туююлдо. Къысха заманны ичинде аны мурдар къоллары кёплени къанына боялгъандыла. Бир жол а: «Асылгъан большевикни кёргенден уллу зауукълукъ манга жокъду», – деген эди.

Таматаларыны антлы шапасы, къара халкъны уа къанлы жауу Трамланы Бекмурза бий аллай адам эди.

Ма бу жол да ол, къара муратларын толтурур ючюн, жангы жыйын къуараргъа умут этип сакълайды.

Болсада айтылгъан ууахтыгъа ол сакълагъан жыйырма

бла он жашны орунуна жаланда тёртеу келип к'алдыла. Ала да к'ызыл, акъ дегенни ангыламагъан, казна кийим бла ашха жутланып келген бир к'ыйынлы к'ауум.

Бий офицер бла стражникге соруулу к'арайды. Ала да, бири сагъатын терк-терк чыгъара, бири да т'юп эринин чайнай, ары-бери айланадыла. Алай келгенлеге киши да к'ошулмады.

Ахырында, т'езюмю тауусулгъан Бекмурза, стражниклеге айланып, буюрду:

– Бусагъат келмегенлени юйюрлерин майданнга жыйыгъыз, юйлерин а от юлюшю этигиз. Трамланы Бекмурзаны алдаргъа к'юрешгенлеге мен кесими танытырма! Итден туугъан гыбышыла!

Ол кюнню эрттенлигинде окъуна юйюнден ашыгъышылы чыгъып кетген Жабо улу юйюню к'юйгенин да к'ормеген эди, жолда тутулгъан анасын стражникле т'юйгенлерин да эшитмеген эди. Ол затланы юсюнден агъачха к'ачхан жашладан биринден эки кюн озуп билген эди.

Жабо улу, айлана-жюрюй кетип, Шык'ыгъа жетди. Ызы бла зыгъырлы т'ешню башында орналгъан гюрбежиге кирди. Анасындан айырыла, ол Кязимни кесини юсюнден хапарны биринчи эшитсе да, акъсакъ темирчини жарсыулу назмуларыны к'обюсюн а эрттеден биле эди.

Ол себепден башы хайран болгъан жаш, к'арт назмучудан болушлукъ тилер ючюн, аны акъыл с'езюн эшитир мурат бла, гюрбежиге таукел кирди.

– Иш к'олай болсун, тамата! – деди Жабо улу, гуппуруракъ к'артны т'еш аллында эслегенде.

– Сау бол, жигит, сау кел, жууукъ бол, – дегенни айтды Кязим, салтаны жерге салып, уллу морг'улдум к'олларын да геген ал ботасыны к'ыйыры бла сыйпай. – Олтур, жигит, айт хапар. Кесинг да былай мудах нексе?

Айтхылы назмучуну к'еп терен ызлыкълы мангылайында ёмюрде кетмез бушууну сураты жазылыпды. Кязим, жанындан с'юйген жашы Мухамматны ёлгенин эшитгенли, замансыз к'арт болгъанды. Алай, хар жангы адамгъа т'юбегени сайын, аны бети жарыйды, теренден к'арагъан к'езлеринде уа халк'ыны ог'урлу ёнлю, закий назмучуну халаллыгъы арсарсыз эсленеди.

– Кязим, мени санга келгеним... ёзге амалым болмай, оноу излеп келгенме.

– Иги этгенсе, жашым, айт жарсыуунгу, мен а тынгылайым. – Акъсакъ темирчи, к'онагъыны жанында олтуруп, Жабо улуну инбашын сылай, жарсыулу бетине к'арады.

– Элибиз кюйсюз душманны тюбюнде эзилип турады. Акъ аскерни мурдарлары кёп ахшы жашыбызны жойгъандыла. Старшина уа аланы бек огъурсузуду. Быланы терсликлерине жетдирлик Къызыл аскер эди да, ол да узакъдады дейдиле. Элибиз ёксюзлени эли болуп барады. Не амал этейик, Кязим? Оноу эт. Аны ючюн келгенме. Бу темир тузакъдан къалай бла ычхыныргъа боллукъду? Огъесе, эски заманладача, башыбызны ийгенлейми жашайыкъ?

Назмучуну бети биягъы мудах болду. Быллай соруугъа жууап излей, ол кеси да аз инжилмегенди.

Ол, жеринден туруп, оноун темирден ишлеп берликча, кенг къол аязын тешге салды. Къарамын а къызарып тургъан кёмюрге бурду.

– Э, жигит, жарлы халкъыбызгъа къара кюнле келип турадыла. Къуш кирик тау жигитле къазауатны жаннган отунда кюедиле. Сыйлы жерибизни жарытхан сыйлы кюнню кёзюн къара туман басыпды.

Къарт назмучу, гюрбежени къурум басхан ташларына къарай, терен сагъышха кетипди.

Жабо улу эсиндеги назмуладан бирин, кеси кесине айтханча, башлады:

Боранла уралла, къарла жауалла,
Таула барына да чыдап туралла.
Къыйынлы халкъым, сен да алай чыда...

– Угъай, жашым, ол иш ишден тюйюлдю, – деди Кязим сагъышлы ауаз бла. – Ол назмуну айтхан адам, кёпню кёрюп сынаса да, жангылгъан да аз этмегенди. Хау, кёпге тезгенди жарлы халкъым, кёпге чыдагъанды. Алай энди ол иш ишден тюйюлдю. Хар нени да чеги болгъанын англагъанма. Энди айтырыкъ сёзюм, жашым, башхады.

Жабо улу назмучуну сёзюне солууун тыйып тынгылайды.

Саутну алыгъыз къолгъа,
Барыгъыз сиз ахшы жолгъа.
Душманланы жокъ этигиз,
Ахшы муратха жетигиз.

Жолдан шашмасын кишибиз,
Тюзлюкдю тутхан ишибиз.
Деменгилид къурч кючюбюз,
Жарыкъды келлик кюнюбюз.

– Да сора, Кязим, сен кюрешге чакъыраса да?

– Хау, жашым. Къара халкъгъа ёзге амал къалмагъанды. Аны ючюн ашыргъан эдим мен жанымдан суйген баламы къанлы къазауатха. – Таркъаймаз ачыуну таш тугулу, къартны тамагъында тохтап, солургъа къоймагъанча болду.

– Алай эсе, тамата, мени жолум большевиклегеди, мен къызыл партизанлагъа барлыкъма.

– Тюз жолду сайлагъан жолунг, – деди Кязим, жашны бетине къарай. – Тюз акъыл этгенсе, балам.

– Ай, мен ол Темирбашха бир тюбеге эдим... – деди Жабо улу сагъышлы ауаз бла.

– Темирбашхамы дейсе? – деди Кязим. – Асыл жашды. Жаны саулай аты жигитле таурухунда айтылады. Аллай жашды Темирбаш... Алай эсе уа, жашым, тамблагъа дери сакъла да, мен сени бир сейирлик адам бла танышдырайым. Темирбашха уа ол тюбетир. Ыразымыса? Бююн а мында къал. Биреуге жетген гыржын экеуге да жетер...

– Ыразыма! – деп, Жабо улу жеринден секирип турду. – Бир кюн угъай, жыл окъуна сакъларгъа хазырма.

– Алай эсе, жигит, салтаны ал да, жумуш эте сакълайыкъ. Ишлей турсанг, заман да терк ётеди, жумуш къылсанг, насып да терк жетеди, ишлегенден къайгъы да терк кетеди.

Жай кюню тау таракълагъа жетгенди. Аны къызыл нюрю гелеулю сыртланы, зыгъырлы тёшлени жарытады. Гюрбежини ачылып тургъан эшиги бла салкъын аяз келеди. Алай къарт темирчи бла аны жаш салтачысы тауланы къызыл нюрюн кёрмейдиле, ол салкъын аязны да сезмейдиле.

IX

Танг аласында Кязимни гюрбежисини аллында бир атлы тохтады. Ол, атындан тюшюп, тегерекге-башха сакъ къарады. Сора, ушкогун, керохун да алып, гюрбежиге жууукълашды. Дагъыда ызына къарады, эшикни аллында бир кесек мычыды. Салта тауушну эшитгенлей, гюрбежини ичине арсарсыз кирди.

– Иш къолай болсун, хажи! – деди жолоучу, салтачыгъа да къаш тюбюнден къарай. Ызы бла соруулу къарамын темирчиге бурду.

– Кел, Мухаммат, кел, жууукъ бол. Бу жаш бла да таныш. Жаболаны эм жигитлеринден бириди. Кеси да Те-

мирбашны излей айланады да, болушалсанг, иги иш этерик эдинг.

– Да кьолубуздан келгенни этербиз. Алай Темирбашха тубеген да тынч ишледен а туююлдю. Да, охо, бир кёрюр-бюз.

– Энди уа, балаларым, олтуругъуз, ахшы жолоучу да, жи-гер салтачы да. Былайда бир кьакъ этчик барды да, аны да ашайыкъ. Алчы, Мухаммат, бир тап бишир. Быллай ишге сени кьолунг иги жарашыучуду.

– Аны уа, тамата, бусагъатдан хан ашыча этип хазыр-лайыкъ, айран бла кьалайды иш ансы.

– Барды, жашым, аллай зат да. Ыхы, маржа, иги кьы-мылда, ансы холамлы кьонагъыбызны иш бла кьыйнап, аш а бермей турабыз.

Кязим Мухамматны кьымылдагъанына кьарайды, кё-зюне уа ёз жашы, Дагъыстанда жоюлгъан кьызыл коман-дир Мухамматы кёрюнеди. Жолоучу жашда ёз уланына ушагъан шартланы излейди. Тапса уа, кьууанады. Алай Кязим сыйлы кьонагъын кьуру аны ючюн суймейди. От-дан, окъдан кьоркъа билмеген, жашауну-ашауну да ачы-сын сынап келген Мухаммат, санлы бирде болса да, назму-чуну жангы жырларына тынгыларгъа келе туруучуду. Кече ортасына дери зикир халда айтылгъан назмулагъа ол не кьайгъысын, не сагъышын да унутуп тынгылаучуду. Бю-тюнда бег'а «Бузжигитге».

Жашла, ашап-ичип, жолгъа атланганда, Кязим, таягъы-на да таяна, аланы ашыра чыкъды. Жабо улу ол биягъында ышара-кюле тургъан кьартны бетинде бир тынгысызлыкъ-ны, кьайгъыны суратын эследи. Магомет да, ол да атлары-на мингенлей, хажи Магометге жанлап айтды:

– Жашха кёз-кьулакъ бол, маржа. Кесинге да сакъ бол. Кьыйын заманла, кьоркьуулу заманла.

– Сау кьал, хажи. Халал туз-гыржынынг ючюн, жюрек-леге таукеллик берген жырларынг ючюн, сау бол!

– Хайдагъыз, жашла, ахшы жолгъа. Кьууанып жюрю-гюз, кьууанып кьайтыгъыз ата юйюгюзге.

Эки да атлы тик жолчукъ бла энишге тигеледиле. Кязим а энди кьыздыра башлагъан кюн моргъулдум бетин, кьалын сакъалын жарыта, жолоучуланы ызларындан кьа-рап, бир ауукъ заман турду. Сора, ызына бурулуп, гюрбежи-ге кирди, ал ботасын кьысды, салтаны кючлю кьолуна алды.

Ишин башласа да, акъылы уа ол жашладады. Ала кьы-йын ишге кетгендиле. Алай ол тюзлюкню жангыз бир жолу болгъанын да кьарт назмучу ахшы ангылайды.

– Сен Темирбашны иги таныймыса? – деди Жабо улу Магометге.

– Бек иги таныйма, андан иги кишини да таныймайма десем да, ётюрюкчю боллукъ туююлме. Алай санга сорлугъум – Темирбашны сен нек излеучю болдунг? Акълагъа къанынг алай къайнай эсе, партизанла бла кетип къалсанг эди уа.

– Ала шёндю узакъдадыла. Мени уа мында бек уллу жумушум барды.

– Ол дегенинг?

– Мен, Трамланы Бекмурзаны жокъ этгинчи, тынчайырыкъ туююлме.

– Да ненге къарайса да? – деди Магомет.

– Бийни къалаууру кёпдю. Анга жууукълашхан окъуна къыйынды.

– Сора ол жумушну – бийни атдан тюшюрююню – Темирбашхамы буюругъа умут этесе?

– Угъай, мен аны бла жаланда кенгеширге сюеме. Темирбаш бла. «Былай да, былай, бу огъурсуз ит, къутургъан бёрю элни тауусуп бошагъынчы, аны кетерир амалгъа юйрет», – деп тилерикме. Ызы бла уа, унаса, биргенге айлапыргъа, жюрюрге эркин эт дерикме.

– Ыхы, алай эсе... – деп, Магомет Жабо улуну бетине тюрслеп къарады. – Темирбашны сау болгъанына уа ийнамыса?

– Къара аны айтханына! – деди Жабо улу. – Аллахны бирлигине ийнанганлай ийнанама анга уа. Темирбашха ёлюм жокъду. Аны ажалдан сакълагъан дууасы барды. Душманны анга буруп атхан огъу жаздырып кетеди. Тап тутхан окъуна этселе да, ол жигит не тюрлю тузакъдан да сау-саламат ычхынып кетеди. Ангылаймыса алайчыгъын?

– Угъай, шуёхум, ангыламайма. Тюзюн айтханда уа, ала барысы да бош сабий таурухчукъладыла. Биз энди эсли адамлабыз, шуёхум. Аллай затлагъа мен да ийнанмайма, сен да ийнанма. Темирбаш дегенликге, аны башыны экибизни башларыбыздан башхалыгъы жокъду. Анда болгъанны мен санга айтайым – мурдар деникинчилеге бла халкъны душманлары тау бийлеге къажау аны жюрек къаны эрттеден къайнайды. Дагъыда айтырыгъым – биз бош дерт жетдире айланган, къан алгъан абирекле туююлбюз. Биз большевиклеге Совет власть, Ленин берген борчну толтурабыз. Аскерибиз къайтхынчы, халкъны кёл этдирип турургъа, башкеслеге бой салдырмазгъа керекбиз, келир жарыкъ кюнбюзге ийнанмакълыкъны отун ышыра турур-

гъа керекбиз. Ол затланы барысын да ангылай эсенг, Жабо улу, бизни сатырларыбызгъа къошул.

– Ангылайма, Магомет. Ахыр ууахтыма дери Совет власть ючюн сермеширге ант этеме.

– Алай эсе, ахшыды. Ол сизни элде халкъны къанын ичип тургъан Трамланы бийни уа жокъ этербиз. Къутургъан итге ёзге амал болмаучуду.

– Темирбаш бла да бир кенгешгенден сорамы?

– Темирбаш дегенигиз менме, шуёхум, – деди Магомет, алгъа жол айырылгъан жерге сагъышлы къарай. – Ол себеден кенгешибизни болгъаннга санап къой.

Жабо улу, атын тохтатып, жолоучусуна, биринчи кёрген адамынача, тюрслеп къарады, ауузу уа ачылгъанлай къалды.

– Иш былай болсун, Жаболаны жаш, – деди Темирбаш, жолоучу жигитни сейир-тамашагъа къалгъанын да эсле-мей. – Биз шёндю Тебону къошуна ётейик, элден, жерден хапар сорайыкъ. Сора ишибизни анга кёре къуарбыз.

– Сен, кертиси бла да... Охо, мен кесим да эслеп тура эдим. Гюрбежиде окъуна. Кязим сени бла сёлешгенде окъуна. Ма сейир-тамаша...

Магомет ышарды. Ол кесини юсюнден таурухланы бу жолгъа дери да эшите тургъан эди. Элде алайды: адам ахшы иш этсин, аман иш этсин – аны юсюнден хапар аууздан-ауузгъа ёте баргъаны къадар, аллай бир да семиртилип бар-ады. Алай Магомет билген дагъыда бир зат бар эди. Аны юсюнден таурухла душманлагъа да жете эдиле. Ма аны ючюн да кюреше эдиле ала аны теркирек тутаргъа, терки-рек жутаргъа. Алай жигит партизан, душманны марап ат-ханыча, акълагъа къажаулукъну отун адамланы жүрекле-ринде ёз сёзю бла ёз юлгюсю бла да ышыргъанлай тура эди.

– Мен сагъыш этгенме да, – деди Жабо улу, жанында баргъан Магометни бетине арсарлы къарай, – бийге кесим барыргъа умут этеме. Сен а жаланда юйретген эт. Сен, уллу ишле бла айланнган адам, ол бийни уа кесим тамамларма.

– Охо, жигит, аны оноуун къошда этербиз. Энди уа, ол анда кёпюр бла ётмей, аны жашырын къалаууру барды, ёрге, жерк таба барайыкъ да, анда сууну бирси жанына шыбырт-сыз ётербиз.

...Къарт Тебо къонакъларына къууанды, алларына аш-суу салды, Магомет а хапар сакълайды. Алай хапарны се-йирлигин а сюрюучю жашчыкъ айтды.

– Билемисе, – деди жашчыкъ, – сени башынга багъа би-чип турадыла. Акъланы таматасы беш минг сом, Трамла-

ны бий а сени башыңгы келтиргенге кесини атын бла кѣамасын берирге айтханды.

– Да алай эсе, санга, Темирбаш демей, Алтынбаш деп кѣойсала тюз тѣюлмюдю? – деди Тебо, сора отдан чыгъаргъан кѣош кѣалачын, ышымына ышып, эки сындырды. – Магъыз, бу иссирек болур, ашагъыз, жигитле. Узал, Жабо улу, айрандан да ич, сизге кюч-кѣарыу керекди.

– Алай эсе, – деди Магомет, бир кесек сагъыш этип, – ол саугъалагъа кесимден тийишли жокъду. Ахчалары керек тѣюлдю. Отда кѣюген ол болсун. Алай бийни аты бла кѣамасы уа бизге да жарашыр деп умут этеме. Алаймыды, Жабо улу? Алай эсе, тамбладан оздурмай, жолгъа чыгъарбыз. Ингирде уа Гожукъ кѣабакъны кѣонакълары болабыз. Бизни анда бек сакълайдыла деп да билмейме, болсада Осман улу бийлеге чакъырылмагъан кѣонакъ болургъа эндими юйренгенди!

Х

Мингле бла сабийлени ёксюз этген, мингле бла кѣатынлагъа кѣара кийдирген, ёлюмге чексиз уллу жасакъ берген уруш ахыр чегине жууукълаша барады. Дагъыстандан, Чеченден да ахшы хапарла келип башлагъандыла. Кюч, кѣарыу жыйып, сатырларын кѣаты бирикдирип сермешген Къызыл Аскер акъланы ырбыннга тыя тебирегенди. Къан тюрсюнлю байракъны тѣюне жангыдан-жангы жигитле келедиле.

Ала, кѣолларына сауут алып, жанларыча сѣюген Совет властыны кѣорууларгъа ант этедиле. Кѣабартыны, Дюгерни жигитлери бла бир сатырда Носту улу бла Эней улу хазырлагъан малкѣар полкнуга атлылары да жангы жашау ючюн жаннган отха таукел киредиле.

Малкѣарда, битеу да Уллу Россейде да тюзлюк бла тенгликни жарыкъ тангы атаргъа кѣп кѣалмагъанды.

Алай кѣара булутла кѣкню жабаргъа кѣорешедиле, тау эллени бийлеп тургъан акъ аскерле бла аланы антлы дослары тау бийле да, огъурсуздан-огъурсуз ишлерин бардыра, эллилени онгларын алыргъа, баш кѣтюртмей, жалчылыкъда тутаргъа кѣорешедиле. Болсада, буз тузагъын ууатып, сууукъ ташланы жалай, булгъана-чулгъана, кѣюне кюч кѣоша баргъан тау сууну тыяр кюч жокъду. Эркин жашауну татыуун бир сынагъан халкъны тузакъда тутаргъа да энди онг жокъду. Ма аны ючюн кѣыл чайнайдыла тау бийле, аны ючюн отдан кѣлек киеди Деникинни ышаннгылы кѣулу, тау халкъланы уа кѣанлы душманы ротмистр Себряков.

Ол бирселеден эсе бек суйген тау бий Трамланы Бекмурза окъуна ротмистрни кабинетине къоркъа-къоркъа кирди. Саламлашды, таматасыны сууукъ, къансыз къолун, эки къолу бла тутуп, жойкъуллаана ышарды, саулугъунтурмушун сурады.

– Сизге ышанып къалсанг а, бек саулукълу болурса, – деди ротмистр тырман этген халда. Сора, жерине олтуруп, Бекмурзаны бетине тюрслеп къарады.

Татлы ушакъ болмазын бий ангылады, болсада абызырагъанын жашырыгъа кюрешеди.

– Мен санга бир зат сорлукъ эдим, бий улу, айып этмесеңг. Бу партизан дегенлери сизни ауузда жокъ этилгендиле деп мен сенден аз эшитмегенме. Алай эсе, тюнене менме деген гарнизоннга чабыуул этип, солдатланы асламын кырып, сауутларын а атлагъа жюклеп кетдиле кёкден тюшген мёлеклемидиле? Алай ол да бошду. Бир жангыз абрек, кюндюзгю кюнде, барып, менме деген бийни, итни ёлтюргенча, ёлтюрюп кетгенди. Айтыуларына кёре, ол ишни Османланы Магомет, кесине да Темирбаш дегенлери мажарып кетгенди. Энди уа, мени бек багъалы шуёхум, кезиу санга жетип тура эсе да, билмейсе. Сен аны ол «темир» башына багъа бичип айланганлыкъгъа, аллай умутла анда да болургъа боллукъларын а ангылаймыса?

– Ангылайма, – деди Бекмурза, башын кётюрюп.

Быллай кезиуде ротмистр бла даулашхандан хайыр болмазын ол биле эди. Алай даулашып да нени юсюнден даулашырыкъса? Аскеринги аяйса, болушмайса деб'а бир кёр. Алай Серебряковну сёзлеринден сора ёлюм къоркъуу аны жүрегин аз-аздан бийлей башлады. Болсада энди артха къайтыу жокъду. Хар ишекли адамны тутуп, ол амандан багъырбаш болгъанны бла аны къауумун жыяргъа керекди.

Ромистр айтханны бий энди унуталмай эди. Кертиси бла да, энди аны кезиую жетип тура эсе уа?.. Угъай, балачыкъла, Трамлары кеслерин кюндюзгю кюнде сойдуруучуладан тюйюлдюле. Элени орамларын асмакъла бла жасатырма. Бекмурзаны атын эшитгенлей, ауузлары тутулуп къалырча этерме. Бир тюрлю кечгинлик, бир тюрлю жазыкъсыныу – таулары большевикледен тазаларыкъ жаланда отду. Алайсыз амал къалмагъанды. Ол чакъырылып, келген а этмей къалгъанланы, аланы ахлуларыны да юйлерин тамбла окъуна от юлюшю этерге. Не этип да, жангыдан каратель отряд къууаргъа. Окъну уа аямазгъа...

Тау бийлени бек огъурсузу, аллай оюмла башында къай-

най, Серебряков бла саламлашып, аны буйругъун толтурургъа энтта да ант этип кетди...

Гожукъ элни старшинасы Трамланы Бекмурзаны къанжалбаш юйю элге кире баргъанлай окъуна эсленеди. Аны тынгылы ишленген журтун бийик хуна къуршаланды, темир къабакъ эшиги да, не айтдыраса, бек къаты ишленгенди. Баргъан киралмаз, кирген а чыгъалмаз дерча. Арт эки айны уа бийни юйю тышындан эки къалаууру, ичинден да бир ышангылы адамы сакълайдыла. Ючюсю да сауут-сабалары бла айланадыла.

– Вий бюгюн да кеч къалды, – деди къалауурладан бири.

– Биягъы тойда болур. Ол анда безирей, ашай-иче, биз а юйсюз итле кибик...

– Кёп жаншама да, манга бир папирос жарашдырчы. Аны къайда айланганы бизни ишибиз туююлдо.

– Ичим ачдан гъур-гъур эте турады. Не хатагъа къалгъанды башыбыз, кел, юйледен бирине кирейик да, бир ашсуу жутайыкъ. Ол анда, Тёбен элде, къабартылы тенглери бла илибиже ашай, биз а былайда ачдан къата тургъандан не хайыр?!

– Асыры кёп жаншайса да, андан ач боласа. Тохта, бир кесек тэзейик. Келсе, шапасы бизге да бир зат мажарыр.

– Хау, итлеге атханча, бир къалгъан-къулгъанла атарла. Алай, большевикле келип, акъны-къараны айырып башлагъанда уа, илишаннга бийле бла бирге бизни да саллыкъдыла.

– Сен неле жаншайса? – деди къалауурланы таматараргъы. – Къайда эшитгенсе большевиклени келликлерин?

– Ийнанмай эсенг, ол Дюгерден келген саудюгерчиге сор. Огъары элде тохтагъанды. Къызыл тасхачы сунуп, харипни, соруу этгенден сора, иги къыркъгъан да этген эдиле. Алай энди турады киеуюнде, къайынында эсе да. Хапарны уа кесим къулагъым бла эшитгенме. Батча улуну, Асан улуну къаууму да, ол дюгерли большевикле бла бир болуп, къысха заманны ичинде бери келирге боллукъдула дегенди.

Таматаракъ къалауур сагъышха къалды.

– Биз харипле, бийле туююл, ёзденле туююл, казна ашха бла кийимге алданып, эшигибизни жапханбыз. Бизни къолубуздан алыкъын адам ачымагъанлыкъгъа, халкъ бизге кечмез. «Ашагъан да – бёрю, ашамагъан да – бёрю» дегенлей.

– Ол агъачха къачхан большевиклени юйлерин къабындыргъаныбыз а?

– Ол башхады.

– Ол Темирбаш дегенлерин излей баргъаныбыз а?..

Алай ол кезиуде төбен жолдан ат аякъ тауушла эшитилдиде. Ызы бла ай жарыгъында алты атлы көрюндюле. Ала Бекмурза бий бла аны ашыра келген стражникле эдиле. Юйге жетгенлей, стражникле, саламлашып, хыны бурулуп, ызларына кетдиле. Бий а, эки да къалаууруну саламларына жууап да бермей, арбазына ашыгъышлы кирди. Арбаздагъы къарт къалаууру къармаша тургъунчу, бий, атдан секирип тюшюп, айтхылы къаратор ажирин тагъып, юйге кирди, кесини отоуна ётдю. Бекмурза бий, жерленип тургъан керохун шинтик къулагъына тагъып, жумушакъ тапчаннга чёкдю. «Иги, адамыча, солургъа керекди. Тамбла иш кёпдю. Тамблагъы кюнню Гожукъ элни жангы төлюлери да унутмай турурча этербиз. Не ол башкес абирекни къайда букъгъанын билдирилле, неда кёплерине исси къапдырырма. Сау къалгъаны Темирбашны излеп айланырча этерме...»

Жарым сагъат да озгъунчу, бийни юйюню аллына эки атлы тохтадыла. Бири деникинчи аскерни офицерлеринден, бири уа, халына кёре, аны адъютанты болур эди. Атлыланы жолларын ол эки къалауур тыйдыла.

– Кимсиз? – деди таматарагъы. – Къайдансыз, не жумуш бла айланасыз?

– Кёп жаншама да, бийге билдир, штабдан къагъыт келтиргенме. Къымылда! – дегенни айтып, ол огъурсуз офицер, тенгине айланып, орусча бир-эки сёз айтды.

– Бер къагъытны, – деп, къалауур къолун узатханда уа, офицер, аны къолуна къамачи сап бла жетдирип, биягъы нёгерине бурулуп: «Бий быладан жажил адам тапмаймы эди къалауургъа?» – деди. Ол кезиуде эшик ачылды, арбаздагъы къалауур, офицер бла, нёгери бла да саламлашып, эшикни ичинден этди:

– Айып, этмегиз, бусагъат бийге айтайым. – Къалауур юйге киргенлей, офицер нёгерине белги берди: «Мени былайда сакъла».

– Салам алейкум, Бекмурза бий! Болгъанны къалауургъа алдыргъанса.

– Алейкум салам! Неди пакетингдеги, кимденди? – деди бий, офицерни бетине да хазна къарамай.

Трамланы Бекмурзагъа дегенни окъуп, бий конвертни ичиндеги къагъытны ашыкъмай ачды. Ачды да, башын хыны кётюрюп, офицерге тюрслеп къарады. Ушагъылы жаш офицерни онг къолу керохну къысып, сол къолуну баш бармагъы уа эринлерине жабышып эди. Дауур болмасын деген магъанада. Къагъытда уа былай жазылып эди: «Бек-

мурза бий, Темирбашны башын келтиргенге берирге айтхан кѡамангы бла ажиринги бу жигитге бер, ѳз юлюшюнгу да андан ал. Темирбаш».

Бекмурза, тентирей барып, тапчанына олтурду.

– Ёрге тур, жюйюсхан Трамов, – деди кечеги конакъ. – Совет властыны оноун айтырыкъма. Сен, Бекмурза бий, Беш да Тау Элде бийлени бек огъурсузу, кѳп сабийни ѳксюз этгенсе, кѳп анагъа къара кийдиргенсе, терсликлери болмагъан, хатасыз таулуланы асмакъ этгенсе, илишаннга салдыргъанса. Сени хар атламынг от бла къанды. Адам сыфатлы къутургъан бѳрю, мурдарлыкъ ишлеринги ахыры жетди. Совет властыны атындан, къызыл партизан Османланы Магомет сени дуниядан жокъ этерге келгенди. Ал юлюшюнгу. – Бекмурза, ышарып, биягъы жерине олтурду.

– Ай, башыма ат ургъан, ротмистр айтхан эди. Кезиу энди санга жетгенди деген эди... – Алайына, бийни къансыз бетине къызыл тамгъала чыкъдыла, кѳзлери секирирге хазырланган жаныуарны кѳзлерича жылтырадыла, къалтырай башлагъан эринлерини араларында аууз сууу кѳрюндю...

Темирбаш, кѡамасын къынына салып, арбазгъа чыкъгъанда, Жабо улу эки да атны жюгенлеринден тутуп тура эди.

– Къалауур а къайда?

– Ол жатма тюбюнде. Бий бла сени ушагъыгъызыны чырмаргъа умут этгенде, башына керох сабы бла азчыкъ къагъып къойгъанма. Бир кесекден жайыгъыр.

Темирбаш бла Жабо улу, орамдагъы къалауурлагъа да Ches берип, кече къарангысына ташайдыла.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

I

Жыйырманчы жылны жаз башы, билмей тургъанлай жетгенча, кѳкню, жерни да къарап-къарагъынчы тюрлендирди. Тау суула, боз бет алып, ташлы жагъаларына сыйынмай, булгъана-чулгъана, сары кѳмюкюлю толкъунларын тау тарларындан теркирек ѳтдюрюп, ѳзеннге чыгъарыргъа ашыгъадыла. Къыш узуну шошлукъ бийлеп тургъан тарлада сууну гюрюлдегени бла бирге, таш ташха тийип, ийис эте жарылгъаны эшитиледи.

Талай заманны акъ кебинлигине бѳленип тургъан сыртла, тиймей къалмазлыкъ кюнню, келмей къалмазлыкъ жазны жылыуундан жашил бет аладыла, ызы бла уа тау гюл-

лени деменгили кюйюзю жайылды. Чапыракъ ие башлагъан агъачлада уа чыпчыкъланы чююлдеулери эшитиледи.

Былай терк къозгъалгъан табийгъатха, былай эртте келген жаз башына къарт черекни жагъаларында узун ёмюрлерин тауусуп келген акъсакълла да сейир этедиле. Кертиси бла да, уянган табийгъат, ауур ауруудан кёп къыйналып, сора кюч-къарыу къайтханлай, терен солуп, башын кётюрюп тирилген пелиуаннга ушай эди.

Алай бу жаз башыны дагъыда бир шарты бар эди. Булутсуз кёкде жылтырагъан кюнню жылыуу бла, таулануу, сыртланы уяныуу бла, тау сууланы къууанчлы жырлары бла эркинликни жаз башы да келди.

Мудак бетле да ма аны ючюн жарыдыла, шошлукъ бийлеп тургъан арбазлада къууанчлы сабий ауазла да аны ючюн эшитиле башладыла.

Элни юлерини ожакъларындан къара тютюн, чулгъана-бурула чыгып, бийикледе эрийди. Таулу къыз, суу къылычын бла челеклерин алып, шауданнга тигелей барады. Къарт ынна от жагъада жылынады. Сабанчы мылы топуракъны къолунда уады. Жашау барады. Не кёп къыйынлыкъла, не кемликле сынаргъа тюшген эсе да, жашау юзюлмегенди.

Жыйырманчы жылны жаз башы бла бирге, Совет власть кеси ызына къайтды. Аны бла бирге адамланы тамблагъы кюнлерине ийнаныулары, насыпха, жашаугъа ийнаныулары да. Мингле бла жашланы, ёз къадарлары ючюн, эркинлик бла тенглик ючюн жан берген жашланы къазауат отунда кюйген, замансыз юзюлген жашаулары, не бек уллу жасакъ болуп берилдиле эсе да, зырафына уа кетмедиле.

Совет власть жашилкъанат жаз башы бла, алтын нюрлю жаз кюню бла келди. Биргесине уа ишчи адамны намысын, сыйын да кётюрген жангы жашауну да келтирди...

Ол къара туманны чачып кетген сериуон желча, жарыкъ жырлы къанатлыча келип, жахилликге, къарангылыкъгъа къажау ишин таукел башлады. Черек ауузуна уа ол кезиуге дери эшитилмеген «ликбез», «школ» деген сёзле да кирдиле.

Къазауат бошалгъанлыкъгъа, алыкъын иш азмыды? Алыкъын десенг да, узакъгъа созулукъ, кёп къарыу-кюнню аллыкъ, болсада, хауача, сууча, керекли, огъурлу ишле.

Къызыл Аскерни санында таулу жашланы хорлаулу, къызыл жулдузлу эскадронлары да туугъан журтларына къайта башладыла. Нальчикде, Басханда да, Къабартыны ёзенлеринде, Малкъарны тау эллеринде да, битеу халкъ къууанчы къучагъын кергенди. Таулуланы насыплы

ышарыуларында, ол чексиз кѳууанчны, ахырында кетмезден келген насыпны сураты кѳрѳунеди.

Огѳурлу кѳартла кѳурманлыкѳгѳа сакѳлагѳан кѳойларын узакѳ кѳошладан келтиредиле, арбазлада уллу кѳазанлада таулу ыннала боза биширедиле.

Элге кѳп болмай кѳчѳуп келген кѳарт Тебо бла Магомет ушакѳ эте тургѳанлай, тѳбенден ат аякѳ тауушла эшитилдиле. Жигитле биреу-экеу, кѳауум болуп да келе башлагѳан эдиле. Алай Магомет, узакѳдан окѳуна эрттеден сакѳлагѳан, эсинден кетермеген тенгини сыфатын эслегенде, жеринден тебалмай, ауузундан сѳзѳюн чыгѳаралмай, бир ауукѳ заман турду.

Атлыланы аллында келген жигит а, Магометни эслегенлей, атындан арсарсыз тѳшѳуп, антлы тенгин кѳаты кѳучакѳлады.

– Темирбаш! Кѳарындашчыгѳым! Бу тѳшѳюмюдю, тѳшѳюмюдю?! Тохтачы, бир кѳарайым.

– Менме, Кѳонакѳ! Сау кел, командир! Нечик кѳп сакѳлатдынѳ кесинги! Ненча ѳмѳюр ѳтдю арабызда!

– Багѳалы кѳарандашчыгѳым! Жашырмай айтайым, мында сизде бола тургѳан ишлени эшитгенимде, бек кѳайгылы болгѳан эдим. Алай башынга, сени башынга акѳла багѳа бичгенлерин эшитгенимде уа, кѳууаннган эдим. Сауду, сауду Магомет, кѳаты сермешеди кѳызыл партизан деген эдим.

– Кесим да кѳууаннган эдим, – дей кѳюдю Магомет. – Ёз башынгы багѳасын билген, айхайда, сейирлик ишди.

– Артда эшите тургѳан эдик ишчиклеринги юсюнден, – деди Кѳонакѳ, Магометни инбашына кѳагѳа.

– Кертисин айтсам, кесими аяп кѳоймагѳанма, алай мен жангыз тѳйѳул эдим. Халкѳым бла бирге эдим. Жангызлай кѳалсам, ала мени бек терк жыртыр эдиле. Бир жол кѳолларына да тѳшген эдим. Тѳшѳюм да, карательле мени Серебряковха кѳурманлыкѳ этип элтирге оноулашдыла. Алай мени кѳутхаргѳан эдиле. Мокѳа улу ѳфенди да, Созай улу Маштай да, ма бу огѳурлу таматабыз Тебо да, – деп, Магомет жашланы туураларындан кѳарап тургѳан кѳартны кѳучакѳлап айтды. – Биз да, Кѳонакѳ, акѳланы чимдий, дыгѳылларына кѳатыла да тургѳанбыз.

Жашла бир кесекден мудах болдула. Экисини да кѳз алларына кѳп болмай акѳланы кѳолундан жоѳулгѳан жолдашлары, татлы тенглери келдиле. Таулуланы Бийсолтанны, Тетууланы Хамзатны, Кѳзакѳланы Жѳюнѳсю, Токѳлу-

ланы Таусону, Къарабашланы Кичибатырны эсгере, Къонакъ туман басхан кюнча болду.

– Э, шуёхум, нечик бийик багъа бла төлерге тышгенди бюгюнню кюнбюз ючюн!

– Барыбызны да ийнагъыбыз, тау жигити Хажы-Мурат да ажымлы жоюлуп кетди,– деди Магомет.– Бизни сакълыкъгъа юретиучю Асан улу кесин сакълаялмады.

– Барыбызны да мудах этген эди Хажы-Мурат а. Ийнамыса, Магомет, ол бушуулу хапарны, аны тутханларын эшитгенимде, ал кезиуде бош акъла жайгъан хапарчыкъ сунуп да тургъан эдим. Алай артда уа...– Къонакъ, ёню къаныгъып, башын энишге бошлады.

II

Батчаланы Къонакъ бла аны тенглери келгени элни къууанчына къууанч къошуп, халкъ митингге жыйыла башлагъанда, Магомет Кязимни да келлигин айтды. Назму сёзю тау халкъланы ауузларындан кетмей жашагъан Кязимни аллына битеу да элни жамауаты чыкъды.

«Кязим келеди, Кязим келеди»,– деген хапар эшитилгенде, юйледе хазна адам къалмай, къарты, жашы да правлен аллы майданны толтурдула.

Кюн тау таракълагъа жууукълашып, кюнбатыш да кызыл байракъгъа ушап тохтагъанда, къартла олсагъат ишленген узун къанга шинтикlege олтурушдула, жилтинкёз жашчыкъла уа, къочхар бёрклерин да тюплерине салып, гыйы ташлагъа къондула.

Уялчакъ таулу тиширыула окъуна келгендиле. Ала, къолан жокку болуп, бир жаныракъда сюеледиле, аяусуз къуш-муш эте, кызыл жабыу бла жабылгъан стол таба къарайдыла.

Жаш комиссар Совет властыны ахшылыгъындан келген эркилик бла тенгликни юсюнден айтады, энди жангы жашау салгъан борчланы белгилейди. Комиссар большевиклени партиясына, Уллу Ленинге махтау сёзюн айтады, кёп къан төгюлюп келтирилген халкъ властыны кючлерге чакъырады.

Ахырында Кязим чыкъды.

Ол, къалын къашларыны тюбюнден къарагъан огъурлу кёзлери жылтырай, халкъны аллына чыкъды. Кёпню кёрген таматаны жюрек тебиуюн, аны бир кесек абызырагъан окъуна этгенин, бир кесинден сора, киши да билмез.

Жюзле бла кёзле анга къарайдыла. Майданны шошлукъ

бийленди. Жаланда төбенде кыайнай баргъан Черекни тауушу бери бёлюнүп-бёлюнүп эшитиледи.

Кязим, назмуларына бу сейирлик ингирни зынгырдауукъ хауасын да кыошаргъа умут этгенча, кёкюрегин толтуруп солуду.

Сора назмусун айтып башлады:

Совет власть – алтын терек,
Аны кыаты тутуу керек,
Олд бизге ёмюр таянчакъ...

Быллай бир халкыны аллында Кязим назмусун биринчи айта эди. Ол шёндю толу ангылады кесини акыылман сёзюню жамауат ишде магыанасын, ол шёндю толу багъа бичди кесини фахму сёзюне. «Алай эсе, мени сёзюм да жарасын жангы, огъурлу ишлерибизге. Ол да кесича кыулдукъ этсин ишчи халкыгъа, таулу халкыгъа».

Адамла поэтден энтта да бир назму сёз айтсын деп тилейдиле.

– Айт, Кязим, энтта да бир назму, – деди элни бек хурметли таматаларындан бири. – Хар назмунг жюрегибизге тюйрелип кыалады.

– Айт, тамата, энтта да бир назму, – деп тиледи Магомет, келген кыонакыла таба да кёз жетдире.

Кязим Кыонакыгъа, аны аскерчи тенглерине да ышара кыарады. Сора айтды:

Кёп кыыйынлыкыгъа тёздюгюз,
Душманны хорлап келдигиз.
Халкыгъа эркинлик бердигиз,
Аперим, жигитлесиз сиз!

Насыплы кюн келди бизге,
Узакъ ёмюр болсун сизге,
Кертчисиз эрлик сёзге,
Не айтайым андан ёзге?!

Кёзлерибиз ачылдыла,
Боз булутла чачылдыла,
Жолну тапды насып бизге,
Салып келди жерибизге...

Салкыын сериуюн тынгылагъанланы бетлерин сылайды, жамауат а айтхылы назмучугъа тынгылайды.

Кюн да таула артына энип, айны сары гюлмендиси таулагъа, сыртлагъа жайылгъанда, тюз да алайда, кёпню кёрген майданда къууанчлы той башланды.

Талай заманны кезиуюн сакълап тургъан къобузну къайдан чыкъгъанын киши эслемеди. Къаракъаш, узунчач къыз а, шинтикге ашыкъмай жанлап, чач эшгенин да артха атып, ол къобузну тобукъларына алды. Ол иничке акъ бармакълары бла акъ тюеклеге сабыр къатылды, ызы бла уа унутулмагъан, ёмюрде да унутулмазлыкъ макъам, кюч ала, кююш ёнюн жүреклеге тийире, санлагъа сингди, жашла да тау тепсеуню жесирлери бола тебиреди. Ахырында, от чакъдыргъан исламей битеу да дуняны бийлегенча болду.

Тау жигитле, таулу къызла да тепсегенни унутмагъандыла. Алай биринчи болуп башларгъа уа базыналмайдыла. Жашла бир бирин кёл этдирирге кюрешедила, къызла къауумунда да бирда жигитиреги эсленмейди.

– Магомет, бу къолайсыз жашладан хайыр жокъду, – деди Хасан, жингиригин Магометни къабыргъасына жетдире. – Къызыл партизанла душманны илишаннга алгъандан башхагъа да жарагъанларын бир кёргюзт, маржа.

Алай Магометни къайгъысы башха эди. Ол жашырын къарамын къызла таба бура да, терен ахтыннганын Хасан эследи. Къызла къауумдагъы къаракъаш да, тенглерине элетмей, Магомет таба къарагъанын кёргенде уа, Хасан, тенгин ортагъа тюртдю.

– Къой, Хасан, жаным. Мен артдаракъда...

– Угъай, шуёх, артда кеч болуп къалыргъа боллукъду, – дегенни айтып, Хасан Магометни, жингириклеринден тутуп, алгъа тюртдю.

Магомет ызына чамланнган къарамын ийди, алай энди къайтыу болмазын да ангылады.

Ол майданчыкъны ортасына сабыр атлай ётдю, къобузчу къызгъа ышарды, ызы бла, деу санларын сингир къатдырып, аякъларын женгил ала, къыз къауумну аллына ётдю. Ол энди къарамын жашырмайды, башын ёхтем кётюрюп, къызны аллында тохтады. Къаракъашны тенг къызлары да, Хасанча этип, къызны алгъа тюртдюле.

Магометни тынгысыз жүрегинде эрттеден бери орналгъан къыз, къарамын жерге бошлап, жашны аллында ариу сююледди. Магомет а къызны аллында аны тынчлыгъын алгъан кёзледен къарамын кетермей тепсейди.

Сары ай, къыйыры тау таракълагъа илинип, бу тойгъа къарап тургъанчады. Жокъду дуняда къайгъы, жокъду ёлом, къыйынлыкъ, адам къаны тегюлмейди. Дуняда жаланда тау къобузну къууанчлы макъамы эшитиледи.

Къазауатчы Темирбаш а суйген кызы бла тепсейди. Жокъду дуняда бир тюрлю кыайгы.

— Сенде уа бар кереме да, шуёх, — деди Хасан, юйге бара, Магометге. — Ол тогъайкъаш а кёплени башларын хайран этерикди. Темирбашны окъуна.

— Къой, Хасан, санга оюн болгъанлыкъгъа, мени жюрегим жана турады.

— Оюн болмай а, Алиймурза бий бла сёлешгенде буюкъмагъан жашны кыыз бла тепсегенде халын кёрген бек сейир-тамаша этерик эди.

— Болур, болур... — деди Магомет, терен ахтына.

— «Болур, болур» — деп эрикледиди Хасан, сора, къолун тегини инбашына салып, кёз кыыса айтды. — Сен кыайгы этме, мен а хар несин соруп билirme. Сакълагъан жигити бармыды неда онекиге айланган жууугъунг болуп калмасын. Сиз эллиле ол затха бек сакъдыла.

— Хасан, жанымы кыыйыры, ойнап-ойнамай айтсанг да, мени къадарым сени къолунгдады.

III

Эрттенлик кюнню таякълары эркин терезелерин жарытхан туюлю-башлы уллу юйню аллында линейка тохтады. Узун санлы тири жаш хуржунундан сагъатын чыгъарып кыарады да, юйню эшигин таукел ачып кирди. Тёгерекде тазалыкыгъа, низамгъа сейир эте, экинчи этажгъа чыкъды. Сора, эшикледде жазыулагъа кыарай барып, бирини аллында тохтады.

— Мен жолдаш Ностуевха келгенме, — деди жолоучу, биринчи отоуда олтургъан жукъа санлы бир сазбет жаш бла саламлашхандан сора.

— Не жумушунг барды жолдаш Ностуевха? — деди ол, саламгъа салам кыайтара да кюрешмей.

— Жумуш деп уллу жумушум да болмаз... Биз бир суу ауузданбыз да, былай бир ушакъчыкъ этерге сюе эдим. Ишни, жашауну юсюнден да.

— Жолдаш, — деди жаш, келгенни бетине сагъышлы кыарай, — комиссарны хар келген бла «ушакъчыкъла» эте турургъа заманы болмагъанын нечик ангыламайса? Башха кюн келirse.

— Угъай, шуёхум, — мен узакъданма. Юсуфха ётмеге кыой. Неда кесинг алгъа кир да, Магомет Османов келгенди де.

— Кыайтарып айтама, жолдаш. Былайда сени бла даулаша турургъа мени да заманым жокъду. Ангылаймыса?

— Ангыламайма! Ангыларгъа да суймейме! Мени бла сёлеширге ыйлыкъсынган сен кимсе?! — деп кыыза баш-

лады келген жаш. Алай сахтиян бла тышланган уллу эшик ачылды да, жашла экиси да шош болдула.

Юсуф эки да жаш адамгъа кезиу-кезиу къарады, сора, бети жарып, ол келгенни аллына ышара атлады:

– О-о! Къарындашчыгъым Темирбаш, сау кел, жууукъ бол. Къайдан чыкъдынг, таланган? Нечик тап болуп къалды, мен кесим да сени бла тюбеширге эрттеден скойюп тура эдим. Къалайды къолай, жашау? Бизни аууздан не хапар, не жангылыкъ?

Къонакъны атын эшитгенлей, Юсуфну къагъытчысыны къансыз бети кюн тийгенча болду, жаякъларына къызыл нюр жайылды. Ол, арсарсыз, Темирбашдан кечгинлик тиледи. Алай Магомет, Юсуф да тургъанлай, къолун къагъытчы жашны инбашына салып, Юсуфха да къарай, сабыр ауаз бла айтды:

– Къарындашчыгъым, сен жаш адамса, биле да болмазса, бери халкъ оюннга, заманын оздурургъа келмейди. Ол, ким да болсун, бир жумуш бла, бир иш бла келлик болур. Алайды да, къарындашым, аны эсингде тутуп, ариу селеше бил. Охому?

Жаш къарамын Юсуфха бурду, ол жукъ айтмагъанда уа: «Охо айып этме, Темирбаш», – деп, барып, жерине олтурду.

Кабинетге киргенде, Юсуф, кюлген да этип, Магометни жумушакъ сахтиян шинтикге олтуртду.

– Неге кюлесе, Юсуф? «Аягъы киргинчи – таягъы» депми болду?

– Угъай. «Къызым, санга айтама, келиним, сен эшит» дегенлей, тырманынгы ангыладым, сен айтхан тюздю. Тюппе-тюздю.

– Мен, Юсуф, аны бошундан айтмагъанма. Жаш адамны жангылычын терк окъуна ангылатмасанг... артда: «Совет власть менме!» – деп тохтамазмы? Бош кюлесе. Кёлюм бла айтама.

– Тюппе-тюздю айтханынг, къарындашым. Алай бусагъатда бизни жашау низамыбызгъа къажау башха тюрлю чырмаула чыгъа тебирегендиле. Совет властьны душманлары, кесинг билгенликден, алыкъын жокъ этилмегендиле. Оноу бизни, большевиклени, къолубузда болгъанлыкъгъа, жашырын душманларыбыз алыкъын кепдюле. Ала, къолдан келгени къадар, ишибизге, мюлкюбюзге заран тюшюрюрге, осал хапарла жаяргъа, тап тюшген жерде уа адамларыбызны ачытыргъа окъуна боллукъдула. Мындан алда болгъан ишлени билесе. Социалист революцияны хорлам-

лы бардыргъан тынч иш болмагъанды. Алай ол хорламанлы сакълагъан а андан да кыйынды.

— Аны уа тюппе-тюз айтдынг, Юсуф.

— Аны мен айтмагъанма, Ленин айтханды.

— Да сау болсун, бек тюз эслегенди алайчыгъын.

— Э, шуёхум, ол тюз эслемеген зат жокъду. Алай биз, хар иште да аны деменгили акъылы эслегенча, ол юйретгенча бармасакъ, абыныргъа боллукъбуз. Алайды да, мени сенден тилеригим, Магомет, элигизде социалист низамны къаты сакъларча мадарла этерге керекди. Сен партия организациябызны ышангылы адамыса. Ол затны эсде тут, къарындашым. Борчларынг а ма мында жазылыпдыла. Эркинликлеринг да.

Юсуф, стол ящигинден бир къагъытны чыгъарып, Магометге узатды. Сора, келип, жанында олтурду, къолун эрттеги тенгини инбашына салды.

— Э, къарындашчыгъым, энди этиллик ишле биз суннгандан эсе кёп да кыйындыла. Ма мен санга сорайым: Совет власть деген неди? — деди Юсуф, Магометни бетине ышара къарай. — Сен аны къалай ангылайса?

— Сен а сейир затла сораса да, Юсуф, — деди Магомет, ёпкелеген ауаз бла. — Совет власть — ол халкъны властыды. Аны билмеген ким барды? Башхача айтханда, халкъ кеси къадарыны оноун кеси этеди. Советлени юсю бла.

— Тюздю. Тюппе-тюздю айтханынг. Алай сен бир затчыкыгъа эс бур. Ма, сёз ючюн, Тёбен элде Совет властыны келечилерини таматасы Жанбермезланы Якубну нек алышындырыргъа тюшгенин билемисе?

— Билмей а. Аны билмеген ким барды? Биринчи кюнледен окъуна, терс оноу этип, кесин бийге санап башлагъанда, жамауат аны урду да, чартлатды. Аны не сейири барды?

— Барды, къарындашчыгъым, барды. Ол бек жарсылуу иш болгъанды. Жаш, кесинг билгенликден, аты айтылгъан жигит жаш, революциягъа таза жюреги бла берилген аллай жашды. Ол кёп кадетни атдан жыкыгъанды. Алай ол жигитни оноучу хунери уа арталда болмагъанды. Хар иште ол суйгенча берилмегенни халкъны душманына санап башлагъанды, жамауатны атлы эскадронга тенг этип, кесин а командирге санап...

— Да, Юсуф, ол, айхайда, оздургъан да болур. Оноучу хунери кёп болмагъаны да хакъды. Алай жаш низамсызлыкъны суймегени, ара ишден албугъартханланы ырбыннга тыйгъанын алай уллу жангылычха санап да... Мен санга айтайым, Юсуф, алгъын бийге төрт бюкленип ишлеп, сыр-

тындан к'ямичи ызлары кетмеген бир-бир адамла, энди эркинликге чык'г'анбыз, суйсек, ишлейбиз, суйсек, к'ялабыз деп тохтасала, не этерге керекди? Мен аны жаш жанлы булуп айтханым т'юйюлдю. Болсада...

— Ангылатырг'а, к'ярындашым, ангылатырг'а. Ашык'май, хыны-суху этмей, адамны адамлык' намысын сындырмай.— Юсуф, туруп, терезе таба атлады, сора ызына к'айтып айтды: — Биз, большевикле, халк'ны чынтты душманларыны бла ол сен айтхан адамланы араларында башхалык'ны эслеялмасак', хар биз суйгенча болмаг'аны сайын хыны-суху этип башласак', намыс да жок', ийнаныу да, ышаныу да жок'. Оноу этерге бизни киши да юйретмегенди. Кесибиз жашаудан юйрене келебиз. Алай, бизни насыбыбызг'а, ажашдырмаз к'ыбыламаныбыз барды,—деп, Юсуф кабинетни к'абырг'асында таг'ылып тург'ан суратха жанлады.— К'юлдан келген к'адарда, Ленинни ок'ууундан юлюш алырг'а керекбиз. К'юшмай айтайым, к'ярындашым, ол бек к'еп к'ыйын сорууг'а жууап бергенди манга.— Юсуф бачаманы уллу суратыны аллында, 'ез саг'ышларына кетип, бир кесек турду.

Магомет аны, айхайда, ангылай эди. Душманны марап атхандан эсе жангы жашауну жангылычсыз к'уураг'ан к'еп да к'ыйынды. Билмей тург'анлай чыг'ып к'алг'ан соруулаг'а жууап таба билирге керек болады. Ол жууапла уа хар заманда да арсарсыз табылып к'алмаучудула.

Жылла озарла. Совет власт'ны хорлаулу атламларын киши да тыялмас. Алай оноучулук'да этилген жангылычладан к'еп жашла ажымлы ачырла, жангы жашауну ишине чырмау болг'ан ишле да болурла. Болсада большевиклени партиясы ол к'ыйынлык'ланы да хорлар, т'юзлюк бла тенгликни ишине суг'анак'ылык' этгенлеге тийишли баг'а бичер.

Магомет а бусаг'атда кесини саг'ышларында эди.

— Суу бизни жашау тирменибизни бурады. Былай саг'ыш этип, алг'а, жылланы юсю бла к'ярасанг а, Магомет, сейирлик затла, адам айтып-айтмазча затла к'ерюнедиле. Жарлы халк'ыбыз, билимли болуп, насыпдан толуп, 'ез к'адарына к'уууана жашар кюнле жууук'лашып келедиле. Жангы насыплы т'елю 'есюп келеди. Биз а, жылла да бара, ак' сак'алчык'ларыбызны да сылай, сабий к'яауумчук'лаг'а 'ез жашлыг'ыбыздан хапарла айта турурбуз.

Болсада душман ог'у аны жашлай жоярыг'ын Юсуф к'айдан биллик эди? Аны асырай туруп, к'ез жашларын тыялмай жилярыг'ын Магомет да алык'ын билмей эди.

– Хайда, шуёхум, огъурлу кюнде. Тыйгъыч, чырмау болган жерде кесиме билдирип къой, – деди Юсуф.

Экиси да, сабыр атлай, тышына чыккъдыла. Дагъыда бир кере саламлашып, Ностуев ызына къайтды, Магомет а линейкасы таба кетди.

Барамта тюзюнде жангы сюрюлген жерни юсюнде жер тылпыуу чайкъалады. Урлукъ себерге чыккъган адамла анда-мында жокку-жокку болуп кенгешедиле. Булутсуз кёкден а, жангыргъан жерге хычыуун нюрюн жая, жаз башы кюню жылтырайды.

Магомет, бу мамырлы суратха къарай, башын чайкъады, ышарды. Алай бир кесекден аны тау желлери кюйдюрген бетине мудахлыкъ ау жайылды. Ол, бу быллай кюнлени къууанчын келтирир ючюн, жаннган отха кирген тенглерин эсгереди. Халкъ насыбы ючюн жоюлган жолдашларын эсине тюшюреди. Аланы бетлери шёндю Магометни кёз аллындан ётедиле. Ажымлы жоюлган Хажи-Муратны ауазын а ол бусагъатда эшитип окъуна турады. «Мен а, жашла, бешатардан эсе бешкъарыш бла шуёхлукъну жүрютюрге сюе эдим...» – деген эди Асанов жаш къауум бла ушагъында.

Жашау а, акъжалкъа черегича, тохтаусуз барады. Алай ол къышда халына ушамайды. Аны не гыйы бузла, не къысыр къаяла къысмайдыла. Жашау ёзеннге чыккъган черекге ушайды, аныча сабыр толкъунларын уллу тенгизге ёхтем ёлтеди...

– Берчи, жашы, чалгъынгы, мен да бир-эки узалайым. Ёрттеден бери эшитмегенме алысын кесилген тауушун.

Жаш, бешкъарышны Магометге узатып, ызындан къарайды, башын булгъайды. Алай бир кесекден аны арыгъанын да эслейди. Воз бетли кёлеги, жауурунларына жабышып, Магомет, алдагъын, ызындагъын да эслемей, тишлерин къысханлай чалады. Ол биледи, ол андагъы, ол анда къайда эсе да кёрюннген жангыз терекчикге дери солуу жокъду. Тохтаргъа жарамайды. Магомет жүрегини хыны ургъанын сезеди. Санларыны зызылдагъанларын да. Тохтаргъа уа жарамайды. Бусагъатда чалгъыны иесини – къарамыйыкъ жашны – къарамын ол желкеси бла сезип турады.

Хыст-хыст, хыст-хыст... хата жокъду, Темирбаш. Къайгъы этме. Санларынг юйренмегенден зызылдайдыла. Алай ол терекчикге дери уа терклигинге къошмай-къоратмай жетерге керексе. Къарт да бар, жаш да бар, хайт де, жолдаш Османов.

Кюн таягъы зынгырдаукъ бешкъарышны жютю ауузун-

да шибиляча жашнап-жашнап жылтырайды. Хыст-хыст, хыст-хыст. Энтта да бир кесек. Бир онбеш, жыйырма атлам... Ыхы. Бошалды. Ойнасанг да, шуёхум, бу да бир хорламды.

Къарамыйкъ жаш, эшта, ыразы болгъаннга ушайды. Игиди. Алай таматалыгъыма хурмет этип айтханы туююл эсе...

Магомет, сууукъ айрандан да къаннгынчы ичип, сагъатына къарады.

Элге тигелерге керекди. Жангы ишлене тургъан школну къурулушуна къараргъа керекди. Окъуу башланыргъа алай кёп къалмагъанды. Ингирде уа эл советни жыйылыуу. Иш азмыды? Артда уа, насыбы тутса, жарыкъ тюбешиуню кезиую да жетер.

Къайда айланса, къайда жүрюсе да, ол къууанчлы той Магометни эсинден бирда кетмейди. Сыфатлары кёз къаматхан, акъыллы, адыллы да къызла тау элдеде азмыдыла? Алай ол уллу дунияда андан сыфатлы да, акъыллы да болмагъан, Магометни жүрегин толусунлай бийлеген, аны тынчлыгъын, ырахатлыгъын да алгъан жаланда ол къыз эди. Душман огъундан къоркъуп къалмагъан, жашауну не къыйын, ныхытлы жолунда да ёз муратына арсарсыз баргъан Темирбаш, бу жол битеуюнлей ол биринчи къайгъылы сезимини жесири болуп къалгъан эди. Ол къызгъа айтырыкъ сёзле аны акъылын, жүрегин да алып тургъанлай, Магомет суюгенин узакъдан окъуна кёргенлей, сёзле арсарсыз унутулуп къала эдиле, ол кеси уа, асыры абызырагъандан бла буюкъгъандан, жеринде сюелгенлей къала эди.

Жашау жолу, былай билмей тургъанлай, аны быллай халгъа жетдирлигин Магомет алгъындан къайдан билаллыкъ эди? Халны уа, Хасандан сора, киши билмей эди. Ол да, ишни арсарсыз башларны орунуна, къуруда чам этип тура эди.

– Э, Магомет къарындашым, теркирек къармашмасакъ, марагъанны къарагъан озгъанлай болуп къалмасын. Ансы нюрсыфатчыкъны ызындан къарап къалыргъа да болурбуз. Кёремисе, тойла бир бири ызындан зынгырдагъанларын.

– Мени къозутхандан бир болмадыңг. Андан эсе ишни теркирек мажарсанг а. Билесе, сенича, мен кимге ышаналлыкъма?

– Ангылайма, харипчик. Темирбашны темир жүреги суюмеклик отунда эрип баргъанын кёрмегенми сунаса?

– Сен айтханлай, ишни бирле алгъаракъ мажарып къойсала, жүрегим атылып къаллыкъды.

– Бирда кьоркъма. Мени антлы тенгими кёзю илинген къызны биз ычхындырмабыз. Алай мени айтыргъым, ишни жангы жашаугъа кёре къурайыкъ. Къыз бла бек алгъа кесинг тюбеп сёлеширча этейим. Мен сенден тилеригим а – арталда абызырамай, былай да былай деп, келечилени къачан иерге боллугъубузну да иги тап соруп бил. Аллах болушсун. Алай ол да, кесинг мадар этмесенг, хазна къадар этмеучюдо. Ангылаймыса алайчыгъын?

– Ангылайма, – деди Магомет, къызгъа шёндю тюбеп къалгъанча къызара.

Хасан сёзюне табылгъан эди. Ол ахырында, къыз бла сёлешип, суйгенлени тюбешир жерлерин белгилеген эди.

Салкъын ингирлени биринде Хасан бла Магомет къара шауданнга тигеледиле. Кёп да заман озгъунчу, Магомет, къызны узакъдан окъуна эслеп, бети агъара, Хасаннга болушлукъ излей къарады.

– Келе турады, не этейик?

– Айтханымы унутма. Мен а кете барайым, – деп, Хасан бирси жол бла кетди.

Жангы ай, багъыр мюйюзю узакъ тауну башына илинип, тохтагъанды, къара шауданда уа жууукъ жулдузла чайкъаладыла.

– Айт, жаным, сен айтхан кюннге келечиле да барырла. Мен а ол кюнню жюрегим титирей сакъларма.

– Ашыкъдырма мени, Магомет... Кесинг да иги оюм эт. Къадарын санга атагъан къыз кесин насыплыгъа санар, алай... мен былайда санга арсарсыз айтып къояргъа къалай базынайым?

Быллай жууапны Магомет сакъламай эди. Ол сакълагъан не хау, неда угъай эди. Ол сагъышлы къарамын Хасан кетген жолчукъ таба бурду.

– Башха адамынг бар эсе, айтып къой, – деди Магомет тунукъ ауаз бла. – Мен а ёмюрюмю анга сукълана оздурурма.

Аны эшитгенде, къыз, бир затдан элгенгенча, башын хыны кётюрюп, Магометни къарамы бла тюбешди. Сора ол, ышарып, шауданнга къарай айтды:

– Жокъду, Магомет, кишим да. Айып этсенг да, билип къой, сен мени танымагъан заманладан бери да сюеме мен къазауатчы Темирбашны. Алай мен анга тийишли бола-лырмамы?.. Ой, Аллах, мен не затла жаншай турама. Айып этме манга, тилейме сенден. Мен кетдим. Мен кете барайым. – Къыз, женгинден гитче дарий къл жаулукъчукъну чыгъарып, Магометге узатды, сора ёр жолчукъ бла, ашыгъышлы, юйюне кетди.

Магомет а сыйлы саугъаны – суюмекликни белгисин, къол аязына салып, андан кёзюн алалмай, бир ауукъ заман турду.

IV

– Нек мудахса, э киши, жукъунг да бир тынгысыз эди. Ауругъанынг ишми барды? – Бийчеси, Магометни чачын сылап, мангылайына къайгъылы къарады. – Бююн, ишге бармай, бир кесек солусанг, ким санга тырман этерикди? Къыйнама кесинги, ёлгенлени жаны ючюн, аурукъсунуп тураса.

– Угъай, жаным. Ауругъаным жокъду. Ол тюнене болгъан иш, эсимден кетмей, сагъышха къалдырып турады ансы. Мен бек терс болгъанма. Ангылаймыса сен? Женгиллик этгенме. Адам кечмезча, аллай женгиллик. Жюреги кыйнагъан да олду. Башда, темир башда окъуна акъыл болмаса...

– Къой-къой, харип, аны ючюн не жюрегинги кыйнайса? Аллах шагъатды, сенде ма былай бир тюк тенгли терслик жокъду. Жаш тёлю бла шёндио сёлешген кыйынды. Сени орунунгда башха болса, ол кюлтыпысланы къазыкъ бла тюер эди.

– Адамны, жаш адамны окъуна, тюзюн айтханда, бютюнда жаш адамны, хыны сёз бла юретиу иш ишден туююлду.

– Сен айтханда да болур. Бар, къол-бет жуу да, мен а аш салайым. Жол азыгъынгы да хазырлайым.

– Охо, – деп, Магомет, жеринден туруп, тышына чыкъды. Коридорда чигинжиге таянып да бир кесек турду.

Эрттенлик кёюн саргъыл бет алыпды. Тау таракъла уа къызара тебирегендиле. Кюн алыкъын чыкмагъанды. Алай эл а къозгъала башлагъанды. Анда-мында ит юргени, арба тауушла да эшитиледиле. Юй бийчеле шаудан таба челеклерин зынгырдата озадыла.

Чалгъы жыйын а, алыкъын келмегенлени сакълай, сабыр ушакъларын бардырады. Кечирек келгенлеге уа чамларын аямайдыла:

– Эй Бекмурза, желкенге акъ тюк чыкъгъанына да къарамай, бу заманга дери къалай жукълаяласа, таланган. Огъесе аймёлек Жансураддан айырылалмаймы тураса?

– Иш къолай болсун, Алисолтан, Букъминатны къуу тёшеги асыры жумушакъ болур ансы...

– Асланбий, харип, Буслийматха ариу айта тур ансы, экинчи жол сени былай эртте кыстамаз юйюнден.

– Э, Темирбашха уа сёзюбюз жокъду. Аныча заманы-бызда, жаш къатынчыкъгъа къысылып, сагъышла этерге биз да суйюучю эдик. Къуллугъу ючюн сакъладыкъ ансы, ансыз кетерге да боллукъ эди. – Хар келгенге кюлкую, харх бла тубейдиле. Быллай кезиуде къозумагъа кюреш ансы, иш бютюн кырты болур. Битеу келликле жыйылгъанда уа, ат арба, чархлары да энди уяна башлагъанча, кючден бурула, жолун Къашха къая таба салды.

Магометни башындан а, чалгъычыланы чамларына да къарамай, ол тюненеги ишни къайгъысы кетмейди.

Иш а былай эди.

Магомет, эл советден чыгъып келе, жол жанында сюелип тургъан эки жашха тубеди. Адетдеча, саламлашды, салам алды. Юслери, башлары да сыйдам, бу жашлагъа тюрслеп къарады да, сорду:

– Къайры ахшы жолгъасыз, жигитле?

– Шахаргъа барабыз. Гепсоркъала келгендиле дейдиле да, алагъа да къарап, эрикгенибизни да кетерип...

– Да бу къыйын кезиуде, атлы аты бла, итли ити бла чаллыкъгъа атланган заманда ол не гепсоркъа хапарды?

– Охо, энди, Магомет, бизге бир иги урушмай тургъан сен эдинг да, бир иги къыздырчы, – деди ушагъылы, ёсюмлю жаш, масхаралы ышара.

– Кёп жаншама да, жигит, бусагъат, юлеригизге барып, тийишлисича кийинип, ишге атлангъыз. Кёрчю аны сен... Гепсоркъала...

– Сен, Магомет, бизге къычырма. Биз сени атлы эскадронунг туюлбюз. Биз эркин адамла, суйсек – ишлейбиз, суйсек – солуйбуз, – деди бирси жаш.

– Угъай, жигит, алай жарамайды, – деп башлады Магомет сабыр ауаз бла. – Эркин адамла шёндю, бу къызыу заманда, ишдедиле. Сиз а...

– Къойчу, Аллах ючюн, Магомет. Сени агитациянгдан да эрикгенбиз. Биз санга боюсадан чыкъмай ишлеген ёгюзле туюлбюз. Биз да бир кюн кёрюрге сюебиз. Бош сёзюнгю къоратма.

– Сизни, быллай бетсиз тапсашарланы, насыплары ючюн Малкъарны бек иги жашлары жанларын бергендиле, сиз а...

– Къойчу, Аллах ючюн, быланы айт да тур. Энди, олтуруп, ёлгенлени жияуун этипми турайыкъ?! – деди ол узу-нуракъ жаш.

Магомет, къаны башына чабып, жашны жагъасындан тутду да, хыны тюртюп, жол жанында чапыракъларын букъу басып тургъан мурсалагъа атды. Бирсин а боюуна жетдирип тёнгеретди. Насыпха, алайгъа бир къарт жетип, ишни осалгъа кете башлагъанын кёрюп, жашланы юлерине сюрдю.

Бу жолгъа дери болмагъан сагъышла энди Магометни башындан кетмей эдиле. «Заман бара баргъаны къадар, жашлай ёлгенле, бюгюнню жашаубуз ючюн жоюлгъанла унутуламы башларла? Огъесе биз, таматала, жаш къауумну юйретюде бир жангылыч этипми турабыз? Биз, кертиси бла да, хар кюнню ишлерибизде былагъа аз эс буруп, ишни алай бламы буза турабыз? Мен быланы комсомол жыйылыуларына бармагъанлы да, иги кесек болады... Он-онбеш жыл алай кёп заман туююлдо. Сора болгъан сермешле, къан ырхыла бир-бир жашланы эслеринде бош таурухчукъла болуп нек къаладыла? – Угъай, – деп жапсарыргъа кюрешиди Магомет кесин. – Ол эки жаш шашханлыкъгъа, элни ёсюп келген тёлюсю алай туююлдо. Мен асыры бек семирте болурмамы халны-ишни? Жаш тёлнюю асламысы ишлей-ойнай да билген, окъуудан юлюш ала башлагъан, ангылаулу, эсли жашладыла. Ала аталарыны ишлерин унутмайдыла. Мен, эшта, асыры бек... Къалай-алай болса да, жаш тёлнюю жыйылыуун къууаргъа, анда сёлеширге керекди. Сёзню былай ачыкъдан салып. Хар ким ниетин ачыкъ айтырча.

Ол кюлтыпысланы жагъаларына узалыу а керексиз иш эди. Айыплы иш. Аны да айтырма. Терслигими жашырмам. Алай ала да ангыласынла. Мени жашлай жоюлгъан тенглериме кир къондурмазлыгъымы билсинле».

...Жашау а, ёмюрледе да таркъаймаз черекча, тохтаусуз барады. Жылла къыйматы болгъан айла, кюнле да бир бирин сюрюп ётедиле. Адамла, аз-аздан башласала да, бирлешип ишлеуню ызына тюше барадыла. Иш Магомет суйгенча терк бармаса да, «колхоз» деген сёзню магъанасына тюшюннгенле энди кёпден-кёп боладыла. Бир-бирде, колхозну сыйын тюшюрюр ючюн, тюрлю-тюрлю таурухла да эшитилиучюдюле, алай жангы жашауну намыслы ишине къанлары, жанлары бла берилген адамла уллу чыдамлыкъ бла, ашыкъмай, хыны-суху этмей, ангылатыу ишлерин таукел бардырадыла.

– Бу затда сен ангыламагъан неди, Мустафир къарындашым? – деди Магомет ныгъышда эски заманлада жалчы болуп тургъан, энди уа кеси арбазындан, энчи бахчасындан тышына чыгъаргъа унамай тургъан таулу жашха. – Ма, сёз ючюн, изеу. Биреуню къолундан келмез ишни жамауат бирден этип тургъанды, сен а, шуёхум...

– Тохта, Магомет, изеуню да изеу биледи. Сёз ючюн, Аллах хар кимге да кюч-къарыуну тенг юлешип бермейди. Хунерни да, айып этме ансы. Мен а, кесинг билгенликден, бир насыпсыз, къыйынлы адамчыкъ бла тенг ашаргъа

сыймейме. Ишден къачмайма, алай бир боюнсагъа ёгюзню бла бузоу тананы жегиуню да тюзге санамайма. Ёгюзге бузоугъача ашатсала да.

Къызылууурт тулпар Мустафир, айтхан сёзлерине ыразы болуп, ышарды.

Магомет аны бла да даулашмады. Ол сагъышха кетип эди. Ныгъышдагъы кишиле уа аны жууабын шум болуп сакълайдыла.

– Болсун алай, – деди Магомет. – Мен санга сорлукъ бир зат барды, Мустафир.

– Сор, не сора эсенг да.

– Кесинг айтханлай, Аллахны ахшылыгъындан, кючкъарыудан да юлюшсюз къалмагъанса. Болсада ма алайда габу басып тургъан гыйы ташны тепдиралырма эдинг?

Мустафир биягъы уллу акъ тишлерин жылтыратып ышарды. Сора, ташха жанлап, бу габу басып тургъан гыйыгъа тюрслеп къарады. Хомпар таш атып, элде Мустафирни озгъан хазна адам жокъ эди. Аны юсюне уа жаш чексиз ёхтем эди, бир зат бла да бирси кишилеге кесин оздуругъа сыймей эди.

– Да бир кёрейик, – дегенни айтып, Мустафир, ашыкъмай ийилип, ташха жабышды. Гыйыны экиден бири жерге батылып эди. Алай болгъанлыкъгъа, жаш, асыры сыгъыннгандан, бети айлыкъ турмача къызарып, аякълары да кырдыкда учхалай, ох-тух эте кюрешеди. Жашны къызыл мангылайы терледи, бурун сюеклери да къымылдай башладыла. Алай заман къаралтхан таш кесини эски жерин, мурдорун къояргъа сыймегеннге ушай эди. Мустафир а кюреше эди.

Кишиле ишни болмазын эслегенде, бири бирине ал къоймай, чам эте башладыла:

– Сакъ бол, хайырсыз, сыгъынма, ансы ол зынтхыдан ауурланган бугъа таналай болуп къалырса!

– Игирек узал, Мустафир, бусагъат, жашланы ийип, жангы шалбар келтиртирбиз!

Бир къылыкъсыз а, жашны артындан жанлап, хар Мустафир сыгъыннганы сайын, ауузу бла сылыкъ тауушла этдирип башлады. Ныгъышны кюлкю-харх алды.

Мустафир а, бирда болмагъанча чамланып, ташны бирси жанындан жанлап да кёрдю.

– Эй, аман жаш, ол жарагъан тары какдан игирек серме-сенг эди уа!

– Сакъ бол, хайырсыз, кёнчегинг атыла башлагъанды!

– Къатынчыгъынгы чакъырсанг иги болурму эди, – суу къылычы бла илиндирип болушур эди.

Жашла, кишиле да кюледиле, буууладыла. Кюлмеген жаланда Магометди. Ёхтем Мустафирни арталда амалсызгъа къалгъанын эсегенде, ол, жашха жанлап, суу болуп тургъан сыртына къакъды:

– Къой, шуёхум, кесинги бошуна къыйнама. Сыгъынма, ансы, жашла айтханлай, хата азданды.

Мустафир белин тюзетди, мангылайын женги бла сюртуп, бёркюн да артха этип, башын а энишге бошлагъанлай, бир жанына кетди.

Магомет жашладан тёртюсюн чакъырды да, ала кёп кюреше турмай, ташны тюбюн башына айландырдыла.

– Ма иш алайды, къарындашым,– деди Магомет, къолун Мустафирни деу желкесине салып.– Биреуню къолундан келмезликни тёртеу тап мажарып къоядыла. Колхоз а тёртеу туююдю. Андан иги да кесек кёпдю. Биз сени колхозгъа кир деп жагъанга узалмайбыз. Ол угъай эсенг, заявление жазсанг да, правленде жыйылып, кенгешип, алай оноу этерикбиз, жарарыкъмыса колхозгъа, огъесе жамауат алыкъын санга ышанмаймыды? Алайды, къарындашым. Ол себепден, ашыкъмай, былай тынгылы сагъыш эт.

Мустафир, юйюнде къатынчыгъы бла да кенгешип, кёп сагъыш этди. Экинчи кюн а, жолчу бригада тау жолну бир жерин кенгертирге баргъанда, бир уллу гетмен бла ылытхынны да алып, Мустафир да ызларындан тебиреген эди. Ёмюрлю дертин бу къаты ташладан алыргъа кюрешгенча, саубитген жаш къысыр къаяны от чакъдырып ууата эди. Жашла ашаргъа олтургъанда уа, ючеу чакълы ашагъаны ючюн, Мустафирге чам этмей эдиле.

V

Бу кюнню Магомет сабанчы жаз жылыуун сакълагъанча сакълагъан эди. Сакълагъан эди дегенде да, бу иште ол, бир кюн тынчлыкъ-ырахатлыкъ тапмай, Нальчикге, районга да бир ненча кере барып айланган эди.

Нальчикге бир къауум «фордзон» трактор келгенин эшитгенде, Магомет колхозгъа аладан бирин алмай къоймазгъа таукел болду. Алай ол иш Магомет суюгенча тынч болмады. Биринчи баргъанында, къара отказны берип ийдиле. Былай да, былай, бек алгъа тракторланы сабан сюрлюк жерлери кёп болгъан колхозлагъа берирге керекди. Артда уа башхалагъа да дегенни айтып. Болсада Магомет тракторну сабанга, лесопилкагъа, жол ишлеге жарарыгъын да айта, аны бек алгъа политика магъанасын белгилей эди.

Наркомземде аз даулаш болмады. Алай, къалай-алай болса да, ахырында «фордзонладан» бирин тау элге берирге оноу этилди.

Уллу къууанчы кёкюрегин толтуруп, Магомет тракторист жаш бла бирге тракторну элге келтирди. Бу «трахтур» дегенни билген элде хазна жокъ эди. Ол себепден, «темир жаныуар» элге киргенлей, къарты, жашы деп къалмай, аны тегерегине басындыла. Къарт ынначыкъла окъуна, халпар жайылгъанлай, сейирлик «трахтурну» кёрюрге келди-ле...

– Сора бу эриши сабан сюрюгедамы жарарыкъды дейсе, Магомет? – деди Мустафир, тракторгъа иги да жууукълашып къарай.

– Сабан сюрюрге да, тюзюн айтханда, ол аны бек баш борчуду. Болсада мында болгъан деу кюч-къарыу жашауубузда кеп затха жарарыкъды – жол ишлеуде, агъач, бичен ташыуда дегенча.

Нальчикден «фордзонну» келтирген жаш да «темир жаныуарны» халын, къылыкъларын жамауатха ангылатыр-гъа кюрешеди.

– Бичен а кепмю керекди бу жаныуаргъа? – деди Мухарбий деген бир ташатдыр.

– Угъай, анга не бичен, не салам, не мирзеу керек туююлдо, – деди жаш, соруугъа уллу сейир этмей. – Аны ашысууу да чыракъ жауду, ол сиз чыракълагъа къуйгъан фатен. Ма былайда дёрдени, бу темир кюбюр. Аны толтурсанг, эрттенден ингирге дери башха затны сурарыкъ туююлдо.

Алай айтып, жаш тракторист отжюрек «ажирине» от алдырды. Тау тарыны къаяларын ёмюрледе да эшитилмеген таууш зынгырдата башлады. Тракторгъа жууугъуракъда суюлгенле артха секиришдиле. Ахлары кетген къатынла: «Ля иляха илляллах», – дей, кёзлери бир огъурсуз жаныуаргъа тюбеп къалгъанча, бир бири артына бугъа тебиредиле. Магомет а, къолларын борбайларына салып, кёзлеринде жиямукъла жылтырай, кюледи.

Аз-аздан эр кишиле эс жыя башладыла, ызындан а айтхылы малкъар чамла тебиредиле.

– Бу къыйынлы, къудору шорпадан тойгъанча, былай нек тыхырдайды?

– Бу къужур жаныуарны дауурундан атларыбыз кеслерин черек тарына атып башламасынла ансы.

– Къарачыгъыз, итден туугъанны быргъысындан тютюнюн тогъай этип чыгъаргъанын. Ой, ол биздеги темирчи къумукълугъа къор болгъун!

– Да муну хайыры даууруна кёре болса, кертиси бла да, хайырлы жаныуаргъа ушайды.

– Аны уа бусагъат кёзюгюз бла кёрюсюз, – деп, Магомет базны къатында жатхан эки томуроуну, сынжыр бла байлатып, «трахтургъа» такъдырды. Халкъ шум болду. Кёпню кёрген таматала да ауузларын ачып сагъайдыла. Трактор, бютюнда бек тыхырдай кетип, томуроуланы орта орам бла ёрге сюркеп кетди, сора, эркинирек майданчыкъ табып, ызына айланып келди.

– Тоба-астагъфируллах, тоба-астагъфируллах. Ичинде ибилис орналгъанды ансы, мында быллай бир кючню Аллаху-тала къалай сыйындыргъанды? – деди бир акъсакъал, башын булгъай.

Къалай-алай болса да, «темир жаныуар» кесин халкъгъа терк суйдюрген эди. Адамла муну бери ийген Совет властыха, муну ишлеген акъылман адамлагъа да махтауыспас айтадыла.

Арый билмеген «фордзон» сабан сюреди, таш-агъач да ташыйды, дауура да, ол биринчи кюндеча, огъурсуз эшитилмегенча кёрюнеди.

Элни комиссары Сафар митинглени биринде айтханнга уа эллиле бютюнда ыразы болдула, къарс урдула. «Уллу Ленин, – деген эди ол, – хар элде быллай отжюрек тракторла болургъа керекдиле дегенди». Алай болса, ишчи халкъ, халал къыйыны бла жашагъан адамла бютюн насыплы болуп, жарыкъ жашаугъа жетерикдиле.

Бу трактор бла бирге, элге, кертиси бла да, таукеллик, насып да келе башлагъанын кёре, Магомет жюрегинден къууана эди. Ол энди элли жашланы бу темир ажирни къылыгъына, халына да юйрете башлады. «Ма кёрюсюз, деген эди ол, – бу тракторла элибизде кёп болурла, аланы жюрютюрге уа кёпле да юйренирле. Ол заманны излемиди, ол Совет властыбызны излемиди, ол партияны эллилеге атача къайгъырыууду».

Жашау, эмилик атча, алгъа таукел бара эди. Болсада бир-бирледе бир сакъланмагъан чырмаула да чыгъа эдиле.

Жангы школ ачылгъанлы, кёп болмаса да, аны арбазы сабий ауазладан толуп, элни сыфатына берекет къоша эди. Алай сабийлени ичинде къыз сабийле аз болгъаны Магометни, битеу элни оночуларын, устазланы бек жарсыта эди.

Элни активистлери, Магомет да ичлеринде болуп, къолдан келгенни аямай эдиле, алай толу муратларына да жеталмай эдиле.

Тау элде бек ариу юйню арбазында насыплы сабийле ойнайдыла. Бир кесекден а къонгуроу зынгырдайды, ызы бла уа ауазлары аныча зынгырдагъан сабийле классланы

толтурадыла. Жилтинли къара кёзчюклерин устаздан аламай, уллу, сейирлик дуняны юсюнден айтылган хапарлагъа тынгылайдыла. Сора, къолларына къаламла алып, харфланы сёзлеге тагъа жазадыла. Абаданыпракъ жашла уа ингирде жау чыракъны жарыгъында, окъуу-жазыуну дунясына кёзлерин ачар мурат бла, таматаланы юйретедиле.

Болсада бу сейирлик ишге къызларын иймегенле да бардыла.

– Зауурбек, къарындашым, – деди Магомет элни чалгъычы жыйынларыны бек айырмасыны таматасына, – акъылынг, ишинг бла да элибизни айтхылы адамы, намыслы адамы сенсе. Алай ол кюнтиймез мёлекчиклеринги школгъа иймегенинги тюзгеми санайса?

– Да, Магомет, жашла окъусала да, къыз сабийлени окъуугъа бергенден уллу магъана болур деп билмейме.

– Жангыласа, шуёхум, жангыласа.

– Айып этме айтханыма, Магомет, алай ала юй жумушлада тиридиле, аш-суугъа къармашадыла, къол иште хунерлери да барды, окъуу алагъа неге керекди? Заманлары жетип, киши юйюне барсала да, башларын туталлыкъдыла деп умут этеме. Энди быстырбашла да окъуулу болуп, оноу этип башласала, бёрк кийгенлеге уа не къаллыкъды? Не арыбери деселе да, тиширыуну жери – от жагъады деп, мен алай ангылайма.

– Э, шуёхум, терс ангылайса. Бек терс. Да, охо, не этериксе. Алай артда сокъураныргъа тюшмесин ачсы. – Магомет андан ары сёзню бардырмады, даулашмады.

Ол, эл школну библиотекасына барып, Уллу Ленинни Совет властыны ишинде тиширыуланы магъаналарыны юсюнден статьяларын окъуйду. Керекли жерлерин жазып алады, элни алчы адамлары бла бирге аланы къайтарып-къайтарып окъуйду, анала бла, атала бла да сабыр ушакъланы бардырады. Халкъ а аз-аздан «быстырбаш» сабийлерин да окъуугъа тизе башлайды.

– Билемисе, Сафар, – деди ол ишлеге жүрегинден къуаннган Магомет парткомну секретарына, – былай къарайма да, таулу къызла, окъуулу, билимли болган бла къалмай, кеслери да школбузда бийик билимли устазла болуп ишлеп тебиреген кюнню эслей башлагъанма.

– Энди алай боллугъуна ийнанмагъан ким барды? Жаланда бизге кереги – дуняда тынчлыкъ-мамырлыкъ болгъа эди ансы.

– Испаниядан жангы хапар бармыды? – деди Магомет, секретарыны кабинетини къабыргъасындагъы картагъа къарай.

– Хоча туююдюле анда ишле. Фашистле төрт да жанындан жыртхыч жаныгуарлача чапхандыла. Республикагъа уллу кьоркьюу туюшгенди. Германны аскерлери аманлыкчы ишлерин бирда аямайдыла.

– Ала, кеч-эртте болса да, бизге да бир сугьулмагъа эдиле. Сен къалай къарайса ол ишге?

– Да бирда сугьулмасынла. Бет жарыкчы болмазла.

– Ол а алайды. Болсада бизге жангыдан къазауат отуна кирирге уа бир туюшмеге эди. Алайсыз да адам къаны азмы тегьулгенди?

Магомет юйюне ол ингирде кеч келди. Алай, ушхуургъа узалырдан алгъа, кыызчыгыны дефтерине къарап башлады. Быллай кезиуледе юйдегиси аны туурасындан къарап турургъа бек суюючюдю. Бу жол а ол, Магометни артындан келип, чачын шош сылады.

– Оу кюнум, ол Темирбаш дегенлери кюмюшбаш бола тура ушайды да.

– Эшта-эшта, таланнган!

– Ёлгенлени жаны ючюн. Ма бир, ма дагъыда... Аны юсюне уа мангылайынгы да ызлыкъларын айтсанг а, киши, Аллах ючюн, тюз тергеп айт, мен ингир сайын сени аллынга къарап, сен а арт кезиуде юйюрюнгю, юйдегинги да унута башлагъанлы, ненча жыл бола болур дейсе?

– Э, жанымы кыйырчыгы, жылла кете баргъанлыкчыгъа, мен сени бекден-бек сюе барама, ийнанамыса?

– Ма бир туюк тенгли да ийнанмай башлагъанма. Сары тангдан ашхам къарангыгъа дери жамауат ишде айланаса, юйде сени сакълагъанланы уа излемейсе. Угъай, мен сени жалгъан сёзчюклеринге...

– Сен ол керексиз хапарланы къой да, тамбла, былай ариучукъ да кийинип, мени бла Нальчикге атлан. Былай бир иги айланып, солуп келейик, жууукъларыбызгъа да къайтырбыз, марожна да ашатырма.

– Былай чомарт сен къайдан болдунг?

– Ма – мен, ма – кёкюрегимде жюрегим. Чыгъарып берейимми?

– Угъай, жеринде къой. Алай Нальчикге шёндю барыргъа къайдан эсинге туюшгенди?

– Слётха чакъырадыла. Мен а сени чакъырама. Ма къагъытдагъын окъу... «Багъалы жолдаш Османов Магомет, сени граждан урушну ветеранларыны слётуна чакъырабыз». Ангылаймыса алайчыгъын, багъалы жолдаш?

– Да сен ол слётунгда айлансанг, мен а не этип турлукъма?

– Сенми? Сен а ма былай жанымда сюелесе да, шагъа-

тым боласа. Мени былай сакълагъан бу кюнтиймез тиши-
рычукъду дерме. Къарагъыз, сукъланыгъыз, жамауат, мен
нечик насыплым!— Магомет кюнтиймезни белинден къу-
чакълады.

— Мен а алай айтырыкъма. Мынча жылны бу Темирбаш
дегенигизни къужур къылыкъларына тѣзюп тургъаным
ючюн, манга орден неда майдал беригиз дерикме.

VI

Магомет не кѣп жумушу, не жууаплы иши болса да, ол
жангы кюнню эрттенлигине сабийча къууана билген адам
эди. Ол къууанчлы тюбешиуню зауукълугъун Магомет хар
кюн сайын башхача кѣрюрге юйреннген эди. Ариу къурал-
гъан, низамлы, таза да юйюнден кетерге ашыкъмаса да, танг-
ны атхан кезиую бла тюбешиуден а ол жангы кюнюн жан-
нгы жашаунуча башлаучу эди. Аллай кезиуледе ол, сѣз бла
айталмазча, аллай сезимлени жесири болуп къалыучу эди.

Коридоргъа чыгъып къарасанг, алыкъын кюн жарыгъы
жетмеген жашил сыртланы башында жангы кюн бла тюбе-
шиуге хазырланып тургъан, жазда да акъбаш таула ол тю-
бешиуню сагъайып сакълагъанча кѣрюнюучю эдиле.

Ма кѣк этеги, саргъылдым тюрсюнюн къызылгъа алы-
шындырды, таула уа алыкъын акълай турадыла. Алай бир
кесекден жангы кюнню жашауча таркъаймаз кючюнден
ала энди нюр бет ала тебирейдиле. Ызы бла уа кѣкню чы-
гъыш жанын къызыл ѳртен алгъанча болады, сора, тау та-
ракъланы къыйырларын отча жандыра, жылы таякъларын
да дунягъа элпек тѣге, жай кюню кеси да чыгъа башлай-
ды. Анда-мында жокку болуп тургъан булутчукъла уа бу
сейирлик, бу къууанчлы ишге чырмау болмайыкъ дегенча,
къая ыранлагъа къысылып турадыла.

Ёлюмсюз табийгъатны бу деменгили къууанчын ёмю-
рюнде кѣрмей жашагъанла бардыла десенг, Магомет хазна
ийнанмаз эди.

— Э киши, кел, ауузлан да, жашырмай эсенг, къайры ат-
ланнганынгы да айт.

— Бюгюн жолум жаш тѣлю фермагъады. Анда айжаякъ
къызла ишлейдиле да, алагъа бир лакъырда этип къайта-
йым.

— Ол да ишди, алай санга аллай жигитлик къайда ансы!
Огъесе кесинги алыкъын жаш жашчыкъ сунупму тураса?!

— Да бек жаш болмасакъ да, алыкъын а...

— Къойчу-къой, Аллах ючюн, Хожа айтханлай, сен жаш
заманынгда да алай таукел болмаучу эдинг. Эсингдемиди,
ол жол къара шауданны къатында абызырагъанынг. Жа-

ным ауруп кьалгъан эдим ансы... Кертисин айт, угъай деп кьойсам, не этерик эдинг?

– Неми? Ма ол алайда ол кьашха кьаяны кёремисе? Ма андан баш энишге секирип кьоярыкъ эдим, – деди Магомет.

– Мен а, сени орунунгда болсам, кьызны челеклерин да бияры сызып, кесин а бир кьарангы жамычыгъа чулгъап, ат боюнуна атып, алай кьачарыкъ эдим. Тюзюнлей Огъары Малкъаргъа.

– Бир амалгъа ол да амалды. Алай, эшта, мени кьолумдан келлик затха уа ушамайды.

– Сейир-тамаша! Да ол акъ гвардиячыланы сауут-сабалары бла партизан отрядха келгенинги юсюнден хапарла ётюрюкмюдюле?

– Ол иш башхады, – деди Магомет.

– Охо, алай эсе, бар. Алай сенден тилеригим, жауунла озгъанлы, тау жолла бузулгъан хапар барды. Хата азданды. Сакъ бол.

– Мени ючюн кьайгъы этме... Тохта, ол радиону уллуракъ этчи, не эсе да бир кьайгъылы хапар айта тура болур дейме.

– Оу кюнюм, эшитемисе, киши! Энди не боллукъду?..

– Эшитеме, жаным, эшитеме. – Магомет, шинтикге олтуруп, радиону жууугъуракъгъа тартды. Бир ауур жюк, билмей тургъанлай, аны сыртына жюкленип кьалгъанча, ол, энишге ийилип, жингириклерин тобукъларына салды. Магомет, бет кьаны да кетип, кьатыны айтханны да, радиону сёлешгенин да эшитмей, эсин бусагъатда ол ачы кьазауат бара тургъан жерлеге ийип олтурады. Ол юйле, журтла кюйген, адамла душман огъундан, фашистлени отундан жоюлгъан жерлеге.

Уллу кьыралыбызны башына келген кьыйынлыкъны тергерге кюрешгенча, Магомет, башын кьоллары бла тутуп, терен сагъышха кирипди. Магомет, дуняда болгъан кьайгъылы халланы теренине дери билмесе да, заман кьоркьуулу болгъанын а ангылай эди. Болсада уруш былай билмей тургъанлай халкъны башына таулада кьар юзюлгенча тюшюп кьалыр деб'а, аны эсине хазна келмеучю эди. Алай ол ангылай эди, бек ахшы ангылай эди – насыплы, мамырлы жашауну орунуна энди мингле бла адамланы кьадарларын тюрлендирик уруш – кьанлы кьазауат башланнганын ол ангылай эди.

Уруш башланнганды. Аны кьаллай бир заман барлыгъын алыкъына киши да билмейди. Аны огъурсуз отунда ненча жан жоюлугъу да белгисизди.

Уруш башланнганды. Энди не уллу муратла-умутла да

бир ызгъа бойсунадыла – душманны аллын тыяргъа, хорларгъа, кѣп къан тѣгюлюп алыннган насыпны сакъларгъа, къорууларгъа.

Къайгъылы хапар, къара къанатын къагъа, жүрекледе мудахлыкъны туудура, элни уллусуна-гитчесине да жетди. Адамла, бирем-бирем, къауум-къауум да болуп, правлен таба жыйыладыла.

Митинг да кеси аллына башланды.

Тау элни оноучулары сѣлешедиле. Къарт темирчи, школ устаз, ийнек саууучу къыз сѣлешедиле. Кѣпню кѣрген, эки да урушну отун сынагъан акъсакъалла да чамланнган жүреклеринде болгъанны айтадыла. Кѣбюсюню къарамы Магомет таба бурулупду.

Тынгылайды Магомет, аз сѣзлю болсала да, айтылгъан сѣзню къыйматын билген таулулагъа. Ол сѣзде абызырамакълыкъ жокъду. Жаланда душманлагъа чамлануу, Туугъан журтну къорууларгъа таукеллик эшитиледи. Бу затха Магомет уллу сейир да этмей эди. Жыйырма жылны ичинде тенглик бла эркинликде, къол къыйыныны иеси болуп, къууанчлы жашагъан халкъ ѳз насыбын сакъларгъа таукеллигин айта эди.

– Къарындашларым, эгечлерим, жаныбыздан суйген хурметли таматарларыбыз, – деди Магомет, ѳню къаныгъып, – кесигиз билгенликден, бюгюн радио къайгъылы хапар бергенди. Сыйлы жерибизге къанлы душман киргенди. Ма бусагъатда уллу къыралыбызны кюнбатыш жанында совет элле, совет шахарла жанадыла. Бир тюрлю терсликлери болмагъан мамырлы адамланы башларына къара кюн келип турады, фашист бомбала атыладыла. Дунияны капиталистлери, байлары-бийлери, бизни жашау халыбызгъа сугъанакълыкъ этип, бизге жыртхыч жаныуарланы – фашист аскерлени – юсгюргендиле. Ала бизни адамларыбызны кырыргъа, къалгъанларын а кеслерине жалчыла, къул-къарашла этерге суюдиле. Ала бизни сабанларыбызны, чаллыкъларыбызны, мекамларыбызны къолгъа этерге итинедиле. Алай, товарищле – жолдашла, душман ол къара муратларына жеталмаз. Жыртхычла тийишли саугъаларын алырла – ол саугъа уа чамланнган совет халкъны оту боллукъду. Бу къыйын кезиуде кѣп сѣлешди эсем да, айып этмегиз. Алай мени айтырыгъым – атлагъа иер салып, къазауат таба жол ызларгъа заман жетгенди. Мен жолдашларым бла бирге тамбла фронтха атланама. Сизге уа сѣз береме – ма бу къолум бла сауут туталыр къадарда, кѣкюрегимде жүрегим тепген къадарда, малгъунланы алларында баш иймей сермеширге ант этеме.

– Жилияма, жаным. Кесинги да, мени да кыйынама. Сен эсимде былай ышаргъанлай кылырынгы сюеме. Мени ючюн кыйгы этме. Ёзге амалым, ёзге жолум жокъду. Халкъ ишинден мен бир заманда да кыачмагъанма. Халкыма кыйынлыкъ жетгенде уа – бютюнда.– Магомет юйдегисин жапсарыргъа кюрешеди, чачын сылайды, жаягъында жилиямукуланы бармагы бла сюртеди.

– Сен кесинг кыарачы ол атланган жашлагъа. Сенден кыарты бири да жокъду. Бир адамны ёмюрюне жетер чакълы кыазауатладан ётгенсе. Энди сенсиз да болалырла. Элде иш азмыды? Кыарачы бир кюзгюге, башынг чал бола башлагъанды.

– Ма биягы сен мени кыартлагъа кыоша башладынг. Кыартса деп, алмай кыйсала, артха кыйтырма, киши аны ючюн манга айып этмез. Сора, билемисе, мен ары жетгинчи, уруш бошалып кыалыргъа да боллукъду.

– Ётюрюк айтаса, ол энди жана барады. Ашыкыма! Мен сени бир жары да иерик тыйюлме! Анда ёлюм, анда кыанёлюм да барды, сен кыйтмай кыалсанг а, мен тели болуп кыаллыкыма,– дей, бетин жилиямукула жибитген кыатыны Магометни боюнундан кыучакылап, жангыдан сынсып башлады.

– Сен аман кыууум этме, жаным. Жокъду Темирбашха ёлюм. Аны жыгъар окъ алыкыа ишленмегенди. Аны кый да, жанымы кыйырчыгы, бир хычинле этчи. Билемисе, Беш да Тау Элде сени хычинлерингден татлысына тубемегенме. Алай бишлагын азыракъ сал, картофу уа кёбюрөк болсун. Охому, кёгюрчюнчюгюм?! Тилейме, жилигъан этме. Билемисе, кыалай ариучукъ боласа, бир азчыкъ окыуна ышарсанг да!

– Ой, мени жаратхан Аллах, нечик кыолайсыздыла сени лакыырдаларынг...

– Биз экибиз кюлкюдөн, кыууанчдан да айырылмаз кюлле энтта да кёп боллукъдула. Ийнан, ол алайды.– Магомет кыатынын, кыучакылап, мангылайына уппа этди. Ол да, аз ышарып, аш юйге тентирей кетди. Бу тынчлыгы кетген тиширыу шёндю аны жашауу бу кыазауатчы Темирбашсыз ачыкъ кёкню туман басханча боллугъун, насыплы кыадары тангсыз кечеге айланырыгын биле эди. Сюйгени, таянчагы, баш иеси Магометге дери жашауун ол, не бек кюрешсе да, эсине шарт тюшюралмай эди. Битеу ёмюрю, ол кёзню кыагып ачханча, кыысха ёмюрю, суйген адамы бла

ётген тиширыу, мындан арысында аны не сакълагъанын, къадарны къаллай сынауларындан ётерге тюшеригин билалмай эди. Аны жүрегин ауур ташча къайгъы бийлеп эди. Ол къайгъы, къач жауунча, не кете, не тохтай билмеген ачы жарагъа ушай эди.

Тау эл жашларын уруш къазауатха ашырады. Хар бири энчи мурат бла жашагъан, тамблагъы жарыкъ кюнлерине хазырланган жигитле. Фронтха, урушха атланадыла. Анала бла эгечле тауушсуз жилиядыла. Атала бёрклерин терен кийгендиле. Баш иелерин фронтха ашыргъан къатынчыкъла уа, арлакъда тохтап, жүрек къайгъыларын туюмчек этип сюеледиле...

Ахырында, жашла минген машинала, ох-тух эте, гюрюлдей, жолгъа атландыла. Бир кесекден а тау жолну бурулгъан жерине жетип, кёз туурадан ташайдыла.

Магометни жанында бир назик жаш олтурады. Жашны кёлю жарыкъды. Аны халына къарасанг, уруш къазауатха угъай, сахарда жашагъан ахлуларына къонакъгъа баргъан сунарса. Ол тегерекге-башха ышара къарайды. Туугъан жерине энди къайтмай къалыргъа да боллугъу аны эсине арталда келмейди. – Магомет, биз жетгенчи, уруш бошалып къалса уа, къалай болур? Германиягъа дери алай жууукъ болмаз, – деди жаш.

– Бошалса, ызыбызгъа къайтырбыз. Алай, шуёхум, уруш Германияда бармайды. Ол бизни жерибизде барады. – Магомет жашны къайгъысыз бетине къарады. Сейир-тамаша. Бу жарыкъ кёллю жигит урушну, кертиси бла да, ат чаришми сунуп тура болур?

– Алсала, танкист этигиз дерикме. Атамы къарындашы финн урушда танкист болуп къуллукъ этгенди. Алырламы, бек тилесем? – деди жаш.

– Алыргъа да болурла.

– Атамы къарындашы айтханнга кёре, ол чынтты да кишиликти сынатхан усталыкъды. Мен тракторда да ишлегенме. Танкга да терк юренирме деп сунама.

– Насыбынг тутсун, ахшы жаш. Алай санга айтыргъым – уруш аман затды. Мени барды андан хапарым. Уруш дегенинг къурман байрамгъа арталда ушамайды.

– Ангылайма. – Алай жашны бу затдан уллу ангылауу болмагъаны билинип тура эди.

Узун жол да тауусулду. Машинала военкоматны аллында тохтадыла.

Жашла бу юйню узун коридорунда ары-бери жүрюген аскерчилеге къарайдыла, сабыр ушакъларын бардырадыла.

Магомет, кезиу жетгенлей, эшикни таукел ачып, кабинетге къаты атлай кирди.

Жагъасында ючгюл къызыл кубиклери болгъан киши, халына кёре, бир-эки кечени жукъусуз ётдюргеннге ушай эди. Андан болур эди, ол, къагъытларына болуп, Магометни да эслемеди.

– Магомет Османов, ма документлерим! – деди Магомет, саламлашыргъа да унутуп.

Аскерчи киши, башын кётюрюп, санга уа не керекди дегенча, Магометге соруулу къарады. Ол огъурсуз къарамын келгенни чал ура башлагъан чачындан деу санларына буруп, сора, къагъытларын алып, окъуп тебиреди. Ахырында уа арыгъан ауаз бла айтды:

– Биз сени артда чакъырырбыз. Керек болсанг.

– Артда дегенигиз? – деп, Магомет алгъа атлам этди.

– Керек болсанг, чакъырырбыз, – деди аскер къуллукъчу, ауазы къанжал таууш эте. Ол быллай соруулагъа юйренмеген эди. Аны себепли, сейир окъуна этип, башын кётюрдю. – Айтханымы ангыламадынгмы, жолдаш?

Магомет да къыза башлады. Алай ол кезиуде, къуллукъчуну таматаларындан бири, кабинетге кирип, Магомет бла жарыкъ саламлашханда, иш арталлыда тюрленди.

– Сора Темирбаш дегенлери, таурухлада айтылгъан, сенмисе, жолдаш Османов? – Къуллукъчу, стол артындан чыгып келип, Магометге шинтик берди, ариу айтды. – Айып этме, жолдаш Темирбаш, хыныракъ сёлешгениме. Кесинг билгенден, къыйын заман...

– Ангылайма, къайгъырмаз.

– Алай, тюзюн айтханда, сени жыл санынгдагъылананы алыкъын чакъырмайбыз.

– Жыл сан дегиз да туругъуз. Мен а, ангылап къоюгъуз, биринчиден, чакъырылмай келгенледенме, экинчиден а, мени аскер сынауум барды. Алайды да, жазыгъыз.

– Эркин туююлме, Магомет, – деди къуллукъчу бу жол алгъындан эсе кёп да жумушакъ ауаз бла.

– Сиз мени айыплы этмегиз. Мен юйден саламлашып кетгенме. Къайтып барсам, жамауатны бетине къалай къараяллыкъма?

Магомет, жеринден туруп, къатыдан-къаты айта тебиреди. Къуллукъчу уа терен сагъышдады. Сора биягъында кирген тамата офицер, къолун Магометни инбашына салып, ышара айтды:

– Къой, Косаревни бюкген бек къыйынды. Андан эсе мени бла кел. Бир оноу этербиз.

Магомет, андан ары даулашханын кѳоюп, кѳол булгѳап, таматаны ызындан кетди.

– Сен, жолдаш Османов, бу кабинетге жангылып киргенсе. Сеничала бизге бек керекдиле. Алай, кертиси бла да, бир кесек сакѳларгѳа уа тюшерикди. Ангыларгѳа керексе ишни. Иш а, шуѳхум, былайды.

Тамата офицер бла Магомет башха кабинетде иги кесек ушакѳ этдиле. Кѳп да заман озгѳунчу уа, Магометни тау жигитледен кѳуралгѳан атлы аскерге жаздыла. Алай фронта арсарсыз ийиб'а кѳоймадыла. Кече-кюн да – юйрениуле, тынгылы хазырланыу. Иничкеаякѳ кѳабартылы атла арыгѳан-талгѳанны билмейдиле, кѳазауатха хазырланган жигитле уа сары тангдан ашхам кѳарангысына дери тѳегереги бегитилген полигонда уруш оюнларын бардырадыла, душманны марап атаргѳа, уллу бичакѳ бла абындырыргѳа юйренедиле. Аскер комиссарла да юйретиу ишлерин бардырадыла, фронтдан хапарла айтадыла, жюрекледе душманнга кѳажаулукѳ отну ышырадыла.

Жарау эте тургѳан жашлагѳа орта бойлу тири комиссар жанлады. Магомет аны узакѳдан арсарсыз танып кѳоюлмады. Аскер кийими ариу жарашхан, бетинде да огѳурлукѳну сыфаты эсленген жаш, Магометни аллында тохтап, жарыкѳ саламлашды.

– Салам алейкум, Магомет, – деди ол, – таныялмаймы тураса? Ай, жашагѳа эдинг! Жылла сени жанынг бла ѳтѳюп бара болурла ансы, иги сакѳланганса.

Магомет аны таныды. Селяев Махтини танымагѳан республикада хазна адам болмаз эди. Бийик кѳуллугѳундан сора да, аны халкѳгѳа белгили этген терен акѳылы, сабырлыгѳы, битеу чынтты коммунистде болгѳан шартлары, жюрек халаллыгѳы эдиле. Бир заманда да менсиниу дегенни билмеген, ушакѳ жѳнгерине битеу эсин буруп тынгылаучу Махтини кѳргенлей, Магомет атындан арсарсыз секирип тюшдю.

– Кѳалайды кѳолай, Магомет, кѳарындашым?

– Да кюрешебиз, бу кѳарамыйыкѳ жигитледен артха кѳалмазгѳа. Атым да, Аллахны ахшылыгѳындан, тири затды да, жюрегими кѳыйнамайды.

– Да малы иесине ушар дегенлери, эшта, керти болур. Бек ариу санлы ажирди.

– Аны хатасы жокѳ эди. Алай мени мудах этген зат барды. – Магомет кѳарамын чариш эте тургѳан атлылагѳа бурду. – Бек иги жашладыла, не айтырса, тау кѳушла кибик. Алай онтогѳузунчу жылда биргеме болгѳан тенглеримден хазна бири кѳалмагѳанды. Мен а аласыз неме? Мени жандан сѳйген татлы тенглерим, багѳалы жолдашларым...

– Да, къарындашым, Носту улу, Батча улу, Улбаш улу.. – алтын жүреккли адамла эдиле. Алай эндиги жашла да, мен бек ийнанама, атларына кир къондурмазла. Аланы сакълагъан сынаула да бютюн огъурсуз, бютюнда кыйын сынауладыла. Таматаларыны намыслы ишлерине кертичи болурла. – Махти, атлыланы бичакъ оюнларына къарай, ыразы болуп, ышарды. Жашла уа, уллу бичакълары шибиляча жашнай, саламладан ишленген бодуркъулары башларын чартлатып озадыла.

– Жаш болсала да, душманны аллында абызырарыкъ, буюгъурукъ жашлагъа уа ушамайдыла. Алай бу къарамыйыкъла юйлерине хорлау бла сау-саламат къайтырларын а бек сие эдим. Фронтдан а не жангы хапар барды, Махти?

– Осалдыла, къарындашым, ишле. Душман, уллу сауут кючюн, адамын да аямай, алгъа уруп қеледи. Фашист танкла Ростовха жуукълашхандыла. Хауа кючлери уа ол шахаргъа, кече, кюн демей, бомбала атып турадыла. Алайды да, энди къазауатха кирирге бизни кезиуюбюз да жете турады. Уллу сынаула сакълайдыла бизни. Алай бизде аланы тохтатыр кюч, душманны ууатыр кюч барды. Не кыйын болса да, хорлау бизники боллугъуна ийнанама.

– Мен да ийнанама, Махти.

– Алайды да, къарындашым, энтта да огъурлу кюнде тюбеше турайыкъ. Сау къал, мен а штабха барайым. Насыбынг тутсун, багъалы жолдашым, Темирбаш.

– Ахшы жолгъа, Махти!

Ол тюбешиуден сора кёп заман озгъунчу, 115-чи Къабарты-Малкъар атлы дивизияны фронтха атланыр кюню да жетди.

Туугъан журтну къорууларгъа атланган жигитлени ариу сатырларыны башында жигитликге чакъыргъан кызыл байракъны тауладан келген сериуюн жел чайкъайды. Къарындаш миллетлени республикасы жашларын уруш къазауатха ашырады. Элледен, сахарладан келген акъ сакъаллы къартла, жаш къауумла, ата-анала жигитлерин къанлы сермешлени отуна ашырадыла.

Жашланы аллына чыгып селешгенлени айтханлары бир магъанагъа къарайды. Аталарыгъызгъа ушагъан жашла болугъуз! Туугъан журтугъузгъа хорлау бла къайтыгъыз!

Таулу тиширыула да селешедиле. Не кыйынлыкъда да, къая ташыгъа, тюзюмлю таулу анала жандан суюген балаларын жанган отха ашырадыла. Жүрек къайгъыларын туюмчек этип, алларында сюелген жигитлеге мылысыз кёзлери бла къарай, иги къууум этерге кюреше, иги умутларын ышыра селешедиле кёпге тёзген таулу анала! Алгъаракъда, атлыла сатырлагъа тизилгинчи, Магомат аллай аналадан бирине эс бурду. Ол жашы бла селеше эди. Къара-

мыйыкъ жигит да, аны кӱчакълай, ийнакълай, ышара тынгылай эди. Бетин кӱыйын жылла жыйыргъан ана уа ӛз баласыны бетине аны сыфатын жюрегине тӱйреп кӱояргъа кюрешгенча кӱарай эди. Ананы эринлери бир затла шыбырдай эдиле. Ол жашыны сау кӱайтырын Аллахдан тилейми шыбырдай болур эди? Кӛзлери мудах болсала да, таулу ананы бетинде жилямукъ эсленмей эди. Эринлери уа не эсе да бир зат шыбырдай эдиле. Душман огъун аны сӱйген баласына жетдирмей кӱой деп, кӱадардан тилегени ишми болур эди? Ким билсин, алай ана жашы, аты абынмай, жаны саулай, аны кӱолуна кӱууанч кюнде кӱайтырын сӱе, анга кесин да ийнандырыргъа кюреше эди. Уруш отундан кӛпле кӱайтмай кӱаллыкъларын ол шӛндю арталда эсине кӱоймай эди.

Душман Кавказ таулары таба келеди. Таулу жашла уа, чамланган жюреклерини оту кӛкюреклерине сыйынмай, аны бла бетден-бетге тӱбеширге бара эдиле.

Нальчикни темир жол станциясына, бу жолча, кӛп адам бир заманда да келмеген эди.

Халкъ жашларын фронтха ашыра эди.

ЮЧЮНЧЮ КЕСЕГИ

I

Кӱыйыры-чеги болмагъан ӛзенни жай кюню, битеу кючюн бери тӛгюп кӱойгъанча, жазыксыныусуз кӱыздырады. Жаланда ат аскерчиле бугъунуп тургъан агъачда адыргы салкъын аяз чапыракъланы кючден кӱымылдатып ӛтеди. Кӛзкӛрмезге кетген ӛзенни экиге бӛлген суу да, бу кӱызылулукъдан кӱыйналгъанча, узакъ жолуна шош барады. Акъсылдым кюн а аны сакъ толкъунларында чайпалады.

Тӛгерекде аллай шошлукъ барды – битеу да дунияда уруш-кӱазауат, ӛлюм-кӱан да болмагъаннга ушайды.

Атлы эскадрон, агъачда бугъунуп, аскер буйрукъну сакълайды. Жашла кими кӱыртышха жатып солуйду, кими, атына да ариу сӛзле айта, сауут-сабасына кӱарайды, кими да, терекге таянып, бир жырчыкӱны мурулдай, ӛзенни кюнчыгъыш жанына кӱарап турады.

Аскер разведка билдиргенге кӛре, бу кӱыйыры-чеги болмагъан ӛзен бла фашист танкла ӛтерге боллукъдула. Табийгъат а, боллукъ кӱазауатха хазырланып тургъанча, терен шошлукъну кӱучагъындады. Сууну бери жанындан жангы кӱазылгъан траншейледе орналып тургъан аскерчилени жер бетли темир каскалары кӛрӱнедиле. Топла да

танкла келлик жанына боюнларын созуп сакълайдыла. Исси хауа да, ол кыйын сакълаугъа кшошулгъанча, сагъайып, уюп тургъаннга ушайды. Битеу да уллу дуния уллу шош-лукъгъа батылыпды. Алай бетлерин аулакъ желлери кюйдюрген, мангылайларын артха кетиую ачыуу жыйыргъан аскерчилеге ол жалгъан шошлукъ асыры тартылгъандан юзюлюрге жетип тургъан кыйылгъа ушагъанча кёрюнеди.

Магомет, къараторну боюнун сылай, жанында сюелип тургъан жашха къарады. «Мен муну къайда кёрген болурма?» Сора, иги тюрслеп къарагъанда, эсине тюшдю. Ол къарт анасы бла Нальчикни станциясында Магомет кёрген жаш эди. Жаш атлыны кызыл ингиликли бетине къарай, Магомет ёз сагъышында эди. «Энди бу берекетли жашаугъа, насыпха да жаратылгъан жаш адам, биринчи соймекликни кыуанчын да кёрюнчю, уруш отуна кирликди. Жазыксыныусуз къадар анга не кёзден къарар?..

– Сен душман танкланы кёргенмисе? – деди Магомет, жашха жууукълашып.

– Кертисин айтханда – угъай. Кинода болмаса, кёрмегенме.

Жашха тюгел жыйырма да болмагъаннга ушайды. Боллукъ сермеш а аны биринчи сермешиди.

– Къоркъмаймыса душман танкладан?

– Мен къоркъгъан башхады, – деди жаш, атыны боюнун къашый. – Аны айтхан окъуна айыпды: атым, юркюп, терс жанына алып кетер деп къоркъама. Бирда болмагъанча, жагъынлы «жаныуарды». Юйрениуледе окъуна бу манга къадыр кылыкъчыкъларын кёргюзте тургъанды.

– Да башхагъа алышып къойсанг эди уа?

– Угъай, алай жарарыкъ туююлдо. Мен алай ёмюрде да этмез эдим. Атам кулакланы огъундан ауур жаралы болуп жыгъылгъанда, муну анасы, тобукъланып, миндирип, жарасындан къан саркъа тургъан атамы алай келтирген эди. Артда, ол сейирлик байталгъа тайчыкъ туугъанда, атам аны манга атап ёсдюрген эди. Тайчыкъдан а, ма кёресе, быллай жиялнсырт чыкъгъанды.

– Да жашы анасына ушаса...

Ол кезиуде командирни, къамичи тауушуча, къаты ауазы эшитилди.

– Эскадр-он! Буйругъума тынгыла! Душман танкла ма алайтын ётгенлей, ызларындан келген мотоциклистлени бла жаяу аскерчилени жокъ этерге!

Аны да алай айтханы, кюнбатыш жанындан кёк кюкюрегенча таууш эшитиле башлады. Ол огъурсуз таууш, уюп тургъан хауаны жарып, чачып, уллудан-уллу эшитиле келеди. Энди уа ол дауур келген жанында тютюн къатышп букъу да кётюрюлдо.

– Хайт де, шуёхум, – деди Магомет дауур келген жанына сагъайып къарагъан жашха. – Сакъ бол, жигит.

Келедиле темир къалала. Акъ жорлары къаралдым къабыргъаларында жылтырай, душман танкла, огъурсуз гюрюлдеулері ёзенни толтуруп, сыйлы жерибизни ауур сынжырлары бла малтап келедиле. Душманны къара кючю, темир кубелеге кирип, бусагъатха дери шошайып тургъан хауаны титирете, тохтаусуз, алгъа келеди.

Жорлула кючлерине асыры базыннгандан, жаяу аскерчилерин да иги артха къоюп келедиле. Хар бири кесини ызында, парадха баргъанча, не алгъа ётмей, не артха къалмай.

Алайына, жыйырмадан аслам танк алгъа ётгенлей, кёкде къызыл ракета жанып ёчюлдю, танкланы ызларындан келген мотоциклистле бла жаяу аскерчилени онг жанларындан, уллу бичакълары шибиляча жашнай, атлы эскадрон тюзге ычхыннган самум желича чыкъды.

Кенг ёзенде цепь болуп, башларын ёхтем кётюрюп келген автоматчыла бла мотоциклистлени сатырларына атлыла арсарсыз кирип, бичакъ оюнну башладыла. Женглерин да къайырып, бизни тохтатыр кюч къайда деп келген солдатланы гынттылары къарап-къарагъынчы чачылды. Магометни кёз аллында бир такъыйкъагъа бу жер бетли душман солдатланы орунуна ол серебряковчу каратель отрядланы сатырлары кёрюндю. Ол оттуякъ къараторун бир жанына ауушхан мотоциклни юсюне бурду. Душман пулемётчу, ёлюм сепген сауутун атлылагъа буруп чыкъырдатды. Ма, аны аллына жете келгенлей, уллу бичагъын кётюрген атлы жаш, кёкюреги тешилип, жыгъылды. Автоматчы уа аны ызындан келгенни марайды. Алай Магометни уллу бичагъы башында жылтырап тюшгенде, душман аскерчи жаралы къабанча ёкюрдю. Магометни аты дагъыда бир душманны малтады. Къазауатчы Темирбаг, арада аз жыл озмагъанына да къарамай, ол онтогъузунчу жылдача сермешеди. Алай эндиги душманы алгъыннгыдан эсе кёп да къарыулу болгъанын ол ахшы биледи. Болсада Магометни шибиля къылыгы фашист солдатланы башларына чамланган халкъны дергича тюшеди.

Алайына Магомет, ызына айланганда, кёп болмай аны бла ушакъ этген жашны эследи. Эки да къачаргъа кюрешген солдатны ызларындан болуп, атлы жаш бирини башына уллу бичагъы бла узалды, экинчисин да жыгъар умут бла, деу къылычын жангыдан кётюрдю. Алай бирси жанындан атхан автоматчыны окълары жашны жаяча тартылып тургъан санларын бошайтдыла. Жаш, бичагъын да

къысханлай, алгъа сюрюшюп, бирси къолу бла кёкюрегин тутуп, атыны аллына жыгъылды. Магомет, душман автоматчыны абындырып, мыллыгын жашха атды, атындан секирип тюшдю.

– Хайт де, къарындашчыгъым. Бусагъат мен сени санбатха, жетдирейим. Душманла къачып баргъанларын кёремисе? Сен асланча сермешгенсе, жигитча. Энди хайт де. Мен бусагъат...– Магомет, жашны букъу жапхан башын кётюрюп, тегерекге адыргы эте къарады.

– Угъай, мен энди хазна болалмам. Мени урушум бошалды. Ойге къайтсанг, айтырса... Жашыгъыз, дерсе... Анама тюбемей къалма. Элибизге барсанг...

– Тохта, жигит, алай жарамайды. Сен неле айта тураса? Элинге да бирге барырбыз.– Магомет жашны суууй баргъан мангылайын сылады, ызы бла ёрге кётюрюп башлады. Алай жаш кавалеристни кёзлери, жашау жилтинлери ёчюлюп, дунияча, кенг, тенгизча, терен, булутсуз жай кёгюне аралып къалдыла.

Ёлюмню кюйсюз сыфатын Магомет бу жолгъа дери да кёре тургъан эди. Ёлюмсюз, къоранчсыз уруш къайда. Алай муну аллында, бир сагъат да болмай, жанында сюелип, бир тюрлю къайгъы болмагъанча ушакъ эте тургъан жыйырмажыллыкъ жашны былай кёз аллында жоюлуп къалгъаны кёпню кёрген, кёп сынауладан ётген Магометни темир жүрегин титиретди. Аны ол жүрегин энди къаты чамланыу бла ёмюрлю бушууну ачыуу бийледиле.

Ёлген тенгини кёзлерин жабыш, Магомет бошайгъан санларын кючден тюзетип къопду.

Бу жол къанлы сермеш хорлау бла бошалгъан эди. Чачтук этилген жаяу аскерчилеринден къурлай къалгъан фашист танкла алгъа барыргъа базынмадыла. Аланы тёртюсю ёзенни ийисли къара тютюннге алдырып тохтагъан эдиле, къалгъаны уа бир кесек сабырландыла.

Эскадронну командирини биягъы къанжал тауушлу ауазы эшитилди. Атлыла белгили жерлерине жыйыла башладыла.

Бушуу жүрегин бийлеген Магомет командирни сёзлерин жарты-къурту эшитеди. Жашла къууанадыла. Не десенг да, хорлау – хорлауду. Душман тийишли юлюшюн алгъанды. Жашла къууанадыла, къууанч а жүреклеге таукеллик къошады, жангы сермешлеге кёл этдиреди.

Командир, Магометте жанлап, къолун аны инбашына салады.

– Аперим, Османов. Кёргенме, бек ариу сермешгенсе. Жашчыкъгъа мен да кюеме, бирси ёлгенлеге да. Ала жигитлеча сермешдиле.

Ол да тюздю. Командир барысы ючюн да бушуу этеди. Хар бирине энчи бушуу – ол командирни къолундан келирми?

Къара тютюню эрип бошамагъан ёзенни жангыдан шошлукъ ала башлады. Анга зынгырдагъан шошлукъ дерге окъуна боллукъ эди. Алай ол бушууну да шошлугъу эди. Кетгенлеге къайтыу жокъ. Болсада Магомет дунияда бек уллу терсликге бу жашауларын энди башлай тургъан жашланы кетиулерин санай эди. Терсликни аты урушду. Анга жууаплыла уа аны башлагъанла, киши жерине киргенле, жаныуар муратларына окъ бла, от бла жетерге кюрешгенледиле.

Халкъны антлы дерти жетмей къаллыкъ туююлдо. Ёзге амал жокъду. Жаланда жазыкъсыныусуз отну къолундан келликди душман отун тунчукъдурургъа, жашауну ёлюмден сакъларгъа да.

Быллай кезиулеринде Магомет ол Кремльде олтургъан адамны юсюнден да сагъыш этиучюдо. Ол жукъусуз кечелеринде душманны ууатыр амалны излеген акъылманны юсюнден. Уллу орус халкъны, уллу Совет къыралны таркъаймаз кючюне Магомет, айхайда, ийнанады. Алай Сталинни жютю, терен, закий да акъылына, аны таукеллигине да ийнанады. Бачаманы уруш башланган кюнледе айтхан сёзлери аны акъылындан арталда кетмейдиле. Магомет бу къыйын заманда къыралны оноуун аллай адам этгенине къууанады. Ол, Сталинни атына, аны ишине кертичи болур ючюн, жаннган отха да кирирге хазырды. Сталин бла Ата журт деген сёзле Магометге бир магъананы тутадыла.

Тюзюн айтханда, Магомет ол кезиуде бу уруш не къыйын сынау болса да, халкъ андан терк къутулур деп оюмлай эди. Энди уа, душманны, аны кючюн да кеси кёзю бла кёрген аскерчи бу алай терк бошаллыкъ къазауат болмагъанын сезип башлагъан эди.

Магомет билмеген, ол арталда сезмеген а башха зат эди... Атлы аскерни кимни эсе да терс буйругъу бламы, огъесе къадарны куюскюзлюго бламы, бу къыйыры, чеги болмагъан ёзенде айтып-айтмазча сынаула сакълай эдиле. Кавалеристлеге болмагъанча ауур борч – къурч кубели душманны тохтатыргъа салынган эди. «Уруш деген – урушду», – дегендиле французла. Алай урушну да уруш биледи...

Аллай оюмла къайнай эдиле къазауатчы Темирбашны акъылында.

Бу къайгъылы шошлукъ алай кёп бармагъан эди. Къаты чамланган душман биринчи урушу бла бет жарыкълы болалмагъаныны, айыплы ууатылгъаныны дертин жетдирирге ашыгъа эди. Жангы чабыуулну хазырлай эди.

Ахырында кёкню душманны къара къузгъунлары жапдыла. Бомбала шошлукъгъа юйреннген ёзенни отха алдырадыла. Душманны бомбардировщиклери бу жерни жанлы

затын сау кьоймазгъа, кюйдюрюрге, жокъ этерге кюрешедиле. Ынычхайды жер, жашил чапыракълы терекле, жаралысы, сауу да ёретинлей кюе ёледиле. Кюнню кёзюн огъурсуз къара тютюн жабынды. Ызы бла биягъы танкланы тыхырдагъанлары эшитилип башлады. Санап-саны болмай келген душман кюнню, темир къалаланы артларына бугъууп, гуппур болуп келген жаяу аскерчилени гынттылары эслерча селейгенликге, ала, къажымай, алгъа келедиле. Биягъы топла душманны марап атадыла, бронебойщикле, окълары тауусулгъанда, гранат къысымларын къолларында къысханлай, танкланы алларына чыгъадыла. Атлы эскадронну жашлары душманны жаяу аскерчилерини башларында уллу бичакъларын жашнатадыла.

Магомет, жиядан бошланган садакъ окъча, битеу къайгъыларын, сагъышларын кери этип, оюмун, кюч-къарыуун бир туюмчекге жыйып сермешеди. Быллай кезиуледе аны эси, акъылы жаланда бир затха бойсунупду. Аны аллында – душман. Аны башында сермешни бир жоругъу – не сен, не мен. Эки да жыйырма жылдан асламны къоратхан кызыл партизан, энди уа Ата журтну атлы аскерчиси Магомет бир такъыйкъагъа аллында, кёзлери чыгъаргъа жетип, арха сюрюшген душманны сыфатын эследи. Уллу бичакъ фашист автоматчыны башына элия болуп тийди.

Къарангы кёкден санлы бирде жай кюнню кыызгъан кёрюмдюсю чыгъады. Сора, бу бола тургъан сермешден юркгенча, жангыдан къара булутну артына ташаяды.

Алайына Магометни атыны аллында жер жарылгъанча, кёк жашнагъанча болду, атлыны кёзюн къара туман жапды. Ызы бла уа танкланы гюрюлдегенлери, топла атылгъаны, жаралы атланы кишнегенлери – барысы да, узая кетип, терен къуюгъа тюшгенча болдула. Дунияны къарангы шошлукъ бийледи. «Эй, аман жаш, не тапсыз кезиуде абындынг... Ишле былаймы бошалып къаладыла?..»

II

– Маго-мет. ОзманOFF Магомет... Сен сизни магометан Аллахыгъызгъа ыспас этерге боллукъса. Ол санга иги кёзден къарагъанды. Жаралы болуп жатханда, сени не танк малтаргъа боллукъ эди, не да, жанынг саулай, къабыргъа туюшуп къалыргъа боллукъ эдинг. Магометан Аллахыгъызгъа, тюзюн айтханда уа, уллу герман аскерге, сени ёлюмден къутхаргъан аскерге ыспас этерге керекди.

Магомет кёзлерин кючден ачханда, къарамы ушакъ этген бла бетден-бетге тюбешип къалды. Сары шинли узун-

бет душман офицер, сёзлерин чайнагъан этгенча, айырып-айырып, бир тюрсгю ауаз бла айтады. Аны урходук бетли кёзлеринде не жаньу, не жан ауруу эсленмейди. Адам ёл-тюргенде да, ол кёзле хазна тюрлене болмазла. «Эй, аман киши, къолларына тюшюп тураса да... Огъесе бу огъурсуз тюшмюдю?» Магомет, ол тюшден уяныргъа кюрешгенча, башын хыны тепдирди. Кёзю къарангы этди. Кёкюреги, санлары да исси суу къуюлгъанча болду. Бир кесекден Магомет жангыдан кёзлерин ачды. Душман офицерни къансыз бети седирей тургъан тумандача кёрюндю. Аны ауазы сабыр эшитиледи, кеси да, саусуздан къарамын алмай, би-ягъындача, сёзлерин бёлкюп-бёлкюп айтады:

– ...Халынга кёре, сен къорккъакъладан болмагъанынг а белгилиди. Алай болмаса, темир танклагъа уллу бичагъынг бла чапмаз эдинг. Мен кёргенден, сен алай бек жаш адам да туююлсе. Сора кеси ыразылыгъынг бла кесинги ёлюмге нек ата эдинг? Огъесе алай большевик комиссарламы юйретгендиле? Кавалерия танклагъа къажау чыгъып ким кёргенди?! Акъылсыз иш...

«Была мени арсарсыз къаплап нек къоймагъандыла? Огъесе этген ишлерин жулургъамы кюрешедиле? Эшта, со-руу этерик болурла...»

– Маго-мет Озма-нофф... – Немец офицер, бу атны бу жол-гъа дери къайда эшитген болур эдим дегенча, сагъышлы айтды. – Биз сени ал бурун аскер жесирлени лагерине иерик-биз. Уруш бошалгъандан сора уа, туугъан журтунга къай-тырса. Алай муслийман жашланы кеси ыразылыкълары бла къуралгъан аскерлерине киреме десенг а, барыбызны да ыразы этериксе.

– Кирмесем а, не боллукъду? – деди эндиге дери жукъ айтмай тургъан Магомет.

– Да... аны жашырмай айтайым. Сен жаш адам тю-йюлсе. Таш карьерде иш мардала уа бийикдиле. Жашла бла тенг ишлеялмасанг, къыйналыргъа тюшер. Низам а анда бек къатыды. Къорккъутур муратда айтхан сунма. Мен ишни болушун айтама. Муслийман аскерде уа туугъан жеринги большевикледен эркин этерге болушуп, махтау, ыспас да алып, бет жарыкълы къуллукъ этерсе.

– «Махтау, ыспас да алып», – деди Магомет, жарсыулу ышара. – Аны акъылы бусагъатда бирда болмагъанча къы-зыу ишлей эди. «Была сатхычладан аскер къураргъа му-рат эте эселе, эшта, ишлери алай хоча болмаз. Унамасам, айхайда, жояргъа болурла. Алай угъай, малгъунла. Осман улу темир башын эндиге дери сизге къуллукъ этерге деп сакълап келмегенди. Ол, лагерьдеги жашла бла танышып,

ышангылы адамла табыш... Болсада къачханны да къачхан биледи...» Сора Магомет, башын кётюрюп, офицерни соруулу бетине къарады:

– Мен сагъыш этейим. Быллай иште сагъыш керекди, – деди Магомет таукел ауаз бла.

– Игиди, – деди душман офицер арсарлы ауаз бла. – Сагъыш этерге да керекди. Хайт де, жигит кавалерист, лагерьде да тубеше турурбуз.

Фашист офицер Магометни жыл санына бошдан эс бурмагъан эди. Урушха дери жыллада Кавказда бола тургъан бу кёпню кёрген бёрюню таулуланы адетлерини юсюнден да хапары бар эди. Муслийман халкълада жашы таматагъа хурмет этген, сёзюне тынгылагъан адетни да ол биле эди. Алай болгъаны себепли, бу эки жыйырмадан иги да атлагъан адам жашыракъланы ауузуна къараталлыкъды, ала-ны, барысын болмаса да, асламын муслийман легионнга тартыргъа болушаллыкъды деп оюм этеди душман офицер. Аны жумушуна таматалары да уллу магъана бере эдиле, аллындан окъуна ишин хыны-сухусуз, сабыр бардырыргъа буюргъан эдиле.

...Узун эшелон кюнбатышха баргъанлы, юч кюн бла юч кече болады. Ахырында жесирлени, бу ийисли вагонладан чыгъарып, жер бетли жюк машиналагъа миндирип, дагъы-да иги кесек элтедиле. Магометни башын къайгъылы сагъышла бийлепдиле. Не къадар жерни ууучлагъанды бу кю-йсюз душман... Айхай, къайры къачарынгы да бил-сенг а...

Ауур машинала, гюрюлдей кетип, эки да уллу суудан ётдюле, сора ол лагерь дегенлерини къатында тохтадыла.

...Тёрт да жанындан тынгылы бегитилген лагерь къл-лын агъачлы дуппурланы этегинде орналыпды. Тёрт да мюйюшюнде уа бийик агъач кълалалада кълалауурла айла-надыла. Тёгерекни бир ауур шошлукъ бийлепди. Битеу да дунияда урушла тохтап, битеу да жер башында кълзауат ёртени ёчюлюп тургъанча кёрюнеди.

Магомет узун кълангаладан жарашдырылгъан баракны къл-быргъасыны бийигинде ишленген терезеге къларап турады.

Алайына ол булутсуз таза кёкде бир уллу кълушну эсле-ди. Къланатларын кълакъмай, жеринден тепмей тургъан ол кълуш кълаугъалы жерни башындан бу мингле бла адамла-ны къладарларына жарсый къларагъанча кёрюнеди.

Магометни эсине ол узакъда кълалгъан отлу жылла кел-диле. Ма ол сууукъ кълыш кюн Таттука бийни карательле-ри бутун-кълолун байлап, ротмистр Серебряковха кълурман-лыкъ этерге тутхан Темирбаш да, эркинликни бийи, таула иеси кълара кълушха былай сукъланып къларай эди. Ёлюм

бла бетден-бетге тубеше келген Магомет жашаудан, эркиндикден, кюрешден ол заманда да тюнгулмеген эди... Кертиди, шендюгю душман акъладан эсе кеп да кере кючлюдю, аны темир тузагъындан къутулгъан а, айхайда, алай тынч болмаз. Магомет биледи, къанлы къазауатда аны мингле бла тенглери сермешедиле... Алайды да, энди ишни башы – душманны бу темир тузагъындан къутулуп, къолгъа жангыдан сауут алыуду. Магомет башха жол болмагъанын биледи. Ол, жангы сынаулагъа хазырлыгъын сезе, кекюрегин толтуруп солуду.

Терезе къатында сюелген Магометге бир къара шинли арыкъ санлы жаш жанлады.

– Къушхамы сукъланаса? – деди жаш татарча. Сора, Магометни къатында сюелип, къолун аны инбашына салып, терен ахтынды.

– Къушха сукъланмагъан ким барды? Бютюнда бизни халыбызда, – деди Магомет. Ичинден а оюмлайды: «Былай кезлери болгъан жашха ышаныргъа да боллукъ болур. Сатхычха арталда ушамайды».

– Мени атым Асатды. Татарлыма. Сени Кавказдан болгъанынгы да билеме. Мен мында, бу лагерьде, тургъанлы, эки ай болады. Ышана эсенг, ушакъ этейик. Мен санга ышанама.

– Мен да, – деди Магомет, татарлы жашны мудах кезлерине, ачыкъ мангылайына къарай. Хау, бу сатхыч туююлдю. Аны неден билдинг деселе, Магомет арсарсыз жууап табып къоялмаз эди. Алай бу замансыз къартайгъан жашны кеп ызлыкълы мангылайында, мудах кезлеринде, ёхтем къарамында да Магомет бир тюрлю харамлыкъны-хыйлалыкъны суратын табалмады.

– Бери келгенлени асламы ол легион дегенлерине барыргъа суймейдиле. Аланы хор бла келтиргендиле. Болса да арабызда сатхыч болургъа да боллукъду. Бизни ал кезиуде ишлерге элтип турлукъдула. Алай эсе уа, къачаргъа амал излерге керекди. Биз бир иги къауум болуп къачсакъ, бир-силе да бизден юлгю алырла деп умут этеме.

– Да агъачны тегерекде иги кесеги къырылыпды.

– Айта турама да – ишлерге элтирге боллукъдула. Каторга ишлеге, таш ташыргъа дегенча.

– Тургъан жерибизни таниймыса? – деди Магомет, Асатны бетине тюрслеп къарай.

– Ма анда, ол тебендеги дуппурну ары жаны – Югославияды. Анда къаты партизан уруш барады. Хайт десек, алагъа ёталыргъа боллукъбуз. Ишни башы таукеллик бла теркликди. Ангылаймыса?

Магомет сагъышлы къарамын кём-кёк кекню төртгюл ке-

секчигине буруп оюм этеди. Ол, айхайда, ангылайды ёзге амал болмагъанын. Аны бла бирге шёндю ол жюрегини хыны тебе башлагъанын да сезеди. Аны кёз жилтинлери жыйырмадан аслам жыл мындан алдача жанадыла. Ол, хыны бурулуп, Асатны соруулу бетине таукел къарап, ышара айтды:

– Хау, къарындашым. Насыбыбыз тутса, биз алыкъа сермеширбиз. Болалмасагъ’а... аманлагъа къошулуп, аман атлы болгъандан эсе...

– Ангылаймыса сен, быланы Сталинградны, Кавказны да алып муратлары оюлгъан болур ансы, легион къайгъыгъа да нек кире айланлыкъ эдиле?

– Сен бу хапарланы къайдан билесе?

– Э, Магомет къарындашым, бу мени, бир деп санагъанда, тёртюнчю лагеримди. Урушну биринчи кюнлеринде окъуна Минскни тийресинде къуршоугъа тюшгенли бери... Ол узун хапарды. Артда айтырма... Биринчи къачханымда, тутхан эдиле да, башха лагерьге атхан эдиле. Ма алай, айлана келип, муслийман лагерьге тюшюп къалгъанма. Мен ангылагъандан, мындагъыла юч къауум боладыла. Лагерьни асламы фашистлени, аланы мыртазакъларыны да сёзлерине ийнанмайдыла. Тап тюшгенлей, къолгъа сауут алып, сермеширге хазыр жашладыла – патриотладыла. Экинчи къауум – къоркъуп, жунчуп, башлары хайран болуп тургъанладыла. Алай душман къауум да барды.

...Кече, жесирле жерлерине орналып бошагъандан сора, Магометни къоншусу Асатха бир жаш къагъыт журунну узатды. Ол а, аны окъуп, жашха ыразылыгъын билдире, кёз кысып, ышарды. Сора къагъытны Магометге да кёргюзтдю.

Къагъыт журунда жазылгъанны Магомет, жюрегини къаты тебиуюн сезе, къайтарып-къайтарып окъуйду:

«Жолдашла, совет Ата журтубузну жашлары! Фашист уучлаучула бла аланы шапалары бизни алдаргъа кюрешидиле. Ала бизден сатхыч аскер къауум къурагъа умут этедиле. Ол амалсызны ишиди, нек дегенде герман аскер, ууатылып, артха къачып келеди, бизни уа къарындашларыбызгъа къажау сауут алып чыгъаргъа чакъырадыла. Алай ол болмаз ишди. Фашист уучлаучулагъа бла аланы шапаларына – ёлюм! Жашасын хорлаулу Ата журтубуз!»

– Къалайды? – деп, Асат къарамы бла сорду.

Магомет, ыразылыгъын билдире, баш бармагъын кёргюзтдю.

– Энди муну адамла окъурча жерге тагъалсакъ...

– Аны манга ышанып буюрсагъыз, тынгылы этерге кюреширме, – деди Магомет, битеу да баракны жарытхан жангыз лампаны тюбюнде айланган къалауур таба къарай.

Ол чыракъны мутхуз жарыгъы туюлю-башлы нарланы узун столгъа айланган жанларын жарытады. Къабыргъаланы жепилеринден ётген аяз аны чайкъайды. Аны бла бирге битеу да барак къымылдагъанча кёрюнеди. Энди танг атаргъа да алай кёп къалмагъанды. Къалауур а, теке къалкъыгу эте, узун столну къыйырында олтурады.

Бир кесекден, жангы эрттенликни биринчи жарыгъы төртгюл терезечик бла киргенлей, ол къалауур, эки кёзю да къутургъан бугъаны кёзлерича къызарып, нарланы ортасы бла ары-бери ёте, къычырып, халкъны уятды. Эрттен санаугъа тизилерге буйрукъ берди. Жесирле, жерлеринден туюшуп, эки жанындан да ол узун столну узунуна тизилишдиле. Аланы алларында ары-бери атлап айланган къалауурну төртгюл аркъасында уа къагъыт журун тынгылы туюрелипти. Аны жазуларын иги окъугъуз дегенча, къалауур ары бла бери эки да кере сабыр атлай озду.

Аш келтириучюле келгенлей, къалауур тышына чыкъды. Алай, ол кезиуден башлап, жесирле аны бирда кёрмеген эдиле.

Эрттен аш бошалгъанлай, битеу да лагеръни жесирлерин төртмюйюш майданга тиздиле.

Жарым сагъат да озгъунчу, майданны ёрге жанында салынган столну къатына эки да немисли офицер бла бирге бир жангы тюрюл аскер кийимлери бла алаша бойлу, арыкъсуу, чалбаш кишичик келди. Анга шинтик бердиле, алай ол, баш ийип, ыспас этди, олтургъан а этмедди. Чалбаш кишичик, бёркюн да столну къыйырына салып, майданда тизилип тургъан жашлагъа, аланы ичинде бир бек керекли адамны излегенча, тюрслеп къарайды.

Ахырында, ол, арыкъ къолу бла баш къашхасын сылап, жанындагъы офицерлеге бир затла айтды, сора къычырыргъа хазырланган хоразча, боюнун созуп, инбашларын къымылдатып, назик ауазын эшитдире, сёлешип башлады, орус бла тюрк сёзлени къатышдыра.

«Багъалы къарындашларым, шуёхларым! Биз барыбыз да, Уллу Аллахдан тилей, сакълап тургъан кюн жетгенди. Биз барыбыз да уллу герман аскерни болушлугъу бла кесибизни динибиз ючюн, жашау низамыбыз ючюн антлы къазауатха кирирге эркинлик алгъанбыз. Биз энди Уллу Аллахуталаны бизге буюргъан сыйлы жумушун къаныбызны-жаныбызны аямай тамамларгъа керекбиз. Бу сыйлы кезиуде муслийман аскерге кеси ыразылыгъы бла кирирге суйгенле, былай келип, бу къагъытха къол салыгъыз, къарындашларым.

Келигиз, бизге берилген онгну хайырланайыкъ, бу на-

мыслы ишни башлайыкъ. Огъурлу кюнде, шуёхларым, тенглерим! Мен биринчи болуп къол салама».

Къартчыкъ, ийилип, къагъытны тюрюнде неле эсе да тырнады. Сора, бир магъаналы ишни толтургъанча, ышарып, белин тюзетди. Къарамын жашлагъа буруп, сагъайды.

Андан-мындан бир юч-тёрт адам, башларын энишге бошлап, стол таба атладыла.

– Келигиз, келигиз, къарындашларым, – дей, чалбаш кишичик алагъа жалгъан ышарыуу бла тюрюбеди. – Шуёхларым, – деди ол бирсилеге бурулуп. – Бизге быллай онг артда бериллик тюрююдю!

«Аны уа керти окъуна айтып ийдинг, малгъун сатхыч», – деди Магомет ичинден. Сора Асат тургъан тизгиннге да кез жетдирди. Тенги, кез къысып, ышарды. Арт кезиуде бардыргъан ишлери зырафына кетмегени Асатны, Магометни да къууандырады.

Батальонну политругу Асат Нигматулинни бла Магомет Османовну башчылыкълары бла баргъан иш, ким биледи, ненча кёлсюзю кёл этдирген болур эди, ненчаланы жүреклерине таукеллик берген болур эди?

Ахырында, фашистле бла аланы шапалары муратларына жеталмагъанларын сезе тебирегендиле. Алай не амал? Офицерле жесирлерини сатырларына сынчылап къарайдыла, чамланганларын букъдурургъа кюрешедиле.

Чалбаш кишичикни бети жарсыулуду, ол насыпсыз къарамын, садакъа тилегенча, жесирлени сатырларына бурупду. Алай аны кёлюн кётюрюрча, бу къыйын увахтыда эс тапдырырча затны табалмайды. Жаланда арыкъ бармакълары бла къара минчакъланы санай сюеледи. Душман офицерле да энди анга уллу эс бурмайдыла.

Ол къагъытха къол салгъан къауумчукъдагъыла да, терсликлерин сезгенча, баштёбен болуп турадыла. Фашист офицерле кеси араларында къысха ушакъларын этгенден сора, жесирлени, элтип, баракларына жыйдыла.

III

Лагеръни оночулары ол «муслийман легион» дегенлери бла муратларына жеталмай кълалгъанларын ангылагъанда, бу иште «терсликлери» болгъанланы излей башладыла. Ишекли болгъанларына соруу этип да кёрдюле. Алай бет жарыкълы болмадыла. Лагеръни баракларында политрукла болгъанларын ала, айхайда, сезе эдиле. Алай кълан кийимли жесирлени ичинде аллайланы тапхан, эшта, тынч иш болмаз эди. Ол «легион» дегенлерине ётюр, тизмеге жаздыргъанла да хазна жукъ айталмадыла.

Ол кече лагеръни бараклары, бирси кечеледеча, тауушсуз эдиле. Жаланда ара майданда бла агъач къалалада жанган чыракъла, салкъын кечени сакъ къалауурларыча, сериуон аязда чайкъала турадыла.

Жесирле жангы кюн алагъа къаллай сынаула хазырлагъанын билмейдиле. Ол кечени белинде лагеръни оноучуларына келген жангы буйрукъну да билмей эдиле.

Магомет къайгъылы сагъышларына батышды. Болгъан алайлай къалмазын ол ангылайды. Алай энди душманда не умут болур?.. Магомет, башын акъырын кетюрюп, Асат таба къарады. Болсада анга белги бералмады. Жангы къалауур, столну къыйырында укуча чөгюп, тегерекге-башха сакъ къарай тура эди.

Сайлау жокъду. Быладан бир тюрлю жазыкъсыныу сакълама. Къолдан келгени къадар, бир амал табып, къачхандан башха, жол жокъду. Душман огъу жетип абындырса уа... не этериксе? Бу огъурсуз урушну отунда мингле, миллионла... Угъай, кюреш бошалмагъанды, жолдаш. Къолда кюч, жүрекде от болгъан къадарда...

Магомет ахырында, кезлерин къысып, тынгысыз жукъугъа бёленди.

Душманны оноуу уа, «легионнга» къошулмагъанланы, Германияны ортасына элтип, башха лагерге къошаргъа эди. «Ышангысыз» жесирлеге аллай оноу этгенликге, фашист къуллукъчула, «легион» дегенлерин къураргъа умутларын а къоймагъан эдиле. Кетгенлени орунуна жангыланы келтирип, ишни жангыдан башларгъа мурат эте эдиле.

Танг белги бере, жесирлени лагерь майданына чыгъардыла... Асатны бетинде таукелликни кёргенде, Магометни да кёлю кетюрюлдю.

– Хазырмыса? – деди Магомет, арлакъда жюк машиналаны эслегенде.

– Хау, – деди Асат.

Жесирлени элтген аскер машинала, лагеръни арбазындан чыгъып, къыланчлы жолгъа бурулдула. Ёр башланганы себепли, ала, теркликлерин азайтып, къаты гюрюлдей барадыла. Машиналаны жесирле тизилип олтургъан кюбюрлерини ал мюйюшлеринде уа экишер автоматчы орналыпдыла. Жесирле уа, бири бирине къысылып, тобукъларын къучакълап олтурадыла.

Магомет къалын агъачлы дуппурлагъа, сыртлагъа, кюнбатыш жанында узакъда кёрюннген тау таракълагъа къарайды, ёз журтун – Кавказ тауланы – эсгередиди. Дунияча, чексиз, тенгизча, уллу кёрюннген ёмюрю, къазауатлы жыллары, къууанчлы, насыплы жыллары да аны кез аллы бла ётедиле. Жыйырмадан артыкъ жыл мындан алда, андан

кечирек да жоюлгъан тенглери ни огъурлу сыфатлары, аны бу урушну отуна жилимай ашыргъан юйдегисини мудах кёзлери, ол танк урушда жыгъылгъан жаш кавалеристни къанлы сермешни аллында сабийча ышаргъаны. «Не кёп жашадынг, шуёхум. Темирбаш деп санга, кертиси бла да, бош атагъан болмаз эдиле. Алай, къадар ёлген тенглеринг ючю да сен жаша деп буюргъан эсе, къалгъан кюнлеринге, ол сени сакълап тургъанлагъа да жарыкъ бетден тюрберча бол. Къазауат бошалмагъанды, жолдаш Османов».

Ёр жол бла баргъан машинаны бир тюрсю гюрюлдеуеу башны жалкъытханды, жукъугъа тартдырады. Автоматчыны темир каскасыны тюрбюнден къарагъан кёзлери, аны автоматыны темирича, сууукъдула. Мындан бир тюрлю ахшылыкъ сакълама. Жумушун бек тынгылы тамамлар. Да сейирмиди? Тенглери фронтда, керти сермешде, болгъанда, бу уа къарыны токъ, иши уа – сауут-сабасыз жесирлени сакълагъан. Нек эсе да кёзлерин да къакъмай къарагъанча кёрюнеди. Кёзлерин ачханлай ишми жукълай болур? Аллайла да бардыла дейдиле. Ким биледи? Бирси къалауур а, хар машина къалтырагъаны сайын, алгъа учхалагъан темир каскасына автоматыны быргъысы бла къатылады, бир-бирде уа къарамын жесирлени башлары бла узакъгъа ийип, ахтынады.

Магомет кёз къыйыры бла Асатха белги берди. Олсакъатда аны жүрегини хыны ура тебирегенин аллындагъы автоматчы окъуна эшитип къоймагъа эди дегенча сагъыш этди.

Алайына, машинала жангы айланчха жетгенлей, душман автоматчыны аллында олтуруп келген Асат, жаядан ычхынган окъча атылып, къалауурну боюнуна илинди. Бирси автоматчы алагъа бурулгъанлай а, Магометни, салтача, ауур жумдуругъу немис къалауурну бетине келишди. Сауут къоллу болгъан Магомет, санларына жангы кюч къошулгъанча, битеу кюч-къарыуу къаты жукъудан уянганча, машинадан секирип тюрсю, сора, ызына айланып, машинаны кабинасына автоматны бир-эки чыкъырдатып, ташайды. Бирси жесирле да къозгъалдыла. Иги кесек чапхандан сора, Магомет ызына къарады. Ол Асатны, бирси тенглерин да излейди. Ызларындан келген машинаны автоматчылары бла офицерлери да тегерекге аяусуз от ачдыла.

«...Уруш бошалмагъанды, Темирбаш. Сени жулдузунг батмагъанды, кюймегенди, жолдаш Османов. Къолда сауут, жүрекде уа от болгъан къадарда, тёрт да санынга ие болгъан къадарда, сени жулдузунг жаннганлай турур. Алайды

да, къазауатчы Темирбаш, къадарынг – къолунгдады. Сен ниетинги ёмюрде да сатмагъанса, сени жолунг, биринчи сауут алгъан кюнюнгден окъуна, эркинлик бла тюзлюкню жолу болуп келеди. Сен душман тузагъына да тюше келгенсе, сени бюгерден, бууардан да аямагъандыла. Сени байлар жип, сени жыгъар окъ алыкъын ишленмегенди. Жулдузунг а, аны аллы бла бир-бирде къара булут ётсе да, жарыкъ жанганлай турады. Алай эсе уа, Туугъан журтуну кертичи жашы Темирбаш, сени большевик жюрегингде къан жюрюген къадарда, жолунг болсун, мурагынг толсун!»

Магомет, къыланч жолдан иги да узайгандан сора, ызына къарап кёп турду. Ахырында ол алайда жыгъыла келген Асатны эследи. Халына кёре, жаш бутундан жаралыгъа ушайды. Магомет, аны аллына ийилип барып, Асатха къолун узатды. Жашны халы осал эди. Базыкъ бутуну жарасындан чыкыгъан къан лагерьли къолан кёнчегини бутлугъан жибитип эди. Жашны бети агъарып, мангылайын а сууукъ тер басып эди. Ол, антлы тенгин аллында кёргенде, къарыусуз ышарып, жыгъылды.

– Хайт де, Асат, хайт де. Энди бир кесекчик къалгъанды. Энди ала бизни жеталлыкъ туююлдюле. Эслеймисе, къалай татлыды эркинликни хауасы! – Магомет, жашны къолтугъуна кирип, къолу бла белинден тутуп, бирси къолу бла да терек тамырланы къармай, ёрлеп башлады.

Бир кесекден автомат тауушла, узая кетип, эшитилмей тохтадыла. Магомет, кючю-къарыуу таркъая баргъанын да сезе, ызына дагъыда къарайды. Энтта да къутулгъан жашла болурламы?.. Ауушха дери уа, кертиси бла да, алай кёп къалмагъанды. Автомат тауушла таркъайгъанлыкъгъа, немислиле алыкъына къачханланы излерге кюрешириклерин ол, айхайда, биледи. Алай хар жангы атлам – къыйынданкъыйын, санларына уа къоргъашин эритилип къуюлгъанчады. Бу къалын агъачны къыйыры-чеги кёрюнмейди.

– Магомет, къарындашым, мени ишим битгеннге ушайды. Ичим кюе турады. Кёкюрегими ёртен алыпды...

– Бир кесек тёз, жаным, – деп, Магомет амалсызгъа къалып, тегерекге-башха къарайды. Алай бу тийреде не суу, не шаудан болмагъанына жарсыгъанын тенгине сездирмезге кюреше, къургъакъсыгъан эринлерин жалай, Асатны аркъасына кётюрдю. – Бир кесекчик тёз, къарындашым, эркинликни хауасы... сеземисе. Биз алыкъа...

Алай къарыуу арталда тауусулуп, санлары да бошая башлагъан Асатны мангылайына къол аязын салып, биягъы тохтады. Жашны сакълаялмазгъа боллугъу кёкюрегин кюйдюре, Магомет, кёзю къарангы эте, уллу эмен терекни тамырына чёкдю. Быллай къыйынлыкъладан ётюп, ахы-

рында эркинликни хауасындан башы төгөрөк айланган Магометтантигы тенгине болушургъа кюрешеди, аны жапса-рады, алай ауазында окъуна амалсызлыгъын сезеди.

– Айып этме, Магомет. Мен... санга бу ишибизде, билеклик этер орунуна... ауур жюк болуп къалдым. Туугъан жеринге къайтсанг, анама хапар айтырса. Ма былай да, былай, жашынгы киши жеринде... Бутуму уа арталда сезмейме.

– Угъай, шуёхум, ахыр кюрешле энди боллукъдула. Сен хайт де, былайда къалыргъа бизни эркинлигибиз жокъду. Аха, бусагъат, – деп, Магомет къайын терекни эслеп, мыллыгын анга атды. Эки къолу бла да терекни къабугъун тырнап, жыртып, сууун чыгъарды. Сора къайын сууу, тамычы-тамычы болуп, саркъып башлагъанда, аны мант чапыракъгъа жыйып, элтип, Асатны къургъакъсыгъан эринлерине къуйду. Салкъын чапыракъны уа жаралы жашны мангылайына салды. Асат бир кесек эс жыйгъанча кёрюндю.

Дагъыда жыйырма атлам... Алайына, тюз да аллында чырпыланы къымылдагъанларын эслеп, Магомет, къайгъылы болуп, сагъайды. Бир къолундагъы автоматын ары бурду. Ахырында уа бир ангылашынмагъан тилни эшитди. Ол, ангылашынмаса да, немис тилге уа ушамагъанын ол бек терк ангылады.

– Кимсе? – деди Магомет орусча. Ызы бла уа, автоматын да бошламай, Асатны жерге тынч салып, къарамын а ол чырпыладан алмай, алгъа атламла этди.

Болсада, эки жанындан эки адам чыгъып, Магомет ауузу ачылгъанлай къалды. Эки да уллу ёсюмлю жашны боюналарында немис автоматла болгъанларын ол эследи, алай алааны кийимлери, сыфатлары да была душман болмагъанларын билдире эдиле. Жашладан бири – мыйыкълы, кенг жауурунлу гёжеф а – ышаргъан окъуна этди.

– Кийимлеригизге кёре, лагерьден къачхансыз да? – деди бирси жаш орусчагъа ушагъан тилде.

– Хау, алайды, – деди Магомет, болсада автоматын а бошламады. – Сиз кимсиз?

– Биз, шуёхум, югославлылабыз. Андан сора сорууунг бармыды?

– Жокъду, жолдашла, – деди Магомет, къууаннганын жашыраламай. – Бу жашны элтирге болушугъуз. Мен Магометме. Муну аты да Асатды.

Югославлы жашла Асатны жарасын дарман чапыракъла салып байладыла. Магомет а ол къушбурун мыйыкълыгъа сейир этип къарайды. «Мен муну къайда кёрген болурма? Антсызма, бу таулу жаш тюйюл эсе!»

– Сени атынг, миллетинг неди, кимладанса? – деп окъуна сорду Магомет.

– Мени атым Мехметди, Черногорияданма..

– Сыфатларыгъыз бла да узакъ кёрюнмейсиз, – деди Асатны жарасына къарай тургъан сербли жаш Веселин. Сора татарлы жашны жапсара айтды: «Жаранг, шуёхум, шёндю алай къоркъуулу тьююдю. Алай артдаракъда гангрена болуп къалыргъа боллукъ эди ансы. Къанынг кёп кетгенди, къарыусузса. Болсада хайт де. Оруслула айтычулай: «Сюек болса – эт къозлар». Алаймыды?

Асат анга биринчи кере къарыусуз ышарды.

Партизан жашла да, лагерьден къачхан Магомет бла Асат да партизан лагерьге кече белинде жетген эдиле. Ала, бир кесек солуп, эс тапханлай, къошларына орта бойлу бир гуппуракъ чалбаш киши кирди. Ол жангы къонакъла бла жарыкъ саламлашды, Асатха къарагъан докторгъа да: «Къолдан келгенни аяма, жашны теркирек аякъ юсуне эт», – деди. Ызы бла, Магометни тышына чакъырып, кесини къошуна элтди.

Партизан командир Магометни хапарына уллу эс буруп тынгылайды, аллындагъы картагъа да бир-бирде, узалып, белгиле салады.

– Сен айтханнга кёре, лагеригиз былайдады. Ол, эштада, кёп болмай ишленгенди, – деди партизан командир. – Аскер кючлери уа къаллай бир болур?

– Да ол «легион» дегенлерине жаздыргъанланы къошмай айтсакъ, бир эки взвод чакълы уа бола кетерле.

– Легиончуланы уа нек санамайса?

– Кёп тьююдюле. Сора, алагъа алыкъын сауут да бермегендиле. Бек да ышана болмазла дейме.

– Аны уа билмезсе, – деди командир, башын сагъышлы булгъай. – Ачыкъ душмандан эсе сатхычла бек огъурсуз болуп да билебиз. Алай, шуёхум, уллу ишле энди боллукъ болурла. Совет Аскер фашистлени, тохтатып, ызларына къууа тебирегенли, битеу да Европаны халкълары кётюрюлгендиле, къаты партизан урушла башлангандыла. Фашистле, бизни тунчукъдуруп ючюн, жангыдан-жангы каратель къауумла къурап жибередиле. Югославияны халкълары къазауат башланган кюнден окъуна, совет аскерле кеч-эртте болса да, герман аскерни ууатырыкъларына ийнанмакълыкъларын тас этмегендиле. Алай ниет къарындашларыбыз, жанларын-къанларын аямай, къыйын сермешле бардыргъанда, бизни халкъларыбыз сакълап туругъа суймегендиле. Алайды да, къарындашым, тенгинг да, сен да бизни сатырларыбызгъа къошулгъаныгъызгъа ыразыбыз. Энди уа, Магомет, бир кесек солу да, жангы ишге бирге барырбыз. Штабны жыйылыууна дери солугъан эт.

Асатны жангы шуёхлары, аны жаралы бутуна дарман салып, жангы кесилген къойну териси бла чулгъап къысыдыла.

Штабха жыйылгъанланы командир сыйлы къонакълары бла танышдырды.

— Магомет Османов. Ат аскерде къуллукъ этгенди. Партизан урушдан да хапары барды. Кимни къауумуна къошайыкъ?

— Бизникилеге къош, жолдаш командир. Магомет бла бирсиледен эсе мен алгъа танышханма, — деди къушбурун Мехмет. — Биз, таулула, бир бирибизни бек терк ангыларбыз.

— Ыразымыса? — деди командир, Магометге къарап.

— Алай эсе — игиди. Энди уа жангы операцияны планына къарайыкъ. Ма бу лагерь болсун, былайда уа аны казармасы. Мен ангылагъандан, Мехметни къаууму бу жанындан, къалгъаныбыз а, былай айлана келип, бу дидин уяны къуршаларгъа кюрешейик. Саутубуз, огъубуз, биз скойгенча, жетишимли болмагъанлыкъгъа, ишни бирден башлап, ала билмей тургъанлай чапсакъ, бет жарыкълы болурбуз деп умут этеме. Ишни башы уа — саут къоллу да боллукъбуз. Алайды да, жолдашла, айтырыгъы болгъан бар эсе, тынгылайыкъ. — Командир соруулу къарамын жашлагъа бурду.

— Эркин этсегиз, — деди Магомет, картагъа жанлай.

— Айт, Магомет. Ол жерни бизден эсе сен игирек билесе.

— Былайтын келген жол бла терстамгъалагъа болушлукъ келирге боллукъду. Ол себепден биз, ишибизни башлардан алгъа, бу къыланч айланган жеринде бир къая барды да, аны атдырыгъа онг болса эди... Душманнга не къачаргъа, не болушлукъ алыргъа онг болмай къалыргъа боллукъ эди.

Командир, бирси жашла да, картагъа къарап, Магомет айтханнга ыразылыкъларын билдирдиле, ол жол башындан салынып тургъан къаяны, керек болгъанлай, «къымылдатырча» амал этиуню юсюнден оноулашдыла.

Къызыгу жай кюню саргъалта башлагъан сыртны къыйырларында орналгъан партизан къалауурла, сын ташлача, сюелгенлей турадыла. Жютюжух къаяны аллындагъы партизан отрядда уа жангы, жигитлик жумушлагъа хазырланыу тохтаусуз барады. Сакъ жанган отну жарыгъында олтуруп, жашла, таматаракъла да ушкокларын, автоматларын тазалайдыла. Арлакъда, чертлеуюк юлжюлени къатындан а Магомет бу жолгъа дери эшитмеген жыр эшитиледи. Жырны сёзлеринде уа бир мудахлыкъ эсленеди. Алай аны бла бирге ол макъамда, къаты эр киши ауазла айтхан макъамда, таукеллик бла тёзюмлюкню сураты да шарт кёрюнеди.

Магомет, уллу эмен терекни гырхы къабыргъасына таянып, бу адам айтып-айтмазча кёп къыйынлыкъла сынагъан, къанлы душманны огъундан кёп адамы жоюлгъан халкъны адамларыны туураларындан къарап, кесини узакъда къалгъан Ата журтун да эсгереди.

...Кюйсюз къазауатны къара тютюню битеу да Европа-ны кёюн жабыпды. Фашист аскерни тубюнде инжилген миллионла бла халкъла бу къарангы кечени ызындан келмей къалмазлыкъ чууакъ эрттенликни сакълайдыла. Аны къайдан келлигин да биледиле. Кюнчыгъышда бара тургъан къанлы сермешлени оту, анда деменгили совет къыра-лыны уланлары этген жигитликни жарыгъы, чамланган жүреклени жарытып, фашизмни ёлетине къажау жангы-дан-жангы халкъланы тизе барады. Фронтдан хар жангы хапар фашизмге къажаулукъну отун ышыра барады.

Магомет, айтхылы совет халкъны жашы, жангыдан аскер сатырда сюеледи. Тамбла ол къаты сермешге чыгъарыкъды. Бу жолгъу ишни жууаплылыгъын ол, айхайда, ангылайды. «Ёлсем, къалсам да, совет аскерчини намысын жерге тюшюрмем». Бирси жашла, туугъан жерлерини эркинлиги ючюн къолгъа сауут алып чыкъгъан жашла да, осал сермешмезле.

Аны Магомет биледи, ангылайды. Болсада ол, совет адам, мында, туугъан жеринден узакъда ниет къарындашлары бла бирге тамбла боллукъ сермешде кесини ёз хатын кёргюзтурге таукелди.

Да, Темирбаш, бу сени, ким биледи, ахыр къазауатынг болуп къалыргъа да болур. Алай аллай зат сени эсинге бир заманда да келмегенди. Сени таркъаймаз ниет кючюнг, жүрек талпынуунг, уруш ишде сынауунг да бир затха бойсунуп тургъандыла. Эркинлик бла тюзлюк ючюн, мамырлыкъ бла жашау ючюн кюрешге. Жаннган отха энтта да атланаса. Насыбынг тутсун.

Магомет, автоматын жангы австрий ушкокга алышып, узакъгъа, тау ауушха кетген жолчукъгъа къарайды. Быллай жолчукъ бла партизан къауумун Дюгерге алып кетген Хажи-Муратны огъурлу сыфатын эсгереди. Озгъан жылла, заманы чарс туманларында эрип, Магометни кёз туурасына келедиле.

Адам къазауатха деп туумайды. Адам жашаргъа деп, жерни ариулугъуна къууаныргъа, суйген адамыны, антлы тенглерини ышарыуларына къууанып жашаргъа тууады.

Тамбла уа жангы сермеш.

IV

Партизанла эки къауумгъа бёлкюр кезиу жетгенлей, командир, хуржун сагъатын чыгъарып, эки да къауумну таматаларын кесине чакъырды.

– Бек алгъа, жолдашла, сагъатларыбызны минутун минуту бла келишдирейик. Къонакъбайыбыз хар ишин да алай тынгылы этерге кюрешуочюдю да, биз да, не ашыкъмай, неда

кечикмей, бирден чабаргъа оноулашайыкъ. Мехмет, сени къауумунг ишни башлап, ушкок атылгъанлай, ол белги бла лагеръни бери жанындан чабыуулну биз башлайбыз. Сен а, Магомет, бу жаш жигитни биргенге алып, къабакъ эшикни жанындагъы агъач къаланы илишаннга алып сакълайса. Барыбызгъа да Мехметни къауумуну чабыуулу белги берликди. Алайды да, операция бирден башланса, иш тап бошатыргъа боллукъду. Мен алай сунама. Айтырыгъы болгъан бармыды? Алай эсе, хайдагъыз. Огъурлу кюнде!

Эки да къауум эки да жанына кетдиле. Агъачлада айланыргъа юйреннген жашла шыбыртсыз атлайдыла. Ингирги кюнню сёдегей таякълары лагеръни къалаларын жарытадыла. Магомет бла аны жангы жолдашлары, ташдан ташха атлай, терен къолдан ётдюле, терекле артына бугъуна, лагеръни къабакъ эшигин илишаннга алыр чакълыгъа жууукълашдыла.

– Сен автоматны орунуна ушкокну нек сайладынг? – деди сербли жаш Магометге. – Быллай операцияда автоматха жетген не барды?

– Э, шуёхум, бу зат бла мен эрттеден танышма. Айып этме, къарындашым, сен туугъунчуннга дери да. Ушкок – тынгылы, ышангылы да затды, – деди Магомет, къалада ары-бери айлана тургъан къалауурдан кёзюн алмай. – Ушкок – ушкокду. Сабы да тап ишленсе.

Жаш артда айтылгъан сёзлени магъанасын ангыламады. Болсада къайтарып сормады. Аны орунуна, хуржунундан гранатын чыгъарып, аллына салды.

– Санга ненча жыл болады, жигит?

– Эки айдан онтогъуз боллукъду. Алай бу мени биринчи операциям туююлду, мен кёпню кёрген партизанма, къоркъуп къаллыкъ сунмагъыз.

– Сунмайма, кёлюнге тиймесин. Мен бош алай соргъанлыгъым эди. Кертисин айтсам, мен да, уруш ишлеге онтогъуз жыллыгъымда къатышып башлагъанма. Кёп жыл мындан алда.

– Махтанып айтхан сунма, тамата, алай мен бу терстамгъаладан экисин абындыргъанма. Мени жюрегимде къайнагъан отну селейтир ючюннге уа, ол азды. Анамы къайда болгъанын шёндю да билмейме. Мен студентме, ол заманда Белградда эдим. Анам а, кимле Германиягъа алып кетгендиле дейдиле, кимле уа таугъа партизанлагъа кетген эди дейдиле.

– Аллах айтса, табылыр. Уруш бошалса, тюбеширсиз.

– Да урушну ахыры кёрюнмейди, – деди жаш, ахтынып.

– Кёрюнеди, шуёхум. Энди бек шарт кёрюнеди. Сен да ийнан ол затха. Алайсыз...

Алайына Мехметни кѳаууму баргѳан жанындан ушкок бла автомат атылгѳан тауушла эшитилдиде. Аны бла бирге Магомет да тѳбен аякѳны басды. Агѳач кѳаладагѳы кѳалауур, ачы кѳычырып, атлаучлагѳа жыгѳылды. Кѳабакѳ эшикни аллында кѳрѳюннген дагѳыда бир немисли эки кѳолун да ѳрге атып сойланды. Магомет белги бергенлей, серб-ли жаш да, ѳрге туруп, тамата шуѳхуну ызындан алгѳа чапды, гранатын кѳабакѳ эшикни жанындагѳы терезеге сызып, автоматтын чыкѳырдата, сермеш отуна арсарсыз кирди. Жашырын жерде тургѳан партизанла да командирлери бла бирге лагерѳни ичине кѳутулдула.

Кѳазауатчы Темирбаш, Кавказ тауларыны Югославияны тауларында келечиси Магомет, энди марап атмайды. Казармадан чыкѳгѳан фашистлени башларында ауур австрий ушкокну кѳалагѳы ойнайды. Алайына, кѳайдан эсе да арт жанындан келип, бир душман солдат Магометни боюнундан тутду. Магомет аны, алгѳа ийилип, башы бла атаргѳа умут этди, алай немислини кючлю бармакѳлары боюнундан кѳысхашча тутхандыла. Болсада жанындан чыкѳгѳан Мехметни ауур жумдуругѳу немислини кѳулакѳ жанына келишди да, душман солдат, кѳынкѳ этмей, санлары бошайып ауду.

Тюгел сагѳат да озгѳунчу, иш ахырына жетди. Партизанла уа, трофей автоматланы, пулемѳтланы да, жаралы жашланы да кѳтюрюп, ызларына айландыла. Ол легионнга кѳошулургѳа кѳол салгѳан сатхычладан да бир кѳауумун жесир этип, алларына сюрюп кетдиле.

Алай жашла лагерѳлерине жете-жетмей, Австрия жанындан сынчылаучу самолѳтну тауушу эшитилди. Жашла олсагѳат, кими тереклеге кѳысылып, кими кѳалын битген чырпылада бугѳунуп, шум болдула. Жорлу самолѳт а, алашадан тутуп, партизанланы юслери бла эки-юч да кѳайтып ѳтдю. Ким эсе да, тѳзалмай, тюбюнден немис самолѳт таба женгил пулемѳтну чыкѳырдатды. Алай ол, андан сора, ѳрге чыгѳып, дагѳыда бир бурулуп, ызына айланып, учуп кетди.

– Халгѳа кѳре, была болгѳан ишчикле ючюн дерт жетдирирге умут этедиле, – деди Магометни аллында атлагѳан партизан командир, учуп кетген самолѳтну ызындан кѳарай.

– Да аяп кѳоймазлыкѳлары уа хакѳды, – деди Магомет, терлеген мангылайын сыйпай... – Алай, мен ангылагѳандан, лагерѳни да башха жерге кѳчюрюп, алларына чыгѳаргѳа иги тынгылы хазырланмасакѳ...

– Э, шуѳхум, уллу иш энди башланыргѳа ушайды. Дыгѳылларына иги кѳатылгѳанбыз, хазна кечмезле.

Магомет бу кѳпню кѳрген, одан-окѳдан да кѳоркѳа билмеген адамны чыдамлылыгѳына, терен акѳылына да сейир этеди. Алай бютюнда бек сейир этдирген хапарны уа ол ал-

гъаракъ эшитген эди. Партизанланы отжюрек командирлери урушха дери белгили артист эди. Трагедиялада анга жетген артист битеу да Сербияда окъуна жокъ эди деп, жашла алай хапар айта эдиле. Бир жол ол Гамлетни ролюн ойнагъанда уа, спектакльни ахырында анга гюлле берип, кесин а, битеу да залдагъыла ёре сюелгенлей, къарсла уруп ашыргъан эдиле.

Болсада уруш башланды. Арсарлы Гамлет, къазауатны биринчи кюнлеринде окъуна къолуна сауут алып, Югославияда партизан урушну башламчыларындан бири болду.

Ал кезиуде анга тенглери «артист» деп окъуна туруучу эдиле. Алай бир жол ол тенглерине чамланып айтды. «Мен партизанма. Сиз да аны унутмазыгъызыны сюеме». Кертиси бла да, мангылайында ауур жарадан табы болгъан, кёзлеринде уа унутулмазлыкъ бушууну сураты кёрюннген бу ауур санлы гуппууракъ кишиге «артист» деген ат, ким биледи, алай бек да келише болмаз эди.

Хапарны бек бушуулусун а Магомет Мехметден эшитген эди.

Уруш къыза баргъан кюнлени биринде душманла, артистни излей, юйюне къутулдула. Къарт анасы, не къатыны аны къайда болгъанын билмегенлерин айтханларында уа, фашистле экисин да, эшиклерин тышындан этип, жанлары саулай юйлери бла кюйдюрген эдиле.

Партизан командир аны юсюнден кеси кишиге да айтмаучу эди. Соруп да, аны къыйнамаучу эдиле.

Элдеде да бу айтхылы партизанны бюгюлмез коммунистни юсюнден таурухла жюрюй эдиле.

Кёлю жарыкъ заманда орус, немис тиллени да уста билген партизан командир, сакъ жаннган отну жарыгъында Пушкинни бла Гейнени назмуларын айтыучу эди.

Аллай эди махтаулу партизан командир.

...Ол кече окъуна партизан лагерьни жангы жерге кёчюрюрге оноу этилди. Аны бла бирге уа ауур жюкленнген арбала аш-азыкъны, жаралыланы да тау тарыны теренине ётдюрюле. Аууцда уа жангы сермешге хазырланыу башланды.

Тарны тёбен жанына жыйылгъан туман ай жарыгъында узакъ тенгизча кёрюнеди. Бийikle жели къая жухлада ёсген нарат терекчиклени бутакъларын къымылдатады, къалауурлукъ этген жашланы бетлерин, къолларын сылап ётеди. Тёбенирекде уа дорбунну аллында от жагъаны къатында бир тиширыу мудах жырын жырлайды.

Аны эслеп, Магомет, терек тубюнде жатып, тютюн иче тургъан Мехметге жанлады.

— Ол тиширыучукъну жыры бек жарсылуду. Тили ангылашынмаса да, макъамы уа мудахды.

– Бизни Марианнабыз мындан алда фашист окъдан жоюлгъан суйген жашыны юсюнден жырлайды. Бек иги жаш эди. Отдан-окъдан къоркъа билмеген жигит эди. Хар операциядан къайтханыбыз сайын, кызына назмула айтып туруучу эди. Бир жол а, ахыр сермешни аллында, уруш бошалгъанлай, Марианнаны да алып, Москвагъа окъургъа барлыкъма деген эди. Бек сейири уа неди десенг, арталда аскерчиге ушамагъан жашны илишан атыуда битеу да лагерде киши озалмаучу эди. Аллай жаш эди. – Мехмет, тюнден дагъыда бир тартып, терен ахтынды.

– Мен кеп ёлюмню кёргенме, – деди Магомет. Алай ол атлы аскерде болгъанымда, кесини биринчи сермешинде окъуна жоюлгъан жаш тенгими сыфаты уа кез аллымдан кетмейди. Уруш да бошалыр. Сау къалгъанла фашист малгъунлагъа налат берирле, мурдарланы къаты жууапха тартырла... алай жашлай жоюлгъанла, суймекликни къууанчын сынамай ёлюп кетгенле уа ёмюрде да къайтмазла. Билемисе, Мехмет, мен бир-бирледе бу уруш къазауат дегенге юйренчек болуп къалгъанча, манга алай кёрюнючюдю. Граждан уруш, артда бандала бла кюреш, энди уа бу къанлы къазауат. Бир адамны бир ёмюрюне асыры кеп туюлюмюдю? Алай мени жапсаргъан бир зат барды. – Магомет, югославлы тенгини жанында кырдыкга жатып, жууукъ кёкню жууукъ жулдузларына къарап, ахтынды. – Сыйлы жерибиз фашист ёлетинден тазаланыр, битеу да жер башында тынчлыкъ бла ырахатлыкъ тохташырла, эркин миллетле шуёхлукъну ызына тюшерле... Адамгъа тийишли насыплы жашау да анда башланыр.

– Алай болмай къалмазына мен да ийнанам. Не бийик багъа төлерге тюшсе да. Болсада, Магомет, тамбла жангы сермеш боллукъду... Мен а узакъ Черногорияда къалгъан къаракъашха тансыкъ болама. Тоюбузну тюз да уруш бошалгъанлай этерге келишгенбиз. Ой, сен бизни тойларыбызны бир кёрге эдинг! Черногорияда, айтып къояйым, той эте биледиле. Жыр бла, тепсеу бла уа бизникилени озгъан тап дуняда да табылмас. Мен алай сунама.

– Бизни тойларыбызны кёрмегенсе да, андан сунаса, – деди Магомет, эсгериулерине батыла. – Кавказ тою – тойду. Уруш бошалгъанлай, бизге кел, кёрюсе. Тауларыгъызыны ариулугъу, кертиди, бизникиледен кем туюлюдю. Тойлагъа уа артда багъа бичербиз. Кеси кёзюнг бла кёргенде.

Тёбенден кётюрюлюп башлагъан туман тау тарыны тамагъына жууукълашып келеди.

Кёкню да боз булутла жаба башлагъандыла. Ушакъ эте тургъан партизанлагъа командир жанлады. Ол, Мехмет чыгъаргъан тютюнден бир-эки тартып, Магометге къарай

ышарды, сора инбашларына бош къаплап тургъан эски паль-
тосуну жагъасын къайырды.

– Эки да таулу, бирге тийишип, ушакъ башласала, ол
тангнга дери барыучуду. Алай сиз, шуёхларым, жатыгъыз,
бир кесек жукълагъыз. Эрттен бла иш кёп боллукъду.
Жукъугъа-солуугъа заман къалмаз. Хайдагъыз.

Командир, тютюнню да тарта, къалауур, таба кетди. Жаз
кечеги сары ай а, бир булутлагъа ташая, бир жангыдан
чыгъа, къайгъылы жерге сансыз къарагъанча кёрюнеди.

V

Партизан отрядны командири картоф чыракъны жа-
рыгъында картагъа къарай, тенглери бла ушакъ эте тур-
гъанлай, чатыргъа биреу кирди.

– Жолдаш командир, Совет аскерни майору Асат Ниг-
матулин сизни оноуугъуз бла аскер буйрукъну толтурур-
гъа хазырды. Эркин этсегиз.

Чалбаш командир Асатны бетине тюрслеп къарады.

– Бутунг а, бутунг? Алай терк къалай сау болуп къалды?

– Югослав жерини дарманлары жарагъандыла, жолдаш
командир.

– Да, жолдаш майор,– партизан командир сагъышлы
ышарды,– мен санга къалай буйрукъ берейим? Аскер чы-
нынг бла сен менден иги да тамата болгъанда, мен санга
къалай оноу этейим?

– Къайгъырмаз, жолдаш командир.

– Алай эсе, бек ётлю жашладан бир жыйырмасын бере-
йим да, алагъа оноу этерсе. Кесинг билгенден, бизни жюрек
отубуз кёпдю, аскер сынаубуз а азды. Алайды да, сени къа-
уумунга бек жууаплы борчну буюрлукъма. Хазырмыса,
жолдаш майор, аллай ишге?

– Сау бол, жолдаш командир, кетерге эркин этемисе?

– Угъай, эркин этмейме. Бир сагъатдан жигитлеринг бла
да танышырса, шёндю уа былай олтурчу, ишибизни юсюн-
ден кенгешейик. Сен а, Веселин, майоргъа бу картаны
ангылат да, алай сёлешейик.

Татарлы жаш бла югославлы партизан, картагъа бауур-
ланып, тау жолну кёргюзтген жерледе белгиле саладыла,
тергейдиле, эсеплейдиле. Командир а, аланы ушакъларына
тынгылай, картагъа да кёз жетдире, терен сагъышдады.

– Эндиге дери бола тургъан ишлеге кёре,– деди ахы-
рында командир,– фашистле тау тарыны тамагъына ки-
рирге базынмагъандыла. Алай, онглары болгъан къадарда,
уллу аскер кючлерини хайыры бла, дертлерин жетдирирге,
бизни къуршаларгъа умут а этерле. Бек чамландыргъанбыз.

– Мен ангылагъандан, – деди Асат, бармагъы бла карта ны белгилерин кѳргюзте, – ала техникалары ѳталмаз жерден узакъ кетмезле. Къуршоугъа уа кеслери да тюшерге боллукъдула. Ма былайда, бугъунургъа тап эсе, жолну эки да жанындан автоматчыларыбыз болса, бу кѳпюрге уа мина салыргъа боллукъдула. Алай бла, карательлени эки юлюш этип, артагъыла бла алдагъыланы араларына уа ма бу къаяланы атдырып кѳрсек, къалай болур эди?

– Ол айтханында да барды, алай... – деп, командир сагъышлы болду. – Душманны кючю, саны къаллай боллугъун ким билсин?..

– Биз план этгенча, ала да бир сагъыш а эте болурла, – деп къошулду кенгешге хар заманда да жарыкъ кѳллю Веселин. – Мен а алай оюм этеме. Бонапарт айтханлай, бек алгъа сермешге кирейик, анда уа иш кесин кѳргюзтюр. Алай тюйюлмюдю, жолдаш майор?

Асат жукъ айтмады. Жаланда ышарып къойду.

– Да, жигит, – деди командир, жашха бурулуп, – сен айтхан Бонапартны уа Кутузов сопакълагъан ушай эди да. Бизге да аны амалы бегирек жарар эди деп умут этеме. Не десенг да, тюйюлгенден эсе, тюйген сыйлы болмазмы?

– Ол да тюздю, тамата, – деди Веселин, башын булгъай.

...Немисле кеслерин кѳп сакълатмагъан эдиле. Эрттенлик туман да седиреп, кюн да тийгенлей, тау жолну дауургъа алдыра, мотоциклистле, ызлары бла уа аскер машинала кѳрюндюле.

– Мен ол окъа чынлыны абындырайым, сен а гранатларынгы ол алда келген машинаны кюбюрюне сыз, – деди Магомет, бир чѳпню чайнай, шошайып тургъан Мехметге. – Командириме акъыл юйретгеним ючюн, айып этме.

– Бек тюз айтаса, алай жууугъуракъ келселе иги болмазмы эди? Ансы жетдиралмай къоярма деп да къоркъама, – деди къушбурун югославлы, гранатларын аллына сала.

Жол башыны Асатны къаууму орналгъан жеринден автоматла чыкъырдап башладыла. Магомет да ол белги бла тѳбен аякъны тартды. Душман офицери минип келген мотоцикл, хыны бурулуп, жол жанына тѳнгереди. Офицер да алайда жыгъылды. Мехметни гранатлары да, бири машинаны ал чархына, экинчиси уа солдатла олтуруп келген кюбюрюне тийип атылды. Душман солдатла бирси машиналадан секиришип тюшдюле, ары-бери чачылдыла, ызы бла уа тѳгерекни отха алдырдыла. Ташла, терекле артларына бугъунган немислиле эс жыя тебиредиле. Болсада ол кезиуде атдырыла башлагъан къысыр къаяланы жаркъалары, ташла да душманланы башларына къуюла, жауа теби-

редиле. Төгөрек, жер тепгенча, кёк кюкюрегенча гюрюлдейди, къаяла да от тауушну къатлап-къатлап эшитдиредиле.

Магомет, габу басхан къысыр къаягъа къысылып, карательлени атады. Жюреги уа тынгысызды. Ол Асатны къаууму орналгъан жанына къайгъылы къарайды. Иш пландача бармайды. Немислиле, къуршоугъа тюшерге боллукъларын сезип, татарлы жашны къаууму болгъан жерге уллу калибрли пулемётладан экисин буруп, аяусуз атадыла, баш кётюрюрге къоймайдыла. Аны бла хайырлана, душман автоматчыла, тирилип, алгъа ёшюн ура башлайдыла. Магомет, австрий бешатарын алагъа буруп, узакъ болгъанына да къарамай, автоматчыларын чабыуулгъа кёл этдире кюрешген офицерни башын илишаннга ала тебиреди. Э, шуёхум, быллай бирде уа жаздырмаучу эдинг... жаш заманында. Бир юч жыйырма чакълы атлам ол неди? Ыхы, къарачы ол шайтан урлугъуна, гынтты жокъду дечи начасда. Ушкок атылды. Душман офицер, къынкъ этмей, арыкъ къоллары бла башындан тутуп, къумлу жолгъа аууп сойланды. Автоматчылары бери, Магомет таба, бурулдула.

Алайына, бирси жанындан онбеш партизан жаш, чалбаш командирлери да алларында болуп, пулемётчулагъа мыллыкларын атдыла. Асатны къаууму уа, жерлеринден секиришип тюшюп, командирсиз къалгъан душман автоматчыла бла ёшюн урушха киришдиле.

Югослав таулада къаты сермеш барады. Жанадыла фашист машинала. Ала бла бирге ууучлачуланы къара умутлары да жанадыла. Душман солдатланы асламы партизан тарында ёмюрден ахыргъа къаладыла. Ёшюн урушха чыкыгъан партизан жашладан да кёбюсю жыгъылады. Сермешни бек къызыу баргъан жеринде уа узакъ Кавказдан келген таулу жашны къол ызы да эсленеди. Окълары тауусулгъан ушкокну къалагъы душман солдатланы башларында ойнайды. Ма ол фашист солдат бла бетден-бетге тюбешеди. Немислини къолунда бичакъ жылтырады. Аны кёзлери да къутургъан жаныуарны кёзлерица алай жылтырадыла. Магомет ушкок къалагъы бла узалгъанда, немис солдат, ийилип, алгъа секирди. Ызы бла, Магомет бир жанына сюрюшгенлей, ол бичакъны элияча жылтырагъан ауузу партизанни жаягъына тийип озду. Алай душман солдатны башындан келип тийген ушкок къалагъы аны къанын сууутду, каскасы башындан, чоюн таууш эте, ташлагъа тёнгереди.

Магомет а, жаякъ жарасындан тутуп, шууулдап саркыгъан къанын тохтаталмай, артха сюрюше барып, сууукъ ташха таянды. Жылы къан, къол аязын толтуруп, жингириги бла саркъады. Кёлю аман эте башлагъан Магомет, ол

кесилген тамырын табып, бармагы бла басаргыа кюрешеди. Кюч-къарыу а къалмагъанды. Автоматланы чыкъырдаулары уа узая башлады, жарыкъ кюнню да туман баса тебиреди. Къазауатчы кавказлы кесилген терекча ауду.

– Магомет, Магомет...– Къайдан эсе да узакъдан эшитилген ауаз. Къайда эшитгенди ол бу ауазны? Ыхы, эсине тюшюреди. Ол жол, къышлыкъдан келе, аты абынып, суугъа кетип чыкъгъанында ёпкелерине сууукъ тартып ауругъанда... Кечесин-кюнюн да аны ундуругъуну жанында оздургъан юйдегисини бетин Магомет седиреп баргъан булутдан чыгъа тебиреген айны сыфатынча эследи. Сени кёз жашларынгы мен бу жолгъа дери кёрмегенме. Билеме, сен мени жилиууму эртте этип бошагъанса. Хапар жокъ, къагъыт жокъ. Сен мени ёлгенлени, сауланы тизмелеринде да излейсе. Алай тапмайса. Бардан жокъгъа санап тураса... Мен а барма. Сени суймеклигинг берген кюч-къарыу алыкъын мени ташламагъанды.

– Магомет, къалайды халынг, Магомет?..

– А-а, Марианначыкъ. Сен а къайдан чыкъдың? Мен... мен... къайдама?

– Сен лагерибиздесе. Сау-саламатса. Кёп къанынг кетгенди. Энди уа иш тап бола барады. Хайт де. Шёндю къымылдамай тур. Бусагъат жолдашларынг да...

– О, Асат. Жолдаш майор. Бекми бузгъандыла бетими? Юйде танырламы? – деди Магомет, жарсыулу ышара.

– Аны ючюн бирда къайгыы этме. Жаягъынгда бир къан тамырынг кесилген эди да, андан къыйналгъанса ансы, жанг къорккъуулу туюлду.

Марианна, Магометни сууукъ тер басхан мангылайын сылап, ышарды.

Ол кезиуде жаралыла тургъан чатыргъа къолунда да бир къагыты бла къушбурун Мехмет чабып кирди.

– Магомет, иги тынгылачы, мен а бу буйрукъну бир кесекчигин окъюм. Партизан соединенияны штабынданды.

«...Немис фашист каратель отрядны жокъ этиуде кёргюзтген уллу жигитликлери ючюн Совет Аскерни къуллукъчулары югославлы партизанла Османов Магометге бла Нигматулин Асатха ыспас этеме. Туугъан жерлеринден узакъда бизни барыбызны да сыйлы ишибизде юлгюлю сермешген махтаулу совет аскерчилеге – аперим! Хорлаулу Совет Аскерге – махтау! Иосиф Броз Тито».

– Ма алайдыла ишле, – деп, Мехмет Асатны, Магометни да къызыу алгъышлайды.

– Бек иги хапарны уа мен айтырыкъма, – деди Марианна. – Радистибиз Москва радиону бериулерин тутуп жазгъанды.

Аны эшитгенде, Магомет, бирси жаралыла да, сагъайып, Марианнагъа бурулдула.

«Совет Аскер, герман аскерлени юг жанында уллу къауумларын къуршалап, ууатып, балкан къыралланы фашист ёлетинден тазалауну жетишимли башлагъанды...»

– Энтта да бир окъучу, – деди Магомет. – Жангыдан окъу, эгешчигим.

Югославлы къыз жангыдан окъуйду, Магомет а, дуняча, чексиз къууанч тамагъында тугул болуп тохтагъанча, тегюлюрге хазыр болгъан кез жашларын жутады. Отча къызгъан эринлери уа тынч шыбырдайдыла: «Игиди. Хар не да игиди... Уллу хорлауну макъамын эшите турама. Мен юйюме къайтырыкъма, малкъар тауларын энтта да кёрлюкме... Э, Темирбаш, не кёп жашадынг эсе да, муратынга уа жетдинг. Жарыкъ жанады сени жулдузунг...»

VI

Кюнлени биринде отрядха жангы буйрукъ келди. Анга кёре, битеу да Югославияны партизан отрядларына жангы къуралгъан югослав аскер бла биригип, жууукълашып келген совет аскерлеге болушургъа оноу этиле эди. Ол буйрукъ кёп сакъланган эркинликни энди келмей къалмазына миллионланы толу ийнандыргъан эди, жигит халкъны жашларыны жюреклеринде таукелликни ёчюлмез отун ышыра эди.

Ол буйрукъну ызындан а уллу ишле да башландыла. Фронтну юсю бла ётюп келген совет самолётла югославлы къарындашлагъа сауут бла, азыкъ бла да болушадыла. Ол самолётла бла дары-дарман келеди, аны бла уа ахшы хапарла да.

Хорлауну сыйлы кюню узакъ болмагъаны энди жашланы бетлеринде жууукълашып келген жарыкъ байрамны нюрюча кёрюнеди.

Бир жол а, югославлыла бла немис каратель аскерни арасында бара тургъан урушну къызгъан кезиунде, кюнчыгыш жанындан самолётла гууулдауу эшитилди.

– Э, шуёхум къыртчыгъаларын чакъыргъаннга ушайды да, – деп, Мехмет кавказлы тенгине бурулду. – Бусагъат, бомбаларын къуюп, башыбызны кётюрмезча этерле.

Жашла, булутсуз кёкден кезлерин алмай, сагъайыпдыла. Алайына, самолётланы биринчи къаууму кёрюннгенлей, индекни кезлеринде къапланып тургъан жашладан бири къууанчлы къыгчырды. Анга бирсиле да къошулдула.

– Орус самолётла! Къызыл жулдузлу самолётла!

– Къарындашчыкъларыбыз!

Жулдузлу илячинле – айтхылы совет штурмовикле уа,

уруш баргъан жерге жетгенлей, баш энишге бурулуп, бомбаларын фашист танкланы, жюк машиналары, бронетранспортёрлары башларына атадыла, ызы бла уа, жашил къанатларында къызыл жулдузлары жылтырай, артха, кюнчыгъышха, къайтадыла. Жанады душманны аскер техникасы, тозурайдыла фашист аскерни сатырлары.

Ингир ала уа, къууанчха къууанч къоша, югославлы элчикге къызыл жулдузлу танкла кирдиле. Махтаулу «отуз тёртюнчюню» тегерегин партизанла алдыла. Сары шинли кёккёз жашчыгъ'а, тюз да люкнун ачып чыкыгъанлай, югославлы жашланы къучакъларына тюшдю. Партизан къолла аны ёрге атадыла, ангылашынган, ангылашынмагъан тилледе да эркинликни келтирген совет солдатха махтау айтадыла. Ол а кюледи, бир къолу бла да бёркюнден тутуп, бу кючлю къолладан ычхыныргъа кюрешеди.

Ахырында, жашладан бири, бу ишни туурасындан къарап тургъан Магометни эслеп, тенглерине айланып къычырды:

– Тохтагъыз, маржа! Бир жерлилени саламлашыргъа да къоюгъуз!

– Эй, оруслу Магомет! Алгъышлайбыз! – Жашла аны танкистге ётмеге къойдула.

– Сау кел, къарындашым! – деди Магомет, танкист жашчыкъыгъа жуукълашып. – Не кёп сакълатдың, шуёхчугъум!

Экиси да къаты къучакълашдыла. Магомет а, кёлю толуп, кёз жашларын тыялмай, жаланда: «Игиди, хар не да игиди», – дей, жашны кёкюрегине къысады. Тансыгъын алалмай, жангыдан къучакълайды.

Кёп да солумай, къызыл жулдузлу танкла жолгъа атландыла. Совет аскерчиле, югославлы партизанла – Магомет Османов бла Асат Нигматулинни отлу кюледе биргелерине жюрюген жашла ашырдыла. Веселин бла Мехмет Магометге не зат ючюн эсе да кёлкълды болгъанча къарайдыла. Марианна, алагъа бир чулгъамланы узатып, сора югославлы жашла, Магомет бла Асатны ортагъа алып, суратха тюшедиле.

– Къарындашларым, – деди Магомет, – мени багъалы партизан командирим, туз-гыржыныгъыз ючюн, ачыкъ бюреклеригиз ючюн, сау болугъуз. Кёп-аз жашасам да, мен сизни ёмюрюмде да унутмам. Кавказ тауларына къайтсам а, хапар айтырма. Югослав таулада, дерме, тенгликни, шуёхлукъну къаты сакълагъан, душмандан а къоркъа билмеген, аллай жигит халкъ жашайды. Уруш да бошалыр, биз а бир бирге къонакъгъа бара турурбуз. Алай шёндю мени Туугъан журтума жолум Берлинни юсю блады. Сау къалыгъыз, багъалы аскер тенглерим!

Магомет гюрюлдей тургъан танкга минди, къарамын Малкъар тауларына бир бек ушагъан таулагъа буруп, бу огъурлу жерни хауасындан юлюш алып кетейим дегенча, терен солуду.

Къызыл жулдузлу танкла Берлин таба жол сала кетдиле. Совет аскерчи Османов Магомет, аты халкъыны таурухларында жюрюген отжюрек Темирбаш, ахыр сермешине бара эди.

Аны мураты толгъан эди. Ол фашист Германияны арасы Берлинге хорлау бла кирген эди.

Жылла да озуп, тенглерини, ахлуларыны аллында ахыр ууахтысына жетген Темирбаш Орта Азияда бу дуниядан кетер.

Алай артда бушуулу хапаргъа ийнанмагъанла, ийнаныргъа суймегенле да кёп болурла.

Темирбашха ёлюм жокъду дерле. Аны таныгъанланы кёз алларына уллу бичагъын ойната неда кючлю къолларында бешатарны къысып тургъан Темирбаш келир. Аны ышарыуун, аны халал жюрегини жылыуун билгенле айтырла – Темирбашха ёлюм жокъду! Аны жулдузу ёчюлмегенди дерле. Югославлы къыз, жигит таулуну эсгере, жангы жырын айтыр.

Жаз кёгюню таякълары суху саркъгъан черекни салкъын толкъунларында ойнайдыла. Тау Малкъарда жангы, жарыкъ, жырла эшитиледиле. Ёмюрледе да унутулмазлыкъ ёлюмсюз жигитлени юслеринден, айтхылы Темирбашны юсюнден таурухла жюрюйдюле.

Бу да аладан бириди.

1977

АТЛАРЫ

«Акъ къарда къузгъун къанаты» (<i>Му- сукаланы С.</i>)	5
Малкъарбеклары	10
Жыкъдырмагъан Эрменбий	93
Акъ къарда къузгъун къанаты	151
Темирбаш	220

Литературно-художественное издание

Гуртуев Эльдар Бертович

МАЛКАРВЕКОВЫ

Повести

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *М. М. Ульбашева*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01

Сдано в набор 05.06.03. Подписано к печати 05.09.03. Формат 84x108^{1/32} Бумага офсетная № 1. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 16,8. Уч-изд. л. 17,87. Тираж 500 экз. Заказ № 229

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33